

**ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA
2024.**

**godište 21
Zagreb, 2024.**

ANALI HRVATSKOG POLITOLOŠKOG DRUŠTVA**ANNALS OF THE CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION****IZDAVAČ / PUBLISHER**

HRVATSKO POLITOLOŠKO DRUŠTVO / CROATIAN POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
FAKULTET POLITIČKIH ZNANOSTI, SVEUČILIŠTE U ZAGREBU / FACULTY OF POLITICAL
SCIENCE, UNIVERSITY OF ZAGREB

ZA IZDAVAČA / OFFICIAL REPRESENTATIVE

GORAN ČULAR

DARIO NIKIĆ ČAKAR

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

DANIEL BOCHSLER, Central European University, Vienna

KONRAD CLEWING, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, München

JOSIP GLAURDIĆ, Université du Luxembourg

MIRJANA KASAPOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu

ENES KULENOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu

DANIJELA LUCIĆ, Sveučilište u Zagrebu

PERO MALDINI, Sveučilište u Dubrovniku

SINIŠA MALEŠEVIĆ, University College Dublin

JAMES MILLER, The New School for Social Research, New York

ZDRAVKO PETAK, Sveučilište u Zagrebu

ANA PETEK, Sveučilište u Zagrebu

JONATHAN SIMON, University of California, Berkeley

GORAN SUNAJKO, Sveučilište u Zagrebu

MARTA ZORKO, Sveučilište u Zagrebu

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

KREŠIMIR PETKOVIĆ, Sveučilište u Zagrebu

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR

LEON CVRTILA, Univerza v Ljubljani – doktorski študij

PRILAGODBA DIZAJNA KORICA / COVER DESIGN ADAPTATION

SANJA JUNAKOVIĆ

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I PRIPREMA / LAYOUT AND TYPESETTING

VLADO ZELENIC

NAKLADA / PRINT RUN

220 kom

TISAK / PRINTING HOUSE

TISKARA ZELINA

OBJAVLJENI PRILOZI REFERIRAJU SE U / PUBLISHED CONTRIBUTIONS ARE INDEXED IN

ERIH PLUS, European Reference Index for the Humanitarian and Social Sciences (European Science Foundation)

International Political Science Abstracts / Documentation Politique Internationale (IPSA)

Political Science Complete (EBSCOhost)

SCOPUS (Elsevier)

Social Science Premium Collection (ProQuest)

Asos Indeks

Članci objavljeni u Analima javno su dostupni u online bazi Portala hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak (MZO, Srce & HIDD) i u bazi Directory of Open Access Journals – DOAJ (Lund University Library). / Papers published in Annals are available on the Hrčak – Portal of scientific journals of Croatia (full text) and on Directory of Open Access Journals – DOAJ.

ČASPIS JE OBJAVLJEN UZ SUFINANCIRANJE MINISTARSTVA ZNANOSTI I OBRAZOVANJA REPUBLIKE HRVATSKE. / THE JOURNAL IS FINANCED BY THE CROATIAN MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION.

Anali su časopis s otvorenim pristupom. Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne naplaćuju nikakvi troškovi. / Annals are an open access journal. Annals do not levy any charges to an author to process or publish a submitted paper.

Cijena tiskanog primjerka / Hard copy price: 10,00 €

Anali u tiskanom obliku izlaze jednom godišnje. Radovi se prethodno objavljuju na mreži. / Annals are published once a year in print. Articles are published online first.

Rukopisi se predaju putem OJS elektroničkog sustava Anala (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>). / Manuscripts are submitted by Annals' Open Journal System (<http://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/analihpd/index>).

Adresa: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Hrvatska / Address: Lepušićeva 6, 10000 Zagreb, Croatia

Mrežna stranica / Web site: www.analihpd.hr

E-pošta / E-mail: anali@fpzg.hr

SADRŽAJ / CONTENT

OPROŠTAJNA RIJEČ UREDNIKA / A FAREWELL FROM THE EDITOR

Krešimir Petković – O Analima HPD-a 2021-2024:
postignuća i izazovi 7

HRVATSKA POLITIKA: POPULISTIČKI STAVOVI I MRAČNI EGO / CROATIAN POLITICS: POPULIST ATTITUDES AND DARK EGO

Bartul Vuksan-Ćusa, Berto Šalaj – Bura u čaši vode: populistički
stavovi i glasovanje za populiste u Hrvatskoj 25

Tomislav Pavlović – Gender and Dark Personality Traits as
Determinants of Collective Action Participation: A View
from Croatia 65

SUVERENOST I SIGURNOST: EUROPSKA I NACIONALNA / SOVEREIGNTY AND SECURITY: EUROPEAN AND NATIONAL

Anna Molnár, Éva Jakusné Harnos – From Quasi-Sovereignty to Full
Sovereignty? The Interpretation of Strategic Autonomy and
Sovereignty in the European Union 95

Danijela Lucić, Josip Bilić – Važnost okolišne sigurnosti u
europskoj sigurnosnoj arhitekturi: analiza sigurnosnih
strategija Europske unije 117

Tomislav Dagen – Jačanje vojnih kapaciteta i pristupanje vojnim
savezima kao uvjeti očuvanja teritorijalnog integriteta i
državne suverenosti 137

POLITIKA CARSTAVA: ESHATOLOGIJE I PROKLETSTVA / POLITICS OF EMPIRES: ESCHATOLOGIES AND CURSES

Zoran Kurelić – Cursed Empires 161

Hrvoje Cvijanović – Dead Souls 179

PROSTOR I DEMOKRACIJA U MEĐUVLAĐU / SPACE AND DEMOCRACY IN THE INTERREGNUM

Tonči Kursar – Rat, mir i nomos: o nemogućnosti šmitovske
transgresije prostora 203

Vedran Jerbić – Naslijeđe postmodernizma u eri post-istine:
nova inačica krize upravljivosti demokracija 221

**POVIJEST POLITIČKIH IDEJA: ROUSSEAU I SMITH O POLITIČKOME /
HISTORY OF POLITICAL IDEAS: ROUSSEAU AND SMITH ON
THE POLITICAL**

Damjan Stanić – Rousseauova skrivena teorija sukoba 249

Nikola Noršić – Luksuz ili nešto drugo? Uzroci raspada feudalizma i
nastanka modernog trgovinskog društva u političko-ekonomskoj
teoriji Adama Smitha 275

**POLEMIKA O JEDNOJ BIOGRAFIJI /
DISPUTE OVER A BIOGRAPHY**

Josip Pandžić – I poslije Šuvara – Šuvar! 305

Marko Grdešić – Reakcija na recenziju Josipa Pandžića 325

Josip Pandžić – Smrt pedanteriji, sloboda diletantima! 329

Rade Dragojević – Samo je marksističko mišljenje mišljenje,
sve ostalo je brbljanje 335

Josip Pandžić – Netrpeljivost lijenog mišljenja 341

**OSVRTI, RECENZIJ E I PRIKAZI /
ESSAYS, BOOK REVIEWS, AND NOTICES**

Mirjana Kasapović – Krajina 1991. – 1995. (K. Nikolić) 355

Tomas Kurbanović – Hrvatski birači: 30 godina političkog ponašanja i
mišljenja (K. Bovan, D. Širinić, V. Raos, ur.) 369

Roko Bogdan, Marin Smolić – "Podijeljena društva i politička
polarizacija": Hrvatski politološki razgovori 2024 377

Ana Petek – MethodsNET Launch Events 2024: metodološko
usavršavanje kao pretpostavka znanstvene izvrsnosti 383

**POPIS RECENZENATA 2021-2024 /
LIST OF REVIEWERS 2021-2024**

389

OPROŠTAJNA RIJEČ UREDNIKA
A FAREWELL FROM THE EDITOR

O ANALIMA HPD-A 2021-2024: POSTIGNUĆA I IZAZOVI

Krešimir Petković

<https://orcid.org/0000-0003-3319-1838>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

Zaprimljeno: 28. 11. 2024.

E-mail: kresimir.petkovic@fpzg.hr

Misija

Predano i s integritetom, u suradnji s uredništvom časopisa, Hrvatskim politološkim društvom, autorima i ostalim dionicima, obavljati urednički posao na objavljivanju akademskog i strukovnog godišnjaka koji predstavlja politološku akademsku produkciju i Hrvatsko politološko društvo kao strukovnu udrugu.

Vizija

Krajem 2024. imati četiri objavljena broja akademskog godišnjaka – svaki najkasnije u prosincu tekuće godine – s relevantnim izvornim i preglednim politološkim i ostalim društvenoznanstvenim radovima na hrvatskom i engleskom i recenzijama knjiga, indeksirana u mjerodavnim bazama i prepoznata po kvaliteti u nacionalnoj i regionalnoj strukovnoj javnosti.

Iz Prijedloga glavnog i izvršnog urednika *Anal*a Hrvatskog politološkog društva u razdoblju 2021-2024 Fakultetskom vijeću Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Objavom četvrtog godišnjaka u nizu, uredništvo *Anal*a Hrvatskog politološkog društva, imenovano odlukom Fakultetskog vijeća Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 28. siječnja 2021., ispunilo je svoju temeljnu mandatnu zadaću. Prije prepuštanja kormila u ruke novom kapetanu i posadi, koji će se suočiti s novim društvenim i političkim olujama – u kojima će, kao i uvijek, biti teško pronalaziti dobre tekstove – preostaje rekapitulirati rezultate rada ovog uredništva, reflektirati o mogućnostima razvoja časopisa te ukratko predstaviti naš posljednji broj čitateljstvu.

Čak i ako si glavni urednik u odlasku može dozvoliti nešto više slobode, nad zvonkošću sintagme "postignuća i promašaji" ipak je prevladala fraza suvremene ekonomske kulture. Ista je kultura, uostalom, kako se daje uočiti iz epigrafa teksta, od religijskih pojmova napravila korporativne klišeje, nadmašivši time i Schmittove metodologijske postulate o pojmovima političke znanosti. Misije i vizije odavno nisu posao svetaca nego menadžera. No, u suočavanju s "izazovima", i nismo toliko

sagriješili, odnosno promašili koliko se moglo. Prvi broj *Anala* počeli smo optimistično, a rekapitulacija četverogodišnjeg rada donosi oprezan pesimizam onih ostarjelih koji se nadaju da su stoga i nešto mudriji te osjećaju umjereno zadovoljstvo ostvarenim.

Što smo napravili u protekle četiri godine?

Koja su, dakle, naša postignuća u izgradnji časopisa kao maloga javnog dobra politologije, drugih disciplina društvenih i humanističkih znanosti te šireg skupa zainteresiranih u građanskoj javnosti? Možda je lakše početi od manjih i razmjerno nevažnih, formalnih stvari pa polako doći do onoga što smatram srcem dobrog časopisa. Sasvim doslovno, od izvanjske ovojnice pa do jezgre, u dobro poznatoj metafori ljuštenja luka.

Prvo, promijenili smo dizajn časopisa, zadržavši kontinuitet s nekim elementima dizajna korica i prijeloma, ponajprije stilizacijom naslova časopisa, kako bi uvažili tradiciju i zadržali njezinu prepoznatljivost. Stari dizajn korica podsjećao je na školske udžbenike iz 1990-ih. Imao je ograničeni, anakroni šarm. Redizajn pak naginje recikliranom minimalističkom šiku koji je više u duhu vremena koje nastoji povezati konzumerizam i brigu za okoliš pa smeđa ljepenka kao marketinški preferirana površina zamjenjuje sjaj plastifikacije. Četiri broja – crni, smeđi, žuti i bijeli – variraju iste četiri boje u istim elementima na koricama i tako čine povezanu estetsku cjelinu. Ipak, inkunabule već dugo ne izazivaju ushit, a nove tehnologije tisak su učinile izlišnim što nas vodi drugom sloju u našem ljuštenju *Anala*.

Unutar samih korica, čemu može posvjedočiti većina koja pristupa sadržajima *Anala* preko elektroničkih zaslona svojih računala i nepametnih telefona, iz stupaca smo prešli u retke i sasvim približili citatni stil šestom izdanju standarda koji koristi Američko udruženje za psihologiju (*APA*) te promijenili načine formatiranja osvrti, recenzija i prikaza. Razlozi za ovaj niz izmjena nisu bili estetski: htjeli smo isključiti mogućnost da to što nezaobilazni Google Scholar baš i ne "ubire" reference iz časopisa nije posljedica njegova internog formata. Iz istog smo razloga uz članke u pdf-u počeli objavljivati i njihove verzije u JATS XML formatu kada je portal hrvatskih znanstvenih časopisa Hrčak otvorio tu mogućnost. U sklopu promjene formata, također smo jasno istaknuli autorstva recenzijskih formi, uključujući i dodane poveznice na ORCID profile autora recenzija, osvrti i prikaza, kako bi se izbjeglo brkanje autora tih tekstova i autora recenziranih i prikazanih djela (i automatska upozorenja za uklanjanje sadržaja koja dolaze od nositelja prava).

Time smo došli do nešto važnijeg niza promjena, koje se tiču konteksta, pažnje i vremena koji utječu na proizvodnju i konzumaciju akademskih tekstova danas. Kako godišnjak ne bi zaostajao za brzinom događaja te potrebama autora i čitatelja za ažurnijim objavljivanjem, uveli smo danas već standardno objavljivanje pojedinačnih tekstova "na mreži najprije" prije cjelokupnog godišnjaka koji izlazi u prosincu. Stoga smo pokrenuli i novu, u potpunosti dvojezičnu, internetsku stranicu časopisa te uveli nove sadržaje kako bi stranica zadržala dinamiku objave i pažnje: rubriku s analitičkim komentarima (*Blog Anala HPD-a*) i audio-intervjue u kojima su gostovali društveni znanstvenici i predstavljali svoja istraživanja (*Politološki podcast*). Na stranici i na društvenim mrežama, predstavljali smo, uz odgovarajuće prigodne uredničke komentare, tekstove, temate i cijele brojeve. Drugim riječima, poput čovjeka iz vica koji nosi sat na nozi, kako bi išli u korak s vremenom, osuvremenili smo formu prezentacije i proširili paletu sadržaja.

Premda su naznačene formalne promjene, dodatni sadržaji i njihovo oglašavanje zahtijevali više uredničkog truda i vremena te imaju nesumnjivu važnost po sebi, oni ipak nisu ono bitno u akademskom, dakle znanstvenom časopisu. Znanstveni časopis čini kvaliteta anonimno recenziranih tekstova koji bivaju čitani i citirani u drugim znanstvenim radovima u relevantnim časopisima čime se pokazuje da su dio znanosti koja se kreće zajedno s cjelinom kulture. Postoje bitni problemi s tim pristupom,¹ no zasad nema boljeg mjerljivog pokazatelja kvalitete, a njega uvažava i "državna znanost" kroz kriterije vrednovanja i napredovanja znanstvenika. S našim časopisom indeksiranim u Scopusu, varirali smo od drugog preko četvrtog kvartila pa opet drugog – jedno vrijeme bili smo čak i prvi u Hrvatskoj među časopisima društvenih znanosti u mjerodavnoj kategoriji² – da bi se privremeno smjestili u trećem kvartilu.

U procesu "lova na citiranost" ulogu igra i sreća. Urednik može predviđati i katkad pogoditi no, kao u glazbenoj industriji, ne može sa sigurnošću znati koji će tekst postati citatni hit; ponešto je i jako čitano, ali nije citirano, i obrnuto; moment kojim rad dobiva citiranost i ritam citiranja također može varirati, no određena načela kojih smo se držali trebala bi pomoći da časopis bude znanstveno respektabilan što se na kraju barem donekle očituje u polaganom dizanju ili održavanju kvalitete i citiranosti. Ta načela dakako nemaju izravne veze s fetišizmom citatometrije i povezanim taktikama koje smo katkad i sasvim nerazborito ignorirali, recimo u prvome broju s velikim brojem recenzija i prikaza koje su u sustav uvedene kao odvojenih trinaest jedinica.³

Čini mi se, naime, nakon četiri godine uređivanja časopisa, da je osnovno načelo dobrog uredničkog pristupa slično načelu koje vrijedi i inače u životu u ophođenju s ljudima. Riječ je o poštovanju, u ovom slučaju prema autorima i recenzentima što je i istaknuto u inauguralnom programskom dokumentu iz kojega su kao epigrafi izdvojeni "misija" i "vizija".⁴ Sa strane uvažavanja autora, to načelo znači brzinu, transparentnost i kvalitetu obrade priloga uz komunikacijsko uvažavanje autora kao dionika. Nešto slično prijemu i obradi pacijenata bez obzira koliko neki među njima sami katkad nastojali iskriviti komunikaciju ili čak bili nasilni. Ovu metaforu treba slijediti do kraja procesa. Kao u Habermasovu viđenju terapijskog diskursa gdje se analitičar i pacijent moraju složiti u tumačenju da bi ono bilo djelatno, autori moraju

¹ Oni idu puno dalje od negativnih citata, samocitiranja i citatnih klubova umreženih i priestranih klika. Još u prvom broju ovog uredništva, Anali su se kroz jednu recenziju dotaknuli birokratizacije znanosti (v. Petek, 2021). Citiranost i rangiranost ne znače nužno kvalitetu koja će izdržati test vremena niti postoji nužna jednakost između citiranosti i kvalitete. Sustav globalne znanosti s časopisima indeksiranim u bazama podložan je i korupciji i promašajima kao i drugi obrasci kulture.

² Prema indeksu Scimago koji rangira časopise u Scopusu, Anali su prema pokazateljima za 2022. objavljenim 2023., bili prvi na listi među društvenoznanstvenim časopisima u Hrvatskoj s faktorom utjecaja 0.355 da bi u godini nakon pali iz drugog (Q2) u treći kvartil (Q3) u kategoriji Sociologija i politička znanost.

³ Kako se ta forma akademske komunikacije, ma koliko je u skladu s dobrim akademskim običajima, uobičajeno ne citira, kviri omjer objavljenog i citiranog te negativno djeluje na rang časopisa.

⁴ *Shvaćajući Anale HPD-a kao godišnje glasilo politologije kao znanosti i struke, uredništvo će se u svom radu voditi načelima akademske kvalitete, izvornosti i relevantnosti radova, korektnosti prema autorima i recenzentima, zastupljenosti različitih autora politološke i drugih struka te ravnomjerne poddisciplinarnosti i interdisciplinarnosti zastupljenosti. Buduće uredništvo obvezuje se strogo poštovati periodiku izlaženja te kriterije koji omogućuju indeksiranje u prestižnim znanstvenim bazama podataka kako bi pomoglo vidljivosti i citiranosti objavljenih radova.*

dobiti konačnu verziju svog teksta na pregled, završnu korekturu, redakciju i autorizaciju. Time se minimiziraju greške i isključuje mogućnost da autori potpišu ono što nisu napisali što se ponekad u uredničkom procesu događa.

Nadalje, i radovi vidno ispod standarda kvalitete i oni koji su promašili časopis, zaslužuju brzu i argumentiranu negativnu uredničku recenziju dok svi koji to nisu i nisu promašili časopis zaslužuju nepristrane anonimne recenzije specijalista u užem području odrađene u razumnom roku, dakle što brže a da to ne ide nauštrb kvalitete procjene. To znači dobar odabir kompetentnih recenzenata, ponekad pristojno podsjećanje na rokove, no, ponajprije, poštivanje samih recenzenata kroz uvažavanje njihovih argumenata i njihove prosudbe teksta. Urednici također imaju reputaciju, pozitivnu ili negativnu, uvažavanja recenzija. U vrijeme ovog uredništva, recenzenti koji su uvjetovali objavljivost prepravcima, uvijek su dobivali prepravljene tekstove s popratnim pismima autora na naknadni pregled i procjenu.

Ponekad je to značilo i anonimiziranu deliberaciju između autora i recenzenata s urednikom kao moderatorom koja je dovela do uzajamnog učenja kroz proces recenziranja i do boljih ishoda tog procesa u vidu kvalitetnijih radova. Ponekad je taj proces značio i dolazak u bezizlaznu poziciju, *deadlock*, koji je, u slučaju podijeljenih i dobro argumentiranih mišljenja recenzenata, trebalo riješiti trećom recenzijom⁵ o čemu kao i ishodu treba obavijestiti recenzenata koji nije zadovoljan tekстом. Dakako, u cijelom procesu valja uvažavati i urednički savjet. Pred njim valja održavati proces publiciranja dovoljno transparentnim i iznijeti sve relevantne sporove te ga s uvažavanjem tretirati kao koristan deliberacijski forum za kvalitetu uredničkih odluka. Uvijek treba imati u vidu članove uredničkog savjeta kao ljude i znanstvenike čije se ime nalazi u impresumu časopisa u radu kojega su pristali sudjelovati.⁶

Drugo važno načelo je otvorenost. Ona ima više lica. Prvo je raznolikost problema, pristupa, metoda i perspektiva. Otvorenost funkcionira i unutar uvriježenih granica disciplina i preko njih. Subdisciplinarna zastupljenost u brojevima koje smo objavili dobro je balansirana, dok je interdisciplinarna zastupljenost koju smo programski deklarirali mogla biti naglašenija i razvijenija. Valja ipak zabilježiti priloge drugih znanstvenika uz politologe: objavljivali smo u ove četiri godine radove sociologa, psihologa, filozofa, povjesničara, jezikoslovaca, komunikologa i pravnika. Možda bi daljnji razvoj interdisciplinarnog dijaloga značio pomicanje časopisa prema općem društvenoznanstvenom časopisu dok je temeljni identitet Anala HPD-a

⁵ Urednici časopisa zasuti priložima više kvalitete imaju snažan poticaj odbiti tekst u tim okolnostima, kao onaj koji nije dovoljno dobar. Mali časopisi poput Anala koji se moraju boriti za dobre tekstove mogu si priuštiti tradicionalnije načelo pravednosti: *in dubio pro reo*. Primijenjeno na područje akademskog izdavaštva, ono znači da u slučaju dvojbe treba ići u korist ili barem ne oštetiti autora.

⁶ Imajući loše iskustvo s drugim politološkim časopisom u čije sam uredništvo svojevrmeno bio pozvan da bih se osvjedočio manipuliranju uredničkim procesom, posebno politikom recenzija, i općenito, poprilično besramnom makijavelizacijom časopisa, da bih iz njega protestno istupio kada sam nakon svega kroz svoje ime u impresumu potpisan pod ono za što sam jasno dao do znanja da ne želim potpisati, bio sam posebno osjetljiv na naznačene aspekte uredničkog procesa. Stoga sam, unatoč zahtjevnosti i velikoj količini energije koju to iziskuje, nastojao osigurati uvažavanje svih dionika i stvarnu povezanost forme procesa i njegovih ishoda. Ideologijska ujednačenost pitanja forme čini nevažnima no realna situacija postojanja razlika u stvarnom društvenom kontekstu ideološke poduzetnike tjera na makijavelističke tehnike u vulgarnom smislu cilja koji opravdava sredstva uključujući manipulaciju i falsifikate, ali i popriličnu odsutnost standarda izvan područja političke fiksacije takvih urednika.

ipak politologijski. Možda je sadašnja ravnoteža optimalna: uvažavanje raznolikosti pristupa i autora s raznih institucija, ali sa sidrištem u politologiji, no to je "izazov" za iduće uredništvo o čemu reflektiram na odgovarajućem mjestu kasnije u tekstu. Dodatni prostor za gostujući temat i sustavni dijalog politologa i pripadnika drugih disciplina zasigurno postoji.

Važnije lice otvorenosti, barem za politologe, jest političko. Otvorenost znači – u okvirima onoga što nije bitno iskrivljeno i pristrano te ima akademsku vrijednost – prijemčivost za tekstove različitih političkih perspektiva koji čine dio složene cjeline, dajući čitateljima mogućnost usporedbe i tako dodanu vrijednost broju kao cjelini. To su, u ove četiri godine, demonstrirale različite perspektive radova unutar blokova, poput različitih shvaćanja suverenosti u ovom broju ali i drugih, ponekad oprečnih perspektiva u prethodnim brojevima.

Otvorenost, konačno, znači i otvorenost za kritiku i polemiku koju smo demonstrirali u tri posljednja broja kroz nekoliko razmjena znanstvenika na različitim ideologijskim, disciplinarnim, teorijskim i metodologijskim pozicijama (usp. Kulenović, 2022a; Sesardić, 2022; Kulenović, 2022b; Jerbić, 2023; Glavaš, 2023; Pandžić, 2024a; Grdešić, 2024; Pandžić, 2024b). Zatvaranje u politički balon istomišljenika opasna je regresija koja je nažalost naglašena upravo u akademskom životu posljednjih desetljeća te nažalost nije zaobišla ni Hrvatsku. Ono umanjuje integritet i relevantnost društvenih znanosti otežavajući katkad razlikovanje znanosti i aktivizma. Svakom časopisu koji postane glasilo ideološke sekte ne piše se dobra budućnost.

Uvažavanje tih načela – poštovanje prema dionicima i otvorenosti u više njezinih dimenzija – uz integritet recenzijskog procesa trebalo bi pripomoći dizanju ili barem održavanju kvalitete te tako i ranga časopisa premda u toj utakmici uredništvo ovisi o kontekstu koji ne kontrolira, društvenim i političkim trendovima te uostalom o konkurenciji koja može raditi posao na višoj razini kao što u nogometu naprosto postoji bolja nogometna momčad od vaše. Postignuća zavrjeđuju još nekoliko sasvim kratkih napomena. Prosječna brzina obrade objavljenog članka bila je za ozbiljan akademski časopis izrazito visoka, tek nešto više od dva mjeseca, periodika izlaženja uredna, uvijek unutar kalendarske godine u prosincu, što u povijesti časopisa nije bio slučaj, citiranost po članku mršava i otužna, ali za mali društvenoznanstveni časopis iz Hrvatske poput *Anala* pristojna, čitanost veoma visoka u usporedbi s drugim društvenoznanstvenim i humanističkim časopisima, s visokim medijskim odjekom nekih priloga, stopa odbijanja ipak pristojna, što svjedoči o interesu autora za časopis i selektivnosti kriterija.

Na kraju dijela uvodnika o postignućima, za razliku od Almodóvara, neću ponuditi paralelne majke nego tek donekle paralelne tablice. Uz odgovarajuća objašnjenja u bilješkama, u *Tablici 1* su dostupni precizni kvantitativni pokazatelji koji moje prethodne primjedbe premještaju iz područja mekših utisaka u onu čvršćih i usporedivih pokazatelja za one koji žele provjeriti utemeljenost mojih impresija danih u nezahvalnom žanru uredničke samoetnografije. *Tablica 1* održava iste one kriterije procjene koje smo primijenili na rad prethodnih uredništava (v. Petković, 2021), te priliku za usporedbu budućim uredništvima u njihovim samovrednovanjima.

Tablica 1. Brojevi 18-21: *glavni urednik: Krešimir Petković; izvršni urednik: Leon Cvrtila; broj članova uredništva: 14*⁷

Godište	2021	2022	2023	2024	\bar{x} ⁸
Stvarno vrijeme objave	prosinac 2021	prosinac 2022	prosinac 2023	prosinac 2024	bez kašnjenja
Naklada	220	220	220	220	220
Cijena	50kn	50kn	10€	10€	8,32€ ⁹
Broj stranica	470	352	320	394	384
Broj radova	16	9	11	11	11,75
Izvorni znanstveni	9	7	10	7	8,25
<i>Pregledni</i>	6	1	1	3	2,75
<i>Prethodno priopćenje</i>	0	1	0	1	0,5
<i>Nerecenzirano</i>	1 ¹⁰	0	0	0	0,25
Od toga hrvatski/ engleski ¹¹	11/5 = 2,2	6/3=2	10/1=10	8/5=1,6 ¹²	35/14=2,5
Broj odbijenih radova ¹³	11	14	10	12	11,75
Omjer prihvaćeno/odbijeno	16/11	9/14	11/10	11/12	47/47=1
Prosječno vrijeme od zapri- manja do prihvaćanja ¹⁴	44	80,11	59,18	96,37	66,72
Osvrti, recenzije, prikazi, polemike ¹⁵	13	11	6	9	9

⁷ Od toga sedam s inozemnom akademskom afilijacijom.

⁸ Aritmetička sredina brojeva u danom redu tablice, izuzev redova s omjerom hrvatskih i engleskih tekstova, prihvaćenih i odbijenih radova te čitanosti.

⁹ Preračunavanje valuta po fiksnom tečaju 7,5345 kuna za 1 euro.

¹⁰ Izlaganje na skupu (O'Leary, 2021) kao uvodnik temata.

¹¹ Broj hrvatskih i broj engleskih radova stavljeni su u omjer, a broj u posljednjem stupcu dobiva se podjelom ukupnog broja hrvatskih s ukupnim brojem engleskih radova u svim godinama uredničkog mandata.

¹² Jedan je tekst na mreži objavljen dvojezično (Vuksan-Ćusa i Šalaj, 2024).

¹³ Odbijanja uključuju i urednička odbijanja (tzv. desk rejections), koja su u ove četiri godine uvijek bila ažurna i argumentirana i odbijanja kroz anonimne izvanjske recenzije. Iako bi to "pojačalo" statistiku, u stopu ne ubrajam tekstove koji bi autori uputili na prethodnu procjenu s upitom o mogućnostima objave no ne bi formalno uputili u proceduru, najčešće jer bi procjena bila negativna ili nedovoljno obećavajuća, a ne uključujem ni nekoliko iz različitih razloga povučenih tekstova, uključujući i nevoljkost autora da se na bilo koji način mijenja tekst.

¹⁴ Ne uključuje nerecenzirane tekstove da ne utječu na bitnu statistiku: nerecenzirani se tekstovi, najčešće recenzije i prikazi, u pravilu brzo prihvaćaju. Prava kušnja brzine procedure u časopisu su recenzirani tekstovi koji su u Analima ovog uredništva prolazili od najmanje dvije, ponekad tri, a najviše pet anonimnih vanjskih recenzija. Valja također napomenuti da vrijeme između zapriimanja i prihvaćanja ne mora biti dugo zbog inertnosti recenzenata nego samih autora koji iz raznih razloga znaju otegnuti s potrebnom revizijom teksta u slučaju dobivanja uvjetno prolazne recenzije. Upravo to je bio slučaj s tekstom koji je daleko najdulje od svih bio u proceduri (v. Tablicu 2).

¹⁵ Urednički uvodnici, osvrti i komentari nisu ubrojani u statistiku.

Godište	2021	2022	2023	2024	\bar{x}^9
Čitanost ¹⁶	64.364	35.698	39.404	11.702	14.848,5 ¹⁷
Ukupan broj navoda ¹⁸	8	26	12	/	15,33
<i>Prosječan po dokumentu</i>	0.19	0.542	0.231	/	0,321
<i>Kvartil</i>	Q4	Q2	Q3	/	Q3

Tablica 2. Broj dana između zaprimanja i prihvaćanja recenziranih članaka u Analima HPD-a 2021-2024

Redni broj teksta	2021	2022	2023	2024
1.	155	191	22	69
2.	88	140	131	104
3.	68	15	36	68
4.	11	47	65	23
5.	14	40	127	81
6.	25	60	13	20
7.	42	46	49	15
8.	31	88	42	293
9.	37	94	51	104
10.	42		7	76
11.	72		108	207
12.	40			
13.	16			
14.	47			
15.	16			

¹⁶ Prikazuje se ukupan broj posjeta svim prilozima u pojedinom broju na dan 28. studenog 2024. Brojke nisu usporedive jer stariji sadržaji protokom vremena prikupljaju više posjeta no ne nužno linearno. Brojke za posljednji broj ne odnose se na cijelo izdanje nego na ukupno 14 priloga objavljenih na mreži najprije od kojih četiri nisu bila objavljena dovoljno dugo za iskazivanje prvih brojki o posjetama koje se osvježavaju na mjesečnoj osnovi. V. detaljno na: <https://hrcak.srce.hr/posjecenost-objasnjenje> Ukupno, brojke ipak nešto govore ako ih zainteresirani čitatelj usporedi s brojkama usporedivih društvenoznanstvenih i humanističkih časopisa uzetih zajedno za dano godište. Vrijedi izdvojiti Kasapović (2023) koji spomenutog datuma broji gotovo 15.000 posjeta i preko 9.000 učitavanja dokumenta što je više od cijelih brojeva nekih časopisa iz iste godine.

¹⁷ Broj za prvu godinu podijeljen je s četiri, za drugu s tri, za treću s dva, za četvrtu i posljednju uzet je ionako krnji broj te je ukupan zbroj podijeljen s četiri. Rezultat je vrlo ilustrativne naravi u pogledu prosječne godišnje "čitanosti" broja.

¹⁸ Podaci u ovoj i idućoj kategoriji navedeni prema Scimago Journal Ranku (scimagojr.com). Prema Google Scholaru na dan 28. 11. 2024. prilozima objavljeni u časopisu u razdoblju od 2021. do 2024. ukupno broje 43 navoda u četiri godine citiranja što daje prosječnu stopu od 10,75 citata po godini, odnosno 0,43 citata po članku. Zahvaljujem Leonu Cvrtili na ovim podacima.

Tablica 3. Sadržaj brojeva Anala: tematska pokrivenost, interdisciplinarnost i vrijednosne koordinate broja

Broj	2021	2022	2023	2024
Temati	Hrvatska politika Komparativna politika i regionalne studije: BiH; Bliski istok Međunarodni odnosi i diplomacija Politička teorija Politička povijest	Hrvatska politika Komparativna politika Javne politike Politička psihologija Samokritika društvenih znanstvenika Analitička filozofija i politika: polemika	Hrvatska politika: izbori; pandemija Javne politike Međunarodni odnosi Politička teorija O postjugoslavenkim studijama	Hrvatska politika Suverenost i sigurnost Politička teorija: politika carstava; međuvlade Povijest ideja: Rousseau i Smith Polemika o šuvarovoj biografiji
Interdisciplinarnost	Sociološke studije agenata socijalizacije; vojno-obrambene znanosti; kombinacije političke povijesti s teorijom igara i međunarodnim odnosima	Politička psihologija, sociologija i analitička filozofija	Komunikologija i politička geografija	Međunarodno pravo, politička psihologija i sigurnosne studije; filmologija
Općenita napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama broja ¹⁹	Ideološke podjele u Hrvatskoj Komparativne političke institucije i regionalizam Konsocijacijska politika BiH Politika na Bliskom istoku Države i diplomacija u MPO: realizam i sekuritizacija Kritika nacionalizma i populizma Stvaranje Jugoslavije i Slavenski koridor	Protekcijonizam i autoritarnost Kritika nacionalne države, komodifikacije i etnonacionalizma Promjena paradigme švedske politike Depopulacija, migracije i glasovanje Epistemološki relativizam i kritika politički nekorektnih križara javnih politika Problem zagađenja okoliša Heuristika i jaz između stava i ponašanja Parodiranje recenzija Polemika o konsenzusu bez pokrivača	Afirmacija stranaka i izbornog sustava Afirmacija i kritika pandemijske politike u različitim aspektima Kritika različitih aspekata ruskog imperijalizma Fazni model dizajna javnih politika Različita čitanja Machiavellija: fenomenologija i "nastrano" Kritika sablasti postjugoslavenstva	Populizam i mračni ego kao pokretač: prijetnje demokraciji Suprotstavljanje europske i nacionalne perspektive o sigurnosti; kritika apsolutizacije okolišne sigurnosti Okcidentalna dekadencija i ruski imperijalizam u mističnom ključu Lijeve političke misao: problemi lijevjerovstva i ransjerovska kritika Političko-ekonomska antropologija poretka Polemika o naslijeđu starog režima

¹⁹ Kategorija koju preuzimam iz uvodnika od prije tri godine kao i sadržaj prvog stupca koji se odnosi na broj iz 2021 (Petković, 2021: 17). Vrijednosna perspektiva ne znači samo vrednovanje odabranog problema nego i prethodan odabir problema kao relevantnog. Prije

Kao novost sam dodao prosječnu brzinu obrade članka²⁰ pri čemu su apsolutne vrijednosti izdvojene u *Tablici 3*, te omjer odbijenih i objavljenih radova, što su novi podatci kojima raspolazem kao urednik zaokruženog mandata, a nisam ih imao za prethodna uredništva. Zbog redundantnosti sam izbacio dvije kategorije iz tabličnog prikaza: izvješća o radu društva i sekcija, jer je časopis sasvim transformiran u akademski znanstveni časopis, a u svakom broju bio je objavljen prikaz godišnjeg skupa Hrvatski politološki razgovori (HPR) odnosno Konferencije CEPESA-e za godinu kada su HPR bili s njom spojeni; te indeksiranost jer je riječ o istim bazama kao u slučaju prve godine (v. Petković, 2021: 17), pri čemu prijava za Web of Science još nije razriješena na što se referiram u idućem dijelu uvodnika.

Također, temati i napomena o sadržajnim i vrijednosnim koordinatama zbog preglednosti su izdvojeni u posebnu tablicu (*Tablica 3*). Na kraju, *Tablica 4* donosi pokazatelje vezane za dodatne sadržaje na mrežnoj stranici Anala. Preostaje mi tako posvetiti se "izazovima". To je zanimljivi dio ove oprostajne riječi urednika.

Tablica 4. Godišnja statistika objava na mrežnoj stranici Anala HPD-a 2021-2024²¹

Godište	2021	2022	2023	2024	Ukupno	Prosječno
Blog	15	13	11	15 ²²	54	13,5
Urednički komentar	2	3	1	2	8	2
Podkast	/	5	5	4	14	4,33 ²³

Kamo bi časopis mogao ići u iduće četiri godine?

Prvo, pred novo uredništvo postavlja se problem koncepcije glavnog urednika i odnosa s uredničkim savjetom. Uredništvo čak i malih časopisa ovisi o stilu osobe, slično kao što, recimo, povijest europskih komisija kao "jakih" ili "slabih" ovisi o karakteru predsjednika, da ne govorimo o premijerima i predsjednicima u nacionalnim političkim arenama. Međutim, urednik nije samo osoba nego i institucija pa se postavlja načelno pitanje kao za arhitekate konstitucionalnih promjena koji nisu zadovoljni s političkim ishodom postojeće ustavne arhitekture. Je li urednički savjet savjetodavna komora uredničkoj egzekutivi koja ima autonomiju i odgovornost

metodologije, tema je dana u jeziku kao metodi spoznaje i sredstvu vrednovanja. Kratke prigodne označnice su moje, parcijalne i donekle proizvoljne. Politika imenovanja mogla je biti i drukčija.

²⁰ Prosječno vrijeme od zaprimanja do prihvaćanja članka nakon čega slijedi kratak proces prelamanja, korekture i autorizacije te objava "na mreži najprije" ili, uz malo čekanje, u broju u prosincu.

²¹ Blog, urednički komentari i oprema podkasta su dvojezični, no audio sadržaj podkasta je na jednom jeziku, u pravilu na hrvatskom, uz iznimku dvaju razgovora na engleskom sa stranim autorima.

²² Do vremena zaključivanja broja krajem studenog. Dvije objave su reakcija Marka Grdešića na Pandžićevu recenziju i Pandžićev odgovor, no da se ne bi opterećivao blog i zbog cjelovitosti i arhiviranja za neke buduće istraživače povijesti političkog diskursa, polemiku smo naknadno prebacili na stranice časopisa.

²³ Politološki podkast krenuo je s emitiranjem 2022. pa 2021. nije uključena u statistiku.

pred širom javnošću ili zakonodavno tijelo koje kolektivno deliberira pri čemu je glavni urednik *primus inter pares*? Uz konstitutivnu, postavlja se i administrativna dilema u vezi s administrativnim, ljudskim i ekonomskim resursima na raspolaganju, a odnosi se na podjelu i cijenu urednički poslova.

U svom radu, preuzeo sam načela djelovanja prethodne glavne urednice autonomnog glavnog urednika koji preuzima velik dio zadaća uredništva i za njih snosi odgovornost. Urednički savjet uzео sam kao deliberacijsko tijelo pred kojim iz dobrih običaja, općih etičkih smjernica djelovanja i etičkog kodeksa časopisa odgovaram. Alternativa je ravnomjernija raspodjela posla i na urednički savjet i izvršnog urednika te na različite eksterne službe lekture, prevodenja i opremanja teksta. Model koji sam preuzeo mene je dovoljno dobro služio, no iziskuje puno energije i vremena. Prednosti su mu brzina i kontrola procesa no rizici su mu, uz pregaranje osobe koja obavlja previše poslova, veća mogućnost grešaka te ipak niža razina transparentnosti i kontrole procesa, ma kako bile jake odisejske sklonosti vezivanja za stup i oglašavanja istog. *Quis custodiet ipsos custodes?* Eksterne kontrole ipak su pouzdanije od samočuvanja čuvara.

Kvalitetan institucionalni pogon koji osigurava funkcioniranje časopisa nešto je o čemu i institucija, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, koji izdaje više društvenoznanstvenih časopisa, pa je tako i suizdavač Anala HPD-a, treba razmisliti. U tom kontekstu, ravnomjerna raspodjela posla i rasterećenje glavnog urednika koji se može usmjeriti na ono što mu je glavni posao – potraga za dobrim tekstovima po konferencijama i kroz znanstvene kontakte te osiguranje kvalitetnog recenzijskog postupka – te održavanje ritma procesa moglo bi polučiti kvalitetnije ishode iako veći broj uključenih u pravilu usporava proces. Uhodane kolektivne institucije uz podjelu rada mogle bi dati bolji ishod od rastrganih pojedinaca i štedjeti ljudske resurse u vremenu proizvodnje "suvišnih ljudi". Jednako tako, mala urednička republika s egalitarnijim uredništvom, možda i više "glavnih" urednika, barem s nekim ljudima i u nekim okolnostima, mogla bi iznjedrili dobre ishode.

Drugo, time se otvara i pitanje razvoja koncepcije samog časopisa. U radu ovog uredništva nastojali smo naći ravnotežu između internacionalizacije, koja uz deprovincijalizaciju koju donosi po definiciji, u pravilu donosi i kvalitetu, i reprezentacije akademske produkcije nacionalne političke znanosti. Pitanje za buduće uredništvo jest: razvijati se prema većoj internacionalizaciji autora i priloga ili zadržati identitet koji odgovara imenu Anali Hrvatskog politološkog društva. Suštinsko identitetsko pitanje akademskog časopisa ima odraz i na formalnoj i taktičkoj razini te se povezuje s jednim od vjerojatnih promašaja ovog uredništva odnosno "izazova" na koji se moglo bolje odgovoriti. Naime, časopis se prijavio za članstvo u prestižnoj Clarivateovoj bazi Web of Science te iz treće prošao formalnu trijažu što je uključilo duga čekanja i prepiske se nezainteresiranim izmještenim birokratskim agentima.²⁴

No unatoč prolasku formalne trijaže, časopis zasad nije dobio članstvo u toj bazi jer je u evaluaciji istaknuto da je previše članova uredništva časopisa i autora

²⁴ U prvom pokušaju, evaluatore je zbunjivalo što smo kao dodatni sadržaj na stranicu bili uključili časopis *Političke analize* (dva impresuma na istoj stranici nisu dozvoljena). Nismo također u etičkim dokumentima imali definirana pravila za ispravljanje i povlačenje objavljenih tekstova – (ne)pojavljanje takvih slučajeva u praksi otvara zanimljiva pitanja o karakteru društvenih znanosti nasuprot prirodnima, no tu temu ovdje ne mogu razvijati. U drugom je pokušaju bila riječ o pogrešci no koju birokracija nevoljko priznaje – tvrdili su među ostalim da nismo objavili nijedan broj u godini što je bila besmislica i što je bilo lako forenzički dokazati – pa su nam kompromisno omogućili, uvjetno rečeno, bržu ponovnu evaluaciju na kojoj smo prošli prvi korak formalne trijaže no zasad zapeli u drugome pune uredničke procjene.

tekstova sa iste institucije, naime Sveučilišta u Zagrebu, što dovodi u pitanje integritet uredničkog procesa. Drugim riječima, da zaoštrim, globalistička baza očekuje i globalistički časopis.²⁵ Iako je u tijeku postupak žalbe²⁶ pa mogućnost ulaska nije sasvim isključena ipak se otvara načelno pa i strukturno (a ne samo taktičko pitanje manipuliranja birokratskim procesom kroz sastav budućeg uredničkog savjeta i politiku eventualnog prihvaćanja čak i lošijih tekstova no čiji autori imaju inozemnu afilijaciju): hoće li se Anali vinuti prema globalističkoj općenitosti i ostati Anali HPD-a samo u imenu kao praznoj folklornoj ljušturi ili će nastojati zadržati nacionalnu reprezentaciju i regionalnu komparativnu osjetljivost i zastupljenost? Između ovih pomalo karikaturalnih ekstrema, vjerojatno će biti riječ o kompromisu u politici časopisa koja će naći neku varijantu srednjeg puta između internacionalizacije po kvaliteti i rasponu priloga, ali i reprezentacije nacionalne političke znanosti te naravno istraživanja stranih autora koji se bave temama od interesa politologije u Hrvatskoj.

Treće, neki kompromisi čine se neizbježnima no širi pogled i promjena okolnosti ne čine ih više nužnima. Primjerice, nastojali smo balansirati između objave tekstova na engleskom koji imaju šire čitateljstvo i potencijalno veću citiranost od onih na hrvatskom kojima je krug čitatelja uži no u toku mandata objavili smo jedan tekst na dvama jezicima jer su autori sami na tome inzistirali i ponudili kvalitetan prijevod. Danas su, uz pomoć besplatno dostupnih alata umjetne inteligencije, dobri prijevodi mogući brzo i besplatno. Naravno, prijevode treba pročitati i redigirati no to nije toliko zahtjevan posao. Časopis bi mogao cijelu svoju produkciju na platformi Hrčak držati dvojezičnom, sučelje to dozvoljava. Nešto slično je ustvari još na samom početku mandata predložio jedan od članova uredništva, Josip Glaurdić, no tada mi se to činilo pretjerano zahtjevnim uz sve drugo što smo mijenjali i uvodili, uključujući cijelu novu stranicu na dvama jezicima, a tadašnji Google Translate bio je nepouzdaniji od današnjeg ChatGPT-a kao danas već općeg mjesta obavljanja različitih zadata u vezi s proizvodnjom teksta.²⁷ Tiskano izdanje, ionako za domaću publiku, koliko već opstane, moglo bi u cijelosti biti na hrvatskom. Tehnologija je sazrela tako da se može čuvati jezik kao nacionalno blago i osigurati univerzalna dostupnost kroz koine engleštinu kao zasad još uvijek lingua franca globalizacije uključujući i njezinu akademsku dimenziju.

²⁵ Kako je to sročio jedan stariji zatvorenik Lepoglave u intervjuu, objašnjavajući prakse zatvorske uprave, "nema grupisanja". Sukob između Schmitta i liberalnih (de)politizacija u gofmanovskom mikrokozmu, reklo bi se, relevantan je i u globalnome akademskom izdavaštvu.

²⁶ Argumentacija u žalbi koja je u postupku jest po prilici da je urednički savjet dovoljno raznolik, da je Sveučilište u Zagrebu fragmentirano, da je u maloj zemlji s još manjom politološkom zajednicom nemoguće izbjeći preklapanja institucija objavljiivača i objavljiivanih, da raznolikost priloga i članstva uredničkog savjeta dokazuje suprotno od onoga što se u odbijenici implicira o integritetu uredničkog procesa te da integritet tog procesa uostalom suštinski ne ovisi o broju članova uredništva unutar iste institucije. Dok smo probleme sa Scopusom unatoč sporosti birokracije uspjeli raščistiti na početku mandata (ispravljanje pogrešnih imena priloga i navodan hijat u jednoj godini objavljivanja prethodnog uredništva, koji je proizlazio samo iz toga što je jedne godine časopis objavljen u prosincu, a one iduće u siječnju), na čemu valja zahvaliti Ireni Frigo-Haltrich, bivšoj knjižničarki FPZG-a koja je imala kontakt jedne srdačne urednice unutar organizacije, WoS još preostaje. Ako ne dođe do promjene odluke na osnovi žalbe, buduće uredništvo ima priliku ponovne prijave kroz dvije godine pa novi glavni urednik, ako želi uvesti časopis u bazu, treba pripaziti na afilijacije uredničkog savjeta i onih autora objavljene radova.

²⁷ Iako njegove iteracije imaju dulju povijest, šira uporaba i popularnost ChatGPT-a sežu tek potkraj 2022. godine.

Četvrto, vraćamo se kormilu s početka teksta. Umijeće plovidbe glavnog urednika i njegove posade suočit će se s problemom svih uredništava koji ne zaobilazi ni snažnije časopise s naizgled komotnom pozicijom zaprimanja visokog broja kvalitetnih prijava među kojima treba probrati najbolje. Ta, kao i niže razine igre i strukturno drukčije situacije, ne mijenjaju potrebu za razlučivanjem i dobrom rasudnom snagom. Uz procjenu onoga što stiže bez narudžbe, u varljivoj *unsolicited* kategoriji, glavni urednik i članovi uredništva morat će aktivno privući kvalitetne tekstove. U njihovom privlačenju kao i u objavi morat će biti brzi, a povrh oslanjanja na domaće konferencije za dio tekstova, valjat će pohoditi i one strane, vjerojatno ciljano kontaktirati različite poznate i nepoznate autore mimo toga. Pritom će valjati osigurati pokrivenost poddisciplina političke znanosti ali i interdisciplinarnost kroz zastupljenost drugih disciplina koje bacaju svoje specifično svjetlo na ekonomske, društvene i političke probleme.²⁸ Uz sve to se pojavljuju naznačeni izazovi umjetne inteligencije i problem izvornosti i dodane ljudska vrijednosti u članku. Iako je to pomalo pomodna tema, čini se da razvoj tehnologije nosi bitne promjene u području pisanja, pregledavanja i vrednovanja radova koji bi mogli značajno promijeniti pravila uredničke utakmice.

Valjat će uz sve to održavati i dodatne sadržaje bloga i podkasta te časopis činiti vidljivim, društveno i politički relevantnim jer društvena znanost zatvorena u samoreferentne niše visoke specijaliziranosti gubi svoj aristotelovski smisao jedinstva politike i etike te komunikacije s političkom zajednicom koju nastoji poboljšati i koja je uostalom s tom svrhom i financira.

Na kraju izlistavanja izazova, ne smijem zaboraviti jednu temu. Kao što duh Hamletova oca progoni Elsinore, tako i časopis i dalje progoni duh nenavodjenja koji smo naslijedili od prethodnog uredništva i prosljeđujemo sljedećemu. U Analima citirane reference neće odmah osvanuti u toj bazi s porukom njihovim autorima. Sve smo pokušali da to riješimo osim skidanja uroka, ne znamo što je. Prebacivanje u JATS XML nije riješilo problem, no ulazak u WoS mogao bi također pomoći. Možda se problem riješi sam od sebe tj. nenadanom milošću Googleovih parsera. Dotad, predstavljamo vam naš posljednji broj koji je uključen u prethodne statistike i procjene.

Politički kairos i opasno more

U posljednjem broju ovog uredništva nudimo pet manjih temata – većinom blokova od dva povezana teksta – jednu polemiku, dvije recenzije knjiga i dva prikaza skupa te, kako je to ponekad običaj, popis recenzenata koji su recenzirali priloge za časopis kroz ove četiri godine. Prvi temat uobičajeno je posvećen hrvatskoj politici. U njemu Bartul Vuksan-Ćusa i Berto Šalaj metodološki precizno seciraju problematiku populizma dajući jasniju sliku aktivacije i apstinencije birača koji imaju populističke stavove (Vuksan-Ćusa i Šalaj, 2024) dok Tomislav Pavlović iz perspektive političke psihologije analizira problematiku političke aktivacije mračnih crta ličnosti, istražujući razlike između mladih muškaraca i žena u Hrvatskoj po tom pitanju (Pavlović, 2024). Kvalitetu metodologije na stranu, već iz pojmovnog polja i njegove ideološke valencije jasno je da analize hrvatske politike prate politička kretanja u zapadnim demokracijama koje opsjeda sablast populizma, ali i psihopatologizacija politi-

²⁸ Naravno, novi bi glavni urednik mogao biti malo stroži po pitanju kraćenja tekstova od ovoga no bolje da ne razvijam tu temu dodatnim produljivanjem ovog teksta. Najbolja je metoda fiksna gornja granica pri samom zaprimanju.

ke koja ne odgovara očekivanjima "establišmenta". Očigledno živimo u vremenima kada politička znanost u svojstvu čuvarice liberalne demokracije ima puno posla.

Drugi temat, jedini koji broji tri teksta, čitateljima predstavlja suprotstavljena shvaćanja suverenosti i sigurnosti Europske unije i nacionalnih država. Anna Molnár i Éva Jakusné Harnos (2024) provele su diskurzivnu analizu strateških dokumenata EU, istražujući pojmove autonomije i suverenosti u njima te trasirale evoluciju ideje europske obrane. No ideje nisu nužno i stvarnost. Danijela Lucić i Josip Bilić ukazuju na to u svom tekstu u kojem interpretacijskom analizom sadržaja propituju davanje prednosti okolišnoj sigurnosti kao identitetskoj ambiciji EU koja može generirati sigurnosne rizike (Lucić i Bilić, 2024). Tomislav Dagen je pak u perspektivi međunarodnog prava i analize vojnih izdataka ponudio normativno legitimiranje spirale naoružavanja iz pozicije teorijski nereflektirane ali ništa manje stvarne teorije igara (Dagen, 2024).²⁹ Raznolikost političkih razina i metoda analize te normativnih okvira predstavlja izazov, ali i potiče kritičkog promišljanje dokazujući da je časopis kao cjelina više od zbroja dijelova tj. njegovih pojedinačnih tekstova.

Vjerojatno i najizazovniji temat koji iz sfere metodološki precizne empirijske znanosti, ali i prizemne politike dana, zalazi u sferu ambicioznije hermeneutike uspostave i razgradnje poretka, bavi se politikom carstava. Zoran Kurelić povezuje analizu jezika proklinjanja i tumačenje filma o prokletstvu s političkim prokletstvom liberalno-demokratskog okcidenta (Kurelić, 2024). Cvijanovićeve "Mrtve duše" prepoznatljiv naslov odgonetaju genealogijom političke zlouporabe religije u tipičnom primjeru političkog gnosticizma koji je ponudio novi ruski imperij (Cvijanović, 2024). Temat nudi mogućnost kritičkog promišljanja različitih oblika imperijalne politike. Parafrazirajući Tolstoja prebacivanjem obiteljskog u političko, mogli bi reći da su sve sretne političke zajednice sretne na isti način. Recimo da su to republike no one su često i kratkog vijeka što se, također u književnosti, drži jednim od obilježja sreće: dugotrajnost je iz iste definicijski eliminira. Nasuprot mitu o dobrim kraljevstvima iz bajki, povijesna carstva bi kao politički prostori u stalnom širenju i razvijanju oblika dominacije bila osuđena na nesreću i propast, svako na svoj poseban način. Možda bi humanistička moralna poanta bila da oholost u mobilizaciji mitova i neizvršavanje utemeljiteljskih obećanja nose razaranje i propast onima koji ih prizivaju. Temat posredno propituje političku valenciju mitskog mišljenja, metafizike i religije u politici koje racionalizam otpisuje kao praznovjereje no stalno se iznova vraćaju. Mogu li subjekti prokletih carstava, kao i njihove elite, postati "mrtve duše" ili postoji mogućnost njihova spasa?

Posljednja dva temata već sam opširnije predstavio na mrežnim stranicama časopisa.³⁰ Temat posvećen politici prostora i demokraciji u međuvladu otvara staro problemsko polje epistemologije i politike, prisutno u političkom mišljenju od Platona naovamo. Tonči Kursar kritizira pokušaje aproprijacije Schmitta na ljevici kao epistemološki nemoguć i politički dvojbena pothvat (Kursar, 2024), dok Vedran Jerbić kritizira diskurs postistine kao dio elitističke obrane poretka od viška demokracije (Jerbić, 2024). Oba teksta na svoj način svjedoče o političkim previranjima suvremenosti i neuspjelim pokušajima da se pronađu rješenja za tekuće političke

²⁹ Neobična izjava pukovnika Šikišime, zgroženog dekadencijom i "hedonističkim budalama", u kultnom japanskom crtiću *Akira*, radnje smještene u apokaliptični Novi Tokyo, može poslužiti kao dodatna hrana za um: "Znanstvenici su hrpa romantičara. Vojnici, s druge strane, uvijek prethodno ispitaju rizike."

³⁰ V. <https://analihpd.hr/povijest-ideja-i-suvremenost-problema-rousseau-i-smith-o-politickome/> <https://analihpd.hr/epistemologija-i-politika-prostora-i-demokracije-u-meduvladu/>

probleme u utopijskim projekcijama i političkoj nostalgiji. U tematu posvećenom povijesti ideja, Damjan Stanić pronalazi mjesto za sukob u Rousseauovoj republikanskoj političkoj teoriji (Stanić, 2024) dok Nikola Noršić nudi tumačenje liberala Adama Smitha s naglaskom na treću knjigu *Bogatstva naroda*, baveći se ciklusima društvenih promjena, ljudskom prirodom i ulogom države (Noršić, 2024). Oba autora nude bliska "štrausovska" čitanja, oslanjaju se na Machiavellija te svojim pristupom predstavljaju ogledni primjer izučavanja političkih ideja na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Recenzija knjige Rade Dragojevića o Šuvaru koju smo objavili na ljeto (Pandžić, 2024a) izazvala je dvije reakcije (Grdešić, 2024; Dragojević, 2024) na koje smo, sukladno sada već maloj tradiciji otvorenosti Anala HPD-a za polemike, dali pravo autoru da odgovori (Pandžić, 2024b; 2024c) što je dovelo do ukupno pet prinosa koji su na svoj način ocrtali ono političko u sporu. Bez obzira na kvalitetu pojedinih priloga, oni su kao cjelina opravdali prostor polemike kao aleturgije istine kroz proceduru jednakog pristupa javnom prostoru umjesto njezina zakrivanja kroz cenzuru. Ako se nema između čega birati, ne može se ni izabrati pa to ukida smisao etike i politike kao područja ljudske slobode. Mirjana Kasapović je u recenziji medijski i politički eksponirane knjige Koste Nikolića ponudila širu kritiku novokrajških studija kao državno sponzoriranog revizionizma (Kasapović, 2024), međutim u časopisu nismo zaprimili reakciju autora ili njegovih istomišljenika. Preostaje još zrela i kvalitetna recenzija oglednog izdanja duge tradicije istraživanja izbora na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu iz pera studenta Tomasa Kurbanovića (Kurbanović, 2024), kojoj na kraju valja pridodati dva kvalitetna prikaza relevantnih skupova, domaćeg tradicionalnog na FPZG-u (Bogdan i Smolić, 2024) i globalnog metodologijskog u Louvain-la-Neuve (Petek, 2024), inače i mjestu lijepoga Hergéova muzeja, koje donose uvid u istraživačke trendove domaće i globalne znanosti te tako prikladno zaključuju naš posljednji broj Anala kao ogledala političke znanosti, koje korespondira političkom kairou, pa je vrijeme i da se ja oprostim.

Kao glavni urednik, zahvaljujem se svim autorima, recenzentima³¹ i čitateljima, članovima uredničkog savjeta koji su pristali na članstvo i pomogli mi u radu, izvršnom uredniku Leonu Cvrtlići koji je svojim radom uzorno pokrивao internetsku stranicu i objave na društvenim mrežama, tehničkom uredniku Vladi Zeleniću koji je uvijek bio na raspolaganju i predstavlja neku vrstu skrivene duše časopisa, uredniku Politološkog podkasta i njegovu voditeljju Enesu Kulenoviću kao i Višeslavu Raosu koji odradio neke razgovore, Mateju Radniću, webmasteru naše stranice, Goranu Čularu, predsjedniku HPD-a za podršku časopisu i kvalitetnu suradnju s ovim uredništvom. Želim se posebno zahvaliti i Mirjani Kasapović ne samo na daleko najčitanijim i društveno i politički najrelevantnijim tekstovima nego i na dobrim savjetima koje mi je dala uoči i za vrijeme uredničkog mandata. Na tragu maritimnih metafora i pitanja o tome kako su Anali brodili i kamo brode, kao "čovjek iz Šibenika", uostalom, mogu i zaključiti na tom tragu. Doduše ne s pjesmom Radojke Šverko ili pak nekom šibenskom o tematici, kakvih ne nedostaje, već sa splitskom. "Brodovi su isti ka i ljudi, zlu moru daju život svoj", pjevao je Toma Bebić. To vrijedi i za urednike. No unatoč naporu posla, uključenost urednika u znanstvenu zajednicu, povezanost s ljudima koji taj posao donosi, ipak su nagrađujući. Biti urednik znači imati uvid u živčani sustav znanstvene zajednice kao živućeg kolektiva. Nisu su samo brodovi isti kao i ljudi nego i tekstovi, slika duše autorâ. Ni more, premda opasno, nije uvijek zlo već izazov za uspješnu plovidbu.

Sretno novom glavnom uredniku!

³¹ Njihov popis u četiri godine donosimo na kraju ovog broja.

Literatura

- Bogdan, R., i Smolić, M. (2024). "Podijeljena društva i politička polarizacija": Hrvatski politološki razgovori 2024 (prikaz znanstvenog skupa). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 377-382.
- Cvijanović, H. (2024). Dead Souls. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 179-200. <https://doi.org/10.20901/an.21.11>
- Dagen, T. (2024). Jačanje vojnih kapaciteta i pristupanje vojnim savezima kao uvjet zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 137-157. <https://doi.org/10.20901/an.21.09>
- Glavaš, Z. (2023). Odgovor Jerbiću. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1), 305-307.
- Grdešić, M. (2024). Reakcija na recenziju Josipa Pandžića. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 325-327.
- Jerbić, V. (2023). Postmarksističko stanje: književnost, politika i teorija. Zvonimir Glavaš, Durieux, Zagreb, 2023., 287 str. (recenzija knjige). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1), 301-304
- Jerbić, V. (2024). Naslijeđe postmodernizma u eri post-istine: nova inačica krize upravljivosti demokracija. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 221-246. <https://doi.org/10.20901/an.21.07>
- Kasapović, M. (2023). Zbogom postjugoslavenstvu! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 20(1), 265-284.
- Kasapović, M. (2024). Krajina 1991.–1995. Kosta Nikolić, Fraktura i Srpsko narodno vijeće, Zaprešić, 2023., 722 str. (recenzija knjige). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 355-368.
- Kulenović, E. (2022a). Konsenzus bez pokrića (recenzija knjige). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 261-275.
- Kulenović, E. (2022b). Odgovor autoru knjige Konsenzus bez pokrića. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 291-301.
- Kurbanović, T. (2024). Hrvatski birači: 30 godina političkog ponašanja i mišljenja, Kosta Bovan, Daniela Širinić i Višeslav Raos, ur. (recenzija knjige). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 369-376.
- Kurelić, Z. (2024). Cursed Empires. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 161-177. <https://doi.org/10.20901/an.21.06>
- Kursar, T. (2023). Rat, mir i nomos: o nemogućnostima šmitovske transgresije prostora. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 203-220. <https://doi.org/10.20901/an.21.03>
- Lucić, D., i Bilić, J. (2024). Važnost okolišne sigurnosti u europskoj sigurnosnoj arhitekturi: analiza sigurnosnih strategija Europske unije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 117-136. <https://doi.org/10.20901/an.21.08>
- Molnár, A., i Jakusné Harnos, É. (2024). From Quasi-Sovereignty to Full Sovereignty? The Interpretations of Strategic Autonomy and Sovereignty in the European Union. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 95-116. <https://doi.org/10.20901/an.21.02>

- Noršić, N. (2024). Luksuz ili nešto drugo? Uzroci raspada feudalizma i nastanka modernog trgovinskog društva u političko-ekonomskoj teoriji Adama Smitha. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 275-302. <https://doi.org/10.20901/an.21.04>
- O'Leary, B. (2021). What is a Normal Democracy? *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 109-112.
- Pandžić, J. (2024a). I poslije Šuvara – Šuvar! Rade Dragojević, Šuvar. Politička biografija. Zagreb: Srednja Europa, 2024., 440 str. (recenzija knjige). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 305-323.
- Pandžić, J. (2024b). Smrt pedanteriji, sloboda diletantima! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 329-333.
- Pandžić, J. (2024c). Netrpeljivost lijenog mišljenja. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 341-351.
- Pavlović, T. (2024). Gender and Dark Personality Traits as Determinants of Collective Action Participation: A View from Croatia. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 65-91. <https://doi.org/10.20901/an.21.10>
- Petek, A. (2021). *MethodsNET Launch Events 2024: metodološko usavršavanje kao pretpostavka znanstvene izvrsnosti* (prikaz znanstvenog skupa). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 383-385.
- Petković, K. (2021). Punoljetnost jednoga politološkog časopisa: Anali HPD-a 2004-2021. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 7-18.
- Sesardić, N. (2022). O jednom prikazu Konsenzusa bez pokrića. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 277-289.
- Stanić, D. (2024). Rousseauova skrivena teorija sukoba. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 249-273. <https://doi.org/10.20901/an.21.05>
- Vuksan-Ćusa, i B., Šalaj, B. (2024). Bura u čaši vode: populistički stavovi i glasanje za populiste u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1), 25-63. <https://doi.org/10.20901/an.21.01>

***HRVATSKA POLITIKA:
POPULISTIČKI STAVOVI
I MRAČNI EGO /***

***CROATIAN POLITICS:
POPULIST ATTITUDES
AND DARK EGO***

BURA U ČAŠI VODE: POPULISTIČKI STAVOVI I GLASOVANJE ZA POPULISTE U HRVATSKOJ

Bartul Vuksan-Ćusa <https://orcid.org/0000-0002-5158-9164>

Doktorski studij, Universitat Autònoma de Barcelona
Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

E-mail: bartul.vuksan-cusa@fpzg.hr

Berto Šalaj <https://orcid.org/0000-0002-9913-8477>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

<https://doi.org/10.20901/an.21.01>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 17. 11. 2023.
Prihvaćeno: 24. 01. 2024.

E-mail: berto.salaj@fpzg.hr

Sažetak U komparativnim studijama biračkog ponašanja populistički stavovi sve se više čine nezaobilaznim istraživačkim konstruktom. Ipak, dokazi o učincima populističkih stavova na glasovanje za populiste i dalje su mješoviti, uz to što se učinci drugih koncepata nerijetko pripisuju populizmu. Istovremeno, u Hrvatskoj populizam ostaje slabo istražena tema, posebice na razini stavova građana. S tim na umu, u ovoj se studiji nastoje istražiti učinci populističkih stavova na glasovanje za populističke stranke i kandidate u Hrvatskoj kao relevantnoj studiji slučaja. U te se svrhe koriste anketni podaci Hrvatskih izbornih studija iz 2018. i 2020. godine. Rezultati multinominalnih logističkih regresija pokazuju kako populistički stavovi nemaju učinak na glasovanje za populiste u parlamentarnim i predsjedničkim izborima. Također se pokazuje kako populistički stavovi povećavaju vjerojatnost izborne apstinencije i smanjuju vjerojatnost glasovanja za vladajuću stranku (HDZ). Ti nalazi otvaraju pitanja o korisnosti i funkcionalnosti postojećih ljestvica populističkih stavova te ukazuju na potrebu drukčijeg uokvirivanja čestica kojima se mjeri populizam.

Ključne riječi populistički stavovi, populistički političari, populističke političke stranke, biračko ponašanje, izbori

Uvod¹

Tematiziranje fenomena populizma izrazito je propulzivan dio istraživačkih napora društvenih znanosti, posebice politologije, u opisivanju i objašnjavanju suvremenih političkih pojava i procesa. Istraživanja populizma naročito su se intenzivirala u protekla dva desetljeća, što ne treba čuditi jer su upravo u tom razdoblju populistički akteri i ideje ojačali u gotovo svim dijelovima svijeta. Takvo intenzivno bavljenje temom rezultiralo je i stvaranjem različitih istraživačkih pristupa, što je dovelo do specijalizacije pojedinih istraživača za određene pristupe.

Jedna od takvih podjela u literaturi o populizmu jest ona na autore koji se više fokusiraju na stranu ponude (*supply side of populism*) te na one koji se više bave stranom potražnje (*demand side of populism*). Strana ponude ponajprije obuhvaća analizu prisutnosti i intenziteta populizma među političarima i političkim strankama u nekoj političkoj zajednici, a strana potražnje usredotočuje se na pitanje rasprostranjenosti i distribucije populističkih stavova među građanima. U proteklih nekoliko godina upravo su studije i članci koje se bave stranom potražnje izrazito brojni (primjerice, Rooduijn, 2018; Van Hauwaert i Van Kessel, 2018; Mohrenberg, Huber i Freyburg, 2019; Castanho Silva i dr., 2020; Kaltwasser i Van Hauwaert, 2020; Van Hauwaert, Schimpf i Azevedo, 2020; Wettstein i dr., 2020; Wuttke, Schimpf i Schoen, 2020; Erisen i dr., 2021; Castanho Silva, Neuner i Wratil, 2023), pa bi se moglo tvrditi da takva istraživanja danas predstavljaju najpropulzivniji dio istraživanja fenomena populizma.

Ukoliko prethodnu analizu prebacimo na područje hrvatskih društvenih znanosti, može se zaključiti kako u inače ne previše opsežnoj literaturi o populizmu postoji izrazita neravnoteža između tematiziranja strane ponude i strane potražnje. Naime, u proteklih godinama objavljeno je nekoliko relevantnih radova koji tematiziraju stranu ponude populizma u Hrvatskoj (primjerice, Grbeša i Šalaj, 2016; 2017; 2018; Altaras Penda i Zekaj, 2019; Šalaj i Grbeša, 2022). Nasuprot tome, radovi koji se bave stranom potražnje, to jest pitanjem populističkih stavova građana, vrlo su rijetki (Vuksan-Čusa, 2023; v. također: Raos, 2020). Očito je, dakle, da hrvatskim društvenim znanostima tek predstoji sustavno bavljenje stranom potražnje populizma.

Ovaj rad predstavlja doprinos popunjavanju postojećih praznina u istraživanjima populističkih stavova građana u Hrvatskoj, pri čemu se po prvi put naglasak stavlja na istraživanje učinka populističkih stavova na glasovanje za populističke aktere. Glavno istraživačko pitanje na koje želimo odgovoriti jest sljedeće: glasuju li "populistički građani" za "populističke političare"? Pritom argumentiramo kako Hrvatska čini relevantnu studiju slučaja i iz komparativne perspektive jer omogućuje testiranje teorije o aktivaciji populističkih stavova u za to izglednom kontekstu. Uz to, s obzirom na ideološki različite profile populističkih stranaka u Hrvatskoj, ovako postavljena studija slučaja omogućuje testiranje toga koliko je populizam bitan faktor biračke odluke u situacijama u kojima populistički akteri nude raznolike ideološke pakete. Ovo pitanje je bitno jer se pokazuje kako studije populizma često naginju preneglašavanju efekata populizma na individualnoj razini. U studiji se koristimo anketnim podacima iz 2018. i 2020. godine koje je prikupio Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu u sklopu transverznog istraživačkog niza *Hrvatske izborne studije*.

¹ Ovaj tekst napisan je u sklopu doktorskog studija Politika, javne politike i međunarodni odnosi (*Politics, Policies and International Relations*) na Autonomnom Sveučilištu u Barceloni.

S obzirom na navedeno rad je strukturiran u nekoliko cjelina. U teorijskom dijelu najprije ukratko prikazujemo najvažnije istraživačke pristupe populizmu. Potom se bavimo različitim konceptualizacijama populizma u istraživanjima koja tematiziraju stranu potražnje. Glavna dilema u takvim istraživanjima je broj dimenzija koje trebaju biti uključene u koncept populizma. Nakon toga, dodatno elaboriramo zašto Hrvatska predstavlja komparativno relevantnu studiju slučaja. Zatim ekspliciramo našu operacionalizaciju populističkih stavova te opisujemo zavisne i druge kontrolne varijable uključene u prediktorski model. Sljedeća dva dijela teksta donose prikaz i interpretaciju rezultata. U zaključku prezentiramo neka ograničenja rada te razmatramo smjerove mogućih budućih istraživanja populizma iz perspektive strane potražnje.

Populizam i populistički stavovi: pitanje konceptualizacije

Znanstveno-istraživački interes za populizam slijedi jačanje populizma kao društveno i politički relevantnog fenomena. U proteklih 20-25 godina populizam je postao relevantna politička snaga u različitim dijelovima svijeta, a takvo političko jačanje praćeno je i intenzivnim istraživačkim aktivnostima. Pritom je jedno od najvažnijih pitanja u studijama populizma ono o samoj prirodi populizma – riječ je o razvoju istraživačkih pristupa u kojima se istraživači opredjeljuju za određeno razumijevanje populizma. Pregled relevantne literature sugerira da se može razlikovati nekoliko znanstveno-istraživačkih pristupa populizmu, pri čemu najproduktivniju tradiciju predstavlja ona koja populizam shvaća kao skup političkih ideja.

Takvo razumijevanje izraženo je u vjerojatno najutjecajnijoj suvremenoj definiciji populizma, koju je dao politolog Cas Mudde, a prema kojoj je populizam "ideologija koja dijeli društvo na dvije antagonističke grupe, poštenu narod i korumpiranu elitu, i koja tvrdi da bi politika trebala biti izraz opće volje naroda" (2004: 543). Na temelju Muddeove definicije razvio se ideacijski pristup (Mudde i Kaltwasser, 2017; Hawkins i dr., 2018) koji populizam razumijeva kao specifičan skup ideja koji politiku doživljava kao borbu poštenog naroda i korumpiranih političkih elita. Taj pristup sukus populističke ideje vidi u kombinaciji pozitivnog referiranja na narod i narodnu volju i negativnog referiranja na političke elite. Jedan od razloga zbog kojih je ideacijski pristup postao dominantan je u tome što se upravo razumijevanje prema kojemu je populizam skup ideja o politici pokazalo prikladnim za istraživanje i strane ponude i strane potražnje populizma.

U ovom radu usredotočujemo se na stranu potražnje, to jest na populističke stavove građana. Unatoč brojim istraživačkim iskoracima, pregled literature sugerira kako ključno pitanje i dalje ostaje ono o broju glavnih dimenzija koje čine morfološku jezgru populizma. Tako jedna grupa istraživača (Mohrenberg, Huber i Freyburg, 2019; Galais i Rico, 2021) smatra da populizam, a onda i populistički stavovi, imaju dvije glavne dimenzije – democentričnost (*people-centrism*) i antielitizam. Democentričnost se temelji na pozitivnom vrednovanju naroda kao homogenog i poštenog, pri čemu se političke odluke u zajednici trebaju temeljiti upravo na narodnoj suverenosti. Antielitizam implicira da su elite sebične i korumpirane, to jest, da su podredile politički sistem i institucije svojim potrebama i interesima. Vjerojatno najveći broj istraživača smatra, međutim, da populizam ima tri glavne dimenzije (Akkerman, Mudde i Zaslove, 2014; Schulz i dr., 2018; Tsatsanis, Andreas i Teperoglou, 2018; Castanho Silva i dr., 2018; Kaltwasser i Van Hauwaert, 2020; Van Hauwaert, Schimpf i Azevedo, 2020; Jungkunz, Fahey i Hino, 2021). Pritom i

oni tretiraju pozitivno vrednovanje naroda i antielitizam kao dvije važne dimenzije populizma, no tome dodaju i treću. Najčešća treća dimenzija koju navode ti autori jest manihejsko razumijevanje političkog svijeta, to jest, stav prema kojemu se sukob dobrog naroda i loših elita odvija kao moralni sukob dobra i zla. Treća grupa istraživača (Spruyt, Keppens i Van Droogenbroeck, 2016; Akkerman, Zaslove i Spruyt, 2017; Rico, Guinjoan i Anduiza, 2017) smatra da se iz Muddeove definicije mogu izvesti čak četiri dimenzije populizma. Uz već spomenute dimenzije pozitivnog vrednovanja naroda, antielitizma i manihejstva, oni kao važnu dimenziju ističu uvjerenje o narodnoj suverenosti kao ultimativnom izvoru legitimnosti političkih odluka.

Uvažavajući vrijednosti metodološkog pluralizma, u ovom radu zagovaramo dvodimenzionalnu konceptualizaciju populizma te ukratko obrazložimo naš odabir. Smatramo da je iz poznate Muddeove definicije opravdano izvesti dvije glavne dimenzije, to jest, konstitutivna obilježja populizma, pa onda i populističkih stavova – democentričnost i antielitizam. Dvodimenzionalna konceptualizacija omogućava pronalaženje prave ravnoteže između onoga što u društvenim znanostima označavamo kao intenzitet (*intension*) i ekstenzitet (*extension*) nekog koncepta (Sartori, 1970; Collier i Mahon, 1993). Intenzitet nekog koncepta odnosi se na broj određujućih obilježja koje taj koncept ima, a ekstenzitet na broj slučajeva na koje se koncept može primijeniti. U pravilu, što više određujućih obilježja neki koncept ima, to ga se na manji broj slučajeva može primijeniti. Vrijedi i suprotno, to jest što je manje određujućih obilježja nekog koncepta, to ga se može lakše primijeniti na veći broj slučajeva, no uz istodobnu opasnost da nam takav koncept ne omogućuje jasno i precizno razlikovanje među slučajevima. Upravo konceptualizacija s dvije glavne dimenzije osigurava ravnotežu između intenziteta i ekstenziteta koncepta jer se njome ujedno poštuje inicijalni Muddeov naum o definiciji populizma kao *minimalističkoj*. Broj određujućih obilježja jest mali, jer je riječ o samo dvije dimenzije, no istovremeno su ta određujuća obilježja precizna, što nam omogućuje da isključimo slučajeve koji nisu relevantni.

Dodatno, smatramo da konceptualizacije koje se temelje na Muddeovoj definiciji, a koje kao konstitutivna obilježja uključuju neograničenu suverenost naroda i manihejstvo, neopravdano proširuju intenzitet koncepta i time nepotrebno kompliciraju njegov ekstenzitet. Dodavanje neograničene suverenosti naroda kao zasebne komponente, najjednostavnije rečeno, smatramo redundantnim. Naime, ukoliko populizam razumijevamo kao političku ideju, a populističke stavove kao političke stavove, onda pozitivno vrednovanje naroda i negativno vrednovanje političkih elita jasno implicira da najvažnije političke odluke treba donositi narod. Drugim riječima, istovremena prisutnost pozitivnog vrednovanja naroda i političkog antielitizma u sebi već sadržava i stav o suverenosti naroda te ga stoga smatramo suvišnim izdvajati kao zasebnu dimenziju. To je potvrđeno i u empirijskim testiranjima ljestvica populističkih stavova koje pokazuju kako se democentričnost i pozitivno vrednovanje suverenosti naroda ne mogu diferencirati na individualnoj razini (Castanho Silva i dr., 2018).

Nadalje, premda se u ideacijskom pristupu polazi od toga da je dihotomija dobrog naroda i korumpirane elite esencijalno moralistička (Mudde i Kaltwasser, 2017), ovako pojmljeno manihejstvo ne može biti *differentia specifica* populizma jer su moralističke maksimalizacije po principu *mi vs. oni* praktički sveprisutne u politici (v. Mouffe, 2005). Točnije, istovremena moralistička idealizacija vlastitoga političkog tabora i demonizacija ostalih je prisutna i u drugim oblicima konfron-

tacije političkih identiteta (Urbinati, 2019). Stoga nije jasno zašto bi se moralni dualizam smatrao konstitutivnim obilježjem populizma i populističkih stavova ako je moralističko uokvirivanje praktički imanentno političkoj retorici, mobilizaciji i identifikaciji (Stavrakakis i Jäger, 2018: 12-15). Štoviše, ako se moralistički karakter populizma apsolutizira, koncept nužno postaje oprečan pluralizmu jer se samo vlastiti politički tabor, kao moralno čist, percipira legitimnim. Time se isključuje bitan dio populističkih stranaka i aktera koji su ujedno i pluralisti (npr. *Podemos* i *Syriza*) čime se pak narušava funkcionalnost minimalističke definicije populizma (Katsambekis, 2022) i uvode nepotrebne distorzije u intenzitet i ekstenzitet koncepta.

Uz navedeno, dio rasprave o konceptualizaciji populističkih stavova bavi se i pitanjem međusobnog odnosa subkomponenti populizma. Većina novih istraživanja prihvaća tezu Wuttke, Schimpf i Schoena (2020) po kojoj su populistički stavovi nekompenzacijski koncept. Naime, iako se istraživači ne slažu o broju dimenzija koje čine populizam, suglasni su o tome da se o prisutnosti populističkih stavova kod građana može govoriti samo u situacijama kada su istovremeno prisutne sve ključne dimenzije. Populistički stavovi postoje, tvrde ti autori, na mjestu preklapanja svih glavnih dimenzija, bez obzira je li riječ o dvije, tri ili četiri takve dimenzije. U slučaju nekompenzacijskih koncepta kakav je populizam, veće vrijednosti na jednoj dimenziji ne mogu, dakle, nadomjestiti, to jest kompenzirati niže vrijednosti na drugim dimenzijama. "Pravi" populistički građani su, prema takvom razumijevanju, samo oni građani koji imaju visoke rezultate na svim dimenzijama populističkih stavova.

Visoka razina suglasnosti među istraživačima postoji i o razumijevanju samog karaktera populističkih stavova. Oni se najčešće opisuju kao *latentne* dispozicije koje nisu fundamentalne poput osobina ličnosti, ali, s druge strane, nisu ni toliko sklone fluktuaciji i promjeni poput mišljenja (Ardag i dr., 2019, v. Schimpf, Wuttke i Schoen, 2023). Međutim, da bi populistički stavovi imali značaj za političke procese u zajednici, oni moraju biti aktivirani. U idućem dijelu stoga detaljnije prikazujemo teoriju o aktivaciji populističkih glasova. Na toj osnovi Hrvatsku prikazujemo kao relevantnu studiju slučaja, pri čemu pokazujemo zašto temeljno istraživačko pitanje ima i širi, komparativni značaj.

Glasaju li populistički građani za populističke aktere? Hrvatski i komparativni kontekst

Prethodni prikaz sugerira kako među istraživačima postoji visoka razina suglasnosti o tome da populističke stavove treba istraživati kroz ideacijski pristup, pri čemu ih se promatra kao višedimenzionalne nekompenzacijske dispozicije koje ostaju latentne ukoliko nema kontekstualnog okidača koji bi ih aktivirao. Teorija o aktivaciji populističkih glasova dodatno elaborira u kakvim kontekstima najčešće dolazi do aktivacije takvih latentnih dispozicija. Točnije, postulira se da kombinacija prisutnosti dvaju elemenata najčešće dovodi do aktivacije populističkih stavova. Prvi element je sociopolitički kontekst u kojemu populističke ideje i retorika postaju uvjerljive i kredibilne, a drugi je pojava političkih aktera koji su spremni artikulirati populističke ideje (Ardag i dr., 2019). Temeljem toga razvila se teorija o populističkom glasovanju kojom se zapravo želi objasniti činjenica da relativno malo građana koji iskazuju populističke stavove glasuje za populističke političke aktere (Hawkins, Kaltwasser i Andreadis, 2020). Naime, istraživanja pokazuju kako su populistički stavovi izrazito prevalentni gdje god je ispitivana njihova prisutnost (Anduiza, Guinjoan

i Rico, 2018; Hawkins i Littvay, 2019, Anduiza i Rico, 2019). Pa ipak, istovremeno ne možemo vidjeti da su u stranačkim sustavima većine zemalja populističke stranke i kandidati ujedno najbrojniji i najpopularniji. Autori smatraju da se to događa uslijed činjenice da aktivacija populističkih stavova ovisi o vanjskim okidačima od kojih se najvažnijim smatra naširoko rasprostranjena percepcija građana o nesposobnosti i korumpiranosti *mainstream* etabliranih političkih elita (Hawkins i Kaltwasser i Andreadis, 2020). Dakle, populistički bi se stavovi trebali aktivirati u kontekstu u kojem postoji raširen utisak o tome kako su elite, podređujući javno dobro partikularnim interesima, izigrale svrhu demokratskog predstavništva (Hawkins i Kaltwasser, 2018: 7-8). U takvom kontekstu nastaje antiestablišmentski politički identitet koji počiva na odbijanju postojeće političke ponude (Meléndez i Kaltwasser, 2019) i koji je popraćen niskim povjerenjem u institucije.

Međutim, nalazi studija u ovom pogledu nisu jednoznačni. Iako veći broj studija pronalazi pozitivne učinke populističkih stavova na glasovanje za populističke stranke i aktere (Akkerman, Mudde i Zaslove, 2014; Van Hauwaert i Van Kessel, 2018; Akkerman, Zaslove i Spruyt, 2017; Spierings i Zaslove, 2017; Loew i Faas, 2019; Rothmund, Bromme i Azevedo, 2020; Wettstein i dr., 2020; Jungkunz, Fahey i Hino, 2021), ovakvi se rezultati propituju na više osnova. Naime, isti će se kako je ovo tijelo literature bilo većinski usmjereno na zemlje zapadne Europe i SAD, pri čemu se pokazuje da širenje komparativnog okvira rezultira drugačijom slikom (Olivas Osuna i Rama, 2022). Konkretnije rečeno, studije slučaja poput onih u Slovačkoj (Stanley, 2011), Brazilu (Castanho Silva, Tamaki i Fuks, 2021), Japanu (Hieda, Zenkyo i Nishikawa, 2021) i Tunisu (Mehrez i dr., 2023) pokazuju kako populistički stavovi nemaju učinak na glasovanje za populističke stranke i kandidate.

Svejedno, iz perspektive teorije o aktivaciji populističkih stavova Hrvatska se čini studijom slučaja u kojoj bi transformacija populističkih stavova u populističke glasove, barem kod dijela birača, trebala biti izglednom. Konkretnije rečeno, ovdje ključni moment predstavljaju izbori 2015. i 2016. godine koji su se odvijali u kontekstu dugotrajnog pada izborne participacije te rasta broja nepredstavljenih birača (Čular, 2013), relativno visoke nezaposlenosti i koruptivnih afera pripadnika establišmenta (Henjak, 2018), kao i općenito niskog povjerenja u institucije (Bovan i Baketa, 2022). Tada su se pojavili akteri poput Mosta i Živog zida koji su, uz stanovite međusobne razlike, većinom isticali korumpiranost i nesposobnost najvećih političkih stranaka (Grbeša i Šalaj, 2018; Altaras Penda i Zekaj, 2019). Pri tome je Živi zid nastupio s antisistemskih, a Most s reformističkih pozicija, pri čemu im je zajednička bila retorika o eliti koja je izdala interese naroda i stav o potrebi većeg utjecaja građana na politiku (v. Henjak, 2018). Takva retorika se pokazala uspješnom jer je Most dva puta bio pivotalni akter u sastavljanju Vlade, dok je Živi zid barem privremeno bio osigurao mjesta u parlamentu. Time je bitno promijenjena do tada uglavnom bipolarna struktura stranačkog natjecanja, a slični trendovi su se nastavili i na predsjedničkim izborima 2019/2020. godine kada se Miroslav Škoro, koristeći desnu i antielitističku retoriku, profilirao kao konkurentan izazivač Zoranu Milanoviću i Kolindi Grabar-Kitarović odnosno kandidatima najvećih stranaka. Na osnovu tog izbornog uspjeha, sastavljena je Nezavisna lista Miroslava Škore (kasnije Domovinski pokret) koja je na parlamentarnim izborima 2020. godine birače mobilizirala putem antielitističkog diskursa o nacionalnom suverenizmu i izravnom demokratskom odlučivanju (v. Raos, 2020). Istovremeno, na tadašnjim predsjedničkim izborima se kandidirao i Mislav Kolakušić kojeg je ponajbolje opisati kao

populističkog *celebrityja* koji je birače također pokušao mobilizirati parolama o korumpiranosti političke elite (Grbeša i Šalaj, 2023).

Međutim, iako su svi akteri nedvojbeno populisti (Norris, 2020; Zulianello, 2020; Meijers i Zaslove, 2021; Roodujin i dr., 2023; v. Henjak, 2018; Grbeša i Šalaj, 2018; Altaras Penda i Zekaj, 2019), oni ujedno zauzimaju sadržajno različite ideološke pozicije. Točnije, iako se u nekim kategorizacijama Most i Živi zid zajednički opisuju kao primjeri nepozicijskog populizma (Zulianello, 2020), u drugima je Živi zid klasificiran kao lijevi, a Most kao desni populizam (Meijers i Zaslove, 2021). Istovremeno, postoje i podjele po kojima je Most granični slučaj pozicioniran blizu krajnje desnog populizma, a u kojima je Živi zid ambivalentna stranka čiji identitet počiva na različitim ideološkim kombinacijama (Roodujin i dr., 2023). Nadalje, iako se može argumentirati da Most i Domovinski pokret dijele desne ideološke vrijednosti i populističku retoriku, oni svejedno ne čine unisonu kategoriju desnih populističkih stranaka izazivača (kao stranaka koje nisu bile na vlasti ili nisu bile dijelom vlasti, v. De Vries i Hobolt, 2020) jer je Most dva puta činio vladajuću koaliciju. Uz to, vidljivo je da je Most stranka koja je više konzervativno populistička, dok je Domovinski pokret bliži krajnjoj desnici, pri čemu u profilu te stranke supstantivni ideološki segment (desna pozicija), u razlici spram Mosta, ima primat nad populizmom (v. Norris, 2020). Isto vrijedi i za Miroslava Škoru koji je, tada kao vođa stranke i *celebrity* populist (Grbeša i Šalaj, 2022; 2023), praktički personalizirao takvu ideološku poziciju.

Ovakva ideološka različitost populističkih aktera čini Hrvatsku relevantnom studijom slučaja jer omogućuje testiranje toga je li populizam na individualnoj razini ključan faktor u glasovanju ili je pak riječ o učincima drugih koncepata. Naime, u nekim studijama koje pronalaze učinak populističkih stavova ujedno je vidljivo da drugi koncepti zapravo bolje objašnjavaju izbornu podršku populističkim strankama i kandidatima. Drugim riječima, vidljivo je da su nativizam, antimigrantski stavovi, seksizam i drugi koncepti koji se vezuju uz krajnje desni ideološki spektar više povezani s podrškom populističkim akterima poput AfD-a, Donalda Trumpa, FPÖ-a, VOX-a i PiS-a (Stanley, 2019; Gründl i Aichhozer, 2020; Rothmund, Bromme i Azevedo, 2020; Pesthy, Mader i Schoen, 2021; Anduiza i Rico, 2023). Po istom načelu, ispostavlja se da drugi koncepti, poput podrške ekonomskoj redistribuciji, bolje objašnjavaju glasovanje za populističku ljevicu, barem u slučaju Španjolske (Marcos-Marne, 2021). Iz navedenoga proizlazi da populizam na individualnoj razini često nije središnji faktor u glasovanju za populističke aktere, to jest, ispostavlja se kako podrška populistima može biti produkt djelovanja drugih koncepata koji se najčešće pojavljuju s populizmom. To su potvrdile i eksperimentalne studije (Neuner i Wratil, 2022; Castanho Silva, Neuner i Wratil, 2023; Dai i Kustov, 2023) koje ističu da pri odabiru izbornog kandidata stavovi o migraciji i ekonomiji imaju središnju ulogu, pri čemu se pokazuje kako populistička retorika nema utjecaja na ispitanike koji imaju populističke stavove. Ove studije poentiraju u smjeru propitivanja uloge koja se do sada dodjeljivala populizmu na individualnoj razini, pri čemu se ističe kako nanovo treba ispitati učinke populističkih stavova, posebice u kontekstima u kojima se populizam pojavljuje u različitim oblicima tj. u sklopu s drugim ideološkim sadržajima. Ovo je posebice važno jer se u studijama populizma pokazuje da se učinci drugih koncepata često pripisuju populizmu i time preneglašavaju (Hunger i Paxton, 2022).

Ukratko, u Hrvatskoj su se u razdoblju između 2015. i 2020. godine populistički akteri uspostavili kao bitan dio političkog sustava, pri čemu im je zajedničko to da

su birače mobilizirali temeljem antikorupcijskih i reformskih poruka koje su bile dio šire kritike postojećeg modela upravljanja i etabliranih stranaka. To ovaj kontekst čini izrazito pogodnim za testiranje teorije o aktivaciji populističkih stavova, tj. opravdanim se čini ustvrditi kako Hrvatska u ovom pogledu predstavlja studiju slučaja u kojoj bi se teorija o aktivaciji populističkih stavova trebala potvrditi (*theory confirming case study*) (v. Landman, 2003: 33). Uz to, populistički akteri koji su se pojavili, ujedno su i ideološki različiti, što omogućuje testiranje toga je li populizam, u usporedbi s drugim faktorima, središnji element u biračkoj odluci. U ovoj analizi fokusiramo se na 2018. i 2020. godinu jer se upravo u tom periodu populistička ponuda etablirala i razvila, to jest, u ovom periodu uspostavila se dihotomija po kojoj se stranački sustav ugrubo može podijeliti na stranke *mainstreama* s jedne strane i na nove populističke aktere s druge strane.

Istraživački dizajn, pristup i metodologija

Ova se studija temelji na anketnim podacima prikupljenim putem istraživačkog niza *Hrvatskih izbornih studija* koji se provodi pri Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Riječ je o anketama iz 2018. (n=1014) i 2020. (n=979) godine provedenima na nacionalno reprezentativnom probabilističkom uzorku CAPI metodom.² Ove podatke koristimo jer pripadajući anketni upitnici sadrže čestice kojima se ispituju populistički stavovi, kao i zbog toga što su provedene u periodu kada su neki od populističkih aktera (ponajprije Živi zid u 2018. i Miroslav Škoro u 2020.) uživali poprilično visoku podršku biračkog tijela. S obzirom na to da anketa iz 2020. obuhvaća pitanja o glasovanju na predsjedničkim i parlamentarnim izborima, takve postavke omogućuju da istraživačko pitanje testiramo u kontekstu različitih vrsta izbornog natjecanja.

Operacionalizacija populističkih stavova

Ankete koje koristimo sadrže bateriju čestica kojima se mjere populistički stavovi, a koju je osmislio međunarodni tim istraživača populizma (Castanho Silva i dr., 2018). Iako postoje i druge ljestvice (Akkerman, Mudde i Zaslove, 2014; Schulz i dr., 2018), u testovima ljestvica koje mjere populističke stavove pokazalo se kako ovdje korištena baterija čestica ima poprilično dobre psihometrijske performanse (Castanho Silva i dr., 2020).

U anketnom upitniku iz 2018. godine korištena je duža verzija ljestvice s 9 pitanja (3 pitanja po svakoj subkomponenti: democentričnost, antielitizam i manihejstvo), a u 2020. godini je korištena kraća verzija ljestvice (2 pitanja po svakoj subkomponenti). S obzirom na to da manihejstvo ne tretiramo kao dio morfološke jezgre populizma, oslanjanje samo na čestice iz ove ljestvice dovelo bi nas u situaciju da populističke stavove operacionaliziramo pomoću dvije čestice po faktoru. Stoga smo, imajući na umu da se generalno preferiraju modeli s tri čestice po faktoru zbog lakše identifikacije i manje mogućnosti greške mjerenja (Kenny, 1979: 178-179; Kline, 2011: 114-115) u operacionalizaciju populističkih stavova dodatno uključili po jednu varijablu za svaki faktor iz drugih ljestvica koje su dio anketnog upitnika *Hrvatskih izbornih studija* (v. Tablicu 1). Iako je riječ o *ad hoc* manevru, ovakva praksa adaptacije vođena je ciljem povećanja validnosti mjernog instrumenta i kao takva je razmjerno česta u istraživanjima populističkih stavova (v. Spierings i Zaslove, 2017; Van Hauwaert i Van Kessel, 2018).

² Eng. *Computer Assisted Personal Interviewing* (računalno potpomognuto osobno intervjuiranje).

Tablica 1. Operacionalizacija populističkih stavova

Čestica	Izvor
Democentričnost	
(DC1) Političari uvijek trebaju pažljivo slušati probleme ljudi.	Castanho Silva i dr., 2018.
(DC2) Volja naroda treba biti najviše političko načelo ove države.	Castanho Silva i dr., 2018.
(DC3) Ono što je ovoj zemlji potrebnije od zakona i političkih programa je nekoliko hrabrih i odlučnih ljudi u koje narod može imati povjerenje.	Hrvatske izborne studije
Antielitizam	
(AE1) Vlada radi isključivo u korist nekoliko krupnih interesnih grupa koje brinu samo o sebi.	Castanho Silva i dr., 2018.
(AE2) Malo tko od ljudi u vladi je pokvaren. ³	Castanho Silva i dr., 2018.
(AE3) Politički skandali nam pokazuju da elite, kada su njihovi interesi ugroženi, zloupotrebljavaju javne institucije.	Hrvatske izborne studije

Naravno, pritom je najbitnije odgovaraju li dodatno uvedene čestice sadržaju koji se nastoji mjeriti. Prva naknadno korištena čestica (DC3) dio je poznate F-ljestvice i izvorno se smatra mjerom autoritarnosti. Međutim, upravo se u razvoju ljestvice čije se čestice ovdje koriste (Castanho Silva i dr., 2018) autoritarnost pokazala četvrtom subkomponentom populističkih stavova, što su autori, zbog toga što je riječ o etabliranom i istraženom konstrukt, naposljetku isključili iz finalne konceptualizacije populističkih stavova. Iako autoritarnost ne smatramo jezgrenom komponentom populizma, ova čestica ipak sadrži dio koji izrijeком spominje *narod* i *povjerenje*, a to su središnji elementi ideacijskog poimanja democentričnosti. Uz to, studije koje su koristile ovu česticu u istraživanjima u Hrvatskoj pokazuju kako ona psihometrijski odstupa od ostatka ljestvice autoritarnosti što se pripisuje upravo njenom zahvaćanju populizma tj. democentričnosti (Vuksan-Ćusa i Henjak, 2022). Ukratko, da ova čestica ne sadrži sintagmu o *narodu koji može imati povjerenje*, ne bismo ju uključili u analizu jer u tom obliku (naglašavajući *samo* sklonost jakim i hrabrim vođama) zasigurno više zahvaća autoritarnost nego populizam (Andreadis, Stavrakakis i Teperoglou, 2022).

Druga naknadno dodana čestica dio je ljestvice antielitističkog konspirativizma (Blanuša i Kulenović, 2018), a svojim sadržajem odgovara i političkom kinizmu odnosno poziciji narodne (*popular*) misli koja ističe zluporabu političke moći i institucija (Blanuša i Bovan, 2015). Stoga, iako se ovom česticom zahvaća i konspirativizam, njen se temeljni sadržaj odnosi na antielitistički stav po kojemu određena skupina koristi političke institucije s ciljem osiguranja vlastite koristi nauštrb volje naroda zbog čega se ona koristi kao instrument populističkih stavova (Stanley, 2019; Vuksan-Ćusa, 2023) ili kao mjera odnosa prema elitama (Henjak, 2017; 2018).

³ Ova čestica je negativno formulirana, točnije, više vrijednosti slaganja na ovoj čestici označavaju manje razine antielitističkog stava. Zbog toga se čestica prije analize morala rekonstruirati u obrnutom smjeru.

Da bi se ova ljestvica koristila kao validan prediktor, ponajprije je potrebno utvrditi odgovara li ovako postavljen model populističkih stavova podacima, tj. nužno je provjeriti ima li ovdje predstavljeni model s dva latentna faktora (democentričnost i antielitizam) zasićena s po tri indikatora odgovarajuće razine pristajanja. S obzirom na to da se analiza temelji na podacima iz različitih vremenskih točaka, napravljena je multigrupna konfirmatorna faktorska analiza (MGCFA) (Schulz i dr., 2018; Castanho Silva i dr., 2018). Ovime se, uz pristajanje modela, testira i psihometrijska ekvivalentnost konstrukta (v. Putnick i Bornstein, 2016); točnije, testira se pruža li odabrani instrument mjeru istog koncepta (populističkih stavova) u različitim kontekstima mjerenja (tj. godinama anketiranja) (Davidov i dr., 2014). Utvrđivanje invarijantnosti mjerenja je u ovom slučaju preduvjet korištenja latentnog konstrukta jer se tek na taj način potvrđuje interpretiraju li sudionici iz različitih grupa (u ovom slučaju, anketiranih populacija u dvije godine) čestice koje čine ljestvicu na razmjerno jednak ili sličan način (Bovan i Baketa, 2022). Utvrđeno je kako pretpostavljeni model dobro ugođen i potvrđena je metrijska razina invarijantnosti koja omogućuje korištenje ljestvice populističkih stavova u regresijskim modelima. Pokazatelji pristajanja, faktorska zasićenja i postupak utvrđivanja invarijantnosti detaljnije su opisani u Metodološkom dodatku u posebnom dokumentu dostupnom uz mrežnu verziju članka (Tablice A1 i A2).

Naposlijetku, shodno poimanju populističkih stavova kao nekompenzacijskog konstrukta, dobivene faktorske bodove metrijskog modela za democentričnost i antielitizam prvo smo skalirali od 0 do 1, nakon čega smo te vrijednosti međusobno pomnožili za svakog ispitanika (Mohrenberg, Huber i Freybrug, 2019; Castanho Silva i dr., 2020; Erisen i dr., 2021). Ovime se osigurava da je dobiveni umnožak (razina populističkog stava) visok samo ukoliko su visoke vrijednosti faktorskih bodova za obje subkomponente. Prosječna vrijednost ovako komponirane varijable populizma iznosi 0.59 (SD = 0.23, v. distribuciju varijable u Metodološkom dodatku, Slika A1) što znači da razine populizma na individualnoj razini u Hrvatskoj ne odstupaju od prosječnih razina populizma zabilježenih u drugim zemljama EU i Velikoj Britaniji (Rico i Anduiza, 2019). Točnije, Hrvatska, zajedno sa Švicarskom, Velikom Britanijom, Njemačkom i Švedskom, spada u skupinu zemalja u kojima su populistički stavovi, premda široko rasprostranjeni, ipak manje prisutni od država poput Grčke i Italije (v. Hawkins i Littvay, 2019: 29). Međutim, treba napomenuti kako komparativne ljestvice populističkih stavova nisu istovjetni mjerni instrumenti. Štoviše, često se sastoje od različitih subkomponenti, što ograničava pouzdanost širih komparativnih zaključaka.

Operacionalizacija zavisnih varijabli

Zavisne varijable ove studije temelje se na trima anketnim pitanjima o glasovanju na izborima, pri čemu se dva anketna pitanja vežu za 2020. godinu, a jedno za 2018. Točnije, anketa iz 2020. sadrži pitanja o prethodnom glasovanju u prvom krugu predsjedničkih izbora 2019./2020. te pitanje o namjeri glasovanja na sljedećim parlamentarnim izborima, dok anketa iz 2018. godine sadrži istovrsno pitanje, samo formulirano na način da se ispitanike pitalo za koga bi glasali da su izbori za Hrvatski sabor sljedeći tjedan.

Zavisne varijable koje ispituju namjeru glasovanja na parlamentarnim izborima u obje godine imaju 7 kategorija, no s obzirom na dinamiku stranačkog sustava i koalicije, kategorizacije nisu u potpunosti identične. Tako se prva zavisna varijabla

(parlamentarni izbori, 2018.) sastoji od kategorija glasa za HDZ, SDP, Most, Živi zid, stranke centra, ostale stranke te kategorije neglasača, dok se drugom zavisnom varijablom (parlamentarni izbori, 2020.) ispitanici kategoriziraju s obzirom na glasanje za HDZ, Restart koaliciju, Domovinski pokret, Most, Živi zid/Stranku Ivana Pernara, ostale stranke te izbornu apstinenciju. Varijabla koja ispituje glasanje u prvom krugu predsjedničkih izbora ima 6 kategorija i njome se ispitanici dijele na glasače Kolinde Grabar-Kitarović, Zorana Milanovića, Miroslava Škore, Ivana Pernara/Mislava Kolakušića, ostale kandidate te na neglasače. Detaljniji opis kategorizacija može se pronaći u Metodološkom dodatku (drugi dio), kao i podaci o zastupljenosti pojedinih kategorija (Tablice B1 i B2). Kako smo već naveli, u parlamentarnom kontekstu populističkim strankama smatramo Živi zid (i Stranku Ivana Pernara), Most te Domovinski pokret (v. Norris, 2020; Zulianello, 2020; Meijers i Zaslove, 2021; Roodujin i dr., 2023), a u predsjedničkom Miroslava Škoru, Ivana Pernara i Mislava Kolakušića (v. Šalaj i Grbeša, 2022; Grbeša i Šalaj, 2023).

Ostatak prediktorskog modela

U prediktorski smo model uključili i indikatore drugih koncepata koji objašnjavaju podršku populističkim akterima i biračko ponašanje u Hrvatskoj. Uzevši u obzir da su ove varijable u model dodane u kontrolnom svojstvu, ukratko obrazložimo razložnost njihova uvođenja, a u Metodološkom dodatku pružamo detaljniji opis operacionalizacije.

Varijable koje ispituju *dob* i *spol* dodane su kao sociodemografske kontrole. Drugi skup nezavisnih prediktora odnosi se na *obrazovanje*, *nezaposlenost* i *sociotropsku evaluaciju stanja ekonomije* s čime se nastoji operacionalizirati socio-ekonomska pozicija ispitanika. U tom pogledu se obrazovanje i nezaposlenost odnose na objektivne indikatore nečije pozicije u socioekonomskoj strukturi, dok se sociotropska evaluacija ekonomije temelji na percepciji pojedinca koja ne mora odgovarati stvarnosti.⁴ Ovdje je bitno napomenuti kako je sociotropska evaluacija ekonomije bitna determinanta populističkih stavova, tj. pokazuje se kako je za razvoj populističkih ideja na individualnoj razini bitnija holistička percepcija stanja ekonomije negoli objektivni pokazatelji ekonomske situacije (Anduiza, Guinjoan i Rico, 2018; Vuksan-Ćusa, 2023). No, istovremeno je moguće da učinak negativne percepcije stanja ekonomije ne bude kanaliziran kroz populističke stavove već da postoji kao izdvojen faktor biračkog ponašanja. Naime, sociotropska percepcija ekonomije može imati učinak na podršku drugim nepopulističkim strankama ukoliko pojedinci stanje ekonomije ne tumače kao rezultat odluka vladajućih nego kao dio širih promjena (npr. globalizacija) na koje odluke stranke na vlasti ne mogu previše utjecati. U takvoj situaciji, na snazi bi bio mehanizam situacijske atribucije po kojem dio populacije može htjeti promjenu vlasti, ali pri čemu sentiment o negativnom stanju i razvoju ekonomske situacije ne mora biti oblikovan antielitistički (v. Busby, Gubler i Hawkins, 2019).

Varijable koje mjere *religioznost* i *ideološku samoidentifikaciju* uključene su kako bi kontrolirali učinke sadržajnih ideoloških pozicija ispitanika i političkih identiteta. Religioznost je prediktor koji u hrvatskom kontekstu služi kao determinanta podjele na lijevi i desni politički identitet (Henjak, Zakošek i Čular, 2013), a ideološka se

⁴ Međutim, treba imati na umu kako obrazovanje nije samo socioekonomski faktor jer ono ujedno predstavlja i kulturološku osnovu temeljem koje pojedinci najčešće formiraju politički liberalnije stavove (v. Norris i Inglehart, 2019).

samoidentifikacija može smatrati svojevrsnom nadljestvicom koja sažima političke stavove i funkcionira kao "semantička refleksija glavnih političkih rascjepa u društvu" (Čular, 1999: 165). Iako bi u ovom smislu bili korisni i indikatori kojima se mjeri stav o drugim temama poput migracija ili redistribucije, ljestvica lijevo-desno u hrvatskom kontekstu funkcionira kao jasna ideološka kratica koja valjano sumira političke pozicije (Henjak, 2005; Raos i Maldini, 2023). Inkorporiranje ovih indikatora je bitno jer se populizam, kako je već naznačeno u teorijskom okviru, rijetko kad pojavljuje samostalno, to jest, njegovi pojavni oblici najčešće su upakirani s drugim ideološkim sadržajima ljevice i desnice. Kako ne bismo učinke jednog koncepta poistovjeđivali s učincima drugih konceptata, potrebno je dakle odvojiti populističke stavove (slabo utemeljeni populizam) od čvrsto zadanog ideološkog pozicioniranja.

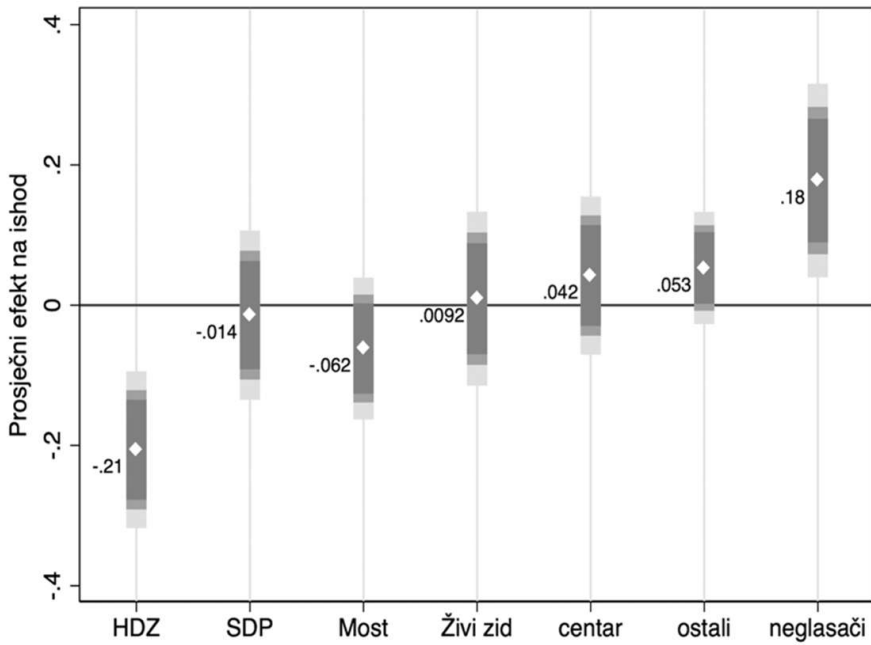
Posljednje tri varijable ispituju *sklonost jakim vođama nauštrb demokraciji, zadovoljstvo demokracijom i povjerenje u Vladu* čime se politička podrška operacionalizira kao multidimenzionalan konstrukt. Točnije, ispituje se potpora na razini načela (difuzna potpora demokraciji), razini učinkovitosti (zadovoljstvo demokracijom) i razini institucija sustava (povjerenje u glavne aktere tj. specifična potpora) (v. Norris, 1999: 9-13). Ovakva operacionalizacija političke podrške uključena je u analizu zbog toga što se pokazuje kako glasači *mainstream* stranaka, populistički glasači i neglasači imaju drugačije odnose prema demokraciji i demokratskim institucijama (Koch, Meléndez i Kaltwasser, 2023). Naime, iako su populisti nezadovoljniji demokracijom, oni ne odbijaju nužno demokraciju kao načelo (Kaltwasser i Van Hauwaert, 2020; Zaslove i Meijers, 2023). Stoga je potrebno populističke stavove odvojiti od antipluralnog sentimenta po kojem se demokracija kao takva negira. Istovremeno, iako se u nekim studijama nepovjerenje u institucije i populizam izjednačuju (v. Norris i Inglehart, 2019), potrebno je razlikovati te koncepte, ponajprije zbog toga što nepovjerenje u institucije ne mora rezultirati populizmom već se može manifestirati i u obliku izborne apstinencije ili trajnije političke alijenacije. Operacionalizacija i deskriptivna statistika navedenih konceptata prikazana je u Metodološkom dodatku (drugi dio).

Rezultati

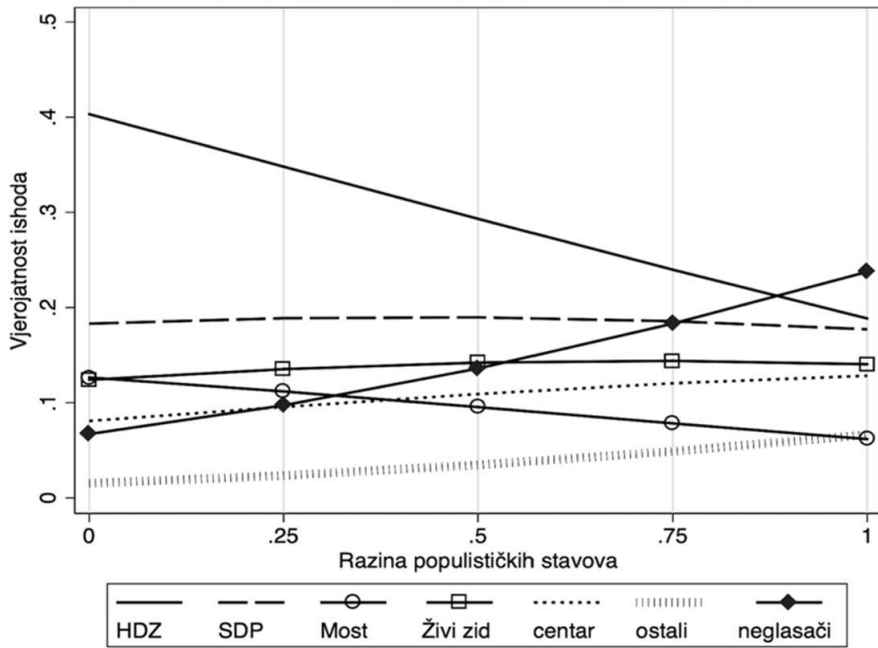
S obzirom na to da su zavisne varijable operacionalizirane kao nominalne varijable s više kategorija, analize se temelje na multinominalnim logističkim regresijama. Zbog brojnosti zavisnih varijabli i pripadajućih kategorija (tj. prostornih ograničenja), rezultate predstavljamo pomoću prikaza prosječnih marginalnih efekata i prediktivnih vjerojatnosti izračunatih prema regresijskim modelima. Prosječni marginalni učinci i prediktivne vjerojatnosti u ovom su slučaju preferirani alati u interpretaciji rezultata jer na učinkovit način sažimaju prosječne učinke prediktora na vjerojatnost ishoda zavisne varijable (v. Best i Wolf, 2015: 163; Marcos-Marne, 2021: 8-9; v. Olivas Osuna i Rama, 2022). Polazeći od toga da nas ponajviše zanimaju učinci populističkih stavova, na slikama u tekstu prikazujemo prosječne marginalne učinke i prediktivne vjerojatnosti za tu varijablu, dok se ostali rezultati (prosječni marginalni učinci svih neovisnih varijabli) mogu pronaći u Metodološkom dodatku.

Na Slikama 1. i 2. prikazani su prosječni marginalni učinci populističkih stavova i prediktivne vjerojatnosti za podatke iz 2018. godine. Rezultati pokazuju kako populistički stavovi nemaju učinka na vjerojatnost namjere glasovanja za populističke stranke (Most i Živi zid). Ovaj rezultat demonstrira kako se populistički stavovi nisu aktivirali u populističke glasove, pri čemu treba napomenuti kako bi takva aktivacija

Slika 1. Prosječni marginalni učinci (populistički stavovi i namjera glasovanja 2018.)

Slika 2. Prediktivne vjerojatnosti (populistički stavovi i namjera glasovanja 2018.)

[1] Multinomialni logistički model: $N=849$, $X^2=745.11$, kontrole: \checkmark , $(ps)R^2=0.242$

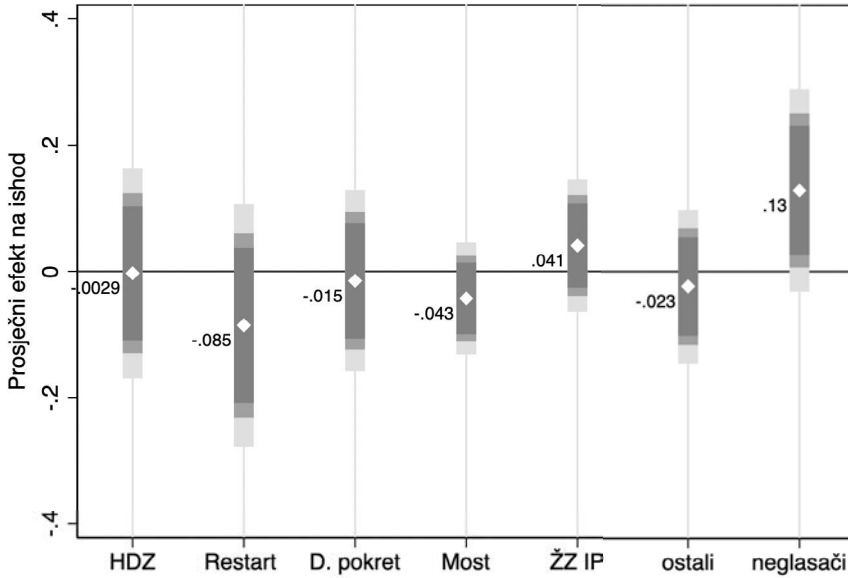
[2] Na Slici 1. su statistički značajni učinci čiji 95-postotni intervali pouzdanosti (najtamnija nijansa) ne sijeku vrijednost 0 na y-osi.

bila ponajprije očekivana u kontekstu Živog zida koji je tad bio na vrhuncu svoje popularnosti (treća politička opcija u državi s otprilike 15% podrške, v. Tablicu B1. u Dodatku). S druge strane, ispostavlja se kako populistički stavovi imaju učinak na vjerojatnost namjere glasovanja za HDZ, tj. vidljivo je da populizam na individualnoj razini smanjuje vjerojatnost intencije glasovanja za HDZ u 2018. godini. Pogledaju li se prediktivne vjerojatnosti, vidljivo je da osobe bez populističkih stavova karakterizira otprilike 40% vjerojatnosti glasovanja za HDZ, dok kod osoba s potpunim populističkim stavovima ta vjerojatnost opada na 20%. Istovremeno, rezultati pokazuju kako su populistički stavovi povezani s većom vjerojatnošću izborne apstinencije – što su intenzivniji populistički stavovi, to je veća vjerojatnost da osoba ne namjerava glasati. Preciznije rečeno, kod osoba s minimalnim populističkim stavovima vjerojatnost izborne apstinencije iznosi do 10%, a kod osoba s najvećim razinama populističkih stavova ta vjerojatnost raste na preko 20%.

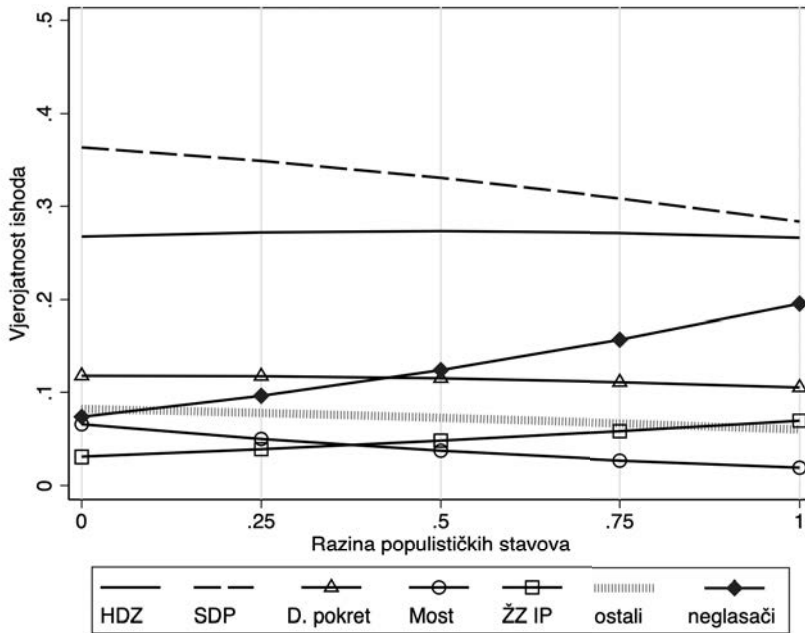
Ostali rezultati (v. Tablicu D1. u Metodološkom dodatku) pokazuju kako su osobe koje su u 2018. namjeravale glasati za Most i Živi zid poprilično heterogena grupacija jer nijedan učinak, osim učinka dobi u slučaju Živog zida, nije statistički značajan na konvencionalnoj razini. Točnije, vidljivo je kako starije osobe pokazuju veću vjerojatnost namjere glasovanja za HDZ i SDP, a manju vjerojatnost intencije glasovanja za Živi zid i neglasovanja, što je u skladu s dosad provedenim studijama u Hrvatskoj (Henjak, 2017; 2018). Uz to, evidentno je kako najveći učinak na namjeru glasovanja za HDZ i SDP ima ideološka samoidentifikacija, tj. jasno se potvrđuje kako pojedinci koji se svrstavaju desnije značajno više namjeravaju glasati za HDZ i manje za SDP. Ova varijabla pokazuje značajan učinak i u kontekstu vjerojatnosti namjere glasovanja za ostale stranke, kao i varijabla koja bilježi nezaposlenost, odnosno, ispostavlja se kako desnija identifikacija i nezaposlenost blago povećavaju vjerojatnost namjere glasovanja za stranke koje ne spadaju u najrelevantnije političke aktere u Hrvatskoj. Također, vidljiv je i manji, ali i dalje statistički značajan učinak religioznosti na namjeru glasovanja za HDZ i stranke centra, pri čemu razina religioznosti povećava vjerojatnost namjere glasovanja za HDZ, a smanjuje vjerojatnost namjere glasovanja za stranke centra. Od varijabli koje ispituju političku podršku, statistički značajnima su se pokazale one koje mjere zadovoljstvo demokracijom i povjerenje u Vladu. Točnije, primjetno je kako više razine povjerenja u Vladu povećavaju vjerojatnost intencije glasovanja za HDZ. Uz to, vidljivo je da više razine zadovoljstva demokracijom blago povećavaju vjerojatnost namjere glasovanja za SDP, a smanjuju vjerojatnost namjere glasovanja za rezidualnu kategoriju ostalih stranaka.

Slike 3. i 4. prikazuju prosječne marginalne učinke i prediktivne vjerojatnosti populističkih stavova u kontekstu namjere glasovanja na parlamentarnim izborima 2020. godine. Shodno rezultatima za 2018. godinu, pokazuje se kako populistički stavovi nemaju značajnog učinka na namjeru glasovanja za populističke opcije. Točnije, uz ponovni izostanak učinka populističkih stavova na vjerojatnost glasovanja na Most i Živi zid/Stranku Ivana Pernara, vidljivo je kako populistički stavovi nemaju učinka ni na vjerojatnost glasovanja za Domovinski pokret kao tada novonastalu populističku opciju. Istovremeno, u 2020. godini nije pronađen značajan učinak populističkih stavova na manju vjerojatnost namjere glasovanja za HDZ, što je u suprotnosti s Raosovim (2020) nalazima po kojima populistički stavovi značajno smanjuju vjerojatnost glasovanja za HDZ. Međutim, ova je diskrepancija vjerojatno rezultat drugačije operacionalizacije populističkih stavova. Konkretnije rečeno, u toj studiji su se populistički stavovi operacionalizirali kao kompenzacijski konstrukt,

Slika 3. Prosječni marginalni učinci (populistički stavovi i namjera glasovanja 2020.)

Slika 4. Prediktivne vjerojatnosti (populistički stavovi i namjera glasovanja 2020.)

[1] Multinomialni logistički model: $N=714$, $X^2=466.86$, kontrole: \checkmark , $(ps)R^2=0.193$

[2] Na Slici 3. su statistički značajni učinci čiji 95-postotni intervali pouzdanosti (najtamnija nijansa) ne sijeku vrijednost 0 na y-osi.

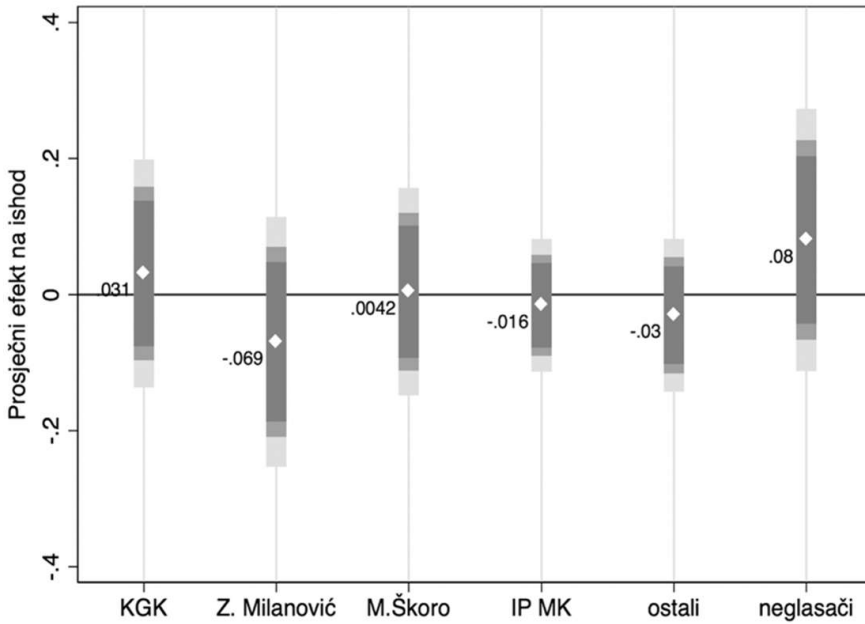
što znači da postoji mogućnost da su se kod ispitanika niže vrijednosti na česticama koje mjere democentričnost mogle nadomjestiti višim vrijednostima na česticama koje operacionaliziraju antielitizam (i obrnuto). Istovremeno, ovi rezultati su u suglasju s Raosovim (2020) nalazima u pogledu učinka populističkih stavova na vjerojatnost izborne apstinencije, premda je taj učinak u ovoj studiji manje izražen i rubno je statistički značajan ($p=0.039$). Točnije, prema ovdje predstavljenim rezultatima, vjerojatnost izborne apstinencije kod pojedinaca bez populističkih stavova iznosi između 7 i 8% dok kod potpunih populista ta vjerojatnost raste na nešto manje od 20%.

Rezultati ostatka modela su prikazani u Tablici D2. u Metodološkom dodatku. Shodno rezultatima iz 2018., i ovdje se pokazuje kako dob ima negativan učinak na vjerojatnost glasovanja za populističke stranke, s tim da je najveći učinak vidljiv u slučaju Domovinskog pokreta. S druge strane, dob ima pozitivan učinak na vjerojatnost glasovanja za Restart koaliciju, točnije, to je najsnažniji pozitivni učinak u pripadajućem modelu. Nadalje, još dvije varijable imaju statistički značajan učinak na vjerojatnost glasovanja za populističke stranke, točnije, analiza pokazuje kako nezaposlenost povećava vjerojatnost glasovanja za Živi zid i Stranku Ivana Pernara te da više razine povjerenja u Vladu smanjuju vjerojatnost glasovanja za Domovinski pokret. Istovremeno, povjerenje u Vladu povećava vjerojatnost glasovanja za HDZ i smanjuje vjerojatnost glasovanja za SDP. Nadalje, pokazuje se kako obrazovanje povećava vjerojatnost glasovanja za ostale stranke. Vidljivo je i da religiozniji ispitanici i žene imaju manju vjerojatnost glasovati za ostale stranke, kao i oni ispitanici koji su zadovoljniji demokracijom. Religiozniji pojedinci također imaju veću vjerojatnost glasovanja za HDZ i manju vjerojatnost izborne apstinencije. Najveće učinke na vjerojatnost glasovanja za HDZ i SDP ponovo imaju varijable koje ispituju ideološku samoidentifikaciju, s tim da se u 2020. godini pokazuju blagi učinci ove varijable i varijable koja ispituje sociotropsku evaluaciju ekonomije na vjerojatnost izborne apstinencije (desnija ideološka samoidentifikacija smanjuje vjerojatnost izborne apstinencije, a percepcija ekonomskog pogoršanja povećava vjerojatnost neizlaska na izbore). Time se potvrđuje da percepcija pogoršanja ekonomskog stanja ne mora biti kanalizirana kroz podršku populističkim kandidatima (*glas*) već može povećati vjerojatnost neglasovanja (*izlazak*).

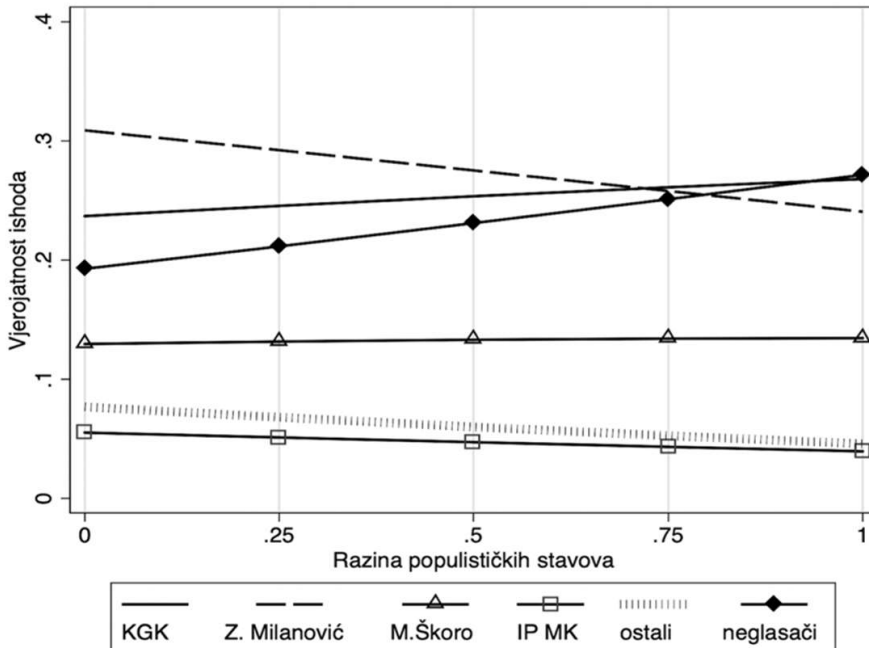
Na Slikama 5. i 6. prikazani su rezultati prosječnih marginalnih učinaka i prediktivnih vjerojatnosti populističkih stavova za prvi krug predsjedničkih izbora 2020. godine. Pokazuje se kako nijedan učinak nije statistički značajan, točnije, vidljivo je da populistički stavovi nisu prediktor glasovanja za populističke i druge kandidate. Štoviše, prikazane prediktivne vjerojatnosti pritom pokazuju kako je vjerojatnost glasovanja za populističke kandidate (Miroslava Škoru te Ivana Pernara i Mislava Kolakušića) praktički jednaka kod pojedinaca bez populističkih stavova i pojedinaca s potpunim populističkim stavovima. Dakle, rezultati svih izbornih ciklusa jasno pokazuju kako populistički stavovi na individualnoj razini nisu imali učinka na glasovanje za različite populističke stranke i aktere u Hrvatskoj u periodu 2018.-2020. godine.⁵ Objašnjenju ovog nalaza vraćamo se u raspravnom dijelu rada.

⁵ Kako bi dodatno testirali ovaj nalaz, analizu smo proveli i s prediktorskim modelom iz kojeg su isključene varijable za koje se može argumentirati da su konceptualno bliske populizmu poput sklonosti jakim vođama, zadovoljstva demokracijom i povjerenja u Vladu. Rezultati pokazuju kako isključivanje navedenih varijabli iz modela dodatno potvrđuje glavne nalaze studije. Marginalni učinci ovih testova prikazani su i detaljnije elaborirani u Metodološkom dodatku (četvrti dio, Tablice D1, D2 i D3).

Slika 5. Prosječni marginalni učinci (populistički stavovi i namjera glasovanja, predsjednički izbori)

Slika 6. Prediktivne vjerojatnosti (populistički stavovi i namjera glasovanja, predsjednički izbori)

[1] Multinomialni logistički model: N=726, $X^2=456.05$, kontrole: ✓, (ps) $R^2=0.194$

[2] Na Slici 5. su statistički značajni učinci čiji 95-postotni intervali pouzdanosti (najtamnija nijansa) ne sijeku vrijednost 0 na y-osi.

Ostali su rezultati prikazani u Tablici D3. u Metodološkom dodatku. I u ovom su izbornom ciklusu vidljivi učinci dobi, tj. pokazuje se da dob povećava vjerojatnost glasovanja za Kolindu Grabar-Kitarović i Zorana Milanovića, a smanjuje vjerojatnost izborne apstinencije. Uz to je vidljivo je da nezaposleni i ideološki desniji pojedinci imaju veću vjerojatnost glasovanja za Miroslava Škoru, pri čemu je učinak ideološke identifikacije supstantivniji. Ovaj rezultat potvrđuje nalaze analize provedene na agregatnoj razini koja pokazuje kako je podrška Miroslavu Škori bila viša u područjima s većom stopom nezaposlenosti i manjim dohotkom (Henjak, 2019). Također, pokazuje se i da više razine povjerenja u Vladu smanjuju vjerojatnost glasovanja za Miroslava Škoru, a povećavaju vjerojatnost glasovanja za Kolindu Grabar-Kitarović. Ovime se zrcali podjela po kojoj je podrška Kolindi Grabar-Kitarović izraz sklonosti *statusu quo* i postojećem političkom modelu, dok se podrška Miroslavu Škori ispostavlja kao najjasniji iskaz preferencije protiv takvog modela upravljanja. Nešto manju vjerojatnost podrške ostalim populističkim kandidatima (Ivanu Pernaru i Mislavu Kolakušiću) iskazuju žene i oni koji su zadovoljniji demokracijom. Zadovoljstvo demokracijom također smanjuje vjerojatnost glasovanja za ostale kandidate (Orešković, Peović, Juričan i Kovač), dok, s druge strane, obrazovanje povećava tu vjerojatnost. Obrazovanje smanjuje vjerojatnost izborne apstinencije u kontekstu predsjedničkih izbora. K tome, pokazuje se kako religiozniji ljudi imaju manju vjerojatnost glasovanja za Zorana Milanovića, što, uz rezultate prethodnih analiza, potvrđuje kako je ovaj prediktor bitan čimbenik razlikovanja lijevog i desnog političkog identiteta u Hrvatskoj (v. Grdešić, 2021). U idućem dijelu sažimamo bitne nalaze cjelokupne analize i raspravljamo o njima.

Rasprava

Glavni nalaz ove studije je da populistički građani ne pokazuju veću vjerojatnost glasovanja za populističke stranke i kandidate u Hrvatskoj. Ovo Hrvatsku smješta u kategoriju zemalja u kojima teorija o aktivaciji populističkih glasova nije potvrđena (Stanley, 2011; Castanho Silva, Tamaki i Fuks, 2021; Hieda, Zenkyo i Nishikawa, 2021; Mehrez i dr., 2023). Iako na temelju dizajna korištenog u ovoj studiji ne možemo ponuditi jednoznačan odgovor na pitanje zašto populistički građani ujedno nisu i populistički birači, ovdje predstavljamo jedno od već naznačenih objašnjenja ovakvog rezultata. Naime, populistički se akteri ne pojavljuju kao promotori čistih populističkih ideja već oni najčešće nude različite ideološke sadržaje koje prezentiraju koristeći populističku retoriku. Međutim, u komparativnoj se politici takvi ideološki paketi sastavljeni od spoja različitih koncepata (nativizam, antimigrantski stavovi, suverenizam, antiglobalizam, egalitarizam, redistributivni stavovi) s populizmom nerijetko tumače *samo* kroz prizmu populizma, što rezultira time da se učinci drugih koncepata pripisuju populizmu i tretiraju kao učinci populizma (v. Hunger i Paxton, 2022). No, iako i pojedinac i preferirana stranka mogu biti populisti, to ne znači da je populizam automatizmom središnji faktor biračke preferencije. Biračima i strankama su istovremeno zajedničke i druge ideje i stavovi čija korespondencija može biti centralna u formiranju biračke odluke, pri čemu populizam ostaje sekundaran ili tercijaran.

U tom kontekstu vrijedi tumačiti nalaze ove studije koji pokazuju da je podrška Miroslavu Škori na predsjedničkim izborima bila više determinirana ideološkim pozicioniranjem pojedinaca na desnici negoli njihovim populizmom. Dakle, iako je Škoro populist, on je ujedno desni populist pa je biračka podrška Škori određena

sadržajnom ideološkom pozicijom birača, a ne populizmom kao slabo utemeljenom ideologijom. S druge strane, oni koji su namjeravali glasati za Živi zid i Most čine izrazito heterogenu skupinu birača čije profiliranje odolijeva svođenju na zajednički nazivnik većine koncepata pa tako i populizma. U ovom pogledu je naročito upečatljiv izostanak učinka bilo koje varijable na vjerojatnost namjere glasovanja za Most. Ovo dakle svjedoči kako se populizam na razini ponude ne mora zrcaliti na razini individualnih stavova i kako birače populističkih opcija ne treba poistovjetiti s populizmom njihove stranačke preferencije.

Drugi ključan nalaz ove studije odnosi se na rezultat koji pokazuje kako populistički stavovi smanjuju vjerojatnost namjere glasovanja za HDZ kao stranku na vlasti u jednom analiziranom ciklusu. Ovo može biti rezultat dvaju mehanizama koji zapravo ukazuju na isti problem odnosno na to da su mjere populističkih stavova uvjetovane već postojećim shvaćanjima nekih dijelova biračkog tijela. Prva mogućnost je da populistički stavovi ponajprije zahvaćaju širi opozicijski sentiment kod dijela birača čije preferirane stranke nisu na vlasti, čime se populizam *de facto* modelira u generalni stav usmjeren protiv stranke na vlasti koja se shvaća kao elita. U tom slučaju populizam nije izraz nezadovoljstva cjelokupnim establišmentom i modelom upravljanja koji se kanalizira kroz podršku populističkim akterima, već djeluje kao iskaz općeprihvaćenog negativnog stava prema stranci na vlasti koji dijele opozicijski birači. To za posljedicu ima izostanak diferencijacije između podrške populističkoj i nepopulističkoj opoziciji.

Druga se mogućnost tiče korištenog mjernog instrumenta. Ljestvica populizma koja se koristi u ovoj studiji antielitizam ispituje s dvije (od tri) tvrdnje o vladi čime se nenamjerno otvara vrata učinku stranačke pristranosti u tumačenju čestica. Logičan ishod takvog uokvirivanja čestica je da se birači stranke na vlasti manje slažu s tvrdnjama koje vladu – kao tijelo sastavljeno od političara iz njima preferirane stranke – portretiraju kao korumpiranu i orijentiranu vlastitim interesima (v. Raos, 2020). Ti ispitanici imat će niže rezultate na ljestvici antielitizma i, posljedično, na ljestvici populizma. Drugim riječima, nije do toga da populisti kao takvi imaju manju vjerojatnost glasovanja za HDZ nego do toga da birači stranke na vlasti zbog sadržaja čestica postižu niže rezultate na korištenom mjernom instrumentu.

I prvi i drugi mehanizam, šire uzeto, pokazuju kako čestice koje mjere antielitizam, a time i populizam, zapravo zahvaćaju već postojeći odnos prema stranci na vlasti ili stranačku pristranost. Ovo su pokazale i neke komparativne studije koje pronalaze kako su u državama u kojima su populisti na vlasti upravo njihovi birači najmanje skloni populizmu (Jungkunz, Fahey i Hino, 2021), dok su birači opozicijskih stranaka (koje ne moraju nužno biti populističke) oni koji imaju više razine antielitističkih stavova (Todosijević, Pavlović i Komar, 2022). Slično tome, i u longitudinalnim analizama se pokazuje kako se povezanost populističkih stavova i podrške određenim strankama mijenja ovisno o tome jesu li te stranke na vlasti ili su u opoziciji tj. pokazuje se kako je ta povezanost postojana onda kad je stranka u opoziciji, ali kako je nepostojeća onda kad stranka obnaša vlast (Anduiza, Guinjoan i Rico, 2018).

Ljestvice populističkih stavova dakle nisu neovisne o poziciji stranke (vlast-opozicija), odnosu prema stranci na vlasti ili stranačkoj pristranosti. To rezultira time da ljestvice populističkih stavova nisu prediktor za koncepte s kojima bi populizam trebao biti teorijski povezan (poput podrške populističkim strankama) (v. Castanho Silva i dr., 2020). Time se pak otvaraju pitanja o funkcionalnosti ljestvica populističkih stavova iz vizure proučavanja biračkog ponašanja. Stoga je potrebno uložiti do-

datan trud u poboljšanje ljestvica populizma, i to ponajprije u smjeru konstrukcije čestica koje bi ispitivale antielitizam na drugačiji način tj. bez konkretnog referiranja na vladu ili izvršnu vlast.

Treći ključni nalaz tiče se toga da populistički stavovi povećavaju vjerojatnost izborne apstinencije iz perspektive namjere glasovanja na parlamentarnim izborima. To je ujedno i jedini konzistentan učinak populističkih stavova u tim ciklusima. Ovo je u kontrastu s teorijom o aktivaciji populističkih stavova prema kojoj se u kontekstima poput Hrvatske može pronaći većina kontekstualnih okidača koji bi populističke stavove pretvorili u populističke glasove. Međutim, iako populistički akteri mogu aktivirati latentne populističke stavove u za to povoljnom kontekstu, često se previđa da kod dijela populacije populistički stavovi postoje kao izraz trajnijeg udaljavanja od cjelokupne stranačke politike. U takvim se slučajevima populistički stavovi pojavljuju kao logična posljedica već postojećeg distanciranja od demokratskih institucija i mehanizama koji se tumače kao produžena ruka stranačka. Konkretnije rečeno, dio populističkih građana izbore tumači kao mehanizme kojima upravljaju stranačke elite zbog čega oni u njima ne žele sudjelovati (Anduiza, Guinjoan i Rico, 2019). Ovakvo se viđenje izbora uklapa u kompleksan odnos populizma i demokracije unutar kojeg populistički građani ne odbijaju demokraciju i njene institucije kao takve već odbijaju perspektivu u kojoj su stranke glavni akteri političkog predstavnštva te demokratskih institucija i mehanizama (v. Zaslove i Meijers, 2023).

Od ostalih rezultata dodatno izdvajamo one koji su značajni iz vizure proučavanja biračkog ponašanja u Hrvatskoj. Prvi takav nalaz tiče se učinka dobi na vjerojatnost glasovanja za populističke i *mainstream* aktere. Pokazuje se kako stariji birači znatno više preferiraju etablirane stranke i kandidate od populističkih. Ovo ide u prilog studijama koje ukazuju na formiranje dobnog utemeljenog jaza između mlađih i starijih birača unutar kojeg se mlađi birači odvajaju od dominantnog identitarno-povijesnog političkog rascjepa (Henjak, 2018; Raos, 2020). Istovremeno, stariji birači pokazuju manju vjerojatnost izborne apstinencije u dva analizirana ciklusa, što pokazuje da se mlađi dio populacije, uz odvajanje od dominantnog rascjepa, distancira i od izborne participacije. Nadalje, pokazuje se kako jedino varijabla koja ispituje potporu jakim vođama nauštrb demokracije nije značajna u niti jednom modelu. To znači da se birači različitih stranka i apstinenti međusobno ne razlikuju u razinama normative potpore demokraciji. Drugačije rečeno, ovo pokazuje kako se birači nijedne stranke i apstinenti ne izdvajaju kao skupina posebno sklona jakim vođama. Naposljetku, usporede li se rezultati analize u parlamentarnom i predsjedničkom kontekstu, vidljivo je da su birači Miroslava Škore na predsjedničkim izborima imali jasniji ideološki profil od birača koji su namjeravali glasati za njegovu stranku na parlamentarnim izborima. To može značiti da je Miroslav Škoro djelomično personalizirao desniju ideološku komponentu, što je sukladno studijama koje ga svrstavaju u skupinu *celebrity* populista (Šalaj i Grbeša, 2022; Grbeša i Šalaj, 2023) kao kategorije koja u osnovi počiva na snažnom povezivanju vlastite ličnosti s pripadajućom političkom ideologijom i porukama.

Zaključak

U ovom smo tekstu nastojali provjeriti glasuju li populistički građani za populističke aktere, pri čemu smo Hrvatsku kontekstualizirali kao relevantnu studiju iz perspektive teorije o aktivaciji populističkih glasova. Istovremeno, ovim smo nastojali upot-

puniti komparativnu sliku u pogledu povezanosti populističkih stavova i populističkog glasovanja, ali i pružiti uvide bitne za proučavanje populizma u Hrvatskoj. U te smo svrhe koristili podatke dviju anketa čiji upitnici sadrže tri pitanja o glasovanju na parlamentarnim i predsjedničkim izborima.

Rezultati su pokazali kako populistički stavovi nemaju učinak na vjerojatnost glasovanja za populističke stranke i kandidate te da, suprotno postavkama teorije o aktivaciji populističkih stavova, zapravo povećavaju vjerojatnost izborne apstinencije. Također, u jednom ciklusu je vidljiv i učinak po kojem populistički stavovi smanjuju vjerojatnost glasovanja za HDZ, što se nastojalo objasniti time da ljestvice populističkih stavova zapravo zahvaćaju sadržaj (odnos prema stranci na vlasti) koji ne nastoje mjeriti. Uz to, vidljivo je da je podrška Miroslavu Škori na predsjedničkim izborima ponajprije bila determinirana supstantivnim ideološkim pozicijama, a ne populizmom. Općenito gledano, rezultati ove i drugih studija demonstriraju kako treba uložiti dodatnu pažnju u razdvajanje populizma od njemu bliskih koncepata i kako učinke populizma ne treba preuveličavati. U suprotnom, populizam će (p)ostati konceptualno ispražnjena poštaljica (Pappas, 2019: 20).

Međutim, na umu treba imati i ograničenja ove studije. Nedostatak učinka populističkih stavova na glasovanje za populiste naprosto može biti posljedica toga što se analiza temelji na podacima koji su prikupljeni nakon prve značajne pojave populista u Hrvatskoj 2015. godine. U 2015. je utjecaj ekonomske krize i svih njenih popratnih učinaka bio bitno izraženiji, što je zasigurno predstavljalo još povoljnije uvjete za aktivaciju populističkih stavova. Također, ovi rezultati mogu biti uvjetovani i ljestvicom kojom su se operacionalizirali populistički stavovi. Moguće je da bi druge ljestvice, posebice one koje se inicijalno temelje na dvodimenzionalnoj konceptualizaciji populizma (Mohrenberg, Huber i Freyburg, 2019; Galais i Rico, 2021), točnije mjerile populističke stavove u kontekstu Hrvatske. Buduća bi istraživanja trebala krenuti u tom smjeru, kao i u smjeru drugačijeg uokvirivanja čestica kojima se mjeri antielitizam. Naposljetku, s obzirom na to da recentne studije pokazuju kako su populistički stavovi snažnije povezani s glasovanjem za populiste kada su takvi stavovi dugotrajno stabilniji (Schimpf, Wuttke i Schoen, 2023), buduća bi se istraživanja trebala temeljiti na panel podacima koji bi omogućili testiranje longitudinalne dinamike i učinaka populističkih stavova.

Literatura

- Akkerman, A., Mudde, C., i Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47(9), 1324-1353. <https://doi.org/10.1177/0010414013512600>
- Akkerman, A., Zaslove, A., i Spruyt B. (2017). 'We the People' or 'We the Peoples'? A Comparison of Support for the Populist Radical Right and Populist Radical Left in the Netherlands. *Swiss Political Science Review*, 23(4), 377-403. <https://doi.org/10.1111/spsr.12275>
- Altaras Penda, I., i Zekaj, M. (2019). Populism in the Early Parliamentary Election for Members in the Croatian Parliament in 2016. *Acta Economica et Turistica*, 5(1): 41-63. <https://doi.org/10.1515/aet-2019-003>
- Andreadis, I., Stavrakakis, Y., i Teperoglou, E. (2022). Unpacking the Interplay Between Populism and Euroscepticism: Towards a New Operationalization. Tekst predstavljen na ECPR-ovoj konferenciji (22. kolovoz – 26. kolovoz, Sveučilište u Innsbrucku). Dostupno na: <http://www.datapopeu.gr/sites/default/files/populism-euroscepticism.pdf#overlay-context=research>
- Anduiza, E., Guinjoan, M., i Rico, G. (2018). Economic Crisis, Populist Attitudes, and the Birth of Podemos in Spain. U: M. Giugni i M. Grasso (ur.), *Citizens and the Crisis: Experiences, Perceptions, and Responses to the Great Recession in Europe* (str. 61-83). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-68960-9_3
- Anduiza, E., Guinjoan, M., i Rico, G. (2019). Populism, participation, and political equality. *European Political Science Review*, 11(1): 109-124. <https://doi.org/10.1017/S1755773918000243>
- Anduiza, E., i Rico, G. (2023). Sexism and the Far-Right Vote: The Individual Dynamics of Gender Backlash. *American Journal of Political Science*, Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1111/ajps.12759>
- Ardag, M. M., Castanho Silva, B., Thomeczek, Bandlow-Raffalski, S. F., i Littvay, L. (2019). Populist Attitudes and Political Engagement: Ugly, Bad, and Sometimes Good? *Representation*, 56(3), 307-330. <https://doi.org/10.1080/00344893.2019.1661870>
- Best, H., i Wolf, C. (2015). Logistic regression. U: H. Best i C. Wolf (ur.), *The SAGE Handbook of Regression Analysis and Causal Inference* (str. 153-172). Los Angeles, London, New Delhi, Washington: SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446288146>
- Blanuša, N., i Bovan, K. (2015). Political Cynicism and Kynicism of Croatian Citizens. Profiles of Political Thinking and Behavior. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4(3), 1-29.
- Blanuša, N., i Kulenović, E. (2018). Hate Speech, Contentious Symbols and Politics of Memory: Survey Research on Croatian Citizens' Attitudes. *Politička misao*, 55(4), 175-202. <https://doi.org/10.20901/pm.55.4.07>
- Bovan, K., i Baketa, N. (2022). Stabilnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. *Revija za sociologiju*, 52(1), 31-60. <https://doi.org/10.5613/rzs.52.1.0315>
- Busby, E. C., Gubler, J., i Hawkins, K. A. (2019). Framing and Blame Attribution in Populist Rhetoric. *The Journal of Politics*, 81(2), 616-630. <https://doi.org/10.1086/701832>

- Castanho Silva, B., i dr. (2018). Public opinion surveys: a new measure. U: K. A. Hawkins i dr. (ur.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (str. 150-178). Abingdon, Oxon and New York: Routledge.
- Castanho Silva, B., Jungkunz, S., Helbling, M., i Littvay, L. (2020). An Empirical Comparison of Seven Populist Attitudes Scales. *Political Research Quarterly*, 73(2), 409-424. <https://doi.org/10.1177/1065912919833176>
- Castanho Silva, B., Tamaki, E. R., i Fuks, M. (2021). So Thin It's Almost Invisible: Populist Attitudes and Voting Behavior in Brazil. *Electoral Studies*, 75, 102434. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102434>
- Castanho Silva, B., Neuner, F. G., i Wrátil, C. (2023). Populism and Candidate support in the US: The Effects of "Thin" and "Host" Ideology. *Journal of Experimental Political Science*, 10(3), 438-447. <https://doi.org/10.1017/XPS.2022.9>
- Collier, D., i Mahon, J. E. Jr. (1993). Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *The American Political Science Review*, 87(4), 845-855. <https://doi.org/10.2307/2938818>
- Čular, G. (1999). Koncept lijevog i desnog u empirijskog političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj. *Politička misao*, 36(1), 154-168.
- Čular, G. (2013). Političko predstavništvo u Hrvatskoj: predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava?. *Političke analize*, 4(13), 3-11.
- Dai, Y., i Kustov, A. (2023). The (In)effectiveness of Populist Rhetoric: A Conjoint Experiment of Campaign Messaging. *Political Science Research and Methods*. Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1017/psrm.2023.55>
- Davidov, E., Meuleman, B., Ciecuch, J., Schmidt, P., i Billiet, J. (2014). Measurement Equivalence in Cross-National Research. *Annual Review of Sociology*, 40(1): 55-75. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043137>
- De Vries, C. E., i Hobolt, S. B. (2020). *Political Entrepreneurs: The Rise of Challenger Parties in Europe*. Princeton, Oxford: Princeton University Press. <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691194752.001.0001>
- Erisen, C., Guidi, M., Martini, S., Toprakkiran, S., Isernia, P., i Littvay, L. (2021). Psychological Correlates of Populist Attitudes. *Advances in Political Psychology*, 42(1): 149-171. <https://doi.org/10.1111/pops.12768>
- Galais, C., i Rico, G. (2021). An unjustified bad reputation? The Dark Triad and support for populism. *Electoral Studies*, 72(1). <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102357>
- Grbeša, M., i Šalaj, B. (2016). Textual Analysis of Populist Discourse in 2014/2015 Presidential Election in Croatia. *Contemporary Southeastern Europe*, 3(1), 106-127.
- Grbeša, M., i Šalaj, B. (2017). Populism in Croatia: The Curious Case of The Bridge (Most). *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 14(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.14.0>
- Grbeša, M., i Šalaj, B. (2018). *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*. Zagreb: TIM Press.
- Grbeša, M., i Šalaj, B. (2023). "Send in the Clowns": The Rise of Celebrity Populism in Croatia and Its Implications for Political Marketing. *Journal of Political Marketing*, 22(3-4), 217-231. <https://doi.org/10.1080/15377857.2023.2221933>

- Grdešić, M. (2021). Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 21-53. <https://doi.org/10.20901/an.18.08>
- Gründl, J., i Aichhozer, J. (2020). Support for the Populist Radical Right: Between Uncertainty Avoidance and Risky Choice. *Political Psychology*, 41(4), 641-659. <https://doi.org/10.1111/pops.12643>
- Hawkins, K. A., Carlin, R. E., Littvay, L., i Kaltwasser, C. R. (ur.) (2018). *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory and Analysis*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315196923>
- Hawkins, K. A., i Kaltwasser, C. R. (2018). Introduction . U: K. A. Hawkins i dr. (ur.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (str. 1-24). Abingdon, Oxon and New York: Routledge.
- Hawkins, K. A., i Littvay, L. (2019). *Contemporary US Populism in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108644655>
- Hawkins, K., Kaltwasser, C. R., i Andreadis, I. (2020). The Activation of Populist Attitudes. *Government and Opposition*, 55(2), 283-307. <https://doi.org/10.1017/gov.2018.23>
- Henjak, A. (2005). Determinante ideološke samoidentifikacije hrvatskih birača na parlamentarnim izborima 2003. godine. *Politička misao*, 42(1), 85-110
- Henjak, A., Zakošek, N., i Čular, G. (2013). Croatia. U: S. Berglund, J. Erman, K. Deegan-Krause i T. Knutsen (ur.), *Handbook of Political Change in Eastern Europe* (str. 443-481). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Henjak, A. (2017). Lojalnost, glas ili izlazak: izborna participacija i potpora novim strankama u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 14(1), 79-103. <https://doi.org/10.20901/an.14.04>
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj? *Društvena istraživanja*, 27(3), 383-406. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.01>
- Henjak, A. (2019). Što nam predsjednički izbori mogu reći o političkim trendovima u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 49(3), 419-428.
- Hieda, T., Zenkyo, M., i Nishkawa, M. (2021). Do populists support populism? An examination through an online survey following the 2017 Tokyo Metropolitan Assembly election. *Party Politics*, 27(2), 317-328. <https://doi.org/10.1177/1354068819848112>
- Hu, L.-T., i Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Hunger, S., i Paxton, F. (2022). What's in a buzzword? A systematic review of the state of populism research in political science. *Political Science Research and Methods*, 10(3), 617-633. <https://doi.org/10.1017/psrm.2021.44>
- Jungkunz, S., Fahey, R. A., i Hino, A. (2021). How populist attitudes scales fail to capture support for populists in power. *PLoS ONE*, 16(12). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261658>

- Kaltwasser, C. R., i Van Hauwaert, S. (2020). The populist citizen: Empirical evidence from Europe and Latin America. *European Political Science Review*, 12(1), 1-18. <https://doi.org/10.1017/S175577391900026>
- Katsambekis, G. (2022). Constructing 'the people' of populism: a critique of the ideational approach from a discursive perspective. *Journal of Political Ideologies*, 27(1), 53-74. <https://doi.org/10.1080/13569317.2020.1844372>
- Kenny, D. A. (1979). *Correlation and Causality*. New York: Wiley.
- Kenny, D. A., Kashy, D. A., i Bolger, N. (1998). Data Analysis in Social Psychology. U: D. T. Gilbert, S. T. Fiske i G. Lindzey (ur.), *The Handbook of Social Psychology* (str. 233-255). New York: McGraw-Hill.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York, London: The Guilford Press.
- Koch, C. M., Meléndez, C., i Kaltwasser, C. R. (2023). Mainstream Voters, Non-Voters and Populist Voters: What Sets Them Apart? *Political Studies*, 71(3), 893-913. <https://doi.org/10.1177/00323217211049298>
- Landman, T. (2003). *Issues and Methods in Comparative Politics: An Introduction*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203428252>
- Loew, N., i Faas, T. (2019). Between Thin- and Host-ideologies: How Populist Attitudes Interact with Policy Preferences in Shaping Voting Behaviour. *Representation*, 55(4), 493-511. <https://doi.org/10.1080/00344893.2019.1643772>
- Marcos-Marne, H. (2021). A Tale of Populism? The Determinants of Voting for Left-Wing Populist Parties in Spain. *Political Studies*, 69(4), 1053-1071. <https://doi.org/10.1177/0032321720950215>
- Mehrez, A., Littvay, L., Meddeb, Y., Todosijević, B., i Schneider, C. (2023). Introducing the comparative study of electoral systems in Tunisia: populist attitudes, political preferences, and voting behavior. *Mediterranean Politics, online first*. <https://doi.org/10.1080/13629395.2023.225215>
- Meijers, M. J., i Zaslove, A. (2021). Measuring Populism in Political Parties: Appraisal of a New Approach. *Comparative Political Studies*, 54(2), 372-407. <https://doi.org/10.1177/0010414020938081>
- Meléndez, C., i Kaltwasser, C. R. (2019). Political identities: The missing link in the study of populism. *Party Politics*, 25(4): 520-533. <https://doi.org/10.1177/1354068817741287>
- Mohrenberg, S., Huber, R. A., i Freyburg, T. (2019). Love at first sight? Populist attitudes and support for direct democracy. *Party Politics*, 27(3), 528-539. <https://doi.org/10.1177/1354068819868908>
- Mouffe, C. (2005). *On the Political*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203870112>
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541-563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, C., i Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780190234874.001.0001>

- Neuner, F. G., i Wratil, C. (2022). The Populist Marketplace: Unpacking the role of "Thin" and "Thick" ideology. *Political Behavior*, 44(2), 551-574. <https://doi.org/10.1007/s11109-020-09629-y>
- Norris, P. (1999). Introduction: The Growth of Critical Citizens? U: P. Norris (ur.), *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government* (str. 1-27). Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P., i Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2020). Measuring populism worldwide. *Party Politics*, 26(6), 697-717. <https://doi.org/10.1177/1354068820927686>
- Olivas Osuna, J. J., i Rama, J. (2022). Recalibrating populism measurement tools: Methodological inconsistencies and challenges to our understanding of the relationship between the supply-and demand-side of populism. *Frontiers in Sociology*. Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2022.970043>
- Pappas, T. S. (2019). *Populism and Liberal Democracy: A Comparative and Theoretical Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Pesthy, M., Mader, M., i Scohen, H. (2021). Why is the AfD So Successful in Eastern Germany? An Analysis of the Ideational Foundation of the AfD Vote in the 2017 Federal Election. *Politische Vierteljahresschrift*, 62(1), 69-91. <https://doi.org/10.1007/s11615-020-00285-9>
- Putnick, D. L., i Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reportin: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*, 41, 71-90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- Raos, V. (2020). Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.17.01>
- Raos, V., i Maldini, P. (2023). Socijaldemokracija u Hrvatskoj: ideološka samoidentifikacija i biračke preferencije. *Politička misao*, 60(1), 7-28. <https://doi.org/10.20901/pm.60.1.01>
- Rico, G., Guinjoan M., i Anduiza, E. (2017). Emotional Underpinnings of Populism: How Anger and Fear Affect Populist Attitudes. *Swiss Political Science Review*, 23(4), 444-461. <https://doi.org/10.1111/spsr.12261>
- Rico, G., i Anduiza, E. (2019). Economic correlates of populist attitudes: an analysis of nine european countries in the aftermath of the great recession. *Acta Politica*, 54(3), 371-397. <https://doi.org/10.1057/s41269-017-0068-7>
- Rooduijn, M. (2018). What unites the voter bases of populist parties? Comparing the electorates of 15 populist parties. *European Political Science Review*, 10(3), 351-368. <https://doi.org/10.1017/S1755773917000145>
- Rooduijn, M., Pirro, A., Halikiopoulou, D., Froio, C., Van Kessel, S., De Lange, S., Mudde, C., i Taggart, P. (2023). The PopuList: A Database of Populist, Far-Left nad Far-Right Parties Using Expert-Informed Qualitative Comparative Classification (EIQCC). *British Journal of Political Science*, 1-10. <https://doi.org/10.1017/S0007123423000431>
- Rothmund, T., Bromme, L., i Azevedo, F. (2020). Justice for the People? How Justice Sensitivity Can Foster and Impair Support for Populist Radica-Right Parties and

- Politicians in the United States and in Germany. *Political Psychology*, 41(1), 479-497. <https://doi.org/10.1111/pops.12632>
- Sartori, G. (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *American Political Science Review*, 64(4): 1033-1053. <https://doi.org/10.2307/1958356>
- Schimpf, C., Wuttke, A., i Schoen, H. (2023). Neither a Trait nor Wildly Fluctuating. On the Stability of Populist Attitudes and its Implications for Empirical Research. *British Journal of Political Science*, Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1017/S0007123423000492>
- Schumann, S., i Wolfowicz, M. (2023). Can We Compare Attitudes Towards Crime Aroung the World? Assessing Measurement Invariance of the Morally Debatable Behavior Scale Across 44 Countries. *Journal of Quantitative Criminology*, Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1007/s10940-023-09578-9>
- Schulz, A., Müller, P., Schemer, C., Wirz, D., Wettstein, M., i Wirth, M. (2018) Measuring Populist Attitudes on Three Dimensions, *International Journal of Public Opinion Research*, 30(2), 316–326. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edw037>
- Spierings, N., i Zaslove, A. (2017). Gender, populist attitudes, and voting: explaining the gender gap in voting for populist radical right and populist radical left parties. *West European Politics*, 40(4), 821-847. <https://doi.org/10.1080/01402382.2017.1287448>
- Spruyt, B., Keppens, G., i Van Droogenbroeck, F. (2016). Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, 69(2), 335-346. <https://doi.org/10.1177/1065912916639138>
- Stanley, B. (2011). Populism, nationalism, or national populism? An analysis of Slovak voting behaviour at the 2010 parliamentary election. *Communist and Post-Communist Studies*, 44(4), 257–270. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2011.10.005>
- Stanley, B. (2019). A New Populist Divide? Correspondences of Supply and Demand in the 2015 Polish Parliamentary Elections. *European Politics and Societies and Cultures*, 33(1), 17-43. <https://doi.org/10.1177/0888325418783056>
- Stavrakakis, Y., i Jäger, A. (2018). Accomplishments and limitations of the 'new' mainstream in contemporary populism studies. *European Journal of Social Theory*, 21(4), 547-565. <https://doi.org/10.1177/1368431017723337>
- Steenkamp, J-B. E. M., i Baumgartner, H. (1998). Assessing Measurement Invariance in Cross-National Consumer Research. *Journal of Consumer Research*, 25(1), 78-107. <https://doi.org/10.1086/209528>
- Šalaj, B., i Grbeša, M. (2022). What is Celebrity Populism? The Case of the Croatian Singer Miroslav Škoro. *Družboslovne razprave*, 38(99), 21-43.
- Todosijević, B., Pavlović, Z., i Komar, O. (2022). Measuring populist ideology: anti-elite orientation and government status. *Quality and Quantity*, 56(3), 1611-1629. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01197-5>
- Tsatsanis, E., Andreadis, I., i Teperoglou, E. (2018). Populism from Below: Socio-economic and Ideological Correlates of Mass Attitudes in Greece. *South European Society and Politics*, 23(4), 429-450. <https://doi.org/10.1080/13608746.2018.1510635>
- Urbinati, N. (2019). The Political Theory of Populism. *Annual Review of Political Science*, 22(1), 111-127. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050317-070753>

- Van Hauwaert, S. M., i Van Kessel, S. (2018). Beyond protest and discontent: A cross-national analysis of the effect of populist attitudes and issue positions on populist party support. *European Journal of Political Research*, 57(1), 68-92. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12216>
- Van Hauwaert, S. M., Schimpf C. H., i Azevedo F. (2020.) The measurement of populist attitudes: Testing cross-national scales using item response theory. *Politics*, 40(1), 3-21. <https://doi.org/10.1177/0263395719859306>
- Vuksan-Ćusa, B., i Henjak, A. (2022). Povjerenje u institucije i stavovi o ekonomiji: istraživanje njihove povezanosti u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 19(1), 7-40. <https://doi.org/10.20901/an.19.04>
- Vuksan-Ćusa, B. (2023). Populist Attitudes in Croatia: first analysis with notes on conceptualization and measurement. *Politics in Central Europe*, 19(1), 145-173. <https://doi.org/10.2478/pce-2023-0007>
- Wettstein, M., Schulz, A., Steenbergen, M., Schemer, C., Müller, P., Wirz, D. S., i Wirth, W. (2020). Measuring Populism across Nations: Testing for Measurement Invariance of an Inventory of Populist Attitudes. *International Journal of Public Opinion Research*, 32(2), 284-305. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edz018>
- Wuttke, A., Schimpf, C. H., i Schoen H. (2020). When the Whole Is Greater than the Sum of Its Parts: On the Conceptualization and Measurement of Populist Attitudes and Other Multidimensional Constructs. *American Political Science Review*, 114(2), 356-374. <https://doi.org/10.1017/S0003055419000807>
- Zulianello, M. (2020). Varieties of Populist Parties and Party Systems in Europe: From State-of-the-Art to the Application of a Novel Classification Scheme to 66 Parties in 33 Countries. *Government and Opposition*, 55(2), 327-347. <https://doi.org/10.1017/gov.2019.21>
- Zaslove, A., i Meijers, M. (2023). Populist Democrats? Unpacking the Relationship Between Populist and Democratic Attitudes at the Citizen Level. *Political Studies*, Prethodna objava na mreži. <https://doi.org/10.1177/00323217231173800>

Storm in a Teacup: Populist Attitudes and Voting for Populists in Croatia

Abstract In comparative research on voting behavior, populist attitudes increasingly appear to be an unavoidable research construct. Nevertheless, the evidence on the effects of populist attitudes on voting for populists is still inconclusive, with the effects of other concepts often being conflated with populism. At the same time, populism remains an under-researched topic in Croatia, especially at the level of citizens' attitudes. This study aims to research the effects of populist attitudes on voting for populist parties and candidates in Croatia, a country that can be considered a relevant case study. For these purposes, survey data from Croatian Election Studies (2018 and 2020 edition) is used. The results of multinominal logistic regressions show that populist attitudes have no effect on voting for populists in the context of parliamentary and presidential elections. It is also shown that populist attitudes increase the probability of electoral abstention and decrease the probability of voting for the ruling party (HDZ). These findings raise questions about the usefulness and functionality of existing scales of populist attitudes and indicate the need for a different framing of the items used to measure populism.

Keywords populist attitudes, populist politicians, populist political parties, voting behavior, elections

Kako citirati članak / How to cite this article:

Vuksan-Ćusa, B., Šalaj, B. (2024). Bura u čaši vode: populistički stavovi i glasanje za populiste u Hrvatskoj. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 25-63. <https://doi.org/10.20901/an.21.01>

Bura u čaši vode: metodološki dodatak

Dodatak se sastoji od četiri segmenta. Prvo se utvrđuju indeksi pristajanja modela populističkih stavova kao i pripadajuća razina invarijantnosti (Tablice A1 i A2). Uz to, prvi dio se sastoji i od prikaza distribucije populističkih stavova u Hrvatskoj (Slika A1). U drugom dijelu se opisuju i prikazuju kategorizacije zavisnih varijabli (Tablice B1 i B2). Također, u drugom segmentu je opisana operacionalizacija nezavisnih varijabli te je prikazana pripadajuća deskriptivna statistika i rezultati t-testova (Tablica B3). Treći dio se sastoji od prikaza marginalnih efekata modela uključenih u analizu (Tablice C1, C2 i C3). U četvrtom dijelu se prikazuju rezultati testova robusnosti, točnije, prikazuju se i ukratko opisuju rezultati modela u koje nisu uključeni indikatori koji mjere sklonost jakim vođama, zadovoljstvo demokracijom i povjerenje u Vladu (Tablice D1, D2 i D3).

Prvi dio

U Tablici A1 su prikazani rezultati dvaju modela. U prvom modelu su svi parametri postavljeni na slobodnu procjenu, a u drugom modelu su faktorska zasićenja fiksirana kroz godine. Zbog toga što vrijednosti latentnih varijabli (subkomponenti populizma) nisu poznate, neki parametri se moraju fiksirati radi lakše identifikacije modela. To smo napravili fiksirajući varijancu (1) i aritmetičku sredinu (0) latentnih vrijednosti (v. Kenny, Kashy i Bolger, 1998). Cilj je utvrditi metrijsku ili slabu razinu invarijantnosti zbog toga što se njome testira sličnost odnosa između latentne varijable i indikatora kroz godine, što pak omogućuje potvrdu toga jesu li promjene na skali populističkih stavova jednake među anketiranim populacijama u 2018. i 2020. godini (Steenkamp i Baumgartner, 1998). Uspostavom metrijske invarijantnosti se, dakle, omogućuje korištenje latentnog konstrukta kao mjere čija su varijanca i odnosi s drugim varijablama procijenjeni na isti način u različitim godinama, što u praktičnom smislu znači da se dobiveni faktorski bodovi mogu koristiti u regresijskim modelima za obje godine (Schumann i Wolfowicz, 2023). Indeksi pristajanja pokazuju dvije stvari. Prvo, vidljivo (Tablica A1) je da vrijednosti pokazatelja pristajanja zadovoljavaju standardne parametre odsječnih vrijednosti ($CFI > 0.95$, $TLI > 0.95$, $SRMR < 0.08$, $RMSEA < 0.06$) (Hu i Bentler, 1998). Drugo, iz podataka prikazanih u Tablici A2 je vidljivo kako fiksiranje faktorskih zasićenja (metrijski model) ne derogira kvalitetu modela iznad dopuštenih razina. Konkretnije rečeno, uvođenje novih kriterija (tj. fiksiranje faktora) nije rezultiralo promjenom vrijednosti pokazatelja pristajanja većom od 0.01 (CFI) i 0.015 (RMSEA) u odnosu na prethodni model (v. Rutkowski i Svetina, 2014). Istovremeno je vidljivo kako skalarna razina invarijantnosti nije utvrđena jer su promjene indeksa pristajanja ($\Delta CFI = -0.040$, $\Delta RMSEA = 0.022$), u odnosu na model metrijske invarijantnosti, veće od preporučenih. To znači da se aritmetičke sredine latentnog konstrukta ne mogu uspoređivati između točaka mjerenja.

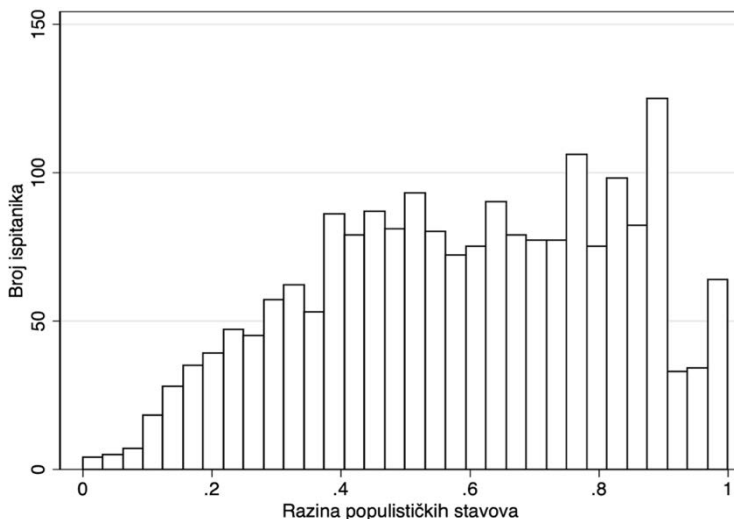
Tablica A1. MGCFA (osnovni i metrijski model)

	Osnovni model		Metrijski model	
	2018.	2020.	2018.	2020.
Democentričnost 1	0.637	0.586	0.614	
Democentričnost 2	DC	0.642	0.605	0.620
Democentričnost 3		0.373	0.373	0.372
Antielitizam 1		0.598	0.689	0.622
Antielitizam 2	AE	0.414	0.400	0.404
Antielitizam 3		0.679	0.468	0.595
Kovarijanca (DC*AE)		0.840	0.672	0.840 0.672
X ²		33.653 (0.006)		50.021 (0.001)
CFI		0.989		0.982
TLI		0.979		0.975
RMSEA		0.035 [0.018-0.052]		0.038[0.024-0.052]
SRMR		0.023		0.031
Log vjerojatnost		-14252.265		-14260.449

Tablica A2. Pokazatelji pristajanja različitih razina invarijantnosti

Razina invarijantnosti	X ²	df	CFI	RMSEA	ΔCFI	ΔRMSEA
Konfiguracijska	33.653	16	0.989	0.035	/	/
Metrijska	50.021	22	0.982	0.038	-0.007	0.003
Skalarna	118.685	28	0.942	0.060	-0.040	0.022
Rezidualna	153.594	34	0.923	0.063	-0.019	0.003

Slika A1. Distribucija populističkih stavova

Drugi dio

Zavisne varijable

U anketi iz 2018. ispitanike kategoriziramo na one koji namjeravaju glasati za HDZ, SDP, Most, Živi zid, stranke centra (HNS, HSS, IDS, Pametno i GLAS) i ostale stranke te na one koji ne namjeravaju glasati. U anketi iz 2020. godine zavisna varijabla je izmijenjena tako što kao kategorija nisu zastupljene stranke centra jer su u 2020. GLAS, HSU, HSS i IDS bili dijelom predizborne Restart koalicije, temeljem čega su grupirani u kategoriju sa SDP-om kao strankom koja je predvodila navedenu koaliciju (v. Raos, 2020). Jedina preostala stranka centra u 2020. je Pametno koja je naposljetku smještena u rezidualnu kategoriju ostalih stranaka. Uz to, u 2020. je dodana kategorija za tada novonastali Domovinski pokret, a kategorija namjere glasovanja za Živi zid grupirana je s namjerom glasovanja za Stranku Ivana Pernara. Živi zid i Stranka Ivana Pernara grupirani su zajedno ponajprije zbog toga što su se stranke kasnije okupile u predizbornoj koaliciji nazvanoj *Dosta pljačke*. Istovremeno, HDSSB i Neovisni za Hrvatsku (2018.) te Hrvatski suverenisti (2020.) isključeni su iz analize zbog premalog broja slučajeva.

Tablica B1. Kategorizacija zavisne varijable (parlamentarni izbori)

	2018. n[%]	2020. n[%]
HDZ	253 [25.2]	225 [23.3]
SDP/Restart koal.	166 [16.6]	287 [29.7]
Domovinski pokret	x	113 [11.7]
Most	82 [8.2]	34 [3.5]
Živi zid/Stranka I.P.	146 [14.6]	61 [6.3]
Stranke centra	98 [9.8]	x
Ostalo	47 [4.7]	68 [7.0]
Neglasači	210 [21.0]	178 [18.4]

Zavisna varijabla koja ispituje glasovanje u prvom krugu predsjedničkih izbora kategorizirana je na sljedeći način: varijabla koja ispituje glasovanje u prvom krugu izbora ima 6 kategorija (Kolinda Grabar Kitarović, Zoran Milanović, Miroslav Škoro, Ivan Pernar i Mislav Kolakušić, ostali i neglasači). U kategoriju ostalih spadaju Dalija Orešković, Katarina Peović, Dario Juričan i Dejan Kovač. Glas za Pernara i Kolakušića smo, prateći postojeće studije (v. Henjak, 2019), svrstali u jednu kategoriju. Također, ovime slijedimo i postojeće klasifikacije iz polja političkog komuniciranja i marketinga koje Škoru (desnog *celebrity* populista) jasno odvajaju od Kolakušića i Pernara kao populističkih *celebrityja* (Šalaj i Grbeša, 2022; Grbeša i Šalaj, 2023). Konkretnije rečeno, riječ je o podjeli koja Škorinu kampanju klasificira kao tradicionalniju, tj. kao kampanju u kojoj se Škoro nastojao odmaknuti od svog *celebrity* statusa s ciljem postizanja imidža veće političke profesionalnosti, dok su Pernar i Kolakušić, s druge strane, u svojim kampanjama koristili *celebrity* taktike gradnje mesijanske aure (Kolakušić) i imidža *showmana* (Pernar) (Grbeša i Šalaj, 2023).

Tablica B2. Kategorizacija zavisne varijable (predsjednički izbori)

	1. krug n[%]
Kolinda Grabar-Kitarović	220 [22.5]
Zoran Milanović	245 [25.0]
Miroslav Škoro	119 [12.2]
Ivan Pernar i Mislav Kolakušić	50 [5.1]
Ostali	57 [5.8]
Neglasači	288 [29.4]

Nezavisne varijable

Dob je ispitana omjernom ljestvicom, a spol nominalnom (1-Ž, 0-M). Obrazovanje je operacionalizirano kao kontinuirana varijabla sa 7 kategorija, pri čemu više vrijednosti na ljestvici označavaju i više razine obrazovanja (1 – nezavršena osnovna škola, 7 – magisterij, doktorat). Nezaposlenost je rekodirana u binarnu varijablu s

vrijednošću 1 za nezaposlene (grupiranje onih koji su izgubili posao i onih koji dosad nisu radili) i vrijednošću 0 za sve ostale kategorije odgovora (zaposleni, samozaposleni, kućanice, studenti i umirovljenici). Sociotropska evaluacija ekonomije ispituje percepciju o promjeni stanja ekonomije u posljednje 4 godine, s tim da više vrijednosti označavaju percepciju pogoršanja. Varijabla koja ispituje religioznost ima 5 vrijednosti i rekodirana je na način da više vrijednosti označavaju više razine religioznosti, a ideološka samoidentifikacija mjeri se ljestvicom lijevo-desno koja ima 10 vrijednosti (0 – krajnje lijevo, 10 – krajnje desno). Varijabla koja ispituje sklonost jakim vođama nauštrb demokracije operacionalizirana je kao nominalna i rekodirana je na način da je ispitanicima koji smatraju da su nekad potrebni jaki vođe dodijeljena vrijednost 1, a onima koji su se izjasnili kako je demokracija uvijek najbolje rješenje vrijednost 0. Zadovoljstvo demokracijom i povjerenje u Vladu mjereni su na kontinuiranoj ljestvici s 4 odnosno 5 vrijednosti gdje više vrijednosti označavaju veće zadovoljstvo demokracijom i više razine povjerenja u Vladu. Također, napravljeni su i t-testovi kako bi se testiralo je li došlo do značajnijih promjena u aritmetičkim sredinama nezavisnih prediktora u promatranom periodu. U Tablici B3 vidljivi su rezultati t-testova koji pokazuju kako se samo aritmetička sredina varijable koje ispituje sklonost jakim vođama povećala na statistički značajnoj razini (\bar{x} u 2018. = 0.39, \bar{x} u 2020. = 0.45).

Tablica B3. Deskriptivna statistika uzoraka i rezultati t-testova

	Min	Max	2018.		2020.		t-test (p)
			\bar{x}	SD	\bar{x}	SD	
Dob	18	99	46.76	16.57	47.21	17.31	0.56
Spol	0	1	0.53	0.50	0.54	0.50	0.73
Obrazovanje	1	7	4.00	1.19	4.01	1.22	0.84
Nezaposlenost	0	1	0.09	0.29	0.08	0.27	0.52
Sociotropska evaluacija ek.	1	5	3.18	0.77	3.23	1.01	0.21
Religioznost	1	6	3.83	0.98	3.83	1.10	0.99
Ideološka samoidentifikacija	1	10	5.40	2.28	5.46	2.53	0.60
Jaki vođe nauštrb demokracije	0	1	0.39	0.49	0.45	0.50	0.02*
Zadovoljstvo demokracijom	1	4	2.06	0.82	2.12	0.87	0.14
Povjerenje u Vladu	1	5	2.29	1.14	2.22	1.13	0.19

Treći dio

Tablica C1. Izračun prosječnih marginalnih učinaka za cijeli model (2018.)

	HDZ	SDP	Most	Živi zid	centar	ostali	neglasači
Dob	0.003*** [0.001]	0.002*** [0.001]	-0.001 [0.001]	-0.003*** [0.001]	0.001 [0.001]	-0.001 [0.000]	-0.002** [0.001]
Spol	-0.035† [0.021]	-0.025 [0.023]	0.007 [0.019]	0.039† [0.023]	0.019 [0.022]	-0.013 [0.014]	0.009 [0.024]
Obrazovanje	0.012 [0.010]	-0.010 [0.010]	0.015† [0.009]	-0.020† [0.010]	0.016† [0.009]	0.006 [0.006]	-0.019† [0.011]
Nezaposlenost	0.048 [0.042]	0.008 [0.042]	-0.095† [0.057]	-0.034 [0.043]	0.013 [0.037]	0.034* [0.017]	0.025 [0.041]
Sociotrop. ev.	-0.011 [0.015]	0.002 [0.015]	-0.003 [0.013]	0.016 [0.016]	0.001 [0.014]	0.002 [0.009]	-0.007 [0.016]
Religioznost	0.035* [0.014]	0.000 [0.012]	-0.002 [0.011]	-0.014 [0.013]	-0.023* [0.011]	-0.006 [0.007]	0.010 [0.014]
Id. identif.	0.086*** [0.004]	-0.078*** [0.006]	0.001 [0.004]	-0.004 [0.005]	-0.004 [0.005]	0.006* [0.003]	-0.007 [0.005]
Jaki vođe	0.005 [0.021]	0.026 [0.024]	0.013 [0.020]	-0.004 [0.024]	0.024 [0.022]	-0.028† [0.016]	-0.035 [0.026]
Zad. demok.	0.014 [0.014]	0.036* [0.016]	0.008 [0.013]	-0.029† [0.016]	-0.004 [0.015]	-0.020* [0.010]	-0.006 [0.017]
Pov. Vlada	0.048*** [0.010]	-0.011 [0.013]	-0.013 [0.010]	-0.004 [0.012]	-0.016 [0.012]	0.010 [0.007]	-0.014 [0.013]
Populizam	-0.206*** [0.043]	-0.014 [0.047]	-0.062 [0.039]	0.009 [0.048]	0.042 [0.044]	0.053† [0.031]	0.178*** [0.054]

[1]Razine značajnosti: .05*, .01**, .001***

[2]Označeni su i marginalni učinci čija je p-vrijednost manja od 0.1 (†)

Tablica C2. Izračun prosječnih marginalnih učinaka za cijeli model (2020.)

	HDZ	Res. koal.	Dom. pokret	Most	ŽŽ/IP	ostali	neglasači
Dob	0.000 [0.001]	0.004*** [0.001]	-0.002** [0.001]	-0.001† [0.000]	-0.001* [0.001]	-0.000 [0.001]	-0.000 [0.001]
Spol	0.015 [0.028]	0.032 [0.031]	0.030 [0.024]	-0.001 [0.014]	-0.003 [0.017]	-0.057** [0.020]	-0.016 [0.026]
Obrazovanje	0.001 [0.012]	-0.012 [0.013]	-0.006 [0.010]	-0.005 [0.006]	-0.000 [0.007]	0.023** [0.008]	-0.000 [0.011]
Nezaposlenost	-0.027 [0.052]	-0.021 [0.060]	-0.028 [0.044]	-0.031 [0.035]	0.047* [0.022]	0.007 [0.035]	0.053 [0.042]
Sociotrop. ev.	-0.025† [0.015]	0.003 [0.016]	0.008 [0.012]	-0.015† [0.008]	-0.004 [0.009]	-0.000 [0.010]	0.033* [0.013]
Religioznost	0.030* [0.015]	-0.026† [0.014]	0.023† [0.013]	-0.005 [0.007]	-0.011 [0.007]	-0.018* [0.009]	-0.030** [0.014]
Id. identif.	0.056*** [0.005]	-0.077*** [0.006]	0.008† [0.004]	0.002 [0.003]	0.002 [0.003]	-0.003 [0.004]	-0.010* [0.005]
Jaki vođe	-0.044 [0.028]	-0.014 [0.031]	0.020 [0.023]	-0.010 [0.014]	0.031† [0.017]	-0.017 [0.019]	-0.034 [0.025]
Zad. demok.	-0.002 [0.017]	0.031 [0.019]	0.005 [0.015]	-0.013 [0.009]	-0.005 [0.010]	-0.035** [0.012]	0.018 [0.016]
Pov. Vlada	0.095*** [0.013]	-0.035* [0.016]	-0.024* [0.012]	-0.002 [0.007]	-0.015 [0.009]	-0.012 [0.010]	-0.007 [0.013]
Populizam	-0.003 [0.065]	-0.085 [0.075]	-0.015 [0.056]	-0.043 [0.034]	0.041 [0.041]	-0.023 [0.047]	0.129* [0.062]

[1]Razine značajnosti: .05*, .01**, .001***

[2]Označeni su i marginalni učinci čija je p-vrijednost manja od 0.1 (†)

Tablica C3. Izračun prosječnih marginalnih efekata za cijeli model (1. krug predsjedničkih izbora)

	KGK	Z. Milanović	M. Škoro	IP MK	Ostali	Neglasači
Dob	0.002* [0.001]	0.003*** [0.001]	0.000 [0.001]	-0.001 [0.000]	-0.000 [0.001]	-0.004*** [0.001]
Spol	0.016 [0.028]	0.006 [0.029]	-0.007 [0.025]	-0.037* [0.017]	-0.010 [0.018]	-0.031 [0.031]
Obrazovanje	0.007 [0.012]	0.016 [0.012]	-0.008 [0.011]	0.001 [0.007]	0.018* [0.007]	-0.034* [0.014]
Nezaposlenost	-0.054 [0.055]	-0.029 [0.062]	0.098* [0.038]	-0.009 [0.032]	-0.060 [0.055]	0.055 [0.054]
Sociotrop. ev.	-0.009 [0.015]	0.001 [0.016]	-0.002 [0.013]	-0.004 [0.008]	0.003 [0.009]	0.011 [0.016]
Religioznost	0.030† [0.016]	-0.030* [0.013]	0.026† [0.014]	0.004 [0.007]	-0.008 [0.007]	-0.021 [0.015]
Id. identif.	0.052*** [0.005]	-0.074*** [0.006]	0.021*** [0.005]	-0.001 [0.003]	-0.004 [0.004]	0.004 [0.006]
Jaki vođe	-0.014 [0.028]	-0.032 [0.029]	-0.028 [0.025]	0.022 [0.016]	0.001 [0.017]	0.051† [0.031]
Zad. demok.	-0.009 [0.017]	0.030† [0.018]	0.008 [0.015]	-0.021* [0.010]	-0.022* [0.011]	0.014 [0.019]
Pov. Vlada	0.095*** [0.013]	-0.011 [0.015]	-0.043*** [0.013]	-0.013 [0.009]	0.001 [0.009]	-0.029† [0.016]
Populizam	0.031 [0.065]	-0.069 [0.071]	0.004 [0.059]	-0.016 [0.038]	-0.030 [0.044]	0.080 [0.075]

[1]Razine značajnosti: .05*, .01**, .001***

[2]Označeni su i marginalni učinci čija je p-vrijednost manja od 0.1 (†)

Četvrti dio

Rezultati dodatne specifikacije modela (bez varijabli koje ispituju sklonost jakim vođama, nezadovoljstvo demokracijom i povjerenje u Vladu) za sve tri zavisne varijable potvrđuju rezultate osnovnog modela. Točnije, u Tablici D1 (parlamentarni kontekst, 2018.) vidljivo je kako populistički stavovi imaju statistički značajan negativan učinak na vjerojatnost glasanja za HDZ i pozitivan učinak na vjerojatnost izborne apstinencije, kao i u osnovnom modelu. S druge strane, rezultati za parlamentarne izbore 2020. (v. Tablicu D2) pokazuju kako je isključivanje varijabli povećalo negativan učinak populističkih stavova na vjerojatnost glasanja za HDZ. Također, u dodatnom modelu za 2020. opetovano je vidljiv pozitivan učinak populističkih stavova na vjerojatnost izborne apstinencije, što je, kao i prethodni rezultat, u skladu s osnovnim nalazima analize. Istovremeno, dodatni model za 2020. pokazuje i kako se učinak populističkih stavova na vjerojatnost glasanja za Živi zid/Stranku Ivana Pernara povećava kada se isključe tri varijable konceptualno bliske populizmu. Međutim, s obzirom na to da nije riječ o statistički značajnom učinku

($p=0.057$), ovaj nalaz ne dovodi u pitanje osnovne postavke analize i interpretaciju ponuđenu u tekstu. Naposljetku, rezultati dodatnog modela za predsjedničke izbore (v. Tablicu D3) potvrđuju rezultate osnovnog modela jer nijedan učinak populističkih stavova na kategorije zavisne varijable nije statistički značajan. U rezultatima su ipak vidljive dvije manje promjene. Točnije, učinci populističkih stavova na vjerojatnost glasanja za Kolindu Grabar-Kitarović i na vjerojatnost izborne apstinencije u dodatnom su se modelu povećali, no nisu dosegli razinu konvencionalne statističke značajnosti.

Tablica D1. Test robusnosti (2018.)

	HDZ	SDP	Most	Živi zid	centar	ostali	neglasači
Dob	0.003*** [0.001]	0.002*** [0.001]	-0.001 [0.001]	-0.003*** [0.001]	0.001 [0.001]	-0.000 [0.000]	-0.002*** [0.001]
Spol	-0.025 [0.021]	-0.030 [0.023]	0.002 [0.019]	0.040† [0.023]	0.023 [0.022]	-0.012 [0.013]	0.001 [0.024]
Obrazovanje	0.013 [0.009]	-0.012 [0.010]	0.014† [0.008]	-0.019† [0.010]	0.014 [0.009]	0.007 [0.006]	-0.017 [0.011]
Nezaposlenost	0.051 [0.041]	0.008 [0.041]	-0.101† [0.056]	-0.029 [0.042]	0.008 [0.037]	0.034* [0.017]	0.029 [0.039]
Sociotrop. ev.	-0.023 [0.014]	0.002 [0.014]	-0.001 [0.013]	0.019 [0.015]	0.002 [0.014]	0.001 [0.009]	-0.000 [0.016]
Religioznost	0.047*** [0.014]	0.005 [0.012]	-0.005 [0.011]	-0.018 [0.012]	-0.025* [0.011]	-0.007 [0.007]	0.003 [0.013]
Id. identif.	0.093*** [0.004]	-0.077*** [0.005]	0.001 [0.004]	-0.008 [0.005]	-0.006 [0.004]	0.005* [0.003]	-0.008† [0.005]
Populizam	-0.268*** [0.040]	-0.040 [0.044]	-0.058 [0.036]	0.040 [0.046]	0.055 [0.042]	0.054† [0.028]	0.218*** [0.051]

[1]Razine značajnosti: .05*, .01**, .001***

[2]Označeni su i marginalni učinci čija je p-vrijednost manja od 0.1 (†)

[3]Multinomialni logistički model: N=875, $X^2=721.66$, kontrole: ✓, (ps) $R^2=0.227$

Tablica D2. Test robusnosti (2020., parlamentarni izbori)

	HDZ	Res.koal.	D. pokret	Most	ŽZ/IP	ostali	neglasači
Dob	0.002* [0.000]	0.004*** [0.001]	-0.002*** [0.001]	-0.001† [0.000]	-0.002*** [0.001]	-0.000 [0.001]	-0.000 [0.001]
Spol	-0.004 [0.027]	0.017 [0.029]	0.032 [0.023]	-0.006 [0.013]	0.004 [0.017]	-0.041* [0.019]	-0.002 [0.025]
Obrazovanje	0.003 [0.012]	-0.010 [0.012]	-0.006 [0.010]	-0.003 [0.006]	-0.001 [0.007]	0.024** [0.008]	-0.003 [0.011]
Nezaposlenost	-0.008 [0.049]	-0.011 [0.054]	-0.051 [0.044]	-0.012 [0.025]	0.037† [0.022]	0.009 [0.032]	0.035 [0.042]
Sociotrop. ev.	-0.063*** [0.014]	0.014 [0.015]	0.021† [0.011]	-0.014† [0.008]	0.003 [0.008]	0.004 [0.009]	0.035** [0.013]
Religioznost	0.045** [0.015]	-0.032* [0.013]	0.026* [0.013]	-0.006 [0.006]	-0.013† [0.007]	0.007 [0.009]	-0.026* [0.012]
Id. identif.	0.065*** [0.005]	-0.078*** [0.006]	0.005 [0.004]	0.002 [0.002]	0.002 [0.003]	-0.005 [0.004]	0.008† [0.005]
Populizam	-0.130* [0.061]	-0.087 [0.068]	0.030 [0.051]	-0.040 [0.031]	0.076† [0.040]	0.014 [0.043]	0.137* [0.060]

[1]Razine značajnosti: .05*, .01**, .001***

[2]Označeni su i marginalni učinci čija je p-vrijednost manja od 0.1 (†)

[3]Multinomialni logistički model: N=783, X²=434.51, kontrole: ✓, (ps)R²=0.162

Tablica D3. Test robusnosti (2020., prvi krug predsjedničkih izbora)

	KGK	Z.Milanović	M. Škoro	IP MK	Ostali	Neglasači
Dob	0.004*** [0.001]	0.003*** [0.001]	-0.000 [0.001]	-0.001* [0.000]	-0.000 [0.000]	-0.005*** [0.001]
Spol	0.011 [0.027]	0.009 [0.028]	-0.013 [0.023]	-0.028† [0.016]	-0.017 [0.017]	0.038 [0.030]
Obrazovanje	0.015 [0.012]	0.013 [0.011]	-0.008 [0.010]	0.001 [0.006]	0.017* [0.007]	-0.038** [0.013]
Nezaposlenost	-0.024 [0.052]	-0.045 [0.059]	0.071* [0.036]	-0.025 [0.033]	-0.067 [0.054]	0.089† [0.050]
Sociotrop. ev.	-0.043** [0.014]	0.001 [0.014]	0.011 [0.012]	0.006 [0.008]	0.006 [0.008]	0.019 [0.016]
Religioznost	0.043** [0.016]	-0.036** [0.012]	0.022† [0.012]	0.003 [0.007]	-0.008 [0.007]	-0.025† [0.015]
Id. identif.	0.061*** [0.005]	-0.071*** [0.006]	0.015*** [0.004]	-0.001 [0.003]	-0.005 [0.003]	0.000 [0.006]
Populizam	-0.114† [0.061]	-0.065 [0.066]	0.051 [0.054]	0.026 [0.035]	-0.021 [0.039]	0.123† [0.070]

[1]Razine značajnosti: .05*, .01**, .001***

[2]Označeni su i marginalni učinci čija je p-vrijednost manja od 0.1 (†)

[3]Multinomialni logistički model: N=796, X²=420.74, kontrole: ✓, (ps)R²=0.164

GENDER AND DARK PERSONALITY TRAITS AS DETERMINANTS OF COLLECTIVE ACTION PARTICIPATION: A VIEW FROM CROATIA

Tomislav Pavlović

<https://orcid.org/0000-0002-4470-3715>

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Zagreb

<https://doi.org/10.20901/an.21.10>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 1. 8. 2024.

Prihvaćeno: 12.11. 2024.

E-mail: tomislav.pavlovic@pilar.hr

Abstract This study is focused on multiple aims. The first goal is to extend the evidence base and offer insights into patterns of attitudes and intentions related to activism (normative collective actions) and radicalism (non-normative and violent collective actions) among youth in Croatia. The second goal is to test the "dark-ego-vehicle" principle by evaluating whether the profiles based on the patterns of attitudes and intentions related to collective actions significantly differ with respect to the general dark personality trait. Data of 727 Croatian university students (53% women) were analyzed using latent profile analysis, which revealed four profiles in male and five profiles in female subsample. Most profiles (passive, activists, moderate radicals, strong radicals) were established among men and women, with negligible differences in indicator means. However, men were more likely to be categorized as moderate radicals (and slightly more likely to be categorized as passive), while women were more likely to be categorized as activists. The study partially supported the "dark-ego-vehicle" principle among women: while activists scored low on the general dark personality trait, moderate and strong radicals exhibited elevated scores. Among men, activists also scored low on dark personality trait, unlike passive individuals, moderate and strong radicals.

Keywords activism, radicalism, political violence, gender, latent profile analysis

Introduction

Understanding collective actions implies understanding citizens' attitudes toward various political collective actions and intentions to engage in them. Collective actions are defined as actions conducted to improve circumstances for ingroup members and can be roughly divided into normative (conducted in line with the cultural norms of political participation, e.g., peaceful protest) and non-normative (conducted outside the conventional norms of political behaviors or laws, e.g., violent protest) collective actions (Becker & Tausch, 2015; Wright et al., 1990).

The existing literature highlighted many potential determinants of collective actions, which served as a basis for discussions (e.g., the discussion on the role of per-

sonality in collective actions; Cawvey et al., 2017) and the development of prominent models like the Social Identity Model of Collective Action (SIMCA; Van Zomeren et al., 2008), or the overarching Model of Belonging, Individual differences, Life experience and Interaction Sustaining Engagement (MOBILISE; Thomas et al., 2022), to name a few. Many models explaining non-normative and violent collective actions also exist (for an overview of processual models, see De Coensel, 2018).

However, according to a recent systematic review of studies addressing the relationship between inequality and political violence (Franc & Pavlović, 2021), most research on political violence is based on a single operationalization of attitudes on collective actions or related attitudes and behaviors. This implies that we know much about the determinants of normative and non-normative collective actions, respectively. However, our knowledge of factors underlying the decision to participate in one form of collective action and not in the other remains limited. This study focuses on the general dark personality trait as one such potential determinant while considering gender differences in collective actions in general.

Dark personality traits and collective actions

Multiple theoretical models explain the role of dark personality traits in collective actions. According to remarks by Cawvey et al. (2017), personality traits should be studied in relation to political behaviors that are conceptually tied to the studied personality traits. Therefore, if we understand the general dark personality trait as the common variance of many variables measuring strong tendencies to achieve personal goals using antisocial means (including neglecting other people's needs, evoking or abusing their weaknesses; Moshagen et al., 2018), it is not unusual they were first recognized as potential determinants of non-normative collective actions and violent political behavior.

McGregor et al. (2015) provided a theoretical explanation of the relationship between personality traits and (religious) radicalization. The theorists recognized three groups of determinants of violent collective actions, one comprising different personality traits related to sensitivity to provocations or aggression (such as the dark personality traits). In brief, unfavorable circumstances like perceived threats or conflicts may activate a behavioral inhibition system, which leads an organism into an uneasy state. In such a state, individuals tend to reactivate their behavioral activation system. One of the mechanisms of reactivating their behavioral activation system is through violence. McGregor et al. (2015) argue that the means to reactivate the behavioral activation system may depend on relatively consistent individual characteristics, such as personality traits. In other words, certain individuals may endorse violence more than others, and these individuals may also be more likely to endorse (and engage in) political violence.

The recently coined "dark-ego-vehicle" principle provides an explanation that encompasses non-normative and normative collective actions. According to the principle, individuals with dark personality traits may use collective actions to satisfy their ego-related needs, such as the need for domination, sensation seeking, or positive self-presentation (Bertrams & Krispenz, 2024; Krispenz & Bertrams, 2024). In other words, the participation of individuals high on dark personality traits in collective actions focuses on their personal gains (which may or may not be related to ingroup goals) instead of improving the conditions of their ingroup.

Empirical evidence supports the presented theoretical explanations. A recent meta-analysis (Wolfowicz et al., 2021) highlighted various dark personality traits as risk factors for radicalized attitudes and intentions¹, with relatively robust relationships across contexts (Nai & Young, 2024). Studies conducted in the Croatian context are aligned with this conclusion (Pavlović & Wertag, 2021; Pavlović & Franc, 2023).

Studies focusing on the relationship between activism and dark personality traits also highlighted their positive relationship. One analysis revealed that only narcissism was positively related to activism among politicians, although the strength of the relationship depended on partisan identity (Gotzsche-Astrup, 2021). This relationship was also confirmed by Rico-Bordera et al. (2023) and Bertrams and Krispenz (2024), although the latter authors focused only on narcissism. Rogoza et al. (2022) robustly confirmed the role of narcissism in activism, while the role of Machiavellianism and psychopathy depended on the context. In Poland, individuals scoring higher on Machiavellianism and psychopathy also achieved higher activism scores, while in the UK, these relationships were non-significant. Zacher (2024) also established a positive relationship between environmental activism and dark personality traits in a German sample, although the scale did not distinguish between normative and non-normative collective actions. Pavlović and Franc (2021) analyzed Croatian data and found a weak but positive relationship between activist intentions and general dark personality trait.

Altogether, the theories and their empirical evaluations agree on the relevance of dark personality traits in collective actions. However, as mentioned before, the presented literature speaks little of choosing between different actions. Also, the presented discussion ignores the role of gender, which has been recognized as a relevant correlate of dark personality traits (Muris et al., 2017) and collective actions (Pandolfelli et al., 2007; 2008).

Gender and collective actions

Although occasionally used as synonyms, sex represents one's biological characteristics, while gender is socially determined and represents social behaviors and psychological characteristics ascribed to men and women (i.e., what it means to be a man or a woman or what is expected of men and women; Pryzgodna & Chrisler, 2000). These characteristics are transformed into rules (norms) maintained by different political, social, economic, and religious institutions that directly or indirectly praise the individuals following these rules and undermine those disobeying them. For instance, in some cultures, women are expected to take the role of caregivers and manage homes, while men take the role of suppliers and family leaders but also take roles in public activities such as collective actions (e.g., Bruce, 1989; Sen, 2000).

Pandolfelli et al. (2007; 2008) provided a conceptual framework for understanding the role of gender in collective actions. The authors first focus on contextual factors (factors existing independently of the action), explaining that people may have different (economic) backgrounds and vulnerabilities and are subject to different social expectations and laws, which may affect their decisions to engage in collective

¹ Author defined radicalized attitudes as various attitudes related to support or justification of political violence and radicalized intentions as intentions or willingness to participate in political violence. These definitions are in line with the EU Commission strategy, which roughly defines radicalization as a phenomenon that could lead to terrorist acts (European Commission, 2005).

actions. Pandolfelli et al. (2007; 2008) argue that gender norms confining women to home management instead of society management impose strong constraints on their involvement in collective actions, just as more limited availability of (natural, economic, social, temporal or informational) resources stemming from reduced opportunities within a society due to the expected task of home management.

In societies where women are less independent, their partners and relatives may also affect women's intention to engage in collective actions actively (e.g., by punishing women acting against their gender role) or passively (e.g., not providing support essential for women's mobility and reduction of opportunity costs related to time). This dependency may be encompassed in social norms and laws, with the attempts to change these norms and laws being met with a backlash (see also Radke et al., 2016). All this risk of negative feedback may be a source of self-stigma among women, undermining their intentions to join collective actions.

Therefore, it is not surprising to see that women accepting conservative norms are less likely to engage in collective behaviors (Liss et al., 2004) and that viewers tend to consider women violating gender norms in a protest as more deserving of repression than women acting in line with traditional roles (Naunov, 2024). Additionally, women may be exposed to benevolent sexism – a patronizing expression of male dominance portraying women as the "better" sex requiring protection with the goal of serving the romantic needs of men – which also undermines their intention to participate in collective actions by presuming gender inequality and promoting traditional gender roles (Becker & Wright, 2011).

The action arena represents a central notion of the framework of Pandolfelli et al. (2007; 2008), encompassing actors, resources, and rules related to collective actions. The authors argue that men and women may perceive the action arena differently, resulting in different capabilities and motivations to join collective actions. Gender roles may affect the motivation to engage in specific actions and how women and men perceive their bargaining power. In cultures where women are subordinate to men, their bargaining power is perceived as lower. Furthermore, reduced opportunities and resources may undermine women's capability to increase bargaining power. Reduced knowledge of politics (and specific issues related to the subject of collective action or just the perception of insufficient knowledge) and lack of experience in political debates may also undermine women's bargaining power (Pandolfelli et al., 2007; 2008).

Radke et al. (2016) studied barriers women face when joining collective actions related to women's rights from the perspective of SIMCA (Van Zomeren et al., 2008) and established multiple challenges that are relevant outside the context of women's rights. As Pandolfelli et al. (2007; 2008), Radke et al. (2016) highlight the role of gender roles and sexism as relevant barriers to collective actions, as well as norms discouraging women from expressing anger that prevent them from escaping their traditional role of caregivers. Coffe and Bolzendahl (2010) also argued that gender roles and resource disparity may lie behind the gender differences in political behavior (other than voting).

It is worth noting that all the previous theoretical explanations are based on traditional gender roles. However, societal values have shifted, and gender roles have been challenged and at least somewhat modified by modernization (Campbell & Shorrocks, 2023; Shorrocks, 2018). More precisely, contemporary, more left-leaning women may be less likely to adhere to conservative participation norms, making a broader spectrum of collective actions available to them. The traditional gender dif-

ferences and the shift in gender roles have gained empirical support even in newer international studies. For instance, Grasso and Smith (2022) and Dodson (2015) analyzed international data sets and confirmed that women are more likely to engage in non-confrontational political activities (such as petitioning, boycotting, or volunteering), while men are more likely to engage in confrontational activities and institutionalized political participation.

Additionally, Malmberg and Christensen (2021) found that, compared to women who consistently exhibited higher engagement in non-institutional forms of political participation, only men facing corruption exhibited a higher likelihood to engage in non-institutionalized forms of political participation. However, Dodson (2015) also established that women engage in a broader spectrum of collective actions in more egalitarian societies. Therefore, although it does not seem as large as before, the gender gap in collective actions may still exist, especially in more traditional societies.

Zooming in on Croatia

The context in which contemporary Croatian youth was raised can be described from multiple perspectives. This section describes the Croatian context from three perspectives that are most relevant to understanding its implications: the perspective of political life and the recent history of political scandals, the perspective of gender equality, and the perspective of collective actions in Croatia.

From the perspective of political life, Croatian citizens generally exhibit low trust in politicians and political institutions (Bovan, 2024; Bovan & Baketa, 2022; Franc & Međugorac, 2014; Gvoždanović et al., 2019; Sučić et al., 2018). Many potential sources of this distrust can be tracked, some of which may stem from clientelism and corruption occurring in its early years (Rimac & Štulhofer, 2004; see also Kulenović & Petković, 2016 for a more general overview). Contemporary Croatia is a democratic and parliamentary republic in which parliamentary elections are held every four years, and presidential elections are held every five years. Croatian citizens seem to put a stronger emphasis on historical legacy and group attachment compared to the actual program presented by potential presidents and political parties (Širinić et al., 2024; see also Vuksan-Čusa & Raos, 2021).

In parliamentary elections, coalitions are formed to determine the winners and form a government. Two parties dominated the political scene in the first two decades of the country's independence – the center-right Croatian Democratic Union (*Hrvatska demokratska zajednica*, HDZ) and the center-left Social democratic party of Croatia (*Socijaldemokratska partija Hrvatske*, SDP). While the governments organized by SDP-led coalitions were (dominantly) criticized for their reluctance (alongside several political affairs), the governments organized by HDZ-led coalitions were riddled with minor and severe corruption scandals that more often than not included active ministers (Kukec, 2020; Kulenović & Petković, 2016; Lalić et al., 2023). The described continuous stream of corruption enabled the entrance of anti-establishment political parties – such as The Bridge (*Most*) or Homeland Movement (*Domovinski pokret*) – into the political arena, which played an important role in the elections in the late 2010s and early 2020s by promoting distrust in "mainstream" politicians (Grbeša & Šalaj, 2017; Raos, 2023), while the new political scandals of HDZ-led government kept emerging (Lalić et al., 2023).

Altogether, next to Croatian courts slowly resolving earlier corruption affairs (thus reminding citizens of them) and contemporary affairs occurring in every government, citizens also observed how the oppositional parties rapidly shifted their opinions after getting an opportunity to enter the government (Grbeša & Šalaj, 2017). All this served as a basis for the belief that politicians are willing to sell out their beliefs (or even national interests) for money and power. Although youth is generally considered less interested in wider social problems (Ilišin et al., 2013), the combination of political affairs and rising populism was omnipresent during their political socialization and might have shaped the political attitudes of Croatian youth.

Regarding gender equality, Croatia belongs to the bottom third of the European Union, suggesting that gender inequality is not negligible. The aspects of inequality highlighted as suboptimal were knowledge (participation in education and training), time (gender gap in activities outside the home), and power (gender inequality in political and social institutions; European Institute for Gender Equality, 2023). These inequalities align with Pandolfelli et al. (2007; 2008) framework, suggesting that women in Croatian society may perceive higher costs of participation in collective actions than men, which may lead to less positive attitudes toward collective actions and weaker intentions to join them. The mentioned burdens may be especially detrimental for young women who may, next to the challenges of education and job attainment, have to struggle with the challenges of reproduction and childcare (Pandolfelli et al., 2007; 2008).

Regarding collective actions, the studies seem to agree that Croatian citizens are moderately active (although Croatian youth perceive Croats as passive and apathetic; see Bovan et al., 2018). Global protest tracker (2024) ranks Croatia in the middle of the list of 137 countries with respect to the number of (larger) protest activities. Multiple studies on the general population confirm this notion. Soler-i-Marti and Ferrer-Fons (2014) analyzed data collected on convenient samples of youth from 14 European countries within the project MyPLACE, with two samples being drawn from each country: one from a more affluent and another from a less affluent region (in Croatia: from a more affluent and less affluent part of Zagreb). Both samples from Zagreb were ranked in the middle of all samples with respect to protest participation, private individual political participation, and public political participation.

Sučić et al. (2018), based on an international data set on youth from five European countries collected within the project PROMISE, found that 17% of young Croats considered protests and demonstrations as the best ways of participation in the life of EU: this attitude was more often expressed among young men (22%) compared to young women (13%). While their attitudes on joining NGOs were similarly positive among young men and women, women were more likely to support the idea that individual actions are the best way to participate in the life of the EU. Outside the context of protests, another study conducted on a sample of Croatian high school students found that female students expressed slightly more positive attitudes toward NGOs than male students (Baketa et al., 2021). Maglič et al. (2022) found that Croatian high school students exhibited moderate intentions to participate in various collective actions (including boycotting products, signing petitions, and participating in demonstrations) aiming to protect the environment, with women exhibiting stronger intentions to participate compared to men.

On the other hand, Pavlović and Franc (2021) did not establish any differences in activist intentions between men and women on a quota-representative sample

(with respect to age and gender) of Croatian adults. In general, young Croats may be more likely to engage in forms of participation that require fewer resources (such as signing petitions or following online posts) compared to more traditional forms of participation (Mrakovčić et al., 2019). It is also worth noting that the mentioned gender differences may be specific to collective actions – young men and women report similar levels of electoral participation (Širinić & Dolenc, 2024).

Results on radicalized attitudes and intentions are scarcer and, in most cases, suggest that young Croats do not accept political violence. Studies conducted only in the Croatian context found that youth generally disagree that some social conflicts can be solved only with violence (Gvozdanović et al., 2019). Also, female students exhibited less positive attitudes toward political violence, while women exhibited weaker radicalized attitudes compared to men (Pavlović & Franc, 2021). Croatian youth generally perceive radicals as individuals attempting to achieve substantial changes, contrasting them to the mainstream and holding negative opinions about them, although they do not emphasize the connection between radicalism and political violence (Bovan et al., 2018). However, international research reveals a less consistent image. For instance, Ellison et al. (2014) established that young Croats from Zagreb were among the most supportive of political violence based on the MyPLACE data set, while Storm et al. (2020) found that (young) Croats were among the least supportive of political violence based on the representative European Value Survey data from 2017.

The aim of the study

This study approaches the question of collective actions in line with the recent prominent models agreeing on the relevance of the distinction between radicalized attitudes and behaviors (Khalil et al., 2019; McCauley & Moskaleiko, 2017), which was also incorporated in a recent systematic review (Franc & Pavlović, 2021) and meta-analysis (Wolfowicz et al., 2021). These theoretical models presume that attitudes and intentions (and behaviors) are not directly related and that knowing someone's attitudes on collective actions does not provide trustworthy information about his or her intentions to act. This distinction is important as most earlier analyses did not provide insight into whether the drivers of violent collective actions are the same as drivers of collective actions in general (Franc & Pavlović, 2021).

Therefore, next to distinguishing between activist and radicalized collective actions, the study also distinguishes between attitudes and intentions related to these two types of actions. A recent study by Pavlović & Franc (2022) revealed that classifications of participants with respect to participation in non-normative collective actions based only on measured attitudes at best scenario misclassifies only a third of the sample, representing a substantial lack of precision. Recently, the measurement of radicalized (and activist) intentions has attracted the attention of researchers and was declared one of the pathways to future research on political violence (Götzsche-Astrup et al., 2020).

To avoid potential biases in conclusions based on the correlation between activist and radicalized intentions, the main goal of this study was to establish latent profiles of Croatian youth with respect to radicalized and activist attitudes and intentions and to compare these profiles with respect to the general dark personality trait while taking gender into account. Latent profile/class analyses represent analytical approaches aiming to distinguish participants based on their responses to

a set of items (Spurk et al., 2020) or, metaphorically speaking, to "unscramble the eggs" (Oberski, 2016). The latent class analysis was already applied to the data of the Activism and Radicalism Intentions Scale (Moskalenko & McCauley, 2009) collected on two samples (US students and prisoners), which yielded five classes: passive (low activist and radicalized intentions), moderate activists (moderate activist and low radicalized intentions), strong activists (high activist and low radicalized intentions), radicals (high activist and radicalized intentions), and a mixed class (a class of individuals not belonging to any other class, "uncertains"; Pavlović et al., 2024).

Based on the earlier literature (Pavlović et al., 2024), it was expected to establish at least the profiles of activists, radicals, and passive citizens among male and female students. Due to methodological differences, we did not expect to establish the "mixed" profile ("uncertains"). Based on the expected profiles and presented literature on collective actions and dark personality traits, radicals were expected to exhibit higher general dark personality scores than the other two profiles. Based on the expected profiles and presented literature on collective actions and gender, men were expected to exhibit higher radicalized, but not necessarily activist intentions and attitudes compared to women (as activism may be related to lower opportunity costs compared to radicalism). In other words, a higher proportion of men is expected to belong to the radicals profile than women. Additionally, the literature describing higher opportunity costs suggests that the higher proportion of women (compared to men) should be classified as passive.

Methods

Participants

Data analyzed in the study were collected within a broader research project in September and October 2021. The final (convenient) sample (see Procedure) consisted of 727 university students (53% women) who were, on average, 21.5 years old ($SD = 2.3$). The male and female subsample were similar with respect to age ($t(717.2) = 1.38, p = .017$), years of completed education ($t(695.6) = -0.13, p = .897$), and economic status ($t(700.35) = 1.76, p = .080$). Although women exhibited slightly more left-leaning political attitudes compared to men ($\chi^2(727) = 8.71, p = .033$), the magnitude of the difference was negligible (Cramer $V = .11$). Most of the students were studying at the faculties of the University of Zagreb and University of Osijek.

Measures

The study measured attitudes and intentions to participate in collective actions related to goals aligned with populist ideas – participants' attitudes and intentions related to *actions* against *unjust* politicians. This decision was based on the SIMCA model, which highlights efficacy, identification, and injustice as primary drivers of collective actions (Van Zomeren et al., 2008). Adapting measures in the form of citizens versus unjust politicians allowed clear group distinction and a sense of injustice (as the focus was on actions aiming only at unjust politicians, not all politicians or even all members of any political party or government). Therefore, the focus on actions towards those politicians perceived as unjust (instead of declaring that *all* politicians or *all* members of a specific party represent a homogeneous and unjust group; see also Akkerman et al., 2014; Mudde, 2004; Wettstein et al., 2020) separates measures used in this study from usual anti-establishment and populist measures.

Activism and Radicalism Intentions Scale² (Moskalenko & McCauley, 2009) was adapted to operationalize activist and radicalized intentions. The scale consists of eight items: four measuring activist intentions and four measuring radicalized intentions. As the data were collected during the COVID-19 pandemic, items including public gatherings were modified in two ways. Firstly, the fourth activism item was replaced with an item, "I would try to persuade others to join an organization...". Secondly, the same items were used to measure activist and radicalized intentions and the only difference was the organization for which actions were conducted. When reporting activist intentions, participants reported the probability of participating in actions for an organization that attempts to achieve political goals peacefully. On the other hand, when reporting radicalized intentions, participants reported the probability of participating in actions for an organization that attempts to achieve political goals using violence. Participants responded to items on a 1 to 6 scale, with a higher value indicating a higher probability of participating in a specific political activity. Internal consistency ($\omega_{\text{activist intentions}} = .92$, $\omega_{\text{radicalized intention}} = .88$) and model fit (robust CFI = .971, robust RMSEA = .082, 95% CI [.062, .103], SRMR = .030) of scales was acceptable. The higher scores indicated stronger activist and radicalized intentions, respectively.

Radicalized attitudes were measured using an adapted version of Kalmoe's (2014) questionnaire. The adapted scale consisted of four items measuring support for various forms of political violence (e.g., "When politicians are creating or broadening inequality, citizens should send threats to scare them straight."). Participants responded on a 1 to 6 scale, with higher values indicating a higher agreement with the statement. Internal consistency of the scale was acceptable ($\omega = .83$), as well as model fit (robust CFI = .991, robust RMSEA = .079, 95% CI [.032, .134], SRMR = .018). The higher scores indicated stronger radicalized attitudes.

Activist attitudes were measured using four items developed for a broader research project (e.g., "Voting is the best way to prevent politics that create or broaden social inequalities") based on the Activist orientation scale (Corning & Myers, 2002). Participants responded to items on a 1 to 6 scale, with higher values indicating a higher agreement with the statement. Internal consistency of the scale was slightly suboptimal ($\omega_{\text{activist attitude}} = .67$), while model fit was marginally acceptable (robust CFI = .954, robust RMSEA = .138, 95% CI [.088, .194], SRMR = .044). The higher scores indicated stronger activist attitudes.

All four previously described variables were used as indicators in latent profile analysis. Their scores were obtained from a single model that achieved acceptable fit (robust CFI = .960, robust RMSEA = .055, 95% CI [.047, .063], SRMR = .060).

The general dark personality trait was measured using the D16 questionnaire (Moshagen et al., 2020). The scale consists of sixteen items (half reverse-coded, e.g., "Most people deserve respect"). Participants responded on a 1-5 scale, with higher values indicating a higher agreement with the statement. The single-factor solution exhibited acceptable model fit (robust CFI = .799, robust RMSEA = .071, 95% CI [.064, .078], SRMR = .061) and internal consistency ($\omega = .79$). Higher scores of the latent factor (after reverse-coding) indicated higher scores on the general dark personality trait.

Studied socio-demographic variables included gender (male, female, other), age, years of completed education, and perceived economic status measured

² Complete items (in Croatian) of all multi-item measures are presented in the Table 4 appended to the article.

on a five-level scale ranging from "significantly below average" (1) to "significantly above average" (5), with the midpoint (3) denoting "average." Additionally, political orientation was measured on a 0-10 scale with higher values indicating a more right-leaning orientation. Participants could declare they were "indecisive" (value 99) regarding political orientation. Before analyses, the variable was recoded into four categories (0-3 = left, 4-6 = center, 7-10 = right, 99 = indecisive).

Procedure

Data were collected within a broader project in line with the ethical standards (confirmed by the [institution] ethical committee) on a convenient sample of youth from Croatia. University students were invited to participate in the study via mailing groups of different faculties of the University of Zagreb and the University of Osijek. The link with the invitation to participate was also disseminated in general Croatian student groups and forums, which enabled students of other universities to participate in the study. Student part of the sample originated from various faculties, with students of sociology, political science, and psychology (disciplines most relevant for this type of research that might affect the quality of results due to potential familiarity with measures and additional exposure to related contents during studies) making up only a small fraction of the sample (combined $N = 33$ or 4% of the total sample). The non-student sample was invited to participate in the study via various activist and non-activist groups and social media sites. Participants completed the questionnaires online and received no financial compensation for their efforts.

Data were analyzed using R (R Core Team, 2024), dominantly by relying on functions from packages lavaan (Rosseel, 2012), semTools (Jorgensen et al., 2018), and tidySEM (Van Lissa, 2023). Data ($N = 1048$) was cleaned in multiple steps. In line with the information in the informed consent, data of all participants who stopped completing the questionnaire was not used in analyses, leaving us with 922 participants. Participants providing the same response to more than ten items in a row were also excluded ($N = 12$), along with non-binary participants ($N = 9$) and participants younger than 18 and older than 29 due to our focus on youth ($N = 78$). Finally, non-students ($N = 96$) were excluded from the main analyses to increase the homogeneity of the studied sample (as the subsample of non-students was not large enough for a separate analysis). This left us with the final sample consisting of 727 participants. Latent profile analyses were conducted in line with the recommendations made by Van Lissa et al. (2024), including the follow-up analyses that relied on the BCH (Bolck et al., 2004). Gender-invariant factor scores of radicalized and activist attitudes and intentions were used as indicator variables in forming profiles. As one of the research goals was to evaluate gender differences, the question of measurement also had to be taken into account: the comparability of factor scores was ascertained following the guidelines described by Putnick and Bornstein (2016), with a primary focus on Satorra-Bentler corrected chi-square tests (Satorra & Bentler, 2001; Satorra & Bentler, 2010), which the invariance of the outcomes of latent profile analyses was evaluated in line with Morin et al. (2016).

Results

The overview of results starts with a table of descriptive statistics (Table 1), which reveals that participants generally exhibited stronger activist attitudes and intentions than radicalized ones. Participants scored low on the general dark personality (in line with

Table 1. Descriptive statistics based on POMS (proportion-of-maximum-possible) scores of key variables of this study (N = 727)

	M	SD	median	skewness
radicalized attitudes	0.35	0.22	0.33	0.64
radicalized intentions	0.13	0.18	0.03	1.97
activist attitudes	0.73	0.19	0.77	-0.76
activist intentions	0.39	0.24	0.38	0.41
the general dark personality trait	0.25	0.14	0.23	1.17

Pavlović, 2023; Pavlović & Wertag, 2021). The calculated skewness scores do not suggest any deviations strong enough to severely bias the scores (George & Mallery, 2010).

In the following step, latent profile analysis with equal variances and no covariances (mimicking the local independence assumption, see Oberski, 2016) was conducted, evaluating one- to ten-profile solutions. This range of studies solution was based on the outcomes of an earlier latent profile analysis, which yielded five classes (Pavlović et al., 2024), while the additional profiles were tested due to the addition of attitudinal variables. These outcomes are exhibited in Table 2.

Table 2. Outcomes of latent profile analyses with activist and radicalized attitudes and intentions as indicators

	Number of profiles	LL	AIC	BIC	saBIC	% in smallest profile	Entropy	LMR test (vs. previous model)			
								Likelihood ratio (df = 5)	p	ω^2	$p(\omega^2)$
women (n = 386)	1	-1920.5	3857.0	3888.7	3863.3	100%	1.00	-	-	-	-
	2	-1821.7	3669.5	3720.9	3679.6	44%	0.76	7.75	0.000	0.42	0.000
	3	-1628.9	3293.9	3365.1	3308.0	11%	0.82	8.22	0.000	1.43	0.000
	4	-1603.3	3252.6	3343.6	3270.6	3%	0.86	2.25	0.012	0.33	0.000
	5	-1487.2	3030.4	3141.1	3052.3	2%	0.87	5.71	0.000	1.07	0.002
	6	-1410.4	2886.7	3017.2	2912.5	3%	0.88	3.75	0.000	1.09	0.278
	7	-1404.0	2884.0	3034.3	2913.7	2%	0.79	1.33	0.091	0.06	0.172
	8	-1345.7	2777.4	2947.5	2811.1	1%	0.91	2.28	0.011	1.69	0.104
	9	-1304.8	2705.6	2895.5	2743.2	2%	0.85	1.15	0.125	3.29	0.035
	10	-1243.2	2592.4	2802.0	2633.9	1%	0.90	2.05	0.020	2.33	0.055
men (n = 341)	1	-1755.1	3526.1	3556.8	3531.4	100%	1.00	-	-	-	-
	2	-1628.1	3282.2	3332.0	3290.8	23%	0.90	8.57	0.000	0.64	0.001
	3	-1583.7	3203.4	3272.4	3215.3	18%	0.82	4.20	0.000	0.33	0.000
	4	-1514.4	3074.9	3163.0	3090.0	6%	0.87	4.56	0.000	0.68	0.006
	5	-1474.8	3005.6	3112.9	3024.1	6%	0.89	2.90	0.002	0.55	0.076
	6	-1468.2	3002.4	3128.8	3024.2	6%	0.79	1.75	0.040	0.04	0.257
	7	-1414.7	2905.5	3051.1	2930.6	2%	0.82	3.38	0.000	0.73	0.141
	8	-1401.3	2888.7	3053.4	2917.0	2%	0.84	2.16	0.015	0.11	0.206
	9	-1381.7	2859.5	3043.4	2891.1	2%	0.84	2.33	0.010	0.21	0.238
	10	-1420.5	2947.1	3150.2	2982.0	4%	0.82	-2.12	0.983	0.98	0.123

In line with the earlier evidence of the robustness of BIC (Nylund et al., 2007), it was selected as the main source of information regarding the retention of profiles, along with the outcomes of the Lo-Mendell-Rubin (LMR) likelihood ratio test. The BIC of the solution with five profiles in male and six profiles in female subsamples

was followed by increased BIC. Outcomes of the LMR test comparing five and six profiles among men were barely significant (only at $\alpha = .05$), while ω^2 suggested that adding even the fifth profile would provide a negligibly distinctive contribution. Similarly, ω^2 suggested that adding a sixth profile among women would undermine profile distinctiveness. Despite the excellent entropy scores following the selected number of profiles, the size of the smallest profile and profile development throughout analyses were considered to ensure that the retained profiles have substantive meaning. The development of profiles is visualized in Figures 1 and 2. Among women, the sixth profile represents a midpoint between two other profiles high on radicalism. Among men, the smallest profile of the five-profile solution was the profile with the highest scores of radicalism items. A version of this profile is also present in the three- and four-profile solution, albeit less refined. The combination of insignificant ω^2 and questionably distinctive profiles made the four-profile solution seem most appropriate to describe the male subsample and the five-profile solution to describe the female subsample.³

Multiple similar profiles were observed in the male and female subsample. Analyses conducted on both female (48% of subsample: profile 3, average posterior probability (APP) = .90) and male (56% of subsample: profile 1, APP = .94) subsample yielded a profile of passive individuals. This profile is characterized by low scores on all four indicators among women. Similar scores were found among men, who exhibited slightly above-average scores of radicalized attitudes and low scores on remaining indicators.

The analyses also yielded a profile of activists in the female (30% of subsample: profile 1, APP = .89) and male (13% of subsample: profile 2, APP = .87) subsamples. This profile was characterized by elevated scores of activist attitudes and intentions and low scores on radicalized attitudes and intentions.

Additionally, the analyses on both subsamples yielded a profile of strong radicals – individuals high on activist intentions and radicalized attitudes and intentions. Their scores on activist attitudes were close to the midpoint among women (6% of subsample: profile 5, APP = 1) and slightly below the midpoint among men (6% of subsample: profile 4, APP = .98) subsample.

A profile of moderate radicals was established on the female (14% of subsample: profile 4, APP = .98) and male (24% of subsample: profile 3, APP = .93) subsamples. Among women, this profile was characterized by average scores on activist attitudes and elevated (but not extreme) scores of activist intentions and radicalized attitudes and intentions. Similar profiles were established among men, although average activist intentions characterized the profile.

Finally, the analyses yielded a profile of passive individuals with negative attitudes on activism in the female subsample (negative passive; 2% of subsample: profile 2, APP = .90). While this profile occurred among women even in the four-profile solution and consistently occurred in later refinements, a similar profile can be found among men as profile 2 in the six-profile solution. Although potentially

³ The analyses were repeated on the student sample without students of psychology, sociology and political science (as their experience with the subject might alter their responses; Robustness test 1 in Supplementary materials), and a general youth sample (which also contained youth not engaged in tertiary education, Robustness test 2 in Supplementary materials). Analyses yielded almost identical profiles encapsulating almost identical proportions of the samples, indicating that the presence of individuals potentially familiar with the subject (students of psychology, sociology or political science) and general youth in the samples did not substantially alter the analytical outcomes.

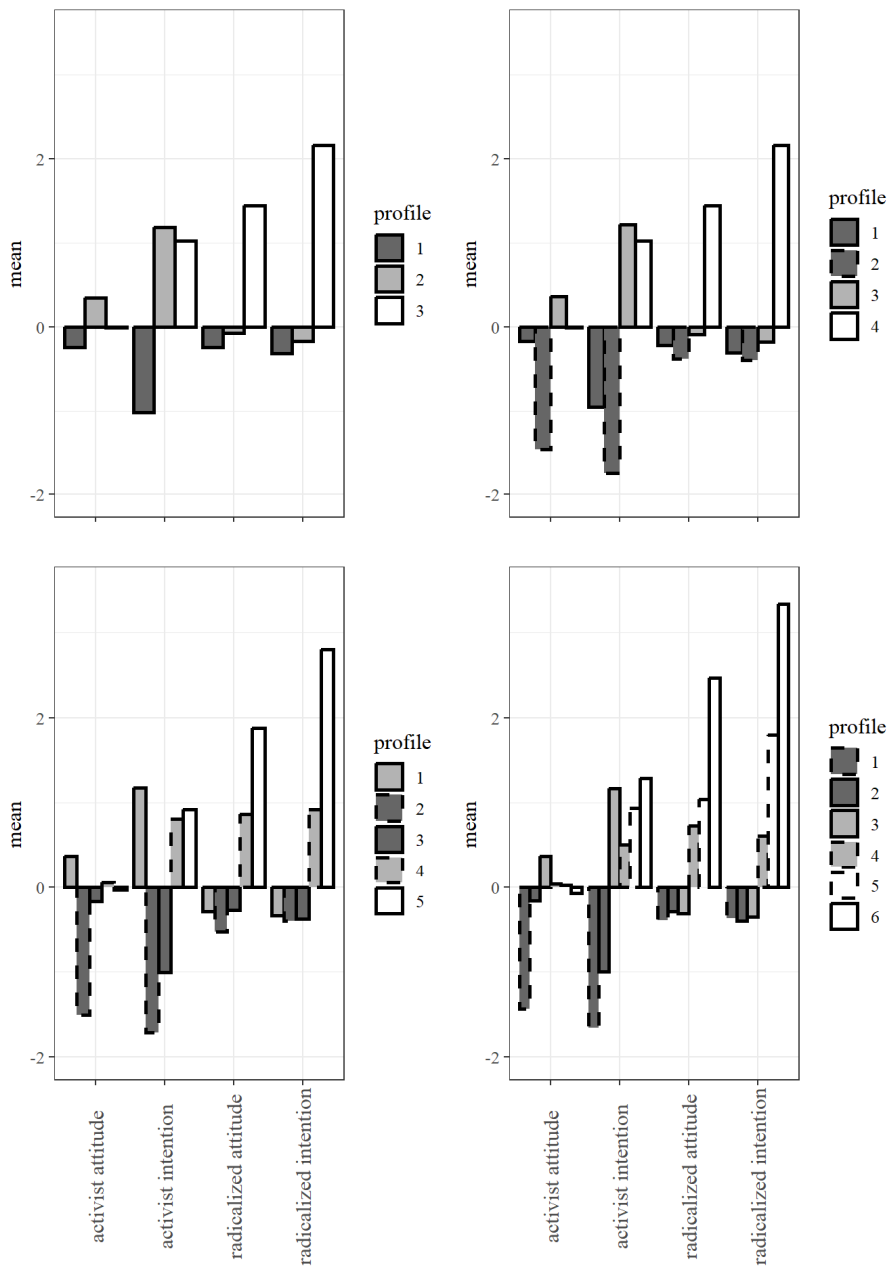

Figure 1. Outcomes of latent profile analyses among female students

interesting, the occurrence of this profile after the BIC threshold suggests its questionable replicability (or insufficient statistical power for its clearer identification) in the male subsample.

The proportions of participants belonging to each profile were compared in the following step. The proportion of women belonging to the two passive profiles was

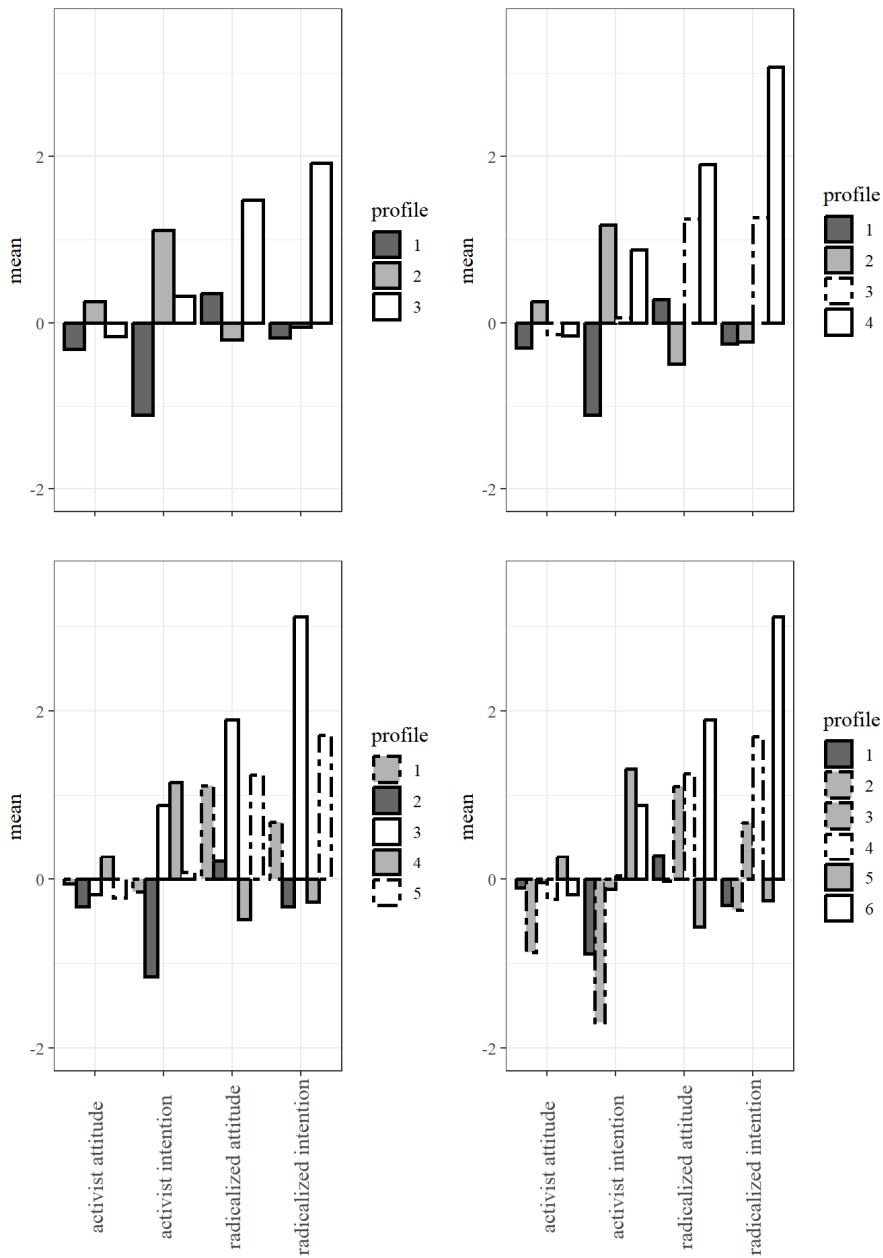

Figure 2. Outcomes of latent profile analyses among male students

slightly lower compared to that of passive men ($z = -2.26, p = .024, h = .17$). A larger proportion of women was categorized as activists than men ($z = 5.36, p < .001, h = .41$). A slightly lower proportion of women was categorized as moderate radicals compared to men ($z = -3.56, p < .001, h = .27$). A similar proportion of men and women was categorized as strong radicals ($z = 0.10, p = .924, h = .01$).

Table 3. Differences in the general dark personality trait (D) with respect to latent profiles of activist and radicalized attitudes and intentions

		profile	M	95% CI	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
men	(1)	passive	0.41	[0.34,0.48]					
	(2)	activists	0.15	[0.01,0.29]	**				
	(3)	moderate radicals	0.49	[0.39,0.59]		***			
	(4)	strong radicals	0.44	[0.22,0.66]					
women	(1)	passive	-0.02	[-0.07,0.03]					
	(2)	activists	-0.08	[-0.14,-0.01]					
	(3)	moderate radicals	0.19	[0.09,0.29]	***	***			
	(4)	strong radicals	0.36	[0.17,0.55]	***	***			
	(5)	negative passive	0.10	[-0.11,0.32]					

Note. *P*-values of pairwise comparisons are marked with asterisks. **p* < .05, ***p* < .01, ****p* < .001

Considering the briefly discussed differences in the retained number of profiles, indicator means between comparable profiles, and differences in the proportion of participants belonging to each profile, it becomes evident that Morin et al. (2016) assumptions of profile invariance have not been met. In practice, this means that men and women share some patterns of thoughts and intentions related to political actions, but they are not identical and should be compared with a dose of caution.

In the follow-up analyses using the BCH procedure (Bolck et al., 2004), these profiles were compared with respect to the general dark personality trait scores that achieved partial strong invariance (for details, see Supplementary materials 1). Next to presenting the profile means, Table 3 also presents the (uncorrected) significance of pairwise tests.

Among men, activists achieved the lowest scores on the general dark personality trait – lower than the remaining three latent profiles (although the difference between strong radicals and activists was not established due to reduced statistical power). However, among women, moderate and strong radicals achieved higher scores on the general dark personality trait (D) than activists and passive individuals. No differences were established with the profile of negative supporters among women. To evaluate the robustness of findings, the analyses were reconducted with D calculated as item average (after reverse-coding relevant items). The findings were nearly identical (see Supplementary materials).⁴

⁴ Additionally, profiles were compared with respect to political orientation to test whether the profiles reflect political orientation and negative attitudes towards the (at the time of data collection right-leaning) government. It is important to test this association as it could lead to two different biases: according to Social identity theory (Tajfel & Turner, 1979), people may be more likely to tolerate norm violation of ingroup members, while according to the Black sheep effects (Marques et al., 1988), people may be less likely to tolerate norm violation due to perceived betrayal. In order to obtain valid results, strong and moderate radicals among men had to be joined in a single group. These two groups were also joined in the female subsample, along with the two passive profiles joined in a single profile. The conducted analyses revealed no differences between profiles with respect to political orientation among women ($\chi^2_{(386)} = 4.63, p = .592, \text{Cramer } V = .08$). Among men, a significant difference of a small effect size was established ($\chi^2_{(341)} = 18.70, p = .005, \text{Cramer } V = .17$): the profiles differed only with respect to the proportion of left-leaning participants, which was higher among activists compared to passive participants and radicals. Such results do not indicate a substantial bias caused by political orientation.

Discussion

This study provided many relevant insights into Croatian students' political attitudes and intentions. Furthermore, to the best of our knowledge, this is the first study applying latent profile analysis on attitudes and intentions simultaneously. This represents a unique contribution to the concurrent literature on collective actions. The study confirmed the relevance of distinguishing between activist and radicalized attitudes and intentions (the profile of activists vs. the profiles of radicals) and provided evidence in favor of distinguishing between attitudes and intentions in the context of collective actions (the profile of passive individuals vs. the profile of negative passive individuals among women). Such findings are aligned with contemporary models of radicalization advocating the distinction between activism and radicalism, as well as the distinction between attitudes, intentions, and behaviors (McCauley & Moskalenko, 2017; Khalil et al., 2019), and represent a way forward in studying collective actions that might help researchers discern the drivers of violent collective actions from drivers of collective actions in general (Franc & Pavlović, 2021).

In general, the analyses established the relatively consistent presence of four latent profiles based on activist and radicalized attitudes and intentions, which partially confirms and extends the conclusions made by Pavlović et al. (2024), even when participants' gender was taken into account. More precisely, as in Pavlović et al. (2024), profiles of "strong" activists (in this study: activists), passive, and radical (in this study: strong radical) individuals were established. Unlike Pavlović et al. (2024), we established profiles of moderate radicals and a profile of negative passive individuals among women, which represent a unique contribution of this study as these profiles were impossible to estimate without measuring and analyzing attitudes and intentions simultaneously. In line with the expectations, we did not establish the profile of "uncertains" (entropy and APP values were relatively high), which could be attributed to the subtle differences in methodological approaches and the addition of attitudes as indicators.

Additional comparisons revealed that men and women were equally likely to be categorized as "strong" radicals. At the same time, the difference established in the proportion of passive individuals was statistically significant but of negligible practical meaning (effect size), which is not in line with the expectation that women are more passive than men (Pandolfelli et al., 2007; 2008). However, if we consider collective actions as a dimension ranging from "doing nothing" (passive) to "doing anything" (radical), the notion that the two extremes do not differ substantially with respect to gender is not completely surprising. While due to the distrust in (political) institutions (Franc & Međugorac, 2014; Sučić et al., 2018;) a portion of Croatian youth may be disinterested in politics and collective actions, the other extreme may completely disregard any threats (including opportunity costs and other risks) related to collective actions, which eliminates gender differences. Non-negligible gender differences, however, emerge between the described extremes: women were more likely to be categorized as activists, while men were more likely to be categorized as moderate radicals. Considering the profiles of strong and moderate radicals together, these findings align with the expectation that men, on average, exhibit stronger radicalized but not activist intentions and attitudes compared to women.

Furthermore, these findings are aligned with the research on the general population, suggesting that men are more likely to endorse non-normative, confrontational, or violent actions (Chermak & Gruenewald, 2015; Grasso & Smith, 2022;

Pavlović & Wertag, 2021), which women may feel reluctant about due to their perception of risks (Pandolfelli et al., 2007; 2008). On the other hand, peaceful protests, signing petitions, or volunteering are generally not considered risky in Croatia and represent the *modus operandi* of many Croatian NGOs. Therefore, women may hold positive opinions and intentions to engage specifically in such activities more often than men (see also Baketa et al., 2021; Grasso & Smith, 2022). Altogether, gender differences among students in attitudes and intentions related to collective actions in Croatia seem to emerge dominantly with respect to the choice of actions (with the exception of extremes, which are equally present among men and women). Nevertheless, additional studies are required to evaluate the extent to which treating moderate and strong radicals as equivalent is justified.

Moreover, the established prevalence of radical profiles (which make up about one-fifth of the female subsample and almost one-third of the male subsample) is not completely in line with other studies suggesting that the majority of citizens condemn political violence (Berntzen et al., 2024; Storm et al., 2020; Westwood et al., 2022). This discrepancy might be an artifact of measurement: this study focused on political violence towards unjust politicians – politicians whose actions create or broaden inequality, while broader international surveys (such as the European Value Study) often measure support for political violence using a single, generic item (which may evoke the impression of measuring support for terrorist attacks on civilians only). Therefore, the results of this study may not be directly comparable to other studies due to the format of criteria, which also limits the use of these findings in estimating the level of radicalization in Croatia. Nevertheless, radicalized attitudes and intentions should not be taken lightly as some (rare, but not irrelevant) citizens may consider them as an encouragement to participate in a violent act (McGregor et al., 2015).

Understanding political attitudes and intentions also implies understanding their determinants, which leads to the general dark personality trait. More precisely, female radicals exhibited higher general dark personality trait scores than other profiles, aligning with the dark-ego-vehicle principle (Bertrams & Krispenz, 2024; Krispenz & Bertrams, 2024). However, this was not established for female and male activists. Furthermore, the profiles of radical men exhibited higher dark personality scores only compared to activists, with passive individuals scoring as high on the general dark personality trait as radicals. These findings are not in line with earlier research (Pavlović & Franc, 2021) nor with contemporary models of radicalization that presume the interaction between dispositional and contextual factors of radicalization (McGregor et al., 2015; Psoiu et al., 2020). A potential explanation may lie in the nature of the general dark personality trait.

Namely, while this trait represents common aspects of many dark personality traits, their specific aspects are neglected. If we consider that different explanations of the relationship between dark personality traits and radicalized attitudes and behaviors exist (Pavlović & Wertag, 2021; Nussio, 2020), the obtained inconsistency may reflect the complex nature of dark personality traits. For instance, its antisocial (in terms of disinterest in group well-being and collaboration) aspects may affect one's intention to join groups. In contrast, impulsive and aggressive aspects might be related to support for violence. While passive men might be more antisocial and aggressive, radical men might be more aggressive and impulsive but not as antisocial, which could lead to a discrepancy in the overall score. Altogether, results are only partially in line with the dark-ego-vehicle principle (Bertrams & Krispenz, 2024; Krispenz & Bertrams, 2024): while these results do not imply the principle is

wrong, the analyses suggest that the principle may be more applicable to non-normative and violent political actions (among women). Additional research is required to provide more robust arguments in favor or against this potential limitation on the dark-ego-vehicle principle. Nevertheless, current findings suggest that (at least the majority of) activists do not engage in activism only to satisfy their ego-related needs, which may contribute to the destigmatization of activism as a form of political participation by undermining one of its potential barriers – a negative attitude towards activists (Bashir et al., 2013).

As Pavlović et al. (2024), this study also failed to establish the profile of individuals exhibiting radicalized attitudes and intentions who do not exhibit activist attitudes and intentions. Again, this might be considered an encouraging finding, suggesting that radicals generally endorse activism. In other words, if radicals have a full spectrum of political actions available (instead of only violent actions), one aspect of preventing political violence would be to emphasize and increase the accessibility of available non-violent political actions. As Franc et al. (2023) described in their study of Catalan protests in 2019, a large violent potential of the movement was released only after Catalan leaders were sentenced – until then, all the individuals who later participated in violent riots were acting in line with the non-violent norms of political participation. The question of accessibility also raises the question of citizens' political literacy (e.g., whether citizens know whom to report a problem, how that institution works, what its limitations are, etc.), which could represent relevant information for prevention programs conducted in educational contexts.

Several limitations of this study should also be acknowledged. Firstly, the correlational study implies that additional research is necessary before establishing causal conclusions. Secondly, the analyses were based on a sample from a single cultural context (during the COVID-19 pandemic), implying that additional research is required to evaluate whether the newly established profiles of supporters and two profiles of radicals can be replicated in other contexts. The combination of a specific context and non-representative sample may have biased the true proportions of the established latent profiles in Croatian society (and hindered the probability of detecting other potentially relevant profiles). Thirdly, this study focused on overall attitudes and tendencies rather than specific attitudes and tendencies on actions occurring in a specific context (e.g., intentions to join an initiative that prepared protests after some politician's illegal affairs have been published). Therefore, re-evaluating these results using materials relying more on actual context would provide valuable evidence on the ecological validity of these findings.

Additional robustness would be provided by re-evaluating these results in the context of different political goals (e.g., protests related to climate change, LGBTQ rights, or gender equality) as measures used in the study dominantly focus on attitudes and intentions related to unjust politicians, in line with the populist rhetoric. In other words, although this study provides valuable insights into the relationships between activist and radicalized attitudes and intentions, additional research (ideally on a representative sample) is required before generalizing these results to other political subjects. Finally, although we established multiple profiles, this study was not focused on the transition between profiles, implying that some of these profiles may represent stages of a process while others represent different outcomes that may emerge due to specific factors.

Despite its limitations, this study provided many relevant insights into Croatian students' activist and radicalized attitudes and intentions. Along with confirming

some of the classes established in earlier research, this analysis uncovered some new latent profiles overlooked by the earlier analyses. Additionally, these profiles differed with respect to the general dark personality trait in line with contemporary theories and earlier research (among women), but also in an unexpected way (among men), implying the relevance of including gender in studies of political attitudes and intentions, which could lead to more refined theories and models, as well as more effective preventive strategies and interventions.

Table 4. Original items used in the main analyses

construct	code	item
radicalized attitudes	vatta	Kada političari stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu, građani bi im trebali zaprijetiti da ih zastraše.
	vattb	Najgori političari zaslužuju pokoju ciglu kroz prozor kako bi ih se zaustavilo u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti u društvu.
	vattc	Ponekad je fizička sila jedini način sprečavanja štetne politike koja stvara ili produbljuje nejednakost u društvu.
	vattd	Građani bi se pod svaku cijenu trebali riješiti političara koji stvaraju ili produbljuju nejednakost, makar i nasiljem.
activist attitudes	vatte	Građani koji su ljuti na političare koji stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu svoje bi osjećaje trebali izražavati sudjelovanjem u različitim političkim raspravama.
	vattf	Izlazak na izbore najbolja je metoda sprečavanja politike koja stvara ili produbljuje nejednakost u društvu.
	vattg	Ako žele riješiti probleme u društvu, građani bi trebali češće mirno prosvjedovati protiv političara koji stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu.
	vattH	Građani bi trebali češće organizirati različite akcije kojima bi mirnim putem upozorili na štetne političare koji stvaraju ili produbljuju nejednakosti u društvu.
radicalized intentions	rada	Učlanio bih se u organizaciju koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
	radb	Donirao bih novac organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
	radc	Volontirao bih (prikupljanjem potpisa, dijeljenjem letaka, ...) za organizaciju koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
	radd	Nagovario bih druge da se pridruže organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
activist intentions	acta	Učlanio bih se u organizaciju koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
	actb	Donirao bih novac organizaciji koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
	actc	Volontirao bih (npr. prikupljanjem potpisa, dijeljenjem letaka, ...) za organizaciju koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
	actd	Nagovario bih druge da se pridruže organizaciji koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
general dark personality trait	dta	Mislim da ne bih trebao brinuti o drugima kad drugi ne brinu o meni.
	dtb	Teško mi je gledati kako netko pati.*
	dtc	Jedino što je bitno jest moj osobni užitek.
	dtd	Sve u svemu, bolje je biti beznačajan i pošten nego značajan i nepošten.*
	dte	Volio bih da neki ljudi pate, čak i ako to znači da ću i ja patiti s njima.
	dtf	Mudro je čuvati informacije koje kasnije mogu biti iskorištene protiv nekog.
	dtg	Većina ljudi zaslužuje poštovanje.*
	dth	Ljudi koje netko zlostavlja uglavnom su učinili nešto čime su to zaslužili.
	dti	Nastojim ne povrijediti druge dok ostvarujem svoje ciljeve.*
	dtj	Osveta treba biti brza i okrutna.
	dtk	Ljudi koji se poigravaju sa mnom uvijek zažale.
	dtl	Ne mogu zamisliti kako bi se netko mogao zabaviti zlostavljanjem nekog drugog.*
	dtm	Izbjegavam ponižavanje drugih ljudi.*
	dtn	Bilo bi mi jako neugodno da nekoga povrijedim.*
dto	Žao mi je ako stvari koje radim nekoga povrijede.*	
dtp	Primio bih udarac ako bi to značilo da će osoba koja mi nije draga primiti dva.	

Note. * reverse-coded item.

References

- Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative political studies*, 47(9), 1324-1353. <https://doi.org/10.1177/0010414013512600>
- Baketa, N., Bovan, K., & Matić Bojić, J. (2021). *Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj – istraživački izvještaj za 2021. godinu*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/994/>
- Bashir, N. Y., Lockwood, P., Chasteen, A. L., Nadolny, D., & Noyes, I. (2013). The ironic impact of activists: Negative stereotypes reduce social change influence. *European Journal of Social Psychology*, 43(7), 614-626. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1983>
- Becker, J. C., & Tausch, N. (2015). A dynamic model of engagement in normative and non-normative collective action: Psychological antecedents, consequences, and barriers. *European Review of Social Psychology*, 26(1), 43-92. <https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1094265>
- Becker, J. C., & Wright, S. C. (2011). Yet another dark side of chivalry: Benevolent sexism undermines and hostile sexism motivates collective action for social change. *Journal of personality and social psychology*, 101(1), 62-77. <https://doi.org/10.1037/a0022615>
- Berntzen, L. E., Kelsall, H., & Hartevelde, E. (2024). Consequences of affective polarization: Avoidance, intolerance and support for violence in the United Kingdom and Norway. *European journal of political research*, 63(3), 927-949. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12623>
- Bertrams, A., & Krispenz, A. (2024). Dark-ego-vehicle principle: Narcissism as a predictor of anti-sexual assault activism. *Current psychology*, 43(4), 3585-3598. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04591-4>
- Bolck, A., Croon, M., & Hagenaars, J. (2004). Estimating latent structure models with categorical variables: One-step versus three-step estimators. *Political analysis*, 12(1), 3-27. <https://doi.org/10.1093/pan/mp01>
- Bovan, K. (2024). Povjerenje. In: K. Bovan, D. Širinić & V. Raos (Eds.), *Hrvatski birači – 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* (pp. 79-101). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Bovan, K., & Baketa, N. (2022). Stabilnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. *Revija za sociologiju*, 52(1), 31-60. <https://doi.org/10.5613/rzs.52.1.0315>
- Bruce, J. (1989). Homes divided. *World Development*, 17(7), 969-991. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(89\)90162-9](https://doi.org/10.1016/0305-750X(89)90162-9)
- Campbell, R., & Shorrocks, R. (2023). *The evolution of the gender gap. British Social Attitudes*. London: National Centre for Social Research
- Cawvey, M., Hayes, M., Canache, D., & Mondak, J. J. (2017). Personality and Political Behavior. In: W. R. Thompson (eds.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.221>
- Chermak, S., & Gruenewald, J. A. (2015). Laying a foundation for the criminological examination of right-wing, left-wing, and Al Qaeda-inspired extremism in the

- United States. *Terrorism and Political Violence*, 27(1), 133-159. <https://doi.org/10.1080/09546553.2014.975646>
- Coffé, H., & Bolzendahl, C. (2010). Same game, different rules? Gender differences in political participation. *Sex roles*, 62, 318-333. <https://doi.org/10.1007/s11199-009-9729-y>
- Corning, A. F., & Myers, D. J. (2002). Individual Orientation Toward Engagement in Social Action. *Political Psychology*, 23(4), 703-729. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00304>
- De Coensel, S. (2018). Processual models of radicalization into terrorism: A best fit framework synthesis. *JD. Journal for Deradicalization*, 17, 89-127. <https://biblio.ugent.be/publication/8587457/file/8587458>
- Dodson, K. (2015). Gendered activism: A cross-national view on gender differences in protest activity. *Social Currents*, 2(4), 377-392. <https://doi.org/10.1177/2329496515603730>
- Ellison, M., & Pollock, G. (2014). Democracy. In: M. Ellison & G. Pollock (Eds.), *WP4: Measuring Participation: Deliverable 4.6: Europe-wide thematic report. MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement, FP7-26683)* (pp. 331-364).
- European Commission. (2005). *The European Union counter-terrorism strategy*. Brussels: European Commission.
- European Institute for Gender Equality. (2023). *Gender quality index*. <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2023/country/HR>
- Franc, R. & Međugorac, V. (2014). Attitudes and trust. In: M. Ellison & G. Pollock (Eds.), *WP4: Measuring Participation: Deliverable 4.6: Europe-wide thematic report. MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement, FP7-26683)* (pp. 97-126). https://www.academia.edu/20058980/Attitudes_and_Trust
- Franc, R., & Pavlović, T. (2021). Inequality and Radicalisation- Systematic Review of Quantitative Studies, *Terrorism and Political Violence*, 35(4), 785-810. <https://doi.org/10.1080/09546553.2021.1974845>
- Franc, R., Pavlović, T., Soler-i-Martí, R., & Maglić, M. (2023). Efficacy of peaceful and violent protests as predictors of normative and non-normative collective action: Catalonia 2019 (La eficacia de la protesta pacífica y de la violenta como predictores de la acción colectiva normativa y no normativa: Cataluña 2019). *International Journal of Social Psychology*, 38(3), 457-492. <https://doi.org/10.1080/02134748.2023.2229174>
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 update*. Boston: Pearson.
- Global protest tracker. (2024). *Carnegie Endowment for International Peace*. <https://carnegieendowment.org/features/global-protest-tracker?lang=en>
- Gøtzsche-Astrup, O. (2021). Dark triad, partisanship and violent intentions in the United States. *Personality and Individual Differences*, 173, 110633. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110633>
- Gøtzsche-Astrup, O., van den Bos, K. i Hogg, M. A. (2020). Radicalization and violent extremism: Perspectives from research on group processes and intergroup relations. *Group Processes & Intergroup Relations*, 23(8), 1127-1136. <https://doi.org/10.1177/1368430220970319>

- Grbeša, M., & Šalaj, B. (2017). Populism in Croatia: the curious case of the Bridge (Most). *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 14(1), 7-30. <https://doi.org/10.20901/an.14.01>
- Gvozdanović, A., Ilišin, V., Adamović, M., Potočnik, D., Baketa, N., & Kovačić, M. (2019). *Istraživanje mladih u Hrvatskoj 2018./2019.* Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung. <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/837/1/Istra%C5%BEivanje%20mladih%20u%20Hrvatskoj%202018.-2019..pdf>
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., & Potočnik, D. (2013) *Youth in a Time of Crisis*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Jorgensen, T. D., Pornprasertmanit, S., Schoemann, A. M. i Rosseel, Y. (2018). *sem-Tools: Useful tools for structural equation modeling*. <https://CRAN.R-project.org/package=semTools>
- Kalmoe, N. P. (2014). Fueling the Fire: Violent Metaphors, Trait Aggression, and Support for Political Violence. *Political Communication*, 31(4), 545-563. <https://doi.org/10.1080/10584609.2013.852642>
- Khalil, J., Horgan, J., & Zeuthen, M. (2019). The Attitudes-Behaviors Corrective (ABC) Model of Violent Extremism. *Terrorism and Political Violence*, 34(3), 425-450. <https://doi.org/10.1080/09546553.2019.1699793>
- Krispenz, A., & Bertrams, A. (2024). Further basic evidence for the dark-ego-vehicle principle: Higher pathological narcissism is associated with greater involvement in feminist activism. *Current Psychology*, 43(16), 14619-14633. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-05451-x>
- Kukec, M. (2020). Party Leaders in Croatia: Comparing Ivo Sanader and Zoran Milanović. In S. Gherghina (Ed.), *Party Leaders in Eastern Europe* (pp. 67-91). Palgrave Studies in Political Psychology. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-32025-6_4
- Kulenović, E., & Petković, K. (2016). The Croatian Princes: Power, Politics and Vision (1990-2011). *Politička misao: časopis za politologiju*, 53(4), 105-131. <https://hrcak.srce.hr/file/261280>
- Lalić, D., Galić, M., & Culifaj, A. (2023). Ne žele biti teret svojoj stranci: komuniciranje političara u Hrvatskoj vezano za korupcijske i druge afere (2010.-2021.). *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 29(1), 5-36. <https://doi.org/10.22572/mi.29.1.1>
- Liss, M., Crawford, M., & Popp, D. (2004). Predictors and correlates of collective action. *Sex Roles*, 50, 771-779. <https://doi.org/10.1023/B:SERS.0000029096.90835.3f>
- Maglić, M., Pavlović, T., & Franc, R. (2022). Mladi i klimatske promjene: osviještenost i namjere ponašanja. *Sociology & Space/Sociologija i Prostor*, 60(3), 489-509. <https://doi.org/10.5673/sip.60.3.3>
- Malmberg, F. G., & Christensen, H. S. (2021). Voting women, protesting men: a multilevel analysis of corruption, gender, and political participation. *Politics & Policy*, 49(1), 126-161. <https://doi.org/10.1111/polp.12393>
- Marques, J. M., Yzerbyt, V. Y., & Leyens, J. P. (1988). The "black sheep effect": Extremity of judgments towards ingroup members as a function of group identification. *European journal of social psychology*, 18(1), 1-16. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180102>

- McCauley, C., & Moskaleiko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205–216. <https://doi.org/10.1037/amp0000062>
- McGregor, I., Hayes, J., & Prentice, M. (2015). Motivation for aggressive religious radicalization: goal regulation theory and a personality \times threat \times affordance hypothesis. *Frontiers in Psychology*, 6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01325>
- Morin, A. J., Meyer, J. P., Creusier, J., & Biétry, F. (2016). Multiple-group analysis of similarity in latent profile solutions. *Organizational research methods*, 19(2), 231–254. <https://doi.org/10.1177/1094428115621148>
- Moshagen, M., Hilbig, B. E., & Zettler, I. (2018). The dark core of personality. *Psychological Review*, 125(5), 656–688. <https://doi.org/10.1037/rev0000111>
- Moshagen, M., Zettler, I., & Hilbig, B. E. (2020). Measuring the dark core of personality. *Psychological Assessment*, 32(2), 182–196. <https://doi.org/10.1037/pas0000778>
- Moskaleiko, S., & McCauley, C. (2009). Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism. *Terrorism and Political Violence*, 21(2), 239–260. <https://doi.org/10.1080/09546550902765508>
- Mrakovčić, M., Boneta, Ž., & Hodžić, Ž. I. (2019). Political Apathy, Sophisticated Politics or Pluralization of Students' Political Engagement? *Odgovorno-obrazovne teme*, 2(3-4), 25–51. <https://hrcak.srce.hr/232075>
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and opposition*, 39(4), 541–563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Muris, P., Merckelbach, H., Otgaar, H., & Meijer, E. (2017). The malevolent side of human nature: A meta-analysis and critical review of the literature on the dark triad (narcissism, Machiavellianism, and psychopathy). *Perspectives on psychological science*, 12(2), 183–204. <https://doi.org/10.1177/1745691616666070>
- Nai, A., & Young, E. L. (2024). They choose violence. Dark personality traits drive support for politically motivated violence in five democracies. *Personality and Individual Differences*, 230, 112794. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2024.112794>
- Naunov, M. (2024). The Effect of Protesters' Gender on Public Reactions to Protests and Protest Repression. *American Political Science Review*, 1–17. <https://doi.org/10.1017/S0003055424000133>
- Nussio, E. (2020). The Role of Sensation Seeking in Violent Armed Group Participation. *Terrorism and Political Violence*, 32(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/09546553.2017.1342633>
- Nylund, K. L., Asparouhov, T., & Muthén, B. O. (2007). Deciding on the number of classes in latent profile analysis and growth mixture modeling: A Monte Carlo simulation study. *Structural equation modeling: A multidisciplinary Journal*, 14(4), 535–569. <https://doi.org/10.1080/10705510701575396>
- Oberski, D. (2016). Mixture models: Latent profile and latent profile analysis. In J. Robertson and M. Kaptein (eds.), *Modern statistical methods for HCI* (pp. 275–287). Springer Link.
- Pandolfelli, L., Meinzen-Dick, R. S., & Dohrn, S. (2007). *Gender and collective action: A conceptual framework for analysis*. CAPRI Working Paper 64. <http://dx.doi.org/10.22004/ag.econ.47667>

- Pandolfelli, L., Meizen-Dick, R., & Dohrn, S. (2008). Gender and collective action: motivations, effectiveness and impact. *Journal of International Development*, 20(1), 1-11. <https://doi.org/10.1002/jid.1424>
- Pavlović, T. (2023). The Role of Aggression in the Relationship Between the General Dark Personality Traits, Honesty/Humility and Support for Political Violence. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 32(1), 21-44. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-05451-x>
- Pavlović, T., & Franc, R. (2021). Antiheroes fueled by injustice: dark personality traits and perceived group relative deprivation in the prediction of violent extremism. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 15(3), 277-302. <https://doi.org/10.1080/19434472.2021.1930100>
- Pavlović, T., Moskalenko, S., & McCauley, C. (2024). Two classes of political activists: evidence from surveys of US college students and US prisoners. *Behavioral sciences of terrorism and political aggression*, 16(2), 227-247. <https://doi.org/10.1080/19434472.2022.2064894>
- Pavlović, T., & Wertag, A. (2021). Proviolence as a mediator in the relationship between the dark personality traits and support for extremism. *Personality and Individual Differences*, 168(1), 110374. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110374>
- Pisoiu, D., Zick, A., Srowig, F., Roth, V. i Seewald, K. (2020). Factors of Individual Radicalization into Extremism, Violence and Terror—the German Contribution in a Context. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 14(2), 1-13. <https://doi.org/10.4119/ijcv-3803>
- Pryzgodna, J., & Chrisler, J. C. (2000). Definitions of gender and sex: The subtleties of meaning. *Sex roles*, 43, 553-569. <https://doi.org/10.1023/A:1007123617636>
- Putnick, D. L., & Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*, 41, 71-90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- Radke, H. R., Hornsey, M. J., & Barlow, F. K. (2016). Barriers to women engaging in collective action to overcome sexism. *American Psychologist*, 71(9), 863-874. <https://doi.org/10.1037/a0040345>
- Rico-Bordera, P., Piqueras, J. A., Soto-Sanz, V., Rodríguez-Jiménez, T., Marzo, J. C., Galán, M., & Pineda, D. (2023). Civic engagement and personality: associations with the big five and the dark triad. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(3), 2126. <https://doi.org/10.3390/ijerph20032126>
- Rimac, I., & Štulhofer, A. (2004). Socio-cultural values, economic development and political stability as correlates of trust in the European Union. In K. Ott (ed.), *Croatian accession to the European Union. Vol. 2, Institutional challenges* (pp. 301-326). Zagreb: Institute of Public Finance, Zagreb. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ss0ar-61624>
- Rogoza, M., Marchlewska, M., & Szczepańska, D. (2022). Why dark personalities participate in politics? *Personality and Individual Differences*, 186, 111319. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111319>
- Rossee, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2), 1-36. <http://www.jstatsoft.org/v48/i02/>

- Satorra, A., & Bentler, P. M. (2001). A scaled difference chi-square test statistic for moment structure analysis. *Psychometrika*, 66(4), 507–514. <https://doi.org/10.1007/BF02296192>
- Satorra, A., & Bentler, P. M. (2010). Ensuring positiveness of the scaled difference chi-square test statistic. *Psychometrika*, 75(2), 243–248. <https://doi.org/10.1007/s11336-009-9135-y>
- Sen, A. (2000). Women's agency and social change. In A. Sen (ed.), *Development as freedom* (pp. 189–203). New York: Alfred A. Knopf.
- Shorrocks, R. (2018). Cohort change in political gender gaps in Europe and Canada: The role of modernization. *Politics & Society*, 46(2), 135–175. <https://doi.org/10.1177/0032329217751688>
- Soler-i-Martí, R. & Ferrer-Fons, M. (2014). Political activism. In M. Ellison & G. Pollock (eds.), *WP4: Measuring Participation: Deliverable 4.6: Europe-wide thematic report. MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement, FP7-26683)* (pp. 127–163). https://www.academia.edu/10760616/Political_Activism_in_Pollock_G_and_Ellison_M_2014_Measuring_Participation_European_Commission_MYPLACE_Deliverable_4_6_
- Spurk, D., Hirschi, A., Wang, M., Valero, D., & Kauffeld, S. (2020). Latent profile analysis: A review and "how to" guide of its application within vocational behavior research. *Journal of Vocational Behavior*, 120, 103445. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103445>
- Storm, I., Pavlović, T., & Franc, R. (2020). *Report on the relationship between inequality and youth radicalisation from existing European survey datasets*. Dialogue about radicalisation & equality. <https://www.bib.irb.hr:8443/1057314/download/1057314.d4.3.pdf>
- Sučić, I., Dević, I., & Franc, R. (2018). *Croatia. PROMoting youth Involvement and Social Engagement: Opportunities and challenges for 'conflicted' young people across Europe: National research report level 2* (pp. 204–224). <https://www.promise.manchester.ac.uk/wp-content/uploads/2018/07/National-reports-using-secondary-data-analysis-by-GESIS-May-2018.pdf>
- Širinić, D., & Dolenc, D. (2024). Izborna participacija. In: K. Bovan, D. Širinić & V. Raos (eds.), *Hrvatski birači – 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* (pp. 27–52). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Širinić, D., Raos, V., & Bovan, K. (2024). Biračko ponašanje. In: K. Bovan, D. Širinić & V. Raos (eds.), *Hrvatski birači – 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* (pp. 305–348). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In: W. G. Austin & S. Worchel (eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–48). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Thomas, E. F., Duncan, L., McGarty, C., Louis, W. R., & Smith, L. G. (2022). MOBILISE: A higher-order integration of collective action research to address global challenges. *Political Psychology*, 43(S1), 107–164. <https://doi.org/10.1111/pops.12811>
- Van Lissa, C.J. (2023). *tidySEM: Tidy Structural Equation Modeling*. R package version 0.2.6. <https://CRAN.R-project.org/package=tidySEM>

- Van Lissa, C. J., Garnier-Villarreal, M., & Anadria, D. (2024). Recommended practices in latent profile analysis using the open-source R-package tidySEM. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 31(3), 526-534. <https://doi.org/10.1080/10705511.2023.2250920>
- Van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134(4), 504-535. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504>
- Vuksan-Ćusa, B., & Raos, V. (2021). Dijete u vremenu: dob i biračko ponašanje u Hrvatskoj. *Političke perspektive*, 11(1), 7-38. <https://doi.org/10.20901/pp.11.1.01>
- Westwood, S. J., Grimmer, J., Tyler, M., & Nall, C. (2022). Current research overstates American support for political violence. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(12), e2116870119. <https://doi.org/10.1073/pnas.2116870119>
- Wettstein, M., Schulz, A., Steenbergen, M., Schemer, C., Müller, P., Wirz, D. S., & Wirth, W. (2020). Measuring populism across nations: Testing for measurement invariance of an inventory of populist attitudes. *International Journal of Public Opinion Research*, 32(2), 284-305. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edz018>
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, 17(3), e1174. <https://doi.org/10.1002/cl2.1174>
- Wright, S. C., Taylor, D. M., & Moghaddam, F. M. (1990). Responding to membership in a disadvantaged group: From acceptance to collective protest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 994-1003. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.58.6.994>
- Zacher, H. (2024). The dark side of environmental activism. *Personality and Individual Differences*, 219, 112506. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2023.112506>

Rod i mračne crte ličnosti kao odrednice sudioništva u kolektivnom djelovanju: pogled iz Hrvatske

Sažetak Ova je studija usmjerena na više ciljeva. Prvi cilj je proširiti bazu podataka i ponuditi uvid u obrasce stavova i namjera vezanih uz aktivizam (normativno kolektivno djelovanje) i radikalizam (nenormativno i nasilno kolektivno djelovanje) među mladima u Hrvatskoj. Drugi cilj je testirati načelo mračnog ega kao pokretača (*dark-ego-vehicle*) procjenom razlikuju li se profili temeljeni na obrascima stavova i namjera vezanih za kolektivno djelovanje značajno s obzirom na opću mračnu crtu ličnosti. Podaci za 727 hrvatskih studenata (53% žena) analizirani su analizom latentnih profila, koja je otkrila četiri profila u muškom i pet profila u ženskom poduzorku. Većina profila (pasivni, aktivisti, umjereni radikali, intenzivni radikali) uspostavljena je među muškarcima i ženama, sa zanemarivim razlikama u srednjim vrijednostima indikatora. Međutim, pokazalo se vjerojatnijim da muškarci budu kategorizirani kao umjereni radikali (uz nešto više vjerojatnosti da će biti kategorizirani kao pasivni), dok su žene češće bile kategorizirane kao aktivistice. Studija je djelomično poduprla načelo mračnog ega kao pokretača među ženama: dok su aktivistice imale niske rezultate u pogledu mračnih crta ličnosti, umjereni i intenzivni radikali pokazali su više rezultate. Među muškarcima, aktivisti su također imali nisku ocjenu na crtama mračne ličnosti, za razliku od pasivnih pojedinaca, umjerenih i intenzivnih radikala.

Ključne riječi aktivizam, radikalizam, političko nasilje, rod, analiza latentnog profila

Kako citirati članak / How to cite this article:

Pavlović, T. (2024). Gender and Dark Personality Traits as Determinants of Collective Action Participation: A View from Croatia. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 65-91. <https://doi.org/10.20901/an.21.10>

***SUVERENOST I SIGURNOST:
EUROPSKA I NACIONALNA***

***SOVEREIGNTY AND SECURITY:
EUROPEAN AND NATIONAL***

FROM QUASI-SOVEREIGNTY TO FULL SOVEREIGNTY? THE INTERPRETATIONS OF STRATEGIC AUTONOMY AND SOVEREIGNTY IN THE EUROPEAN UNION

Anna Molnár <https://orcid.org/0000-0002-7958-6985>

Department of International Security Studies
Ludovika University of Public Service, Budapest

E-mail: molnar.anna@uni-nke.hu

Éva Jakusné Harnos <https://orcid.org/0000-0002-4973-5011>

Department of International Security Studies
Ludovika University of Public Service, Budapest

<https://doi.org/10.20901/an.21.02>

Original Scientific Article

Received: December 11th 2023

Accepted: March 1st 2024

E-mail: jakusne.harnos.eva@uni-nke.hu

Abstract The concept of European sovereignty has been in the focus of attention since Emmanuel Macron's speech at Sorbonne in 2017. Our multidisciplinary research provides a chronological overview of the efforts to establish EU strategic autonomy and sovereignty. Concept analysis examines the link between *sovereignty* and *autonomy* and their content in political discourse. Finally, the two concepts are placed in a schema of practical reasoning to explore the future vision outlined. The discourse analysis of strategic documents related to the autonomy and sovereignty of the EU from 1998 to 2023, following the Strategic Compass and the Russian invasion in Ukraine, has revealed the difference between strategic autonomy and sovereignty and the evolution of the idea of European defense as the core of sovereignty. Attempts to make these concepts and related EU actions acceptable are highlighted.

Keywords European Union, CSDP, sovereignty, strategic autonomy, concept analysis, discourse analysis

Introduction¹

The concepts of strategic autonomy and European sovereignty have become key issues of the European Union's Common Security and Defense Policy (CSDP). Although the concepts of autonomy and sovereignty are traditionally used in relation to the functioning of states, nowadays they often appear in connection with the supranational institutional system of the European Union (Csernaton, 2022). It is no coincidence since the EU, because of its specific development, surpassed other international organizations with intergovernmental characteristics and it can be considered a *sui generis* international actor. However, the EU can neither be considered autonomous nor sovereign in the field of defense, nor has the area of defense become a real common policy. There is no political will to create a European army because it would require a real supranational federal system.

In recent years, in addition to the EU's economic power, there has also been a demand for the EU to become a military power, i.e. for its ability to act independently in the area of European defense. Currently, the EU is a political community that depends on the military power of the US through NATO. That is why its ability to act autonomously is partially limited. Since in Europe only the United Kingdom and France have full spectrum military capabilities, and other European states have only limited national self-defense capabilities, most of them need to be members of a military alliance. Since 1949, NATO, which now has 32 members (with the inclusion of Sweden), has provided this protective umbrella.

The strategic autonomy of the EU can also be interpreted as a limited ability to act; it is the anteroom of European sovereignty. It is important to emphasize that these concepts cover not only defense, but also the fields of economy, digitalization, and technological innovation. Between the concepts of autonomy and sovereignty, the latter is the most controversial in the context of the European Union. Even the issue of strategic autonomy caused concerns and raised the need to settle the relationship with NATO (Borell, 2020). The concept of European sovereignty can be interpreted more broadly. It thus led to legal and constitutional disputes (Bifulco and Nato, 2020). While the 1998 British-French Saint-Malo declaration emphasized the EU's ability to act autonomously (CVCE, 1998), the French-German declaration issued in 2023, on the sixtieth anniversary of the Élysée Treaty, emphasized Europe's strategic sovereignty, digital sovereignty and highlighted the strengthening of European defense (Elysee, 2023).

Taking an interdisciplinary approach, we designed a software assisted discourse analysis of the key documents of the EU to investigate the current meanings of *autonomy* and *sovereignty*. The evolution and transformation of the ideas, highlighted in the sections Chronological overview and Literature review of the next part of the article, requires systematic overview and analysis. In view of the diverse use of the words and their intricate relationship in meaning, we have asked the following research questions after which we briefly explain our approach to answering them:

What is the terminological link between (strategic) *autonomy* and *sovereignty* in the examined documents? To find the answer, we employed concept analysis, also taking into consideration the difference between the general definition of a concept and the peculiarities of abstract political concepts.

¹ This research has been realised within the framework of the TKP2021-NVA-16 research program implemented with the support of the Ministry of Culture and Innovation of Hungary, from the National Research, Development and Innovation Fund, financed under the TKP2021-NVA funding scheme.

What is the impact of the adjectives that sometimes precede *autonomy* and *sovereignty* on these basic concepts? The question whether the adjectives change the structure of the original concepts represented by the nouns *autonomy* and *sovereignty* was examined from the perspective of cognitive linguistics in terms of collocations and cognitive framing.

Where are the two words (concepts) located in Faircloughs' model of imaginaries? Norman and Isabela Fairclough's models of practical reasoning and of imaginaries served as a theoretical background for our hypothesis about the evolution of the concept of European strategic autonomy.

In the article a chronological overview of the evolution of the concepts of *autonomy* and *sovereignty* is provided, followed by a literature review. Then the methodological background of our research is explained, comprising the discourse analysis of key documents, focusing on the terminological concept analysis and imaginaries related to a schema of practical reasoning. The detailed presentation of our findings is accompanied by a discussion and conclusions.

Strategic Autonomy and European Sovereignty

Chronological overview

The CSDP is the youngest policy area of the European Union. After the experience of the Yugoslav Wars, European leaders set the issue of European defense in motion, stepping over the taboo of closer defense cooperation which developed after the failure of the European Defense Community in 1954 (Vasconcelos, 2009). The wars in the former Yugoslavia became a driving force for deeper cooperation. The milestone in this process was the Saint-Malo declaration by France and the United Kingdom in 1998, which emphasized that the EU must have the capacity to take autonomous action. In the early 2000s, the legal background and the decision-making structures of security and defense policy were developed, and consequently the EU deployed its first CSDP missions and operations.

The European security strategy of 2003 recommended the creation of a strategic culture that "fosters early, rapid, and when necessary, robust intervention" (Council of the European Union, 2003: 13). After that, the term of strategic autonomy was mentioned for the first time officially by the conclusions of the European Council in 2013. Since the entry into force of the Treaty of Lisbon (2009), defense policy was discussed for the first time at the level of heads of state and government in 2013. The document considered the strengthening of the European defense industry and the development of defense capabilities as the main conditions for strategic autonomy and for the ability to act with partners (European Council, 2013).

In 2016, the EU's global strategy emphasized the development of European defense capabilities, the promotion of strategic autonomy, and the strengthening of the EU as a security community (European External Action Service, 2016: 14-18). This topic has already become one of the central messages of many official documents and speeches on Member States' and EU levels. In the Council conclusions of November 2016, the concept of strategic autonomy was defined more precisely: "to act autonomously when and where necessary and with partners wherever possible" (Council of The European Union, 2016: 2).

Since 2016, following the adoption of the EU global strategy and the referendum on Brexit, the integration process in the area of the EU CSDP has accelerated. It is important to emphasize that more defense related initiatives have been imple-

mented in recent years than in the previous two decades. Although the realization of the European army is not on the agenda, there are more and more discussions about the realization of the European Defense Union and strategic autonomy, and many initiatives have been launched to strengthen European defense capabilities: the Permanent Structured Cooperation (PESCO), the coordinated annual defense review (CARD), the European Defense Fund (EDF) and the Military Planning and Conduct Capabilities (MPCC) etc. However, in terms of its scale and ambitions, none of these initiatives fully met the initial high expectations, and the realization of strategic autonomy was met with numerous criticisms (Molnár, 2022; Camporini et al., 2017).

French President Emmanuel Macron has become one of the most important political supporters of strategic autonomy and European sovereignty. In September 2017, Macron's speech at Sorbonne described the autonomy debate in relation with the rise of "nationalism, identitarianism, protectionism and isolationist sovereignty". Instead of "strategic autonomy", the French president used the terms of autonomous operating capability and European sovereignty used in a general sense in the field of defense. According to his views there are six key elements for European sovereignty: 1) security and defense, 2) control of borders, 3) partnership with Africa, 4) ecological transition, 5) digital technology and 6) industrial and monetary economic power (Macron, 2017; European Parliament, 2022).

In 2018, during his speech at an ambassadorial conference, Macron highlighted the need to build strategic autonomy at European level. He explained this by making a comparison with the United States or China, as the EU cannot be considered a power with strategic autonomy (Macron, 2018). In recent years, the French president has emphasized the need to strengthen the EU's foreign, security and defense policies in order to protect European civilization and the liberal world order (Staunton, 2022).

The 2018 State of the Union address highlighted that due to the geopolitical situation, the moment of European sovereignty had come. Juncker, President of the Commission stated that it was time for Europe to take its destiny into its own hands and to play a role, as a Union, in shaping global affairs as a more sovereign actor in international relations. According to his vision, European sovereignty is born of Member States' national sovereignty and does not replace it. Sharing sovereignty makes them stronger. He also emphasized that this process does not mean the militarization of the European Union; it means becoming more autonomous and living up to the EU's global responsibilities (Juncker, 2018).

In 2022, the Strategic Compass adopted by the Council highlighted the need to create strategic autonomy and technological sovereignty (Council of The European Union, 2022). Although the 2016 Council Conclusions already provided definitional guidelines, the official definition of the concept of strategic autonomy has not yet been developed at the EU level. The concept can be summarized as enabling the EU to ensure its own security and act autonomously on land, in the air, at sea, in space and in cyberspace. In addition, it needs to be capable of projecting power, responding to external crises, and finally making independent decisions in the field of defense policy (Biscop, 2017; Biscop, 2018; Varga, 2017; Sutter, 2020: 14; Jones, 2020; Fiott, 2018). Member States have different interests and positions regarding the concept (Weitershausen et al., 2020; Grüll and Lawton, 2020; Recchia, 2020; Silva and Zachary, 2020).

Literature review

In a 1991 study, David Held defined the difference between the concepts of sovereignty and autonomy. In his opinion, "sovereignty" corresponds to a legal status (*de jure* sovereignty), i.e., real legislative power over political processes. And autonomy means the real situation (*de facto* sovereignty), i.e., the ability to implement policy decisions. Thus, a state can be sovereign in a legal sense even without being strategically autonomous, i.e., truly capable of action (Held 1991).

Extensive literature deals with the concepts of "strategic autonomy" and "sovereignty" both in relation with the states and with the European Union. In the European context, some of the literature related to the topic drew attention to the too wide and symbolic meaning of these concepts, while others drew attention to problems related to the feasibility of the concepts in connection with transatlantic relations (Olsen, 2022; Camporini et al., 2017; Brustlein, 2018). In his 2018 study, Brustlein emphasized that the concept of the strategic autonomy of the EU may cause concern among European partners, as it may remind them of the Gaullist turn, the weakening of transatlantic relations and the strengthening of French influence (Brustlein, 2018).

In a 2019 study, Lippert et al. have also extended the concept of strategic autonomy to the areas of economy, energy supply and the eurozone in addition to defense (Lippert et al., 2019). Grevi defined economy, technology, and security and defense as the main areas of European strategic autonomy (Grevi, 2019). Franke and Varma defined it as a concept aimed at promoting a stronger, more independent EU at a time of increasing geopolitical competition (Franke and Varma, 2019). In their 2020 opinion article, Josep Borell and Thierry Breton already emphasized the need for autonomy and sovereignty in relation to the supply chain crisis experienced during the pandemic (Borell and Breton, 2020). In 2021, following the withdrawal of NATO troops from Afghanistan, Charles Michel, the President of the European Council, highlighted the connection between European strategic autonomy and European values (Michel, 2021).

It is important to note that the two terms are often used interchangeably, but there are different meanings of "strategic autonomy" and "strategic sovereignty". According to Fiott, "strategic sovereignty" may sound more positively because it emphasizes what the EU can do, while "autonomy" refers to independence from others. On the other hand, sovereignty is more related to the concept of national sovereignty, with which most people identify it, rather than with the European sovereignty (Fiott, 2021; European Parliament, 2022).

The question of sovereignty is more complex since it is one of the basic principles of international law. The concept of state sovereignty was created by the Peace of Westphalia, which ended the Thirty Years' War in 1648. In the case of states, sovereignty means self-determination and autonomous action, i.e., the state exercises supreme authority over its own territory and population.² *De jure* sovereignty means the legitimacy of power (that is, agreement with the will of the people, the right to exercise power), and *de facto* sovereignty means the possession of power, the real ability to act.

According to Brack there are two interpretations of sovereignty: "one is the state-centred and puts forward that sovereignty is located at one particular level

² Stephen Krasner (2001) has examined the concept of sovereignty broadly, and autonomy was mentioned as one pillar of sovereignty. He uses the phrase "Westphalian sovereignty", by which he means the exclusion of external actors from controlling a specific territory.

of power, the parliament and government emanating from it. At the opposite end of the spectrum, the post-sovereignist understanding conceives the concept in a multi-level approach. It imagines sovereignty through new lenses, arguing from the outset that the concept itself has become outdated, being challenged by globalisation and integration" (Brack et al., 2019: 6).³ Although there is no reference to the exercise of sovereignty at European level in the founding and amending treaties of the EU, and even the Court of Justice of the EU does not refer to it, there are perceptions that point to shared sovereignty at European level and to a certain extent of limited sovereignty at state level (Wallace, 1999; Brack et al., 2019; Bifulco and Nato, 2020). The classical approach to international law mostly rejects the idea that there could be a real legislative transfer or (constitutional) pluralism between the different decision-making levels in the EU, since the EU's legislative powers are merely transferred, stemming from the will of the states. According to the classical view, sovereignty is not derivative, but original, and true sovereignty is not possible without a federal structure. According to another approach, the concept of supremacy refers to the sovereignty of the EU. Although supremacy is obviously not the same as sovereignty, the primacy of EU law over national law affects the issue of sovereignty (Bifulco and Nato, 2020; Walker, 2013).

The post-sovereignist approach can also be understood as the ability of the EU to make legislative decisions and implement its policies on behalf of the EU as a whole in the areas under its competencies. This essentially includes the autonomy of the EU as a legally unified entity with exclusive competencies in certain areas both externally and internally. While the concept of supranational sovereignty remains a political taboo, the idea of "European sovereignty", as stated in the introduction, has been embraced by Emmanuel Macron, particularly in relation to trade, immigration, and security issues.

In his study, Csernaton (2022) examined the extent to which EU-level communication related to "strategic autonomy" and "sovereignty" shapes collective thinking for EU-level policy formation in various policy areas. Csernaton argues that the broad and still not fully defined meaning of these terms helps to create a more unified image of the European Union as a strategically independent and technologically sovereign actor (Csernaton, 2022).

Methodology

Concept analysis

The general definition of concept emphasizes the link between a concept and the world. Thus, a concept is a tool to think about the world when it is time to make decisions and act. Besides, concepts allow people to have beliefs, develop plans and formulate opinions (Weiskopf, n.d.). Concepts can also be defined as building blocks of word meaning which include the semantic knowledge needed for ver-

³ According to Robert Cooper (2003a, 2003b), the European Union is a postmodern system, which is characterized by the gradual disappearance of the boundaries between domestic and foreign affairs; by mutual interference in internal issues and mutual surveillance; the rejection of use of force for settling disputes and the codification of rules of interaction, which are self-enforced. In this postmodern system, changes of borders are less necessary, and security is based on transparency, mutual openness, interdependence and mutual vulnerability. According to Cooper's definition the EU in itself is based on the rule of law. Cooper has stated that the EU is constituted from postmodern states, sharing part of their sovereignty.

bal communication (Kiefer and Pulvermüller, 2012: 806). It is assumed that, in the form of concepts, sensory and motoric experiences of humans are summarized in abstractions and, subsequently, concepts are stored in categories that facilitate the storage and processing as well as the elicitation of information. Whether all concepts are grounded in this kind of experience about the physical world is subject to controversy as well as whether concepts have an internal structure suitable for analysis.

The attempt to define the meaning of the words *autonomy* and *sovereignty* poses further difficulty apart from the issue of the links between word meaning and concept and the possible analysis of their components. Independently of the acceptance or rejection of the theory of grounded concepts, abstract political concepts seem to constitute a special category. Margolis and Laurence (2023) highlight that concepts may be comprising a number of other concepts as their components. In an earlier study (Margolis and Laurence, 2011) they argue that such complex concepts can be learned, for instance, from verbal communication and from associative learning like creating bonds through observation and hypothesis testing. They also underline that the acquisition of a complex concept is dependent on culture and psychological circumstances. Presumably, political concepts, or some aspects of their meaning, are forged, unfolded and "learnt" during political communication. The fact that the "political" or "general" nature of a concept or lexical item is difficult to delineate (Gunnell, 2017) makes close scrutiny even more justifiable.

In the language of politics, concepts are primary means of action in the view of Schedler (2010). When a concept is used, the participants in the communication commit themselves to certain claims (though these often remain implicit) that will constitute the meaning of the concept in question. The formal definition of the concept will reveal these latent commitments. Indeed, the way language users interpret an abstract political concept is impacted by their ideological background (Norberg, 2015) and that is why political concepts are manifestations and tools of the political contests in a community. Adcock (2005) underscores the heterogeneity of the definitions and descriptions of concepts relevant to political science. In a short etymological summary, he explains that the English word "concept" originated from the Latin components *con* (meaning altogether) and *capere* (take, seize) (2005: 5). His statement is especially relevant for our research into the connection between the concepts *sovereignty* and *autonomy*, and political imaginaries (visions) outlined in the next section.

Conceptual analysis attempting to explore the "defining property" of a concept mostly involves philosophical and logical investigation into the components of a concept or those of the meaning of a word. In his seminal work, Sartori (1984) introduces a comprehensive semantic analysis in order to explore the meaning of concepts in social science research. Sartori's methods rely on compiling and classifying explicit definitions. In political discourse, however, explicit definitions are rarely available; on the contrary, if it is considered natural language use, it is equally characterized by conceptual vagueness and conceptual instability. Thus, the examination of the linguistic context and inference of the sense of the words *sovereignty* and *autonomy* in the specific contexts seem to be the way to exploring their meaning in current EU political discourse.

Adcock proposes a distinction between the analysis of political concepts with a cognitive focus and with a linguistic focus pointing out that a cognitive structure primarily belongs to an individual whereas a linguistic structure essentially belongs to a group (Adcock, 2005: 15-16). He remarks that, especially in the social sciences,

all conceptual descriptions are founded on examples of language use, often being unclear about whether the "concept of an individual" or "a concept shared by a community" is discussed. Our current research is rooted in the ideas summarized above: the formulation and negotiation of political concepts takes place in political discourse produced in a community and this involves the evolution, and sometimes the engineering of concepts, that is, word meanings. In the exploration of the relations and meaning of *autonomy* and *sovereignty*, the perspective of lexical concept (Margolis and Laurence, 2023) is applied for practical reasons: because it is used in natural language analysis and, according to its commonsense interpretation, a vocabulary unit of a language (a word, particularly a noun) overlaps with a philosophical unit of thinking (a concept).

In our research a practice-oriented branch of concept analysis associated with terminological analysis and specialized translation seems applicable. According to its general definition, it involves the clarification of the content of concepts and their relationships (Nuopponen, 2010:4) often by the extraction of word meaning from discourse (Cabr , 1999; Temmerman, 2000; Faber, 2009). In fact, under the sociocognitive theory of terminology description, our research can be labelled as the study of the terms *autonomy* and *sovereignty* in various lexical, situational, cognitive and cultural contexts (Temmerman, 2007: 30-31), in the domain of political communication, within the framework of EU institutions, as an example of collective knowledge production. We examine how the terms (that is, words) are used to describe certain aspects of the world in order to shape the referring concepts in the collective and individual minds. According to the sociocognitive theory, the history of a word or term must be explored for a better understanding of the concept it represents. The two key words or concepts have a long history which we can rely on for the conceptual cores of *autonomy* and *sovereignty*. In the literature on political concepts there are some well-known examples for a diachronic study of the development (and possibly the transformation) of a concept: for instance, Rule et al. (2015) have researched the evolution of key concepts and the emergence of modern American political discourse using State of the Union Addresses from 1790 to 2014. Molnár and Jakusné Harnos (2023) have analyzed the conceptualization of the European Union and of Europe in State of the Union Addresses by the Presidents of the European Commission.

In our research we attempt to explore whether there are any differences in the current meaning of the two key words *autonomy* and *sovereignty* from their conceptual core (Schedler, 2010:12) available in previous research and definitions. Our sample texts are key documents from the St. Malo Declaration (1998) to the Declaration on the 60th anniversary of the  lysee Treaty (2023). We have used Atlas ti. and LIWC software for thematic and contextual analysis.

Imaginaries

Political discourse conveys future visions beside describing reality. The development and description of imaginaries is modelled by Fairclough and Fairclough (2012: 103-111) in a schema, which may serve as a base for analyzing the process of practical reasoning (ibid.: 45-51). The theory of practical reasoning tries to explain how people decide about taking action in everyday life. It underlines that in most communicative situations the values of agents rooted in their ideological orientation determine their goals. Then circumstances are assessed (certainly, their perception

and interpretation are also impacted by the agents' values) and a means-goal analysis follows, at the end of which an agent arrives at a conclusion about the necessary course of action, which is formulated as a claim for action.

The representation of the actual world in discourse may become a starting point for developing and presenting a vision of a future possible state of affairs, an imaginary which is in line with the values of the agent. Thus, an imaginary is a guideline for action because it appears in the schema of practical reasoning either as a goal premise or as a circumstantial premise. It can be a goal premise in the sense that it is an objective that should be achieved. But why can it be placed in the position of a circumstantial premise if it is not about the actual world? The answer is given by Searle's theory of institutional facts created by institutional reality (1998: 115). It highlights that institutions have deontic power assigned by the community, so they have the capability to produce "institutional facts" that constitute the social environment in combination with "brute facts" of physical reality. As a result, an institution can exploit its status power and declare an imaginary, then attempt to get it recognized collectively as a factual representation and shift it to the position of a circumstantial premise (that is, use it in practical reasoning to create a basis for action). Collective recognition is crucial because it may authorize the institution to act. What happens from the perspective of political discourse is that, through the negotiation of linguistic meaning, a concept is developed and shared in the community (see the section on concepts above).

Imaginaries are constantly presented in political discourse, also in EU discourse, and recently research interest has turned towards analyzing the imaginaries related to autonomy and sovereignty (Camporini et al., 2017; Martins and Mawdsley, 2021; Csernaton, 2022). In our research, trying to find the answer to Research question 3, we focus on the place of *autonomy* and *sovereignty* in the model of practical reasoning. As it was said above, the position is linked to the realization of the imaginary because the concepts elicit a frame of action if they are presented as the "vision" of an institution in power. In this case, it generates discourse and it is included in documents; besides, it enables political action. If an imaginary is placed in the position of a goal premise, it is presented as a distant future vision, and, although it will still have a motivating effect, it will not generate deontic power, that is, immediate action.

Findings and discussion

Concept analysis

Concept analysis was used to find the answer to Research Question 1 "What is the terminological link between (strategic) *autonomy* and *sovereignty* as used in the examined documents?" We have recorded and compared the occurrences and the context of *autonomy*, *autonomous* and *sovereignty*, *sovereign* with Atlas.ti and LIWC software in all the documents. We have conducted qualitative analysis based on manual coding, also considering the AI based thematic recommendations of Atlas.ti and using LIWC contextualization. In continuation, we present results for each concept (see Tables 1 and 2 for an overview).

Table 1. Occurrences and meanings of *autonomy* and *autonomous* in the examined documents

Year	Context	Ownership	Reason
1998	autonomous decision-making and action	European Union	To respond to international crises when the Atlantic Alliance is not involved. The Council must be able to take decisions on an inter-governmental basis.
2003	–	–	–
2013	decision-making autonomy	Europe	The strategic and geopolitical environment of the EU is evolving rapidly.
2016	strategic autonomy, Europe's autonomy;	European Union, Europe	To promote the common interest of our citizens, as well as our principles and values.
	decision-making autonomy of the two;	European Union and NATO	
	autonomy, autonomous access to space	our space-based services	
2017	autonomous operating capabilities, autonomy	Europe	The basis for this autonomy has been laid.
2020	more autonomous and sovereign Europe	Europe	Our fellow citizens are fully aware of the need. tensions between the United States and China are growing.
	our autonomy, our sovereignty		
	strategic autonomy		
	autonomous Europe		
2021	European strategic autonomy	Europe	More strategic autonomy is not only good for Europe, but also for the rest of the world and our allies.
2022	decision-making autonomy of the EU	European Union	It is the key to our overall security.
2022	decision-making autonomy;	European Union, NATO	To safeguard European interests and values and maintain the current security order.
	EU's strategic autonomy,	European Union	
	autonomous access to space; autonomous geo-spatial intelligence capacity; autonomous African-led peace operations	European Union European Union Africa	
2023	Europe's autonomous, independent and cost-efficient access to space	Europe	The EU is a community of law and shared values.

Note: The dates in bold refer to EU global strategy documents.

Based upon our research, in which we have recorded each definition and explanation referring to the concepts in question, first, the concept of *autonomy* can be described as follows. Autonomy is the EU's ability to act as complementary to NATO, especially if the latter is not engaged in a crisis situation. If it is, the decision-making autonomy of both organizations is emphasized. Initially, autonomy is linked to the whole of the EU in general, then its meaning is further shaped with synonyms: assertion, strength, firmness, confidence, independence. Interestingly, autonomy can be attributed to technological services, such as space-based systems in 2016 or African peace operations in 2022. The shift from the general characteristic of autonomy to specific areas of action is in accordance with Held's (1991) explanation that autonomy involves the ability to act independently (de facto sovereignty; see the Literature review above) and Macron's (2017) vision of the EU's "autonomous operating capability" (see the Chronological overview above).

After Macron's claims in 2017 that its foundations have been laid, "more autonomous" (2020) and "more autonomy" (2021) are used assuming that the autonomy of the EU already exists. This shift will be interpreted in the analysis of the imaginary of autonomy/sovereignty in the next section. However, the delineation of the concept from *sovereignty* proves challenging, especially when they co-occur in texts. The adjective "strategic" may confirm the limited and complementary nature of actions because "strategic" means "done as part of a plan that is meant to achieve a particular purpose or to gain an advantage" and "connected with getting an advantage in a war or other military situation" (Oxford Learner's Dictionaries, n.d.). Thus, the concept of strategic autonomy would involve limited capability to act in specific fields and circumstances.

Second, the concept of *sovereignty* seems to be gradually replacing *autonomy*. In fact, by now *sovereignty* extends the concept of *autonomy* in the sense Fiott (2021) underscores: contrary to autonomy, which only emphasizes independence from others, sovereignty sounds more attractive, implying the ability to act (see the Literature review above). The idea of *sovereignty* involves the ambition that the EU should be a global player able to act independently and defend its values. A sovereign Europe has a vision about its future, which may be the reason why the adjective "strategic" sometimes combines with *sovereignty*, beside others like "genuine" and "food". The latter reflects that the concept of *sovereignty* is more developed than that of autonomy: it has more pragmatic aspects linked to real economy and specific dimensions of the functioning of states and alliances (see the section on the imaginaries of *autonomy/sovereignty* below). Nevertheless, it has started to combine in the same context with other, less transparent concepts in phrases like "resilient Europe" and "sustainable European Union".

The history of the concept of *sovereignty* and its usage in international law still connect it with statehood, in particular with authority over the territory and population of a state. This is clear from the examples above. However, as Brack et al. (2019) point it out, conventional interpretations of sovereignty are tied to states and located at one level of power. Although Brack et al. argue that sovereignty could be interpreted through a multi-level approach due to globalization and integration, the creation of EU sovereignty is not possible by transfer, only by establishing a federal state. Consequently, the EU does not have supranational sovereignty at present (see the Literature review). Since the EU is not a state, it seems that the area in which territoriality could be ignored is the digital dimension: digital sovereignty or technological sovereignty may be the fields in which territoriality could be transcended.

Table 2. Occurrences and meanings of *sovereignty* and *sovereign* in the examined documents

Year	Context	Ownership	Reason
1998	–	–	–
2003	–	–	–
2013	The right of all sovereign states to make their own foreign policy decisions. Budgetary sovereignty of the Member States	(member) states	The rules-based international system.
2016	sovereign, sovereignty	member states	Member states have the right to make their own decisions.
2017	genuine sovereignty, European sovereignty, food safety and sovereignty, Europe's food sovereignty	Europe	European sovereignty requires constructing and we must do it.
2020	more autonomous and sovereign Europe	Europe	Europe should be a player in world politics.
2021	this sovereign and legitimate decision made by the United States; Europe was a sum of different nations, each with its own vision, expressed within the context of its own sovereignty.	USA Europe	legitimacy history
2022	sovereign equality; sovereign rights; sovereign decisions; sovereign national prerogative; sovereignty technological sovereignty	member states Ukraine, Georgia, Moldova, Bosnia European Union	To enhance their security and defence. To defend independence. To reduce dependencies; be more resilient.
2022	Ukraine's territorial integrity, sovereignty and independence; our European sovereignty	Ukraine Europe	 growing instability, strategic competition and security threats
2023	genuine European sovereignty; strategic sovereignty; European digital sovereignty	Europe	The Versailles Declaration of March 2022

Note: The dates in bold refer to EU global strategy documents.

This is in line with the hybrid nature of the EU, in which there are controversies over the location of (types of) power, so it seems practical that the idea of sovereignty should be detached from levels of power. The relocation of such deterritorialized sovereignty would conserve the ambiguity of Europe because this floating concept sometimes has unclear reference in EU discourse: for example, the European Union, the European Continent, the founding states of the European Union, European culture, European people, among others. At the same time, sovereignty has another interpretation deriving from its origin: digital sovereignty or technological sovereignty may refer to a concentration of power when Europe is controlled through technological systems from above.

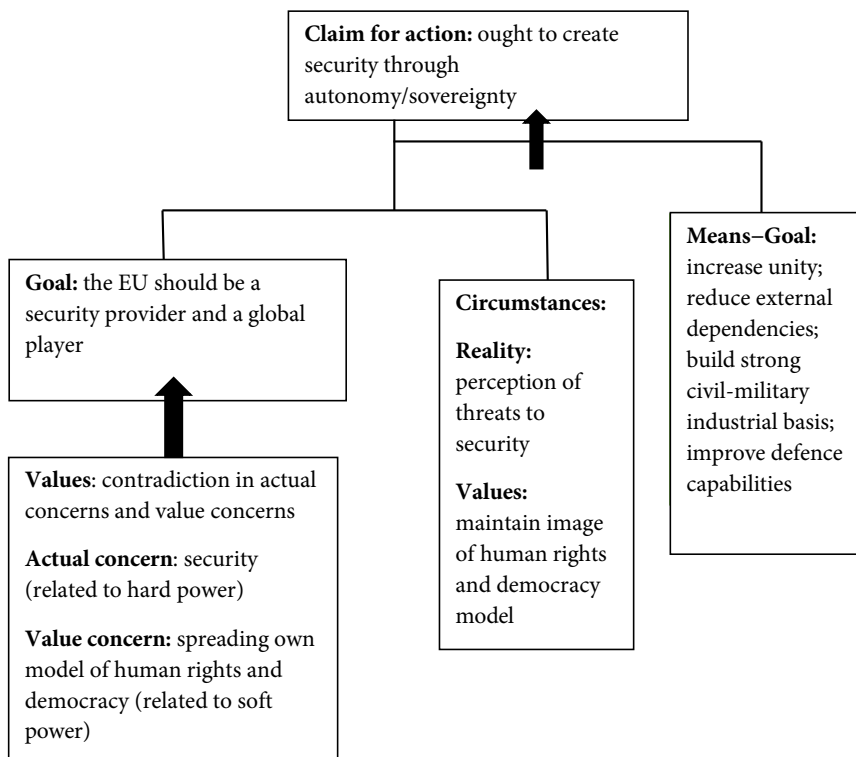
Concerning our second research question ("What is the impact of the adjectives that sometimes precede *autonomy* and *sovereignty* on the basic concepts?"), whether the adjectives change the structure of the original concepts represented by the nouns *autonomy* and *sovereignty* can be discussed from the perspective of cognitive linguistics.

According to cognitive linguistics theory, adjectives generally specify an intrinsic or permanent property of the word which they precede (Langacker, 2008: 319-323). However, in natural language use, they may impact the meaning of the noun which they modify in diverse ways. Obviously, adjectives are used when a standard word or phrase seems inadequate for the description of what is meant; this may be the case regarding the phrases *strategic autonomy*, *technological sovereignty* or *digital sovereignty*. The meaning (concept) of autonomy is too broad and complex, and it is clear from the texts analyzed that "independence" can only be partial for the European Union, so the meaning of *autonomy* is restricted by the adjective "strategic", which suggests that long-term options or specific areas of consideration may be available. Besides, *sovereignty* is linked to states and statehood even in the EU documents analyzed, so its meaning must be restricted to the domain of digital technology, which also eliminates confusion and member state anxiety, suggesting that this type of sovereignty is not identical with the traditional concept. These solutions confirm the floating character of the concepts of sovereignty and autonomy while retaining their original core meaning, to which users may return when it is appropriate for their purposes.

The imaginary of European sovereignty

Macron's 2017 Sorbonne speech said that European sovereignty has to be constructed (see Table 2 above), which offers a hint how the concept should be formulated in political discourse and action. As the concept is evolving, more and more of its structural components are revealed. It has also become clear that sovereignty is not an objective for itself, but rather a means of transforming the EU into a security provider and a global player. In fact, the need for sovereignty seems to be interconnected with the perception of security threats. In 2022, in the Versailles Declaration, the means of "building our European sovereignty" is specified as "reducing our dependencies". Namely, bolstering defense capabilities, reducing energy dependencies and building a more robust economic base are mentioned. It is in accordance with Macron's components of autonomous operating capability (2017), as it was discussed before. The process of reasoning for action to be taken for European sovereignty is summarized in Figure 1. In our view there is a contradiction between the actual concerns (perception of physical or existential threats, demanding hard power) and

Figure 1. The imaginary of European sovereignty in the framework of practical reasoning (based on Fairclough and Fairclough, 2012: 48).

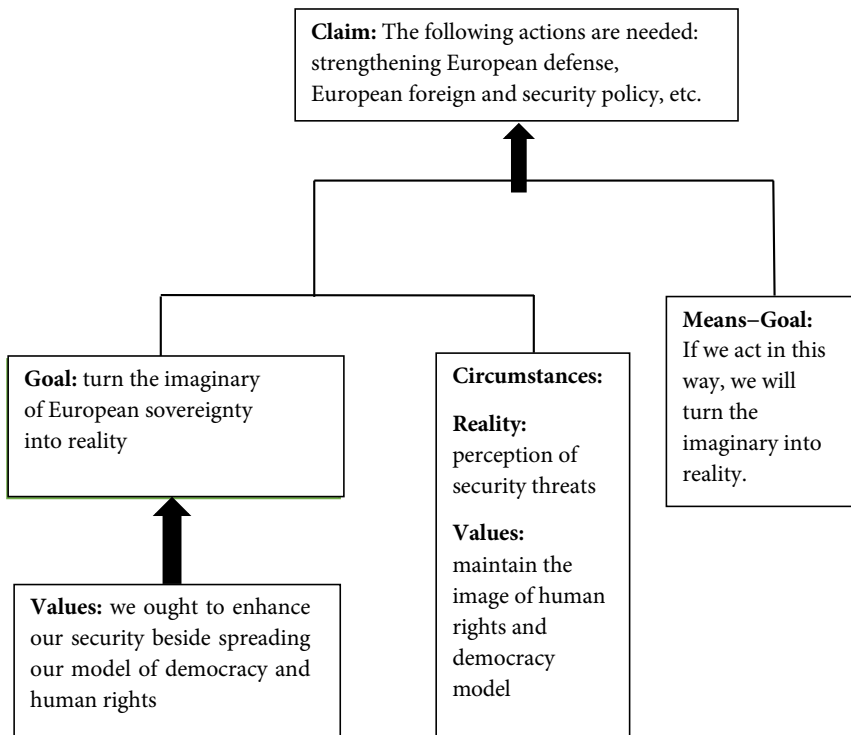
value concerns (being a model of human rights and democracy, using soft power) of the EU. This results from the fact that its values, which originate from its institutional reality, are threatened by external factors. The way to become a security provider and a global player is to achieve sovereignty.

The tension between actual circumstances and EU values leads to a mixture of diverse means in attaining sovereignty as a goal. The French–German Declaration of 22 January 2023, for instance, includes the following: strengthening ties in all fields, especially in European foreign and security policy; strengthening European defense; strong industrial, technological and digital policy; economic strength; energy security; transition to a green economy; consolidation of the European democratic mode. All of them could be interpreted as conditions to achieving EU sovereignty: "If European defence is strengthened, the EU will be (more) sovereign."

Figure 2 below illustrates how the concept of European sovereignty, working as an imaginary, can become a part of our reality. If it is shared collectively, because institutions talk and write about it (for instance, the French–German Declaration of 22 January 2023 refers to the Versailles Declaration of March 2022), European sovereignty will transform into a goal and concrete actions will be proposed to achieve it.

However, the claims for action involve the elicitation of complex conceptual frames, which may hinder the collective sharing of the ideas and objectives. This is highlighted by the thematic clusters wheel of the components of the concept of *stra-*

Figure 2. The realization of the imaginary of European sovereignty (based on Fairclough and Fairclough, 2012: 107).

tegic autonomy in a research briefing prepared for the European Parliament (2022: 11). The interpretation of *European sovereignty* is possible as a synonym of *autonomy*, but also, in the original sense of sovereignty, "supreme power over a body politic" or generally, "controlling influence" (Merriam-Webster, n.d.). The development of the concept discussed above reveals the same options.

Conclusion

We have traced the occurrences and meanings of *autonomy*, *autonomous* and *sovereignty*, *sovereign* in key documents since 1998. With the methods of political discourse analysis, we have compared the appearance of the words and their contexts. Based in the analysis of context, we have highlighted changes in the components of each concept. Since both concepts are historically and legally complex, and still evolving in the EU context, they do not display a fixed structure. In addition, they can be used as synonyms although with different legal and historical implications. *Sovereignty* involves *autonomy* at the current stage of development, but the latter does not seem to be appropriate for outlining a common vision. To make it more attractive and create a broader prospect, *strategic autonomy* is used, where the adjective extends the meaning of the noun. The concept of *sovereignty* is more elaborate and is gradually replacing *autonomy*. When the adjectives *digital* and *technological* are added, they restrict the meaning of *sovereignty* while making it more precise

and attempting to introduce it outside the conventional framework of statehood. The deterritorialization of sovereignty can make EU sovereignty more acceptable to member states. Because concepts provide a basis for action, it may launch a process of relocation of power and move the quasi-sovereignty of the EU towards full sovereignty. Besides, *sovereignty* is associated with the desirable status of a global power that can shape the global future.

The components of the concept of *sovereignty* have appeared in the EU discourse as a result of establishing the imaginary of European sovereignty and an effort to find the path to its realization: for instance, common security and defense policy, a strong defense industry and economy, fewer dependencies and capabilities to spread European values and democracy. We have pointed out the contradiction between the self-image of the EU as a wielder of soft power and its ambition to become a security provider with considerable military power. The two can be linked to our findings during the scrutiny of the concepts. *Autonomy*, especially *strategic autonomy* is associated with the soft power characteristics of the EU: it may act as a complementary to NATO, in limited areas, only if needed. *Sovereignty* would involve attaining the global player and security provider status by developing and using hard power tools. Placing the development of dual-purpose industry in the center may reduce this tension, offering opportunity for focusing on economic benefits in communication. Nevertheless, which aspect of European quasi-sovereignty will be central in the evolving concept is dependent on the political trends emerging from joint action: a European Union with limited capacity to act, one with centralized leadership exercised through technology, or one completely independent and a global player.

References

- Adcock, R. (2005). *What Is a Concept?* The C&M Working Paper Series. Mexico City: Committee on Concepts and Methods, IPSA, CIDE. <https://www.concepts-methods.org/WorkingPapers>
- Bifulco, R., and Nato, A. (2020). The concept of sovereignty in the EU – past, present and the future. *RECONNECT Project*. <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5ceba74f0&appId=PPGMS>
- Biscop, S. (2017). European Defence: What's in the CARDS for PESCO? *Egmont Security Policy Brief*. <http://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2017/10/SPB91-Biscop.pdf?type=pdf>
- Biscop, S. (2018). *European Strategy: New Future for an Old Power*. New York: Routledge
- Borrell, J. (2020). Why European strategic autonomy matters. *European Union External Action*, December 3. https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/89865/why-european-strategic-autonomy-matters_en
- Brack, N., Coman, R., and Crespy, A. (2019). Sovereignty conflicts in the European Union. *Les Cahiers du Cevipol*, 4(4), 3-30. <https://www.cairn.info/revue-les-cahiers-du-cevipol-2019-4-page-3.htm>
- Brustein, C. (2018). European Strategic Autonomy: Balancing Ambition and Responsibility. *IFRI*. https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/brustlein_european_strategic_autonomy_2018.pdf
- Cabré, T. (1999). *Terminology. Theory, Methods, Applications*. Amsterdam: John Benjamins
- Camporini, V., Hartley, K., Maulny, J-P, and Zandee, D. (2017). *European preference, strategic autonomy and European Defence Fund*. Armament Industry European Research Group. <https://www.clingendael.org/sites/default/files/2017-11/Ares-22-Report-Nov-2017.pdf>
- Cooper, R. (2003a). *The Braking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-first Century*. London: Atlantic.
- Cooper, R. (2003b). The Post-modern state and the world order. *Demos*, 7-43. http://indianstrategicknowledgeonline.com/web/postmodern_state.pdf
- Csernatoni, R. (2022). The EU's hegemonic imaginaries: from European strategic autonomy in defence to technological sovereignty. *European Security*, 31(3), 395-415. <https://doi.org/10.1080/09662839.2022.2103370>
- CVCE (1998). Joint Declaration issued at the British-French Summit. Saint Malo, France, 3-4. *Cvce.eu*. https://www.cvce.eu/obj/franco_british_st_malo_declaration_4_december_1998-en-f3cd16fb-fc37-4d52-936f-c8e9bc80f24f.html
- European Parliament (2022). EU strategic autonomy 2013-2023, From concept to capacity. *EU Strategic Autonomy Monitor, July 2022 Briefing*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733589/EPRS_BRI\(2022\)733589_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733589/EPRS_BRI(2022)733589_EN.pdf)
- Faber, P. B. (2009). The Cognitive Shift in Terminology and Specialised Translation. *MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación*, 1, 107-134. <https://www.re-dalyc.org/articulo.oa?id=265119728010>
- Fairclough, I., and Fairclough, N. (2012). *Political Discourse Analysis: A Method for Advanced Students*. London/New York: Routledge.

- Fiott, D. (2018). Strategic autonomy: towards 'European sovereignty' in defence? *European Union Institute for Security Studies (EUISS)*. <https://doi.org/10.2815/247228>
- Fiott, D. (2021). European Sovereignty – Strategy and interdependence. EU Institute for Security Studies, *Chaillot paper*, 169. https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/CP_169.pdf
- Franke, U., and Varma, T. (2019). *Independence play: Europe's pursuit of strategic autonomy*. European Council on Foreign Relations. <https://ecfr.eu/wp-content/uploads/Independence-play-Europes-pursuit-of-strategic-autonomy.pdf>
- Grevi, G. (2019). Strategic autonomy for European choices: The key to Europe's shaping power, *European Policy Centre*. https://www.epc.eu/content/PDF/2019/190719_Strategicautonomy_GG.pdf
- Grüll, P., and Lawton, S. (2020). Sovereignty and solidarity: Germany's plans for the EU's foreign policy. *Euractiv.com*. <https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/sovereignty-and-solidarity-germanys-plans-for-the-eus-foreign-policy/>
- Gunnell, J. G. (2017). Political Concepts and the Concept of the Political. *Teoria Polityki*, 1, 187-201. <https://doi.org/10.4467/00000000TP.17.010.6589>, <https://www.ejournals.eu/TP/2017/Nr-1/art/9159/>
- Held, D. (1991). *Political Theory and the Modern State*. Cambridge: Polity.
- Jones, B. (2020). CSDP defence capabilities development. *10 Years of CSDP. Four in-depth analyses requested by the Sub-Committee on Security and Defence of the European Parliament*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/603485/EXPO_IDA\(2020\)603485_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2020/603485/EXPO_IDA(2020)603485_EN.pdf)
- Junker, J-C. (2018). State of the Union 2018. The Hour of European Sovereignty. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/soteu2018-speech_en_0.pdf
- Krasner, S. D. (2001). Sovereignty. *Foreign Policy*, 122, 20-29.
- Kiefer, M. and Pulvermüller, F. (2012). Conceptual representations in mind and brain: Theoretical developments, current evidence and future directions. *Cortex*, 48(7), 805-825. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2011.04.006>
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Lippert, B., Ondarza, N. von, and Perthes, V. (eds.) (2019). European Strategic Autonomy. Actors, Issues, Conflicts of Interests, *SWP Research Paper*. https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2019RP04_lpt_orz_prt_web.pdf
- Margolis, E., and Laurence, S. (2011). Learning Matters: The Role of Learning in Concept Acquisition. *Mind & Language*, 26(5), 507-539. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.2011.01429.x>
- Margolis, E., and Laurence, S. (2023). Concepts. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/concepts/#StrCon>
- Martins, B. O., and Mawdsley, J., (2021). Sociotechnical imaginaries of EU Defence: the past and the future in the European Defence Fund. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 59, 1458-1474. <https://doi.org/10.1111/jcms.13197>

- Merriam-Webster (n.d.). Sovereignty. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/sovereignty#dictionary-entry-1>
- Michel, C. (2021). Elements for a doctrine: In Conversation with Charles Michel'. *Groupe d'études géopolitiques*. September 8. <https://geopolitique.eu/en/2021/09/08/elements-for-a-doctrine-in-conversation-with-charles-michel/>
- Molnár, A. (2022). The idea of a European Security and Defence Union. In: A. Molnár, D. Fiott, F. Asderaki, and S. Paile-Calvo (eds.), *Challenges of the Common Security and Defence Policy*. (pp. 19-36). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Molnár, A., and Jakusné Harnos, É. (2023). The Postmodernity of the European Union: A Discourse Analysis of State of the Union Addresses. *The International Spectator*, 58(1), 58-74. <https://doi.org/10.1080/03932729.2022.2149177>
- Norberg, J. (2015). *Concepts, Political*. Wiley Online Library. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/9781118474396.wbept0188>
- Nuopponen, A. (2010). Methods of concept analysis – A comparative study. *LSP Journal*, 1(1), 4-12.
- Olsen, G. R. (2022). Transatlantic cooperation in flux: Europe's small and cautious steps towards "strategic autonomy". *Defence Studies*, 22(4), 609-623. <https://doi.org/10.1080/14702436.2022.2110477>
- Oxford Learner's Dictionaries (n.d.). Strategic. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/strategic?q=strategic>
- Puglierin, J. and Zerka, P. (eds.) (2022). *European Sovereignty Index*. <https://ecfr.eu/special/sovereignty-index/>
- Recchia, S. (2020). A legitimate sphere of influence: Understanding France's turn to multilateralism in Africa. *Journal of Strategic Studies*, 43(4), 508-533. <https://doi.org/10.1080/01402390.2020.1733985>
- Rule, A., Cointet, J.-P., and Bearman, P. S. (2015). Lexical shifts, substantive changes, and continuity in State of the Union discourse, 1790–2014. *PNAS*, 112(35). 10837–10844. <https://doi.org/10.1073/pnas.1512221112>
- Sartori, G. (1984). Guidelines for Concept Analysis. In: G. Sartori (ed.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis* (pp. 15-85). London: Sage.
- Searle, J. R. (1998). *Mind, Language and Society: Philosophy in the Real World*. New York: Basic.
- Schedler, A. (2010). Concept Formation in Political Science. *CIDE Working Papers*, 219, http://works.bepress.com/andreas_schedler/28/
- Silva, P. M. II, and Zachary, S. (2020). Economic interdependence and economic sanctions: a case study of European Union sanctions on Russia. *Cambridge Review of International Affairs*, 33(2), 229-251. <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1660857>
- Staunton, E. (2022). 'France is back': Macron's European policy to rescue 'European civilisation' and the liberal international order. *Third World Quarterly*, 43(1), 18-34. <https://doi.org/10.1080/01436597.2021.1994384>
- Sutter, C. de (2020). Europe's road to strategic autonomy: Summarising the concrete steps taken. *Finabel*, June 3. <https://finabel.org/europes-road-to-strategic-autonomy-summarising-the-concrete-steps-taken/>

- Temmerman, R. (2000). *Toward New Ways of Terminology Description. A Socio-cognitive Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Temmerman, R. (2007). Approaches to terminology. Now that the dust has settled... *SYNAPSE – A Journal of Professional Communication*, 20, 27-36. https://openaccess.nhh.no/nhh-xmlui/bitstream/handle/11250/2401136/Temmerman_2007_Approaches%20to%20terminology.%20Now%20that%20the%20dust%20h
- Varga, G. (2017). *Towards European Strategic Autonomy? Evaluating the New CSDP Initiatives*. https://kki.hu/assets/upload/07_KKI-Studies_CSDP_VargaG_20171003.pdf
- Vasconcelos, Á. de (2009). Introduction – 2020: defence beyond the transatlantic paradigm. In: Á. de Vasconcelos (ed.), *What ambitions for European defence in 2020?* (pp. 15-26). Condé-sur-Noireau: EU Institute for Security Studies.
- Walker, N. (2013). Constitutionalising Enlargement, Enlarging Constitutionalism. *European Law Journal*, 9(3), 365-385.
- Wallace, W. (1999). 'The Sharing of Sovereignty: The European Paradox'. *Political Studies*, 47(3), 503-521.
- Weiskopf, D. (ed.) (n.d.). Concepts. *Philpapers*. <https://philpapers.org/browse/concepts>
- Weitershausen, I. von, Schafer, D., and Wessels, W. (2020). 'A 'Primus Inter Pares' in EU Foreign Policy? – German Leadership in the European Council during the Libyan and Ukrainian Crises'. *German Politics*, 29(1), 42-58.

Sample texts analyzed

- Borrell, J. and Breton, T. (2020). For a united, resilient and sovereign Europe. https://www.eeas.europa.eu/eeas/united-resilient-and-sovereign-europe-thierry-breton_en
- Council of the European Union (2003). A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. 15895/03. Brussels, 8 December. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15895-2003-INIT/en/pdf>
- European Council Conclusions 19/20 December 2013.á EUCO 217/13. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-217-2013-INIT/en/pdf>
- Council of the European Union (2016). Conclusions on Implementing the EU Global Strategy in the Area of Security and Defence 14 November, <https://www.consilium.europa.eu/media/22459/eugs-conclusions-st14149en16.pdf>
- Council of the European Union (2022). *A Strategic Compass for Security and Defence – For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security*. Brussels, 21 March 2022, (OR. en) 7371/22, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf>
- Elysee (2023) French-German declaration. 22 January, *Elysee.fr*. <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2023/01/22/french-german-declaration>
- Gressani, G. (2021). Elements For A Doctrine: In Conversation With Charles Michel. September. <https://geopolitique.eu/en/2021/09/08/elements-for-a-doctrine-in-conversation-with-charles-michel/>
- Informal meeting of the Heads of State or Government. Versailles Declaration. 10 and 11 March (2022). Versailles, 11 March. <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2022/03/10-11/>

- Joint Declaration issued at the British-French Summit, Saint Malo, France, 3-4 December (1998). EU Institute for Security Studies (ISS-EU). <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsupload/French-British%20Summit%20Declaration,%20Saint-Malo,%201998%20-%20EN.pdf>
- Macron, E. (2017). Sorbonne Speech – Full text / English version. 26 September. <https://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>
- Macron, E. (2018). Speech by the President of the French Republic at the Conference of Ambassadors. 27 August. <https://www.elysee.fr/en/emmanuel-macron/2018/08/27/speech-by-the-president-of-the-french-republic-at-the-conference-of-ambassadors>
- Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy (2016). https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf

Od kvazisuverenosti do pune suverenosti? Tumačenja strateške autonomije i suverenosti u Europskoj uniji

Sažetak Koncept europske suverenosti u središtu je pozornosti od govora Emanuela Macrona na Sorboni 2017. Naše multidisciplinarno istraživanje daje kronološki pregled napora da se uspostave strateška autonomija i suverenost EU-a. Konceptualna analiza ispituje vezu između *suverenosti* i *autonomije* i njihov sadržaj u političkom diskursu. Konačno, dva se koncepta smješta u shemu praktičnog razmišljanja kako bi se istražila ocrтана vizija budućnosti. Analiza diskursa strateških dokumenata vezanih uz autonomiju i suverenost EU-a od 1998. do 2023., nakon Strateškog kompasa i ruske invazije na Ukrajinu, otkrila je razliku između strateške autonomije i suverenosti te evoluciju ideje europske obrane kao srži suverenosti. Naglašavaju se pokušaji da se ti koncepti i s njima povezani postupci EU-a učine prihvatljivima.

Ključne riječi Europska unija, ZSOP, suverenost, strateška autonomija, konceptualna analiza, analiza diskursa

How to cite this article / Kako citirati članak:

Molnár, A., Jakusné Harnos, É. (2024). From Quasi-Sovereignty to Full Sovereignty? The Interpretations of Strategic Autonomy and Sovereignty in the European Union. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 95-116. <https://doi.org/10.20901/an.21.02>

VAŽNOST OKOLIŠNE SIGURNOSTI U EUROPSKOJ SIGURNOSNOJ ARHITEKTURI: ANALIZA SIGURNOSNIH STRATEGIJA EUROPSKE UNIJE

Danijela Lucić <https://orcid.org/0000-0002-5658-3220>

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: dalucic@ffzg.hr

Josip Bilić <https://orcid.org/00000003-0946-5253>

Institut za društvena istraživanja
Zagreb

E-mail: bilic@idi.hr

<https://doi.org/10.20901/an.21.08>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 14. 10.. 2024.

Prihvaćeno: 6. 11. 2024.

Sažetak U radu se propituju trendovi sigurnosnih strategija Europske unije, odnosno jednog aspekta sigurnosti – okolišnog. S obzirom na to da već više od tri desetljeća sigurnosne politike gledaju na okolišni element kao jedan od pet ključnih za (nad)nacionalnu, ali i individualnu sigurnost, u radu se razmatra zastupljenost tog elementa u strategijama sigurnosti Europske unije. Analiziraju se promjene u ključnim sigurnosnim dokumentima EU te se postavlja pitanje o zastupljenosti okolišne sigurnosti u sigurnosnim strategijama EU i mogućim posljedicama neuravnoteženih sigurnosnih politika. Analiziraju se četiri ključna sigurnosna dokumenta EU: *Sigurna Europa u boljem svijetu* (2003), *Unutarnja sigurnosna strategija za Europsku uniju* (2010), *Globalna strategija za vanjsku i sigurnosnu politiku Europske unije* (2016) te *Strateški kompas za sigurnost i obranu* (2022). Ne umanjujući značaj okolišne sigurnosti, zaključuje se kako prioritiziranje jedne dimenzije sigurnosti može generirati brojne sigurnosne rizike, no i da okolišna sigurnost može biti važan konstitutivni element nekih drugih sigurnosnih dimenzija. Tvrdi se da analizirani pristup okolišnim politikama može postati identitetsko pitanje, odnosno način izdvajanja i razlikovanja Europske unije od drugih nacionalnih i nadnacionalnih aktera te se u radu propituju moguće posljedice takve strateške orijentacije.

Ključne riječi okolišna sigurnost, strategije sigurnosti EU, sigurnosne politike, okolišne politike, sigurnosni rizici, sekuritizacija okoliša

Uvod

Dobro je poznato, a i posve razumljivo, da je pravo na zdravi okoliš jedno od temeljnih ljudskih prava. Okoliš je sve ono što na nas okružuje, bilo prirodno, bilo stvoreno, to je naš životni medij. Kada je okoliš ugrožen, kvaliteta života opada, a rizici i nesigurnosti života rastu. Budući da je čovjek jedan od bitnih, premda ne i jedini faktor ugroze svog životnog medija, jasno je da rastom populacije, već i statistički gledano, raste rizik ugrožavanja okoliša. Usporedbe radi, 1950-ih godina na zemlji je živjelo 2,5 milijarde ljudi. Danas, sedamdesetak godina kasnije, procjenjuje se da je taj broj 7,7 milijardi. Navedena brojka, koja ima tendenciju rasta, objektivan je razlog za stavljanje okolišnih pitanja visoko na agendu prioriternih svjetskih političkih pitanja. Usporedno s rastom broja stanovnika odvijala se, i još uvijek se odvija, ubrzana industrijalizacija, proizvodnja i potrošnja.

Nadalje, klimatske promjene koje se povezuju s tim kretanjima dovele su i do nestašice osnovnih resursa za život dijela stanovništva što je pak rezultiralo sukobima za resurse i migracijom stanovništva, a što će se vjerojatno nastaviti i u budućnosti. Naš je životni medij u stalnim promjenama i biva ugrožen našim djelovanjem i nedjelovanjem. Samim time, ugrožena je i sigurnost pojedinaca, sigurnost država i društava te naposljetku i globalna sigurnost.

Kada je 1972. godine u Štokholmu organizirana konferencija Ujedinjenih naroda *Human Environment*, međunarodna je zajednica ukazala na probleme koji postoje, pozivajući države na djelovanje. Iako je Hladni rat još uvijek bio aktualan, a samim time shvaćanje sigurnosti bilo jednodimenzionalno, odnosno isključivo vojno, okoliš kao važan element sigurnosti tada je stavljen kao bitna tema na svjetsku političku (i sigurnosnu) agendu. U jednom, od sedam tada donesenih proglašenja UN-ove konferencije, navodi se kako je zaštita i unapređenje ljudskog okoliša ključno pitanje koje utječe na dobrobit naroda i gospodarski razvoj diljem svijeta te je, samim time, "gorući zahtjev svih naroda i dužnost svih vlada" (UN, 1973: 3).

Kraj 1980-ih, a napose početak 1990-ih, donijet će globalne političke i sigurnosne promjene. Raspadom Sovjetskog Saveza i završetkom Hladnog rata, sigurnost će pored vojne dimenzije dobiti još četiri druge – političku, ekonomsku, socijalnu i okolišnu. Gotovo istovremeno s rađanjem novog shvaćanja sigurnosti, 1993. godine, stupanjem na snagu ugovora u Maastrichtu, rađa se i Europska unija. Politička i ekonomska nadnacionalna zajednica koja će početi oblikovati i svoju sigurnosnu politiku. U njezinim strateškim dokumentima, posebno sigurnosnim strategijama, okoliš će s vremenom zauzimati sve važnije mjesto. Danas je Europska unija jedna od predvodnica u svijetu kada su u pitanju okolišne politike. Štoviše, Europskim zelenim dogovorom (*European Green Deal*) koji je odobren 2020. godine, EU želi europski kontinent učiniti prvim klimatski neutralnim kontinentom u svijetu. U nastojanju da ostvari navedeni cilj, EU donosi brojne politike kojima je uloga "utvrđivanje i poboljšavanje stanja" okoliša (EEA, 2024). Želeći biti korifej u području okolišnih pitanja, Europska unija u svojim sigurnosnim strategijama, posebno onim recentnim, stavila je velik naglasak na okolišnu dimenziju sigurnosti. U radu se stoga postavlja pitanje o obilježjima i trendovima okolišne sigurnosti u europskim sigurnosnim strategijama te se propituju moguće posljedice na ukupnu sigurnost Europske unije.

Okoliš i sigurnost

Definiranje okoliša na prvu se čini jednostavnijim od definiranja sigurnosti s obzirom na to da sigurnost pretpostavlja "objektivnu" i "subjektivnu" dimenziju (Wolfers, 1952: 485). Prema Jonu Barnettu (2010: 553), okoliš se odnosi na sve biološke, fizičke i kemijske komponente potrebne za održanje života. Moglo bi se reći da ovdje ne postoje subjektivni, nego samo objektivni elementi. Ipak, u društvenim znanostima koncept okoliša nije toliko samorazumljiv te se pojavljuju brojne prepreke postizanju konsenzusne definicije. Raspravljajući o etimologiji riječi okoliš, odnosno njegovoj inačici u engleskom jeziku – *environment*, Young (1986: 86) govori o dvjema definicijama okoliša. Prema prvoj, okoliš predstavlja ukupnost svega što nas okružuje dok je prema drugoj riječ o dinamičnom procesu, odnosno akciji i interakciji okoliša i organizama koje on okružuje.

No, imajući u vidu prijepore koji postoje u definiranju, Young navodi kako se termin može uspješno koristiti jedino ako ga se učini više operacionalnim i to "korištenjem stalnih i ponavljajućih izmjena i dopuna" (Young, 1986: 114), a to je moguće isključivo kroz interdisciplinarni pristup. S druge pak strane, Kumar (2018: 314) navodi kako je okoliš teško definirati upravo zato jer se proučavanje okoliša temelji na različitim znanostima i disciplinama poput znanosti o okolišu (eng. *environmentology*), prirodnim znanostima, znanostima o ekologiji atmosfere, oceanologiji i mnogim drugima. U konačnici, brojne su definicije okoliša i brojne su razlike među njima. Prema Alanu Gilpinu (2000: 92), okoliš predstavlja fizičko okruženje i okolnosti u kojima se čovječanstvo bori za opstanak i napredak, a uključuje planet Zemlju i svemir te neposredno okruženje živih organizama, odnosno biosferu. Okoliš pojedinca uključuje abiotičke čimbenike poput tla, vode, atmosfere, klime, zvuka, mirisa i okusa te biotičke čimbenike kao što su drugi ljudi, životinje, biljke, bakterije i virusi.

Europska agencija za okoliš (*European Environment Agency* – EEA), navodi kako koncept okoliša uključuje sve aspekte ljudskog okruženja koji utječu na pojedince i društvene skupine, a to pretpostavlja izgrađeni okoliš, prirodni okoliš i sve prirodne resurse, uključujući zrak, zemlju i vodu kao i okolinu radnog mjesta (EEA, 2024). U definiciji Europske unije prisutna je subjektivnost u razmatranju okoliša koji predstavlja "kombinaciju elemenata čiji složeni međuodnosi čine okruženje, okruženje i uvjete života pojedinca i društva kakvi jesu ili kakvim ih se osjeća" (EEA, 2024). Kako su daljnji predmet rasprave upravo dokumenti, odnosno strategije sigurnosti EU, posljednja definicija relevantna je za daljnju analizu.

Kada govorimo o sigurnosti, ona je važan predmet sustavnijih rasprava mislilaca još od 17. stoljeća, no njezino značenje nema jedinstven smisao. Uz to što ima subjektivnu i objektivnu komponentu, riječ je o širokom pojmu u koji je moguće upisati brojna značenja, nerijetko prema različitim partikularnim interesima onih koji ga definiraju. Tu moguću lepezu značenja plastično je opisao Williams (2008: 1) rekavši da je sigurnost subjektivan i elastičan termin poput ljepote, odnosno da znači upravo ono i onoliko koliko izrekne subjekt koji o njoj govori. Sa svojim subjektivnim i objektivnim elementima, sigurnost je i stanje i osjećaj, no i djelatnost i proces.

U teorijskim raspravama o međunarodnim odnosima i sigurnosti različiti su mogući pogledi na istu. Najpoznatiji je realistički gdje je sigurnost shvaćena kao funkcija države, a počiva na sili, odnosno vojnoj moći države. Liberalni pogled kaže da se sigurnost temelji na ekonomskim odnosima, progresu pojedinca, država i međunarodne zajednice. Konstruktivistički pogled će reći da sigurnost, odnosno

nesigurnost, počiva na odnosima među akterima i nematerijalnim aspektima.¹ Posljednji je pogled dao važan doprinos tome da se sigurnost iz tradicionalnog jednodimenzionalnog, isključivo državocentričnog pristupa, krene promatrati kroz više dimenzija i razina. Naime, padom Sovjetskog Saveza, politički, ekonomski i društveni život se bitno mijenjaju, a s njima i sigurnost kao njihov važan aspekt. Te promjene pratile su i kretanja u području rasprava o sigurnosti te kritički usmjereni mislioci ukazuju na nužnost novog, modernog pogleda na sigurnost. Tako su u modernom poimanju sigurnosti pored države, koja je ostala referentni okvir sigurnosti, nezaobilazan akter postali i pojedinci kao i razne grupacije na nacionalnoj razini, ali i nadnacionalni akteri. Osim toga, događa se i bitna promjena u sadržaju koncepta sigurnosti. Dimenziji vojne sfere i sile, pridodane su još četiri – ekonomska, politička, socijalna i okolišna. Taj novi pogled na sigurnost prvi je put prezentiran 1991. godine u knjizi *People, States and Fear* jednog od najznačajnijih predstavnika Kopenhaške škole sigurnosnih studija – Barryja Buzana.²

Vrlo brzo po intenziviranju akademskih rasprava i publikacija o sigurnosti, Ujedinjeni narodi 1994. godine predstavljaju koncept ljudske sigurnosti (eng. *human security*) gdje se sigurnost poistovjećuje s ljudima i razvojem, a ne s teritorijem i naoružanjem (UNDP, 1994). Taj koncept također pretpostavlja razmatranje triju razina sigurnosti. Uz individualnu i nacionalnu, nužno je uključiti i globalnu sigurnost zbog međuovisnosti svijeta u svim sigurnosnim dimenzijama. Kao što navodi Rothschild (1995: 55) sigurnost se "širi u svim smjerovima; od nacionalnih država, uključujući gore prema međunarodnim institucijama, dolje prema regionalnoj ili lokalnoj vlasti, bočno prema nevladinim organizacijama, javnom mnijenju, tisku te na apstraktne sile prirode ili tržišta".

Da je sigurnost nužno upućena na okoliš jasno ističu Tatalović, Grizold i Cvrtila (2008: 9) gdje se ukazuje na dvojakost sigurnosti, to jest odnos čovjeka i čovjeka te odnos čovjeka i prirode i, kao što navode Malnar, Dokman i Lucić (2022: 73), "gledajući unazad, nije bilo druge mogućnosti nego uključiti okoliš u razmatranja o sigurnosti". Tako je novoj paradigmi, postavljenoj početkom 1990-ih godina, okoliš postao sastavnom dimenzijom sigurnosti i nezaobilazan na bilo kojoj od triju razina. Sigurnost, prema tome, više ne može biti definirana bez elementa okoliša kao čovjekova životnog medija. Preostalo je novi pogled na sigurnost i novu definiciju sigurnosti, u kojoj okoliš igra važnu ulogu, implementirati u nacionalne i nadnacionalne politike.

Okolišna sigurnost: pregled istraživanja

Nekoliko godina prije završetka Hladnog rata, a samim time i inauguracije nove paradigme sigurnosti, Svjetska komisija za okoliš i razvoj, 1987. godine, u svom izvješću "Naša zajednička budućnost" (*Our Common Future*)³, u kojem je dominantna tema održivi razvoj, uvodi sintagmu "sigurnost okoliša" (UN, 1987: 34).

¹ Sva tri teorijska pravca kroz vrijeme su dobivala svoje izvedenice te, u manjoj ili većoj mjeri, mijenjala postavke. No, za potrebe ovog rada dovoljno je zadržati se na ključnim postavkama triju pravaca i njihova shvaćanja sigurnosti.

² Glavni predstavnici Kopenhaške škole su Barry Buzan, Ole Wæver i Jaap de Wilde. Iako su se kritički odnosili prema, do tada vladajućem gledanju na sigurnost, predstavnici Kopenhaške škole razlikuju se u nekim mišljenjima od predstavnika Kritičkih sigurnosnih studija, prije svega Keitha Krausea i Michaela Williamsa, no svima im je zajednički kritički stav prema tradicionalnom pogledu na sigurnost.

³ U ovom izvješću, koje se još naziva i Brundtland Report, navodi se kako cjelokupni pojam sigurnosti, koji je tradicionalno shvaćen u smislu političkih i vojnih prijetnji nacionalnoj

U zanimljivoj korespondenciji autora Thomasa Homer-Dixona i Marca Levyja, iz 1995. godine, uviđaju se prijepori i različiti pogledi na povezivanje dvaju koncepata. Levy izričito govori o sigurnosti u sferi okoliša, gledajući utjecaje na okoliš kao sigurnosne probleme kojima se tako nastoji zainteresirati kreatora politika za navedena pitanja. Homer-Dixon pak izbjegava riječ sigurnost i govori o vezi okolišnog stresa i nasilja smatrajući da se nasilje može lakše definirati, identificirati i mjeriti nego sigurnost.

Græger (1996) razmatra višerazinski pristup okolišnoj sigurnosti koji uključuje globalnu, regionalnu, nacionalnu i subnacionalnu razinu donošenja odluka, u skladu s načelom supsidijarnosti te smatra kako on donosi dinamičniji okvir za djelovanje nego što je državocentrični pristup koji je još uvijek dominantan u promišljanju sigurnosti i donošenju politika. Govoreći o samom konceptu okolišne sigurnosti, Græger govori kako, unatoč evidentnim poveznicama između okoliša i sigurnosti, postoje mnogi "problematični aspekti koji se moraju uzeti ozbiljno" no bez obzira na to riječ je o plodonosnom konceptu koji se ne može svesti na jednu razinu te on važi bez obzira na nepostojanje univerzalno prihvaćene definicije (Græger, 1996: 115).

S obzirom na to da ni sigurnost ni okoliš nisu jednoznačno definirani, preuzetno bi bilo očekivati postojanje unisone definicije sigurnosti okoliša. Belluck i dr. (2007: 4) govore kako je sigurnost okoliša "loše definiran pojam" s brojnim definicijama koje pokazuju da koncept još uvijek nije široko prihvaćen. Prije više od dva desetljeća, Allenby (2000: 5) navodi kako je sigurnost okoliša "relativno nov i još uvijek pomalo sporan koncept", a moguće ga je definirati kao "sjecište pitanja zaštite okoliša i nacionalne sigurnosti na razini nacionalne politike". Za Barnetta sigurnost okoliša ima višestruka značenja koja se mogu kategorizirati u šest ključnih interpretacija:

Prvo, sigurnost okoliša može se promatrati kao utjecaj ljudskih aktivnosti na okoliš.

Drugo, sigurnost okoliša može se odnositi na utjecaj vojno-industrijskog kompleksa, uključujući rat, na okoliš.

Treće, promjena okoliša može se promatrati kao sigurnosni problem zajednički svim državama, koji stoga zahtijeva kolektivno djelovanje.

Četvrto, promjena okoliša može se smatrati prijetnjom nacionalnoj sigurnosti.

Peto, promjena okoliša identificirana je kao mogući uzrok nasilnog sukoba.

Šesto, promjena okoliša može se promatrati kao rizik za ljudsku sigurnost. (Barnett, 2010: 554)

Chalecki (2007) sigurnost okoliša predstavlja kao sposobnost izdržavanja oskudice ekoloških dobara, izdržavanje ekoloških rizika ili negativnih posljedica promjena ili sukoba povezanih s okolišem. U sklopu Milenijskog projekta koji je 1996. pokrenulo Američko vijeće za Sveučilište Ujedinjenih naroda, 1998. godine provedene su dvije ankete o okolišnoj sigurnosti. Upitnici su osmišljeni za studiju čiji je cilj

suverenosti, mora biti proširen kako bi uključio rastuće utjecaje okolišnog stresa, bilo lokalno, nacionalno, regionalno ili globalno. U Izvješću se ističe kako "ne postoje vojna rješenja za 'nesigurnost okoliša'" (UN, 1987: 34) te se daju i konkretni prijedlozi za trošenje novca za okolišnu sigurnost umjesto u vojne svrhe, primjerice: "Aktijski plan za tropske šume koštao bi 1,3 milijarde dolara godišnje tijekom pet godina. Ovaj godišnji iznos je ekvivalent pola dana vojnih izdataka diljem svijeta ..." (UN, 1987: 297).

bio definirati okolišnu sigurnost, detektirati prijetnje istoj te adresirati odgovorne za rješavanje problema okolišne sigurnosti. Prvi anketa provedena je u lipnju 1998. godine na sastanku Svjetske banke. Odabranim panelistima, koji su involvirani u tematiku okolišne sigurnosti, njih šezdeset, poslana su sljedeća pitanja:

1. Postoji li u vašoj državi službena definicija okolišne sigurnosti?
2. Kako bi se trebalo definirati okolišnu sigurnost?
3. Koje su potencijalne prijetnje okolišnoj sigurnosti?
4. Koje bi se opće politike trebale baviti ovim problemom i tko treba osigurati vodstvo? (Glenn i Gordon, 2001: 10)

Nakon preliminarnog istraživanja, odnosno prikupljenih odgovora o elementima definicije i samoj definiciji, najviše je ocijenjena definicija prema kojoj je okolišna sigurnost javna sigurnost od opasnosti za okoliš koje su uzrokovane prirodnim i ljudskim procesima bilo zbog neznanja, nesreća, lošeg upravljanja ili planski te su nastali izvan ili unutar granica države (Glen i Gordon, 2001: 15). Unutar istog istraživanja, panelisti su ponudili i jedanaest novih definicija, no kao svojevrсни konsenzus, točnije rezultat istraživanja Delfi metodom, isplivala je navedena definicija.

U studiji izrađenoj u sklopu spomenutog Milenijskog projekta – *Future International Environmental Security Issues and Potential Military Requirements over the period of 2010 to 2025*, iz 2001. godine, Glenn i Gordon (2001: iii) daju široku definiciju okolišne sigurnosti navodeći kako je riječ o "sposobnosti okolišnih (prirodnih) sustava za održavanje života". Za pojedine stručnjake povezivanje okoliša i sigurnosti je važan normativni i analitički korak koji je bitno doprinio buđenju svijesti o okolišnim problemima posebno na razini svjetske politike (Brock 1991; Lodgaard, 1992). S druge pak strane, neki sigurnosni stručnjaci smatraju kako je povezivanje okoliša i sigurnosti na "visokoj razini" međunarodne politike dovelo do "militarizacije pitanja okoliša" (Barnett, 2010: 211), odnosno neželjenih efekata sekuritacije (Buzan, Waever & de Wilde, 1995), što se očituje u čestim opravdanjima za korištenja hitnih mjera uz dokidanje postojećih procedura, što može dovesti i do kršenja ljudskih prava.

Da je koncept okolišne sigurnosti dobio na značaju i da je prihvaćen u akademskoj zajednici kao koncept vrijedan istraživanja jasno ukazuje publikacija *Environmental Security Approaches and Issues* iz 2012. koju su uredili Rita Floyd i Richard Matthew, a koja je svoje reizdanje doživjela 2015. godine. Već u samom uvodu autori ukazuju da je u prethodna dva desetljeća u SAD-u, ali i u svijetu općenito, evidentan značajan rast literature koja povezuje koncepte sigurnosti i okoliša, no i da postojeća literatura "reflektira fragmentaciju" (Floyd i Matthew, 2015: 2). U prvom poglavlju navedene studije, Rita Floyd piše o novom okviru za razumijevanje sigurnosnih studija te ističe kako postojeća literatura otkriva kako "okolišna sigurnost znači različito za različite ljude" te izdvaja četiri debate koje definiraju suvremenu okolišnu sigurnost (Floyd, 2015: 21, 28-29). U svom zaključku Floyd (2015: 31) ističe da dok god je okolišna sigurnost u bilo kojem obliku interes donositelja političkih odluka, problem različitih pristupa okolišnoj sigurnosti neće nestati i sigurnosni će analitičari trebati analitičke (teorijske) pristupe da bi objasnili svijet. Javne su politike u tom smislu neupitno važne i za definiranje i analizu okolišne sigurnosti. Hakala i dr. (2019: 5) okolišnu sigurnost promatraju na tri razine – lokalnoj, koja pretpostavlja utjecaj na ljudsku dobrobit izravno ili kroz društvo; geopolitičkoj gdje se sudaraju politički i međunarodni utjecaji te strukturalnoj, koja pretpostavlja promjene u ekonomskom i političkom sustavu koji su nužni za održiva i sigurna društva.

U Hrvatskoj su okolišna pitanja bila u fokusu autorâ razliĉitih provenijencija. Sustavnu studiju okolišnih politika pod naslovom *Okolišne politike i razvojne teme* 2017. godine objavile su autorice Sanja Tišma, Ana-Marie Boromisa, Marina Funduk i Helena Ćermak. Autorice, između ostalog, razmatraju pitanje okolišnih politika te njihove provedbe na svim razinama, počevši od lokalne, preko nacionalne do globalne.⁴

Za Europsku uniju, sigurnost okoliša jedan je od političkih prioriteta koji "sve više dominira nacionalnim i međunarodnim programima, mijenjajući obrambene i geopolitičke paradigme" (EC, 2020). Häbel i Hakala (2021: 1) ističu kako je EU "ključni akter" zalaganja za održivi razvoj i začetnik "politika zaštite okoliša" te da u isto vrijeme ima cilj postati "značajan sigurnosni akter" koji je "prepoznao ulogu promjena u okolišu kao važnih faktora sigurnosti". Upravo ta tematika je u središtu istraživanja Kantemnidisa i Botetzagiasa (2023). Oni su u provedenim intervjuima ispitali dionike uključene u kreiranje Zajedničke sigurnosne i obrambene politike EU o ključnim konceptima okolišne sigurnosti. Nakon provedenog istraživanja autori su donijeli nekoliko zaključaka među kojima je i onaj da akteri unutar EU imaju različite poglede prema okolišnoj sigurnosti pa iz toga proizlaze i različiti pristupi rješavanju problema, odnosno kreiranja politika iz domene okolišne sigurnosti koje su najčešće reaktivne, a ne proaktivne odnosno preventivne (Kantemnidis i Botetzagias, 2023: 16).

Iako i dalje postoje različita konceptualna gledanja na okolišnu sigurnost te ne postoji jedinstvena definicija, ipak postoje zajednička nadnacionalna pa i globalna stremljenja ka politikama u sferi okolišne sigurnosti. O tome piše i Milani, ističući kako je došlo do "pomicanja okolišnih problema s 'lebdećeg' na 'strateško' mjesto na globalnom dnevnom redu" i da se to pomicanje pojavljuje na mnogo razliĉitih razina "unutar tvrtki, sektora industrije, samog društva i vlada" (2009: 3). Europska unija je u tome zasigurno jedan od predvodnika i okolišnu sferu sigurnosti je, posebice u posljednjih nekoliko godina, stavila visoko na listu prioriteta. No, prioritiziranje sa sobom nosi rizike negativnih efekata sekuritizacije te zanemarivanja ostalih dimenzija sigurnosti i neuravnoteženost (sigurnosnih) politika. U nastavku se stoga analiziraju strategije sigurnosti EU, kako bi se utvrdili trendovi u području sigurnosti okoliša kao i moguće posljedice za ukupnu sigurnosnu sliku EU.

⁴ U ovoj studiji korištena je sintagma okolišne, a ne ekološke politike što se nerijetko u hrvatskom jeziku neopravdano koristi sinonimski. Primjerice, Bilandžić (2013) kao i neki prijevodi na hrvatski (Barnett, 2010) koriste sintagmu "ekološka sigurnost". U ovom je radu korištena sintagma "okolišna sigurnost" iz nekoliko razloga koji su dijelom pojašnjeni u tekstu gdje se objašnjava koncept okolišne sigurnosti. Prije svega, u engleskom jeziku u kontekstu sigurnosnih/politiĉkih pitanja i teorijama međunarodnih odnosa koristi se termin *environmental security* što oznaĉava okoliš, a ne ekologiju. Sličnosti i konceptualna preklapanja "ekološke" i "okolišne sigurnosti" postoje, što su svom istraživanju pokazale Kostova i Sidova, 2020, no razlike između dvaju termina su mnoge te okolišna sigurnost obuhvaća i ekološku sigurnost. Valja istaknuti kako je "sustavno istraživanje izravnih i neizravnih utjecaja ljudskih djelatnosti na okoliš započelo ... razvojem ekologije" (Prebilić i Ober, 2005: 203), no, kao što najjednostavnije objašnjenje kaže "okoliš je sve što nas okružuje, a ekologija je naĉin na koji to sve funkcionira" i ona "nastoji razumjeti životne procese, prilagodbu i biološku raznolikost" (BYU'S, 2024). Stoga je predmet analize "okolišna sigurnost" koja se u radu sinonimski naziva i "sigurnost okoliša".

Metodologija

Rad se oslanja na kvalitativnu metodologiju u širokom smislu, odnosno analizu dokumenta javnih politika koja je usmjerena na sadržaj, kontekst, ciljeve i implikacije javnih politika. Riječ je pritom o "interpretativnom pristupu" (Yanow, 2011) u analizi politika u kojemu je fokus na značenjima koja te politike imaju za širok krug relevantne javnosti, a cilj je razumjeti značenja i društvene konstrukcije koje su dio tih tekstova. U svom radu iz 2007. Yanow ističe kako će interpretacijska analiza politika postati sve poznatija i kako će se njezina primjena povećati te da je "eksplozija interesa" za takve pristupe vidljiva u područjima koja tradicionalno nisu obuhvaćena studijama javnih politika, a tu se prije svega misli na sigurnosne studije kao i druga područja međunarodnih odnosa (Yanow, 2007: 118). Analizom dokumenata nastojalo se detektirati stanja okolišne sigurnosti (kao jednog aspekta sigurnosti) unutar europskog razumijevanja sigurnosti prikazanom u sigurnosnim strategijama EU. Odnosno, cilj je bio dvostruk: (1) na općoj razini analizirati položaj okolišne sigurnosti unutar strategija te odgovoriti na pitanje kako EU vidi i definira okolišnu sigurnost, ili, što za EU uopće predstavlja okolišna sigurnost? (2) dijakronijski promatrati kako se mijenjala pozicija i važnost okolišne sigurnosti unutar sigurnosnih strategija Europske unije. Interpretacijska analiza dokumenata promatra EU kao aktera i kreatora sigurnosnih politika, gdje promjene u važnosti jednog aspekta sigurnosti pretpostavljaju i nose sa sobom dodatna značenja i kontekst. Naglasak u radu je, dakle, na tumačenju promjene značenja temeljnih pojmova i razumijevanju elemenata dokumenata javnih politika kroz vrijeme, a ne na složenoj interakciji aktera na osnovi značenja u društvenom kontekstu. Pitanja implementacije, osim na razini projekcija i preciznosti samih dokumenata, ostavljaju se po strani u smislu stvarnih promjena u društvenom i okolišnom kontekstu povezanih s procesom implementacija strategija (usp. O'Toole, 2000).

Iako se u radu, jednostavnosti radi, analizirane strategije stavljaju u zajedničku kategoriju "sigurnosne strategije Europske unije" treba imati na umu kako je zapravo riječ o tri različita tipa strategija, a posljednji analizirani dokument je zapravo strategija koja je i ujedno akcijski plan. Dakle, u radu se analiziraju vanjska sigurnosna strategija EU iz 2003. pod nazivom *Sigurna Europa u boljem svijetu*, zatim unutarnja strategija iz 2010. godine pod nazivom *Unutarnja sigurnosna strategija za Europsku uniju*, *Globalna strategija vanjske i sigurnosne politike Europske unije* iz 2016. godine te akcijski plan iz 2022. nazvan *Strateški kompas za sigurnost i obranu*. No, unatoč različitom karakteru, ove se strategije međusobno nadopunjuju, a što je i naznačeno u svakoj od njih. Iako se posljednja strategija, ona iz 2022. godine, naziva akcijskim planom, ona je u svojoj srži zapravo i strategija (Fiott i Lindstrom, 2021) koja se također nastavlja na prethodne te sadržajno predstavlja dokument najsličniji onome što bi se moglo nazvati europskom sigurnosnom strategijom.

Konačno, dokumenti ovog tipa legitimna su jedinica analize s obzirom na to da predstavljaju normativni okvir europskog shvaćanja sigurnosti. Uz to, strategije bi kao takve trebale predstavljati okvir iz kojeg će proizlaziti implementacija politike. Ili, kako zaključuje Bilandžić (2012: 56), one bi trebale biti vrhovni dokument "političkog značaja sa strateškim pogledom na pitanja sigurnosti".

Okoliš u strategijama sigurnosti Europske unije

Iako je pitanje sigurnosti od samih početaka vezano uz europsku integraciju⁵ čini se kako je dugo vremena ono bilo zanemareno ili barem zapostavljeno iza nekih drugih pitanja poput ekonomskih, da bi pojavom raznih kriza sigurnost opet zauzela bitno mjesto u tom procesu. Upravo su krize i prethodile formiranju strategija sigurnosti Europske unije: rat u Iraku strategiji iz 2003., ekonomska kriza strategiji iz 2010., migracijska i teroristička kriza onoj iz 2016., a rat u Ukrajini, posljednjoj, iz 2022. godine. No, osim kao reakcije na krize, te strategije nastoje definirati viđenje svijeta iz perspektive Europske unije. Odnosno, pokušavaju odgovoriti na pitanje koje je postavio bivši predsjednik Europske komisije Jacques Delors 1991. godine: "Kako vidimo sutrašnji svijet i kakvu ulogu mi namjeravamo igrati?" (EC, 1991).

Takva vizija svijeta, čini se, predstavlja alternativu unilateralnom pogledu koji dominira u nacionalnim strategijama sigurnosti. Za razliku od njih, tvrdi Kirchner (2007), europske sigurnosne strategije nude multilateralan i sveobuhvatan pristup sigurnosti koji se fokusira na zajedničke, nerijetko i globalne prijetnje. Štoviše, europsko shvaćanje sigurnosti, a što je vidljivo i kroz strategije, ne samo da je sveobuhvatno, nego često zanemaruje "klasično" poimanje sigurnosti, a naglašava ono "suvremenije". Odnosno, stavlja naglasak na elemente "meke moći" (*soft power*), zanemarujući elemente "tvrde moći" (*hard power*). Takav odnos prema sigurnosti, kao i "sekuritizacija okoliša" općenito, od 1960-ih godina otvaraju prostor za proučavanje okoliša kao bitnog elementa ukupne sigurnosti EU unutar europskih sigurnosnih strategija (Hough, 2019).

Sigurna Europa u boljem svijetu

"Sigurna Europa u boljem svijetu" (*A Secure Europe in a Better World*) prva je europska sigurnosna strategija (dalje u tekstu: ESS), nastala 2003. godine te je s njom, u formalnom smislu, završen proces formiranja zajedničke vanjske i sigurnosne politike EU (Bilandžić, 2012). Riječ je o vanjskoj sigurnosnoj strategiji, dok ona unutarnja dolazi naknadno. Tom je strategijom EU nastojala preuzeti "udio u odgovornosti za globalnu sigurnost i izgradnju boljeg svijeta" (ESS, 2003). ESS zapravo nije zamišljena kao akcijski plan (Tocci, 2017) niti uključuje (osim u formalnom smislu) okvir i implementacijske elemente javne politike. Umjesto toga, ona je prije zamišljena kao lista (geo)političkih orijentacija, vizija i ideja, ili, zbornik pravila i načela za suradnju u sigurnosnom području (Bilandžić, 2012). Stoga se u analizi pitamo – kakva je vizija europskog sigurnosnog okruženja (okoliša) i koja je uloga okolišne sigurnosti u izgradnji tog okruženja?

Unutar prve strategije EU je, dakle, definirala temeljne ciljeve i identificirala zajedničke *prijetnje* – terorizam, proliferacija oružja za masovno uništenje, regionalni sukobi, krhke države i organizirani kriminal. ESS je prepoznala i globalne *izazove* kao što su: razvoj tehnologije, globalizacija, pitanje protoka informacije, energije i transporta, rat, glad, bolesti te globalno zatopljenje. Uz prijetnje i izazove, strategijom su određena i tri strateška cilja – rješavanje prijetnji, izgradnja sigurnosti u susjedstvu te međunarodni poredak zasnovan na učinkovitom multilateralizmu. Konkretno, ESS predlaže i određene elemente javnih politika koji uključuju sposobniju i koherentniju Europu koja surađuje s partnerima. Iako ne postoji konsenzus među analitičarima o tome da je riječ o "pravim *policy* elementima", za ovu analizu je značajno pitanje prisutnosti elemenata okolišne sigurnosti unutar normativnog odre-

⁵ Npr. Pariški ugovor iz 1951. godine ili Plevenov plan iz 1950. godine.

đenja sigurnosti EU kroz analizirani dokument. Vidljivo je, dakle, kako se unutar ESS-a ni u jednom slučaju ne koristi pojam okolišne sigurnosti, pa se niti ne definira što bi za EU uopće bila okolišna sigurnost. S druge strane, Europska je unija ovom Strategijom prihvatila šire i višedimenzionalno shvaćanje sigurnosti, identificirala je prijetnje kao globalne i pretpostavila nužnost zajedničkog/globalnog djelovanja. Štoviše, u ovom su dokumentu prisutni određeni elementi okolišne sigurnosti ili su barem postavljeni neki preduvjeti za njeno pojavljivanje u budućim strategijama. U tom smislu, iako ESS ne uključuje eksplicitno okolišnu sigurnost kao dio cjelovitog shvaćanja sigurnosti EU, prepoznavanje uzročno-posljedične veze između globalnog zagrijavanja i možebitne destabilizacije društva (npr. u obliku migracija) (ESS, 2003: 3), ili svijest o potencijalnim opasnostima energetske ovisnost za EU (ESS, 2003: 3) i svijest o važnosti koherentnih okolišnih politika (ESS, 2003: 13) dijelovi su onoga što prepoznajemo kao okolišna sigurnost.

Također, kada se govori o ESS-u nužno je spomenuti i "Izvješće o implementaciji Europske sigurnosne strategije" (*Report on the Implementation of the European Security Strategy*) (dalje u tekstu: *Izvješće*) iz 2008. godine. Osnovni zadatak *Izvješća* bio je "ispitati kako je strategija funkcionirala u praksi i što bih trebalo učiniti kako bi se poboljšala implementacija" (EU, 2008: 3). U tom smislu, čini se kako su po pitanju okolišne sigurnosti učinjene određene izmjene te kako je naglašavanje ove dimenzije sigurnosti prepoznato kao bitno kako bi se poboljšala implementacija strategije. Dok su se u ESS-u elementi okolišne sigurnosti pojavljivali unutar širih kategorija te nisu prepoznati kao ključne prijetnje za sigurnost EU, a riječ *okoliš* se pojavljivala u svojstvu sigurnosnog okruženja ili okolišnih politika. Također, u ovom se dokumentu po prvi puta ugroza okoliša prepoznaje kao potencijalna ugroza sigurnosti EU. Pa su tako u *Izvješću*, uz proliferaciju oružja za masovno uništenje te terorizam i organizirani kriminal, energetska sigurnost i klimatske promjene postale jedne od četiriju ključnih izazova i prijetnji Europskoj uniji.

Unutarnja sigurnosna strategija za Europsku uniju

"Unutarnja sigurnosna strategija za Europsku uniju" (*Internal Security Strategy for the European Union*) (dalje u tekstu: ISS) druga je po redu europska sigurnosna strategija iz 2010. godine, a kako upućuje i njen naziv, odnosi se na unutarnju strategiju Europske unije. Ova je strategija usvojena kako bi se "Europa pogurala naprijed, spajajući postojeće aktivnosti i postavljajući načela i smjernice za buduće djelovanje" (ISS, 2010: 10).

ISS se po pitanju okolišne sigurnosti ne razlikuje previše od prethodne strategije, a posebice od *Izvješća* iz 2009. godine. U oba slučaja prisutni su elementi okolišne sigurnosti, višedimenzionalno razumijevanje sigurnosti, naglašava se važnost zajedničkog i nadnacionalnog djelovanja te se upućuje na globalni karakter prijetnji. Također, iako se i dalje ne nudi definicija okolišne sigurnosti, brojni njeni elementi su u ovoj strategiji još snažnije zastupljeni i naglašeni. Tako, na primjer, uz terorizam, nasilje, prometne nesreće, organizirani te posebno ugrožavajući kibernetički i prekogranični kriminal, prirodne kao i katastrofe izazvane ljudskim djelovanjem su prepoznate kao ključni izazovi unutarnje strategije EU: "ISS je osmišljen za sprječavanje zločina i povećanje kapaciteta za pružanje pravodobnog i odgovarajućeg odgovora na prirodne katastrofe i katastrofe izazvane ljudskim djelovanjem kroz učinkovit razvoj i upravljanje odgovarajućim instrumentima" (ISS, 2010: 9).

Na taj je način u samom uvodu naglašena nova varijabla koja se odnosi na pitanje okolišne sigurnosti – utjecaj čovjeka na okoliš i okoliša na čovjeka. Shodno tome, poplave, požari, potresi i oluje označavaju se kao sigurnosne prijetnje i postaju dio sigurnosnih strategija EU. Osim toga, ISS po prvi puta unosi i određene pojmove iz ekologije, poput "otpornosti" (eng. *resilience*) (ISS, 2010: 24-25). Novost u odnosu na prethodnu strategiju je u tome, kako primjećuje Bilandžić (2013: 187), što se naknadno primjenjuje i akcijski plan koji podrazumijeva strateški cilj usmjeren na okolišnu sigurnost – povećanje otpornosti na krize i katastrofe, a njime su "određeni pristup i načela akcija EU u odnosu na krize i katastrofe izazvane klimatskim promjenama i zaraznim bolestima".

Globalna strategija Europske unije

Nova sigurnosna strategija nazvana "Globalna strategija vanjske i sigurnosne politike Europske unije" (*A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*) (dalje u tekstu: EUGS) donesena je 2016. godine. U svom punom nazivu sadržava i dio "Zajednička vizija, zajedničko djelovanje: jača Europa" (*Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe*). Iako je ova strategija izazvala određena neslaganja o tome je li riječ o potpuno novoj vanjskoj strategiji ili je samo riječ o nadogradnji ESS-a, kao i oko toga je li EUGS doista prva europska strategija u pravom smislu te riječi.⁶ Za ovu je analizu značajno da je EUGS, barem u domeni okolišne sigurnosti, opširniji i sadržajni dokument od prethodnih. Vidljivo je kako se u ovoj strategiji (osim nastavka prethodnih praksi višedimenzionalnog pogleda na sigurnost, naglašavanja globalnog karaktera prijetnji i važnosti kooperacije) na pitanje okolišne sigurnosti gleda složenije, a prijetnje iz okoliša i na okoliš ne promatra kao sekundarne unutar drugih oblika prijetnji. Također, EUGS uvodi i nove pojmove iz područja ekologije koji do tada u strategijama nisu bili prisutni – održivi razvoj (eng. *sustainable development*) (EUGS, 2016: 10, 23 i 26), otpornost (eng. *resilience*) (EUGS, 2016: 9 i 27) i sigurnost opskrbe hranom (eng. *food security*) (EUGS, 2016: 34 i 36).

Strategijom iz 2016. Europska je unija predstavila pet prioriteta: "Sigurnost naše Unije", "Državna i društvena otpornost za naš istok i jug", "Integrirani pristup sukobima i krizama", "Kooperativni regionalni poreći" i "Globalno upravljanje za 21. stoljeće". Unutar navedenih prioriteta, klimatske promjene i energetska nesigurnost prepoznati su, uz terorizam, hibridne prijetnje i ekonomsku nestabilnost, kao izvori ugroze "ljudi i teritorija" (EUGS, 2016: 9). Također, ovim dokumentom EU najavljuje kako će "podržati različite puteve ka otpornosti, ciljajući na najakutnije slučajeve" uključujući i "klimatsku/energetsku nestabilnost" (EUGS, 2016: 9), a energija je, između ostalog, prepoznata kao bitan element za održanje razine demokracije.

Unutar prvog prioriteta, "Sigurnosti naše Unije", energetska sigurnost izdvojena je kao poseban cilj. Naponi tzv. "Energetske unije" usmjereni su na "unutarnje i vanjske dimenzije europske energetske sigurnosti", a osnovna namjera određena je na sljedeći način: "Kroz našu energetska diplomaciju, ojačat ćemo odnose diljem svijeta s pouzdanim proizvođačima energije i tranzitnim zemljama te podržati uspostavu infrastrukture koja će omogućiti raznolikim izvorima da dopru do europskih tržišta" (EUGS, 2016: 22).

⁶ V. detaljnije u: Barbé i Morillas (2019); Biscop (2016); Mälksoo (2016); Žutić i Čehulić Vukadinović (2017)

Unutar drugog prioriteta, "Državne i društvene otpornost za naš istok i jug", EU će, između ostalog, tražiti način kako poboljšati "energetsku i okolišnu otpornost" i provesti energetske tranzicije. Također, klimatske promjene i okolišna degradacija te nestašica hrane i vode prepoznati su kao elementi koji bi mogli pospješiti potencijalne konflikte (EUGS, 2016: 27). Unutar "Integriranog pristupa sukobima i krizama" kao trećeg prioriteta "preventivni mir" i "politička ekonomija mira" imaju značajnu ulogu. "Preventivni mir" podrazumijeva suzbijanje klimatskih promjena koje uzrokuju nestašicu hrane i vode, pandemije te raseljavanje, a politička ekonomija mira odnosi se na "veću sinergiju između humanitarne i razvojne pomoći, usmjerenje ... potpore na pružanje zdravlja, obrazovanja, zaštite, osnovnih dobara i legitimnog zapošljavanja" (EUGS, 2016: 29 i 31). Kao četvrti prioritet predstavljen je kooperativni regionalni poredak koji osim već spomenutih elemenata okolišne sigurnosti (npr. energija i klimatske promjene) uvodi i pitanja zaštite okoliša, održivog razvoja, ali i pitanje izgradnje i implementacije nuklearnog sporazuma s Iranom. Posljednji, peti prioritet, "Globalno upravljanje za 21. stoljeće" podrazumijeva prihvaćanje zajedničkih, globalnih normi, zasnovanih na međunarodnom pravu i načelima UN-ove povelje, s ciljem postizanja mira, ljudskih prava, održivog razvoja i trajnog pristupa globalnim dobrima (EUGS, 2016: 39).

Ova je strategija konkretnija od prethodnih strategija i kada je u pitanju opis načina implementacije ideja i pristupa u sferi okolišne sigurnosti. Drugim riječima, Europska unija ovim dokumentom najavljuje brzi prelazak ideja u akcijska djelovanja. Kako bi se EU postala snažnija, najavljuje se i "investiranje u sve dimenzije vanjske politike, od istraživanja i klime do infrastrukture i mobilnosti, od trgovine i sankcija do diplomacije i razvoja" (EUGS, 2016: 44). Jačanjem europske obrambene industrije, strateške autonomije i zajedničke vanjske i sigurnosne politike te osnaživanjem kooperacije i razvojem kapaciteta za brzo djelovanje nastoji se iskoristiti "pravi" potencijal Lisabonskog ugovora i pospješiti operativnost EU-a. U tom smislu, iz perspektive okolišne sigurnosti, EU se kroz EUGS obvezuje na povećanje klimatskog financiranja, povećanje uključivanja klime u multilateralne forume, podizanje ambicije za reviziju predviđenu Pariškim sporazumom i rad na smanjenju troškova energije. Navedeno bi trebalo pomoći u izgradnji "snažnije Unije i otpornijeg, mirnijeg i održivijeg svijeta" (EUGS, 2016: 51).

Strateški kompas za sigurnost i obranu

"Strateški kompas za sigurnost i obranu" (*A Strategic Compass for Security and Defence*), ili jednostavno "Strateški kompas", najaktualnija je sigurnosna strategija EU objavljena 2022. godine, a predstavlja "ambiciozan akcijski plan za jačanje sigurnosne i obrambene politike do 2030. godine" (EEAS, 2022). "Strateški kompas" je zapravo dokument koji djelomično predstavlja strategiju, a djelomično akcijski plan (Fiott i Lindstrom, 2021) te predstavlja najsloženiji i najiscrpniji sigurnosno-strateški dokument na razini EU do sada. Ovim se dokumentom nastoji razriješiti "zagonetka" koja je ostala za prethodnim strategijama, a odnosi se na manjak jasnih "političko-vojnih smjernica" (Biscop, 2019). Riječju, "Strateški kompas" nastoji unižeti *policy*-element koji je nedostajao u dosadašnjim strategijama.

Sadržajno, strategija je podijeljena u šest poglavlja: svijet s kojim se suočavamo, zatim četiri konkretne akcije u etapama (djelovanje, sigurnost, investiranje i partnerstvo) te zaključak. U izradi ove strategije, a posebice prvog dijela, koristila se prva sveobuhvatna analiza prijetnji Europskoj uniji, a s ciljem izgradnje strateške

kulture, EU se obvezuje provoditi ovakve analize svake tri godine (EEAS, 2022: 17). Analiza je pokazala kako su okolišni elementi značajni izvori potencijalni ugroza za EU. U tom smislu su klimatske promjene, degradacija okoliša, prirodne nepogode i globalno zagrijavanje još jednom prepoznati kao ključni izazovi, kao i prijetnja nuklearnog oružja te proliferacija oružja za masovno uništenje, ali i geopolitičko i tržišno natjecanje oko prirodnih izvora, te bolesti (posebice pandemija COVID-19):

Natjecanje za prirodne resurse poput poljoprivrednog zemljišta i vode te iskorištavanje energetske resursa u političke svrhe konkretni su primjeri u tom pogledu. Dekarbonizacija i stvaranje resursno učinkovitijih i kružnijih gospodarstava dolazi sa specifičnim sigurnosnim izazovima, uključujući pristup kritičnim sirovinama, upravljanje lancem vrijednosti i održivost, kao i ekonomske i političke promjene uzrokovane prijelazom s fosilnih goriva. Globalne zdravstvene krize također mogu nametnuti znatan pritisak na društva i gospodarstva, s dalekosežnim geopolitičkim implikacijama. Pandemija COVID-19 potaknula je međunarodno suparništvo i pokazala da prekidi ključnih trgovačkih ruta mogu kritične opskrbe lance staviti pod pritisak i utjecati na ekonomsku sigurnost (EEAS, 2022: 23).

U ovoj se strategiji jasno navodi i kako su tipovi prijetnji međusobno povezani, kako je nužno djelovati zajednički na razini EU, ali i na globalnoj razini, ali i kako EU treba zauzeti snažniju ulogu u geopolitičkim previranjima: "Nedavni geopolitički pomaci podsjećaju nas da EU hitno mora preuzeti više odgovornosti za vlastitu sigurnost djelujući u svom susjedstvu i izvan njega, s partnerima kad god je to moguće i sama kad je potrebno" (EEAS, 2022: 23).

Drugi dio odnosi se na četiri akcije podijeljene u četiri etape – zajedničko djelovanje, sigurnost investiranje i partnerstvo, a koje se mogu promatrati kao jedna cjelina. Odnosno, kroz ova četiri koraka, EU nastoji odgovoriti na četiri ključna pitanja – kako stvoriti preduvjete za zajedničko djelovanje, prema kome/čemu to djelovanje treba biti usmjereno, u što je potrebno ulagati da bi to djelovanje bilo uspješno te s kime ćemo djelovati? U tom smislu, strategija upućuje na to kako je u prvom koraku cilj "postati asertivniji sigurnosni i obrambeni akter omogućavanjem snažnijeg, bržeg i odlučnijeg djelovanja", postići otpornost EU, razviti mehanizme uzajamne pomoći i solidarnosti, razviti platforme za zajedničko djelovanje, uključujući snage EU-a za brzo djelovanje te jačanje civilnih i vojnih misija i operacija, te brojne druge više ili manje konkretne elemente (EEAS, 2022: 25-31). Drugi cilj usmjeren je na detektiranje ključnih prijetnji kako bi se moglo djelovati prema brzo nastajućim izazovima. Upravo u ovom dijelu, okolišni elementi zauzimaju jako bitnu ulogu. Ugroze proizašle iz okoliša ili ljudskog djelovanja na okoliš (poput klimatskih promjena, degradacije okoliša ili prirodnih nepogoda), osim što su prijetnje same po sebi, one povećavaju i druge rizike. Ovim dokumentom EU najavljuje potpunu implementaciju Plana za klimatske promjene i obranu (*Climate Change and Defence Roadmap*) do 2030. godine, smanjenje ugljičnog otiska i poduzimanje drugih mjera za ostvarenje Europskog zelenog plana (*European Green Deal*) do 2050., povećanu ulogu zelene tehnologije i održive digitalizacije te uzimanje u obzir klimatskih i okolišnih promjena pri civilnim i vojnim misijama i operacijama Zajedničke vanjske i sigurnosne politike.

Treći i četvrti dio opet se ne odnose konkretno na pitanja vezana uz okolišnu sigurnost, ali neizravno postavljaju preduvjete koji su karakteristični za šire razumijevanje sigurnosti koje uključuje i ovu dimenziju. Tako se, primjerice, u sklopu akcija koje se odnose na investiranje i partnerstvo, EU obvezuje na koordinaciju,

zajedničko i ujednačeno planiranje obrane na nacionalnom, europskom, ali i širem nadnacionalnom i nadeuropskom nivou uključujući UN, NATO, ili partnerstva s afričkim i azijskim zemljama. Potonje se smatra važnim kako bi se osnažio multilateralizam, ali i međunarodni poredak koji počiva na jasnim pravilima. Tako se još jednom prijetnjama pridaje multidimenzionalni i globalni karakter s kojim se nacionalne države ne mogu nositi samostalno pa su stoga nužne zajedničke i inkluzivne vježbe, dijeljenje informacija te suradnja koja počiva na povjerenju. Također, u ovom dijelu se još jednom napominje i kako je potreban zajednički odgovor na izazove poput klimatskih promjena, postići energetska učinkovitost i u obrambenom sektoru te otpornost.

Konačno, u posljednjem dijelu i u zaključku strategije napominje se kako se današnji svijet mijenja drastično i ubrzano. Zadaća EU-a je braniti europski ali i svjetski poredak, zaštititi građane, vrijednosti i interese te doprinijeti međunarodnom miru i sigurnosti. Shodno tome, Strateškim kompasom se zaključuje kako će Europska unija postati otpornija protiv različitih tipova prijetnji, pa tako i okolišnih, te rizika povezanih s klimom, prirodnim nepogodama te pandemijama.

Zaključak

Kada bismo i bez analize strategija sigurnosti Europske unije promišljali o zastupljenosti i položaju sigurnosti okoliša na agendi političkih i sigurnosnih prioriteta Europske unije, pitanja okoliša stavili bismo visoko na listu. "Zelena Europa", "zeleni kontinent", "Europski zeleni plan" i druge slične sintagme čijoj sve većoj frekventnosti iz godine u godinu svjedočimo, sugerirale bi nam da je pitanja okoliša sve više u politikama Europske unije. To potvrđuje i analizirana empirijska građa, krenuvši od prve analizirane strategije iz 2003. godine, pa do posljednje, iz 2022. godine. Od prvotnog nespominjanja okolišne sigurnosti kao sintagme, do činjenice da okolišni elementi predstavljaju značajan izvor potencijalnih ugroza Europske unije i da se brojne politike Europske unije odnose na pitanja okoliša, jasan je indikator kretanja sigurnosnih pitanja EU-a. I premda postoje mišljenja kako politike Europske unije u tom području ne prate normativni okvir te da postoji "nekoherentnost između politika EU-a i agende održivog razvoja, između velikih strategija i politika EU kao i između njezinih institucija" (Häbel i Hakala, 2021: 11) trend je, makar i na normativnoj razini posve evidentan. Okolišna sigurnost postaje vrlo važan dio politika EU, a posljedice toga jesu višestruke.

Kao što je ranije rečeno, povezivanje okoliša i sigurnosti predstavlja važan analitički korak koji je neupitno doprinio buđenju svijesti o okolišnim pitanjima, no postavlja se pitanje što je s pitanjem suverenosti jer okoliš ne poznaje granice. Bifulco i Nato (2020: 14) ističu kako "zaštita okoliša potkopava tradicionalne kanone nacionalne suverenosti u horizontalnoj dimenziji (zaštita okoliša kao ljudsko pravo i nadilaženje pojma teritorija) i na vertikalnoj razini (u unutarnjim i vanjskim odnosima države)". No, za Europsku uniju ta činjenica može biti i prednost u kontekstu izgradnje i jačanja suverenosti EU-a kao jedinstvenog entiteta i aktera na globalnoj sceni. U tom smislu, okolišna sigurnost i "zelene" politike EU mogu postati svojevrsni kohezivni faktor i identitetsko pitanje kojim se EU diferencira od drugih aktera na globalnoj sceni. Time okolišna sigurnost postaje uvelike preklapajuća sa socijalnom sigurnošću, onom koja počiva na izgradnji zajedničkih vrijednosti, identiteta i vjerovanja.

S druge pak strane, prioritizacija okolišnih pitanja može dovesti do neželjenih efekata sekuritizacije i militarizacije okoliša. Postavlja se pitanje "upotrebljivosti koncepta ekološke sigurnosti" koji može dovesti do potkopavanja "tvrdog karaktera analize i planiranja nacionalne sigurnosti" Barnett (2010: 211-212). Pojavljuje se zamka ulaska u jednodimezionalno gledanje sigurnosti, koje je bilo dominantno do završetka Hladnog rata, ali sada s okolišnom, a ne vojnom dimenzijom u središtu koncepta nacionalne sigurnosti. Prioretiziranje jedne ili pak zanemarivanje bilo koje druge dimenzije sigurnosti za Europsku uniju može biti sklizak teren.

Ako se sigurnosne strategije Europske unije, a zatim i njezine politike, razvijaju u smjeru jačanja identiteta EU-a kroz okolišna pitanja, to može biti važan element za budućnost EU-a i njezinu daljnju izgradnju u cjelini, no prije svega kao nadopuna, a ne supstitut za dimenziju bilo koje od preostale četiri – socijetalne, vojne, ekonomske i političke sigurnosti. Budućnost EU ovisi o jačanju na svakoj od pet dimenzija. U protivnom, Europska unija može ući u onu ulicu u kojoj naglašavanje i prioretiziranje jedne sigurnosti dovodi do zanemarivanja preostalih, što posljedično znači i manje ukupne sigurnosti Europske unije. Na taj način više postaje manje. Trendove i daljnje tendencije pokazat će politike i nove strategije sigurnosti EU-a, a one, na što smo ukazali i u ovoj analizi, obično dolaze s nekim, odnosno po nekim velikim sigurnosnim krizama.

Literatura

- Allenby, B. R. (1999). Environmental Security: Concept and Implementation. *International Political Science Review*, 21(1), 5-21. <https://doi.org/10.1177/0192512100211001>
- Barbé, E., i Morillas, P. (2019). The EU global strategy: the dynamics of a more politicized and politically integrated foreign policy. *Cambridge Review of International Affairs*, 32(6), 753-770. <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1588227>
- Barnett, J. (2010). Ekološka sigurnost. U: A. Collins, A. (ur.). *Suvremene sigurnosne studije* (str. 210-232). Zagreb: Politička kultura.
- Bifulco, R., i Nato, A. (2020). *The concept of sovereignty in the EU – past, present and the future Work Package 4 – Deliverable 3*. Horizon Project Reconnect, European Commission. <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5ceba74f0&appId=PPGMS>
- Bilandžić, M. (2012). Prema strategiji "nacionalne" sigurnosti Europske unije? – Analiza Strategije unutarnje sigurnosti Europske unije. *Policija i sigurnost*, 21(1), 49-69.
- Bilandžić, M. (2013). Nacionalna sigurnost i ekologija: Analiza strategija (nacionalne) sigurnosti SAD-a, EU-a i Republike Hrvatske. U: B. Galić, i K. Žažar (ur.), *Razvoj i okoliš – perspektive održivosti* (str. 171-193). Zagreb: FF Press.
- Biscop, S. (2016). All or nothing? The EU Global Strategy and defence policy after the Brexit. *Contemporary Security Policy*, 37(3), 431-445. <https://doi.org/10.1080/13523260.2016.1238120>
- Biscop, S. (2019). From Global Strategy to Strategic Compass: Where Is the EU Heading? *Egmont Security Policy Brief*, 121.
- Belluck, D. i dr. (2007). Environmental Security, Critical Infrastructure and Risk Assessment: Definitions and Current Trends. *Nato Security through Science Series C: Environmental Security*, 3-17. https://doi.org/10.1007/1-4020-3893-3_01
- Brock, L. (1991). Peace through Parks: The Environment on the Peace Research Agenda. *Journal of Peace Research*, 28(4), 407-423. <https://doi.org/10.1177/00223433910280040>
- Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Birmingham: Harvester/Wheatsheaf.
- Buzan, B., Waeber, O., i de Wilde, J. (1995). *Environmental, Economic and Societal Security*, Working Papers, no. 10. Copenhagen: Centre for Peace and Conflict Research.
- BYU'S (2024). Difference Between Environment and Ecology. <https://byjus.com/biology/difference-between-environment-and-ecology/>
- Chalecki, E. (2007). Environmental Security: A Case Study of Climate Change. *Pacific Institute for Studies in Development, Environment, and Security*. Dostupno na: https://pacinst.org/wp-content/uploads/2002/08/env_security_and_climate_change.pdf
- EC (European Commission) (1991). Speech by President Delors at the International Institute for Strategic Studies – London, 7 March 1991: European Integration and Defence. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_91_22

- EC (European Commission) (2020). Environmental Security. https://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/topic/changing-security-paradigm/environmental-security_en
- EEA (European Environment Agency) (2024). Instrumenti politike. <https://www.eea.europa.eu/hr/themes/instrumenti-politike/intro>
- EEAS (2022). *A Strategic Compass for Security and Defence*. EU: Europska služba za vanjsko djelovanje.
- ESS (2003). *European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World*. Bruxelles: European Council, Council of the European Union.
- EUGS (2016). *A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe*. Bruxelles: European Council, Council of the European Union.
- EU (European Union) (2008). *Report on the Implementation of the European Security Strategy – Providing security in a changing world*. www.consilium.europa.eu/showpage.aspx?id=266&lang=EN
- Fiott, D., i Lindstrom, G. (2021). *Strategic Compass: New Bearings for EU Security and Defence?* EU Institute for Security Studies.
- Floyd, R., i Matthew, R. (ur.) (2015). *Environmental Security. Approaches and Issues*. London/New York: Routledge.
- Floyd, R. (2015). Analyst, theory and security: a new framework for understanding environmental security studies. U: R. Floyd i R.A. Matthew (ur.), *Environmental Security. Approaches and Issues* (str. 21-35). London/New York: Routledge.
- Gilpin, A. (2000). *Dictionary of Environmental Law*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Glenn, J., i Gordon, T. (2001). Future International Environmental Security Issues and Potential Military Requirements over the Period of 2010 to 2025. AC/UNU Millenium Project. Georgia: Army Environmental Policy Institute.
- Græger, N. (1996). Environmental Security? *Journal of Peace Research*, 33(1), 109-116. <https://doi.org/10.1177/0022343396033001008>
- Häbel, S., i Hakala, E. (2021). Policy coherence for sustainable development and environmental security: A case study of European Union policies on renewable energy. *Environmental Policy and Governance*, 31(6), 633-646. <https://doi.org/10.1002/eet.1962>
- Hakala, E., i dr. (2019). Northern Warning Lights: Ambiguities of Environmental Security in Finland and Sweden. *Sustainability*, 11(8), 1-15. <https://doi.org/10.3390/su11082228>
- Hough, P. (2019). Back to the future: environmental security in nineteenth century global politics. *Global Security: Helath, Science and Policy*, 4(1), 1-13. <https://doi.org/10.1080/23779497.2019.1663128>
- Homer-Dixon, T. F., i Levy, M. A. (1995). Environment and Security. *International Security*, 20(3), 189-198. <https://doi.org/10.2307/2539143>
- ISS (2010). *Internal security strategy for the European Union – Towards a European security model*. Bruxelles: European Council, Council of the European Union.
- Kantemnidis, D. i Botetzagias, I. (2023). Understanding the Environmental Security Perceptions of the European Union's Security Actors. *Sustainability*, 15, 1-21. <https://doi.org/10.3390/su151713027>

- Kirchner, E. J. (2007). European Union: the European security strategy versus national preferences. U: E. J. Kirchner, i J. Sperling (ur.), *Global Security Governance. Competing Perceptions of Security in the Twenty-First Century* (str. 131-152). London: Routledge.
- Kostova, P. i Sidova, D. (2020). Ecological security and environmental security – similarities and differences. *International Scientific Journal "Security and Future"*, 4(3), 91-94.
- Kumar, A. (2018). Brief Introduction of Environment, Ecology and Environmental Pollution. *Journal of Modern Management and Entrepreneurship*, 8(1), 314-322.
- Lodgaard, S. (1992) Environment, Confidence-Building and Security. U: S. Lodgaard i H. Anders (ur.), *The Environment and International Security* (str. 19-30). Oslo: PRIO.
- Mälksoo, M. (2016). From the ESS to the EU Global Strategy: external policy, internal purpose. *Contemporary Security Policy*, 37(3), 374-388. <https://doi.org/10.1080/13523260.2016.1238245>
- Malnar, D., Dokman, T., i Lucić, D. (2022). The Environment in the "Hands" of Terrorists – An Analysis of Terrorist Activities with Profound Environmental Impact. *Socijalna ekologija*, 31(1), 69-89. <https://doi.org/10.17234/SocEkol.31.1.4>
- Milani, C. (2009). Environmental Security Studies. https://carlosmilani.com.br/wp-content/uploads/2012/12/milani_ess14march2009.pdf
- O'Toole Jr., L. J. (2000). Research on Policy Implementation: Assessment and Prospects. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 10(2): 263-288.
- Prebilič, V., i Ober, K. (2005). Defence System and Ecology the North Atlantic Treaty Organization Role. *Polemos*, 8(1-2), 183-203.
- Rothschild, E. (1995). What is Security? *Deadalus*, 124(3), 53-98.
- Tatalović, S., Grizold, A., i Cvrtila, V. (2008). *Suvremene sigurnosne politike. Države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Tišma, S., Boromisa A., Funduk, M., i Čermak, H. (2017). *Okolišne politike i razvojne teme*. Zagreb: Alinea.
- Tocci, N. (2017). From the European Security Strategy to the EU Global Strategy: explaining the journey. *International Politics*, 54, 487-502. <https://doi.org/10.1057/s41311-017-0045-9>
- UN (United Nations) (1973). *Report of the United Nations Conference on the Human Environment. Stockholm, 5-16 June 1972*. New York: UN. <https://digitallibrary.un.org/record/523249?v=pdf>
- UN (United Nations) (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: note / by the Secretary-General*. New York: UN. <https://digitallibrary.un.org/record/139811?v=pdf#files>
- UNDP (United Nations Development Programme) (1994). *Human Development Report*. Oxford: Oxford University Press. <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994encompletenostats.pdf>
- Wolfers, A. (1952). National Security' as an Ambiguous Symbol. *Political Science Quarterly* 67 (4), 481-502. <https://doi.org/10.2307/2145138>

- Williams, D. P. (2008). Security Studies: An Introduction. U: P. D. Williams (ur.). *Security Studies: An Introduction* (str. 1-12). London/New York: Routledge.
- Yanow, D. (2007). Interpretation in Policy Analysis: On Methods and Practice. *Critical Policy Studies* (1)1, 110-122. <https://doi.org/10.1080/19460171.2007.9518511>
- Yanow, D. (2011). *Conducting Interpretative Policy Analysis*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Young, G. (1986). Environment: term and concept in the social sciences. *Social Science Information*, 25(1), 83-124. <https://doi.org/10.1177/053901886025001006>
- Žutić, I., i Čehulić Vukadinović, L. (2017). EU Global Strategy – an Upgrade or New OS? *Europske studije*, 3(5-6), 91-115.

The Importance of Environmental Security in the European Security Architecture: An Analysis of Security Strategies of the European Union

Summary The paper scrutinizes the trends of the European Union's security strategies, i.e. one aspect of security – the environment. Since for more than three decades security policies have considered the environmental element as one of the five key elements for (supra)national, but also individual security, the paper analyses the representation of this element in the security strategies of the European Union. Changes in key EU security documents are analyzed and the question of the representation of environmental security in EU security strategies and the possible consequences of an unbalanced security policy is raised. Four important EU security documents are analyzed: *A Secure Europe in a Better World* (2003), *Internal Security Strategy for the European Union* (2010), *A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy* (2016) and *A Strategic Compass for Security and Defence* (2022). Without diminishing the importance of environmental security, it is concluded that prioritizing one security dimension can lead to numerous security risks, but also that environmental security can be an important constitutive element for some other security dimensions. It is argued that the analyzed approach to environmental policy can become an identity issue, a way to distinguish and differentiate the European Union from other national and supranational actors, and the question is raised about the possible consequences of such a strategic orientation.

Key words environmental security, EU security strategies, security policies, environmental policies, security risks, securitization of the environment

Kako citirati članak / How to cite this article:

Lucić, D., i Bilić, J. (2024). Važnost okolišne sigurnosti u europskoj sigurnosnoj arhitekturi: analiza sigurnosnih strategija Europske unije. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 117-136. <https://doi.org/10.20901/an.21.08>

JAČANJE VOJNIH KAPACITETA I PRISTUPANJE VOJNIM SAVEZIMA KAO UVJETI ZAŠTITE TERITORIJALNOG INTEGRITETA I SUVERENOSTI

Tomislav Dagen

<https://orcid.org//0000-0002-0652-2403>

<https://doi.org/10.20901/an.21.09>

Filozofski fakultet
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
E-mail: tdagen@ffos.hr

Prethodno priopćenje
Zaprimljeno: 2. 9. 2024.
Prihvaćeno: 12. 11. 2024.

Sažetak Agresijom Ruske Federacije na Ukrajinu od 24. veljače 2022. godine međunarodni poredak kakav poznajemo od Drugog Svjetskog rata našao se pred izazovom vlastite opstojnosti. Činjenica izmijenjene globalne i europske sigurnosne arhitekture s narušenim povjerenjem u sustav međunarodnopravnih odredbi i međunarodno pravo kao mehanizam zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti država, pred države postavlja sigurnosne izazove. Države na taj izazov odgovaraju dvama sigurnosnim mehanizmima: jačanjem vojnih kapaciteta kroz politiku povećanja potrošnje na jačanje vlastitih vojnih komponenti i sustave sigurnosti te politikom napuštanja vojne neutralnosti i pristupanja vojnim savezima s drugim državama. Primjena dvaju navedenih sigurnosnih mehanizma predstavlja *conditio sine qua non* zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti država, kako u europskom tako i u hrvatskom kontekstu.

Ključne riječi međunarodnopravni poredak, rat u Ukrajini, suverenost, integritet, neutralnost, naoružavanje

Uvod

Kako se krajem ljeta 2024. navršava dvije i pol godine od početka ruske agresije na Ukrajinu, jasno je da se svijet zasnovan na odredbama međunarodnog prava našao pred izazovom kako očuvati međunarodni pravni poredak i vrijednosti koje su se usustavljivale i gradile nakon Drugog svjetskog rata. Izazov se odnosi i na činjenicu kako braniti stavove da postoje odredbe međunarodnog prava koje mogu sankcionirati, zaustaviti agresora, a pomoći državi žrtvi u zaštiti vlastitog teritorijalnog integriteta i suverenosti. Načelo zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti pojedine države, zasnovano na sustavu međunarodnog prava, sugerira nam da je takav sustav prestao postojati ili da je izgubio utjecaj i pravnu moć, tj. da je sam sustav međunarodnopravnog poretka i međunarodnog prava kakav smo poznavali postao neučinkovit. Dokaz navedenom je činjenica da rat još traje, a postizanja mira još nema, stoga možemo reći da se međunarodni poredak koji poznajemo suočava s kritičnom situacijom za koju je nužna smirena i objektivna analiza (Asada, 2024: 6).

Nakon Drugog svjetskog rata imperativ država slobodnog svijeta bio je izgradnja svjetskog poretka zasnovanog na međunarodnom pravu kojeg će se štiti putem Ujedinjenih naroda i primarno Povelje UN-a, s ciljem kako bi se onemogućili novi ratovi i nova stradanja. Na takvim temeljima međunarodnog prava, u suvremenoj povijesti gradili su se odnosi između država (Calvoceossi, 2003: 158, 159). Rat u Ukrajini stoga postaje sinonim za nepoštivanje i nepriznavanje takvih vrijednosti koje su se gradile od kraja Drugog svjetskog rata te je sama ruska agresija na Ukrajinu potaknula vjerovanja u neučinkovitost sustava međunarodnog prava. Naznake neučinkovitosti međunarodnog prava odrazit će se na mnoge javne politike u državama koje će vlastita vjerovanja u sustav zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti graditi drukčijim mehanizmima. Stvarnost Ukrajinskog rata kao i ruska primjena normativnih, pravnih ili kvazipravnih i izvanpravnih revanšističkih opravdanja za svoju odluku da napadne Ukrajinu u veljači 2022 (Allison, 2023: 271), stvorili su globalnu predodžbu nevjerovanja u učinkovitost postupanja međunarodnih organizacija zaduženih za provedbu i zaštitu međunarodnih odredbi kao temelja zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti država.

Temeljem izmijenjene globalne i europske sigurnosne arhitekture i analize javnih politika država članica Europske unije i same Republike Hrvatske u kojoj je narušeno povjerenje u međunarodnopravne odredbe i sustav međunarodnog prava, stajalište zastupano u ovom radu jest da države moraju tražiti mehanizme zaštite teritorijalnih integriteta i suverenosti ponajprije kroz odbacivanja političkih, vojnih i drugih statusa neutralnosti i pristupanje vojnim savezima. Države pritom počinju provoditi političku agendu jačanja vlastitih vojnih kapaciteta – povećanje potrošnje na obranu s ciljem kako bi u budućnosti mogle zaštititi vlastiti teritorijalni integritet i suverenost. U širem kontekstu primjene dvaju sigurnosnih mehanizama, pretpostavka je da takve politike djeluju i u smjeru zaštite vladavine prava od strane Europske unije, kao i same Republike Hrvatske, a posljedica toga je i maksima kojom se Europska unija izgrađuje kao globalni politički i ekonomski igrač koji je spreman braniti svoja načela, vladavinu prava i teritorij.¹ Takvim se djelovanjem države zapadne demokracije žele obraniti od nametanja političkih sustava i viđenja novih oblika međunarodnog prava i poretka zamišljen od strane Ruske Federacije, a koji predstavlja sigurnosne ugroze državama koje se ne svrstavaju se pod nametnutu političku opciju ili takav političko-vojni savez.²

Učinak agresije na Ukrajinu na međunarodno pravo

"S nama ili s njima? Kako ni jedno, ni drugo u novom hladnom ratu." Pod navedenim naslovom teksta objavljenog u *The New York Timesu* 24. travnja 2022. godine čitateljima teksta ne ostavlja se mogućnost prosudbe o tome je li je nastupilo vrijeme hladnog rata, već se konstatira da živimo u vremenu novog hladnog rata, novoj blokovskoj podjeli koja preoblikuje globalni poredak koji smo poznavali i koji se odr-

¹ Autor ovog rada u svojem je ranijem istraživanju pokazao je da Europska unija unatoč želji da postane globalni politički igrač nije u mogućnosti vojno-politički djelovati u kriznim situacijama posebno u situacijama izbijanja oružanih sukoba i samog postizanja mira. Nazivanje Europske unije "tigrom od papira" odražava funkcionalnost i snagu EU u globalnim političkim previranjima i globalnim ugrozama (v. Dagen, 2020).

² Aleksandar Geljević Dugin u knjizi *Geopolitika multipolarnog svijeta*, poziva na stvaranje "multipolarnog svijeta" i nove strukture međunarodnog prava. Na primjeru ruske invazije na Ukrajinu vidimo elemente implementacije navedenih odrednica koje je Dugin postavio i opisao. Više o tome v. u: Dugin (2017: 115).

žao više od tri četvrt stoljeća (Beech, Dahir i Lopez, 2022). Padom Berlinskog zida 1989. godine i urušavanjem Sovjetskog Saveza s početka 1990-ih godina prestao je hladni rat 20. stoljeća, a odnosi u svijetu gradili su se na unipolarizmu, odnosno građenju centra političke, geopolitičke i financijske moći oko Sjedinjenih Američkih Država (Brzezinski, 1997: 24; Vukadinović, 1998: 80, 81). Činjenica težnje za unipolarizmom, koncentracijom moći oko Sjedinjenih Američkih Država, kao i samo proširenje NATO saveza prema istoku Europe stvorit će nove međunarodne odnose na relaciji Zapad – Ruska Federacija, tj. Sjedinjene Američke Države – Ruska Federacija.³

Kako je od sredine 20. stoljeća središnji cilj međunarodnog prava bio osigurati međudržavni mir, ruska invazija na Ukrajinu pred svjetsku je javnost postavila pitanje snage i važnosti međunarodnog pravnog poretka i vladavine prava. Samu analizu navedenog morali bismo započeti teorijskim postavljanjem pojma svjetskog i međunarodnog poretka, a koje je najbolje definirao Henry Kissinger. On navodi da svjetski poredak opisuje koncepciju koju zagovara određena regija ili civilizacija u vezi s pitanjem koja su to pravedna rješenja i distribucija moći za koje se vjeruje da se mogu primijeniti na cijeli svijet, a da je međunarodni poredak praktična primjena tih koncepcija na znatan dio planeta – dovoljno velik da može utjecati na globalnu ravnotežu sila (Kissinger, 2015: 15). Praktična primjena navedene koncepcije svjetskog i međunarodnog pravnog poretka na cijeli planet iziskuje opće prihvatanje određenih načela koja će činiti skup međunarodnog prava tj. međunarodnog pravnog poretka. U tom smislu Kissinger navodi da su potrebne dvije komponente da bi postojao svjetski i međunarodni poredak, a to je da postoji skup zajednički prihvaćenih pravila koja definiraju granice dopustivog ponašanja i ravnoteža sila koja prisiljava na suzdržanost kada dođe do kršenja pravila, čime se sprečava da jedna politička jedinica sebi podčini ostale. Uz teorijsko definiranje svjetskog poretka kao i samu definiciju međunarodnog prava u kojoj se navodi da je ono sustav pravnih pravila koja uređuju odnose u međunarodnoj zajednici priznatih subjekata (Andrassy i dr., 2010: 1), na primjeru Ukrajinskog rata, kao i ranije aneksije Krima od strane Ruske Federacije, vidimo diskrepanciju postavljenih teorija i stvarnosti.

Na temelju precizne definicije i opisa strukture međunarodnog poretka, ponajprije misleći na skup zajednički prihvaćenih pravila koja definiraju granice dopustivog ponašanja država, kroz primjer Ukrajinskog rata vidimo da je prijedena granica dopustivog ponašanja od strane jedne države u odnosu na drugu državu. Suvremena međunarodnopravna povijest, međunarodni odnosi među državama, kao i sam svjetski poredak nakon Drugog svjetskog rata, zasnivaju se prvenstveno na Povelji Ujedinjenih naroda (1945) kao *lex generalis*, koja bi trebala biti univerzalno i obvezujuće međunarodno pravo za sve države članice Ujedinjenih naroda, kao i međunarodni ugovori sklopljeni između država kojim se stvaraju prava i obveze između samih država. Člankom 2. točkom 3. Povelje, propisano je da će sve članice svoje međunarodne sporove rješavati mirnim putem tako da međunarodni mir i sigurnost te pravda ne budu ugroženi. Točkom 4. istog članka propisano je da će se sve članice suzdržavati u svojim međunarodnim odnosima od prijetnje

³ Časopis *Foreign Affairs* kao vodeći časopis za pitanje vanjske politike, geopolitike i međunarodnih odnosa uputio je nadležnim tijelima i stručnjacima (60 ispitanika) u vezi međunarodnog prava i sigurnosti pitanje o proširenju NATO saveza na istok Europe koje se danas postavlja kao jedan od ključnih razloga za rusku agresiju na Ukrajinu. Pitanje je glasilo: "Je li je proširenje NATO-a bila pogreška?" Čak 39 od 60 ispitanika se složilo s činjenicom da proširenje NATO-a na prostor istočne Europe nakon kraja hladnog rata nije bila pogreška. Više o samoj analizi v. u: *Foreign Affairs* (2022).

ili uporabe sile protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke neovisnosti bilo koje države.

Kao odgovor na navedene odredbe ruska strana opravdanje vlastitog djelovanja vidi kroz odredbu članka 51. Povelje u kojoj se navodi: "Ništa u ovoj Povelji ne umanjuje urođeno pravo na individualnu ili kolektivnu samoobranu u slučaju oružanog napada protiv člana Ujedinjenih naroda."⁴ Ruska Federacija načelo *jus ad bellum* i doktrinu pravednog rata tumači jednostrano. Iako doktrina ili osnovanost pravednog rata datira još od djela Sv. Tome Akvinskog iz 1200-ih, sam koncept pravednog rata,⁵ počevši od Vestfalskog ugovora iz 1648. godine pa sve do suvremenih odrednica međunarodnog prava nastalih nakon Drugog svjetskog rata, dozvoljava takvo ratovanje samo kada su ispunjeni sljedeći uvjeti: u samoobrani, kada jedna država zatraži od druge države da pošalje trupe i ako Vijeće sigurnosti UN-a utvrdi da je rat legalan prema članku 51. Povelje UN-a (Howard, 2022). Ako bi dalje razmatrali kršenja međunarodnopravnih odredbi koje su preteča Povelji UN-a od strane Ruske Federacije, mogli bi napomenuti da je ruskom agresijom na Ukrajinu rat kao opcija rješavanja političkih i drugih nesuglasica među državama potpuno ilegalan još od pakta Kellog-Briand iz 1928. (*The Kellog-Briand Pact*, 1929: 57). Također, Povelja o osnivanju Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu 1945. proglasila je "planiranje, pripremu, započinjanje ili vođenje napadačkog rata" zločinima protiv mira (*London Agreement*, 1945).

U daljnjem kontekstu prikaza oslabljivanja utjecaja i moći međunarodnog poretka i odredbi međunarodnog prava, treba naglasiti ništa manje važne bilateralne i multilateralne ugovore i sporazume sklopljene između pojedinih država u kojima se naglašavaju odrednice o zaštiti suverenosti pojedine države, odnosno stvara određeno pravo između država. U tom smislu, kao ključni primjer uzima se *Budimpeštanski memorandum (Memorandum on security assurances*, 1994). U navedenom dokumentu, točki 1., koji je potpisan između čelnika Sjedinjenih Američkih Država, Velike Britanije, Rusije i Ukrajine, Ukrajini se jamčila suverenost, priznavanje postojećih granica i neovisnost u skladu s Završnim aktom OSCE-a, u zamjenu za uklanjanje cjelokupnog nuklearnog oružja iz sovjetskih vremena s ukrajinskog teritorija i prebacivanje istog u Rusiju. Također, bilateralnim Ugovorom o prijateljstvu, suradnji i partnerstvu sklopljenim između Ukrajine i Ruske Federacije 31. svibnja 1997., člankom 2. i 3. istog navodi se kako će: "visoke ugovorne strane u skladu s Poveljom UN-a i Završnim aktom OSCE-a međusobno poštovati teritorijalni integritet i nepovredivost međusobnih granica" kao i da će: "temeljiti svoje međusobne odnose na načelima međusobnog poštovanja, priznanja teritorijalne cjelovitosti, nepovredivosti granica, mirnom rješavanju sporova, neuporabi sile ili prijetnje silom, uključujući ekonomska i druga sredstva pritiska, kako i na načelu prava naroda da upravlja svojom sudbinom, nemiješanje u unutarnje stvari, poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, suradnja među državama i savjesno ispunjavanje međunarodnih obveza i drugih općepriznatih normi Međunarodnim zakonima" (*United Nations*, 2014). Upravo navedeni multilateralni sporazum jedan od dokaza kršenja

⁴ Predsjednik Ruske Federacije Vladimir Putin opravdavao je 26. travnja 2022. godine na sastanku u Moskvi s Glavnim tajnikom UN-a Antónioom Guterresom stavove o međunarodnopravnoj osnovi "Specijalne vojne operacije". Više o samom sastanku v. u: *President of Russia* (2022).

⁵ Stipe Buzar sazeo je izvore opravdanosti rata: pravedan uzrok, ispravna namjera, mjerodavan autoritet i javna objava, posljednje sredstvo, razumna nada u uspjeh i proporcionalnost (v. Buzar, 2015: 309).

međunarodnih obveza i nepriznavanja ukrajinskog prava na teritorijalni integritet i suverenost od strane Ruske Federacije.

Nadalje, Ruska Federacija kao stalna članica Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda trebala bi biti ključni svjetski igrač u očuvanju mira i poštivanja Povelje UN-a u svijetu, ali svojim politikama i ratom u Ukrajini ista je pokazala što misli o odredbama iz same Povelje. Takve činjenice primjećuju i mnogi pravni stručnjaci međunarodnog prava, humanitarnog prava i ljudskih prava kao npr. Gabrielle Blum i Naz Modirzadeh koje navode da je u slučaju ruske agresije na Ukrajinu navode napad *jasno kršenje Povelje UN-a i da su sankcije koje su nametnule Sjedinjene Američke Države i drugi pravno dopušten odgovor. Također smatraju da je uslijed neuspjeha Vijeća sigurnosti UN-a da spriječi sukob u Ukrajini nastupio "trenutak za obnovljeni i inkluzivniji angažman oko legitimnog tumačenja međunarodnog prava koje regulira uporabu sile"* (Neal, 2022). Zbog činjenice da je međunarodno pravo koje poznajemo i koje je bilo jamac sigurnosti državama od jednostranih agresija i otpočinjanja ratova od strane drugih država, kako pokazuje primjer agresije na Ukrajinu, postalo nedjelotvorno posebno kad su u pitanju velike "sile" i da je isto postalo zastarjelo i podložno ozbiljnoj civilizacijskoj i pravnoj reformi, mnogi stručnjaci međunarodnog prava, kao primjerice Rachael Lorna Johnstone i Takao Suami, istog su ili sličnog razmišljanja kao Blum i Modirzadeh.⁶ Kristen Eichensehr mišljenja je "da je međunarodni sustav suočen s ogromnom količinom stresa" i da je sam sustav, kako ona navodi, "lomljiviji nego što smo mislili".

Glede budućnosti međunarodnog sustava prava, Eichensehr smatra da "moramo kreativnije razmišljati o tome kako zaštititi institucije i vrijednosti do kojih nam je stalo, na međunarodnoj i domaćoj razini" (Eichensehr, 2022). Činjenica da se ruskom agresijom pokazalo zanemarivanje načela i uvjerenja međunarodne zajednice na temelju kojih su postignuta desetljeća mira, suradnje i napretka (MVEP, 2022), vladavina prava koja je bila uspostavljena nakon Drugog svjetskog rata, koja bi pružila zaštitu suverenosti i integriteta država i spriječila buduće ratove i oružane sukobe, trebala bi predstavljati polaznu točku u razvoju međunarodnih odnosa. Takva razmišljanja dijeli William Pomeranz, koji navodi da je samo tri mjeseca žestokih borbi potvrdilo da Putin želi izvesti Rusiju iz međunarodnog poretka kakav je postojao nakon Drugog svjetskog rata te smatra da Putinov pogled na ruske interese nadjačava načelo suverenosti – okosnicu međunarodnih odnosa. Nadalje, Pomeranz je mišljenja da je NATO kroz Ukrajinski rat možda izašao ojačan, ali da je ostatak međunarodnog pravnog poretka koji je nastao iz Drugog svjetskog rata, Nürnberga i Helsinkija i dalje u padu i da je "malo vjerojatno da će uskoro oživjeti".⁷ Kako vidimo, po mišljenju znalaca međunarodnog prava nameće se zaključak da međunarodna pravna pravila o teritorijalnom integritetu i zaštiti istog slabe i nestaju. Takav razvoj događaja opasan je kako za buduće odnose između država, tako

⁶ Rachael Lorna Johnstone u tekstu pod nazivom: "Je li Ukrajina kraj međunarodnog prava koje poznajemo?", mišljenja je da je ruska invazija na Ukrajinu rat Rusije protiv samih temelja međunarodnog prava, te da borba za međunarodno pravo nije gotova i da je borba za međunarodno pravo postala važnija nego ikada (Johnstone, 2022). Suami navodi da se ruskom agresijom na Ukrajinu svijet nalazi na prekretnici i da je teško pretpostaviti da globalni konstitucionalizam utemeljen na ljudskim pravima, vladavini prava i demokraciji, nazvan ustavno trojstvo, neće pretrpjeti nikakve promjene. On postavlja pitanje "može li globalni konstitucionalizam preživjeti tako težak trenutak?" dodajući da je to "temeljno pitanje kojim se globalni konstitucionalisti moraju pozabaviti" (Suami, 2023: 1).

⁷ Navedeni stavovi Williama Pomeranza iznijeti su na upit Carnegie Corporation iz New Yorka 25. svibnja 2022 (Carnegie.org, 2022).

i za sva buduća djelovanja država koja bi išla u smjeru otvorenih sukoba prema drugim državama, odnosno pretenzijama jedne države prema teritoriju druge države.

Da nastavak takvih događaja neće zaustaviti daljnje konfrontacije i stvaranja ozračja novog hladnog rata smatra i Ingrid Brunk. Njezino je stajalište da je potrebna izgradnja novog međunarodnog pravnog poretka i međunarodnog prava koji bi bili u stanju zaštititi suverenost svake države. Mišljenja je da je sada vrijeme za uži, usredotočeniji međunarodnopravni poredak posvećen snažnoj jezgri normi za zaštitu suverenosti koje čuvaju teritorijalni *status quo* i promiču međunarodni mir i suradnju. Smatra da bi međunarodna zajednica trebala bez dvojbe osuditi rusku invaziju kao kršenje međunarodnog prava, te da bi međunarodna zajednica trebala ponovno ulagati u norme teritorijalne cjelovitosti i suverenosti kroz međunarodno pravo, čak i nauštrb humanitarnih ciljeva, kojima se treba energično težiti na druge načine. Stoga uloga Ujedinjenih naroda treba bi biti usmjerena na međudržavni mir i teritorijalni integritet, a međunarodna zajednica trebala bi osmisliti nove pristupe osiguravanju mira među najmoćnijim državama svijeta (Brunk, 2022).

Nastavno na izneseno, a optimistično vjerujući u održivost međunarodnog pravnog poretka na nekim novim osnovama, Oone Hathaway navodi: "Trebali bismo inzistirati na obvezama i institucionalnim reformama koje će ojačati odgovornost za sve u budućnosti. Rat u Ukrajini otkrio je ograničenja koja su davno pretходила ovom ratu. Ne bismo trebali ostati pri isticanju da ovi problemi nisu novi. Trenutačnu hitnu želju za rješenjima trebali bismo vidjeti kao priliku za poboljšanje sustava za sve" (Hathaway, 2023). No možda je jedan dio rješenja prikazanog problema u realističnom pristupu koji ojačava pojedinačnu i zajedničku obrambenu silu država. Pogledajmo kakve su doista bile reakcije država na novonastalu situaciju.

Jačanje vojnih kapaciteta kao uvjet zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti

"Ako želite mir, pripremite se za rat" (lat. *Qui desiderat pacem, praeparet bellum*) (Milner, 1996). U navedenoj izreci Publija Flavija Vegecija Renata u 4. stoljeću, koja je postala svezremenska izreka u smislu pripremanja vojnika i vojski, pronalazimo odgovor postupanja većine članica Europske unije, kao i same Republike Hrvatske u kontekstu rata u Ukrajini. Načelo pripreme za rat da bi živjeli u miru poprimilo je u proteklih skoro tisuću dana od početka Ukrajinskog rata postalo je nova paradigma shvaćanja cijene mira i onoga što treba raditi da bi ga očuvali, odnosno da bi očuvali vladavinu prava kroz zaštitu suverenosti i teritorijalnog integriteta.

Kada je činjenično utvrđeno da se samo oružanom silom može zaštititi teritorijalni integritet i suverenost, odnosno neka vrsta vladavine prava, posljedica je utrka u naoružanju, odnosno pojava novog hladnog rata i blokovske podjele. Tome da je Europa na novoj političkoj prekretnici kad je u pitanju očuvanje integritet i suverenosti država, u prilog govori i izjava bivšega nizozemskog premijera Marka Ruttea, od 1. listopada 2024. i glavnog tajnika NATO-a, da bi Europa trebala prestati jadicovati zbog Trumpa i da bi trebala više trošiti na obranu i proizvodnju streljiva (nav. u: Irish, 2024). Da je rješenje u povećavanju izdataka za obranu ujedno i odgovor na izmijenjenu globalnu i europsku sigurnosnu arhitekturu u kojoj vladavina prava kao da više ne postoji, primjećuje i Nan Tian, viša istraživačica Štokholmskog instituta za istraživanja međunarodnog mira (dalje u tekstu: SIPRI): "Stalni porast globalnih vojnih izdataka posljednjih godina znak je da živimo u sve nesigurnijem svijetu. Dr-

žave jačaju vojnu snagu kao odgovor na pogoršanje sigurnosnog okruženja, za koje ne predviđaju da će se poboljšati u bliskoj budućnosti" (SIPRI, 2023).

Dokaz iznijetom možemo vidjeti i kroz vojni mimohod poljske vojske održan 15. kolovoza 2023. godine. Sam mimohod ne bi imao veći značaj od ostalih mimohoda drugih država da se ne radi o mimohodu vojske države koja graniči s Rusijom i koji je kao takav bio najveći od 1989. godine i kraja hladnog rata. Simboliku održanog mimohoda primijetili su i svjetski mediji te u naslovima izvješća naveli: "Poljska nastoji odvratiti Rusiju velikim vojnim mimohodom", a u tekstovima su citirane riječi poljskog ministra obrane Mariusza Blaszczaka koji je izjavio da je ovo "savršen dan da pokažemo svoju snagu, da pokažemo da smo izgradili moćne oružane snage koje će učinkovito braniti naše granice bez oklijevanja" (Lapiarza, 2023). Navedeni primjeri pokazuju obrasce djelovanja država koje proizlazi iz činjenice da sustav međunarodnih pravila, međunarodnog pravnog poretka i vladavine prava, prestaje biti primaran, a zakon vojne superiornosti služi kao realistički zaštitnik teritorijalnog integriteta i suverenosti.

Posljednji oružani sukobi na tlu Europe prije Rusko-ukrajinskog rata (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo, Sjeverna Makedonija) već su dokazali nemoć međunarodne zajednice, posebno Europske unije, da implementira odluke o prekidu vojnih djelovanja i postizanju mira među zaraćenim stranama, tj. da osigura provedbu međunarodnopravnih odredbi o zaštiti teritorijalnog integriteta i suverenosti države i međunarodnopravnog načela *uti possidetis*. Ukrajinski rat dodatno je potvrdio neučinkovitost dosadašnje politike.⁸ Iako je Europska unija od osnutka vlastite politike gradila na mekoj moći (eng. *soft power*) i na proširivanju svojih vrijednosti, kako na europskom tlu, tako i diljem svijeta, uslijed ruske agresije na Ukrajinu, europske politike se transformiraju i mijenjaju diskurs o nužnosti izgradnje vojne moći koja je bila zanemarivana od prestanka hladnog rata.

Usljed višedesetljetnog života u miru nakon prestanka hladnog rata, mnoge su članice Europske unije izdatke za vojne snage i obranu svele na prihvatljivi minimum. Politička i vojno-sigurnosna "indolencija", tj. zanemarivanje vojnih i sigurnosnih kapaciteta članica Europske unije, otvorila je pitanje o (ne)moćnosti zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti pojedine države imajući u vidu krhkost zaštite istih putem međunarodnih tijela i sustava međunarodnog prava. Stoga se javne politike okreću u smjeru jačanja obrambenih kapaciteta kroz dva obrambena mehanizma: kroz jačanje vojnih kapaciteta i kroz pristup vojnim savezima. U tom smislu, Branimir Vidmarović precizno detektira uočene činjenice te naglašava: "Ruska invazija na Ukrajinu uvelike je preokrenula stav Europe o nužnosti i važnosti vojne moći i vrijednosti snažnog saveza sa Sjedinjenim Državama. Promjena odnosa prema NATO-u i SAD-u očigledna je i dugoročno najvažnija posljedica ruske invazije" (Vidmarović, 2023). Također, Thomas Antonius Middendorp naglašava da bi "EU trebala proširiti svoje vojne sposobnosti, ali to ne znači stvaranje vojske EU-a", kao i da "svaka država ima svoje nacionalne sigurnosne interese i vlastitu oružanu silu" koju može "upotrijebiti ili u NATO-u, ili u EU-u ili u UN-u ili u koaliciji, tako da nikada neće biti samo za EU" (Barizzagi, 2023).

Slijedom iznesenih promišljanja, Europa je prihvatila nametnutu stratešku "igru" u kojoj se našla, na koju je i ranije upozoravao tadašnji i u međuvremenu ponovno izabrani američki predsjednik Donald Trump. Trump je na NATO-ovu summitu održanom 11. i 12. srpnja 2018. godine u Bruxellesu ispred čelnika država članica saveza zatražio ne samo da ispune svoju obvezu od 2% BDP-a za obrambenu

⁸ V. Dagen, 2020, bilj. 1.

potrošnju,⁹ već da istu povećaju na 4% (MacAskill i Crerar, 2018). Na navedenom summitu također su se kroz usvojenju Deklaraciju detektirale glavne ugroze prema NATO-u, Europi i međunarodnom pravnom poretku, te je navedeno: "Agresivne akcije Rusije, uključujući prijetnju i upotrebu sile za postizanje političkih ciljeva, predstavljaju izazov Savezu i potkopavaju euroatlantsku sigurnost i međunarodni poredak temeljen na pravilima. Euroatlantsko sigurnosno okruženje postalo je manje stabilno i predvidljivo kao rezultat ruske nezakonite i nelegitimne aneksije Krima i tekuće destabilizacije istočne Ukrajine" (NATO, 2018).

U tom kontekstu, SIPRI je napravio analizu o vojnim izdancima po ključnim geografskim cjelinama i pojedinim državama te u uvodnom tekstu same analize naglasio da je svjetska vojna potrošnja porasla osmu godinu zaredom. SIPRI naglašava da je najoštriji rast potrošnje (+13%) zabilježen u Europi. Ista je najvećim dijelom odraz potrošnje Rusije i Ukrajine. Međutim, vojna pomoć Ukrajini i zabrinutost zbog povećane prijetnje od Rusije, kao i napetosti u istočnoj Aziji, snažno su utjecali na odluke o potrošnji mnogih drugih država. U analizi se navodi da su ukupni globalni izdaci za vojsku porasli za 3,7% u realnom iznosu u 2022. godini te dosegli razinu od 2.240 milijardi dolara, dok je sama vojna potrošnja članica NATO-a iznosila ukupno 1.232 milijarde dolara 2022. godine, što je 0,9% više nego 2021 (SIPRI, 2023).

SIPRI u svojoj analizi navodi da su vojni izdaci u Europi u 2022. godini iznosili 480 milijardi dolara, 13% više nego 2021., što predstavlja porast od 38% u odnosu na 2013., dok su vojni izdaci država u srednjoj i zapadnoj Europi iznosili ukupno 345 milijardi dolara u 2022. Potrošnja na vojne izdatke bila je u realnim iznosima veća nego 1989. kada je završavao hladni rat, odnosno 30% veća od 2013. godine. Značajna je činjenica da je u istočnoj Europi vojna potrošnja porasla za značajnih 58% na 135 milijardi dolara u 2022. godini. Također se navode države koje su značajno povećale svoju vojnu potrošnju nakon ruske invazije na Ukrajinu u veljači 2022., dok su druge najavile planove za povećanje razine potrošnje u razdobljima do jednog desetljeća. Najveći povećanje potrošnje može se uočiti kod Finske (+36%), Litve (+27%), Švedske (+12%) i Poljske (+11%) (SIPRI, 2023). Godišnje izvješće prethodnog glavnog tajnika NATO-a Jensa Stoltenberga od 14. ožujka 2024. godine za 2023. godinu potvrđuje naznačene trendove. U njemu je navedeno da je samo 11 saveznika ispunilo usvojene smjernice o trošenju 2% svog BDP-a na obranu, a početkom 2024. taj se broj povećao na 18. U ukupnim rashodima za obranu prednjači Poljska koja izdvaja 3,94% svog BDP-a za vojsku, te su među prvih deset zemalja članica NATO-a čak sedam zemalja koje graniče ili su u susjedstvu Rusije. One izdvajaju više od 2% svog BDP-a za obranu (NATO, 2024b: 50).

Prema analizi i podacima SIPRI-a u svom radu i istraživanju veza između rata u Ukrajini i izdataka za vojnu potrošnju u svijetu, posebno europskih zemalja i članica NATO-a, Tian i grupa autora navode da je od 2013. do 2022. godine najakutniji porast vojnih rashoda u srednjoj i zapadnoj Europi zabilježen u državama u blizini Rusije i Ukrajine, u rasponu od povećanja od 29% u Finskoj do skoka od 353% u Litvi (Tian i dr., 2023). Takvi podatci ukazuju na tezu o nepovjerenju navedenih

⁹ Uslijed ruske aneksije Krima 2014. godine, članice NATO-a Velikom su se deklaracijom obvezale da članice koje ne troše 2% BDP-a na obranu u narednom desetljeću ispune smjernice od 2% potrošnje BDP-a na obranu s ciljem ispunjavanja svojih NATO ciljeva i otklanjanja nedostataka NATO-ovih sposobnosti (v. NATO, 2014). Također, pitanje (ne)izdvajanja za obranu država članica NATO-a bilo je često isticano u istupima Donalda Trumpa u predizbornoj kampanji za predsjednika SAD-a tijekom 2023. i 2024. godine (v. *Cnbc.com.*, 2024).

država u međunarodni pravni poredak i sustav međunarodnog prava kao zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti. Isti stav zastupaju Roel Beetsma, Marco Budi i Francesco Nicoli, koji zaključuju da se pojedine zemlje osjećaju ugroženije od drugih, jer najveća opasnost za iste po pitanju teritorijalnog integriteta i suverenosti dolazi od Rusije. Prema navedenim autorima, nije iznenađenje da baltičke zemlje više ulažu u svoje vojske, nego primjerice Španjolska, kao i to da Finska aktivno priprema svoje građane za rat, za razliku od zemalja koje su zapadnije od granica sa Rusijom (Beetsma, Buti i Nicoli, 2024).

Bez obzira na izmijenjenu globalnu i europsku sigurnosnu arhitekturu i sigurnosne ugroze po pitanju teritorijalnog integriteta i suverenosti pojedinih država, ulaganja u obranu predstavljaju političko pitanje, posebno onih država koje čine neki vojni savez. Europska unija nije potpisnica, a niti obveznica smjernica NATO-a vezano uz izdatke za obranu (Fiott, 2024: 190), ali, gledajući pokazatelje Europske obrambene agencije (EDA) za 2022. godinu, ukupna izdvajanja za obranu svih država članica Europske unije iznose 1,5% BDP-a, pri čemu pojedine države izdvajaju ispod 1% BDP-a, kao npr. Austrija, Luksemburg, Irska, dok nekoliko država imaju izdatke za obranu u rasponu od 1 do 2% BDP-a (EDA, 2022). Razlog tome treba tražiti u politici neutralnosti pojedinih država (Austrija) i u činjenici da su mnoge države postale ovisne o blagodatima mira, bez obzira na sam rat na europskom tlu.

Uz ovisnost o miru, Florian Dorn, Niklas Potrafke i ostali u svom istraživanju primjećuju kako mnogi proračuni država članica Europske unije pokazuju kroničnost deficita, dok sami građani i dalje zahtijevaju održavanje sveobuhvatne socijalne države, u što bi potpadali i mehanizmi vlada država kroz koje građani i tvrtke dobivaju financijsku potporu za kompenzaciju rastućih cijena energije i visoke inflacije koja se dogodila nakon pandemije COVID-19. Navedeni autori zaključno utvrđuju da je jačanje vojnih kapaciteta i ulaganje u obrambene sposobnosti najviše provode države istočne Europe kao odgovor na novo sigurnosno okruženje u kojem su se takve države našle. Sama činjenica veće fizičke udaljenosti pojedinih država članica Europske unije od Rusije, i samim time umanjene mogućnosti prijetnji i napada na državni teritorij, odražava se na ukupna izdvajanja takvih država za obranu i jačanje vojnih kapaciteta (Dorn, Potrafke i Schlepfer, 2024: 8). Stoga se nameće zaključak o nejednakim zajedničkim interesima država članica Europske unije u pogledu provedbe određenih elemenata razvoja zajedničkih obrambenih kapaciteta.

Bez obzira na različitosti pojedinih javnih politika u državama članicama Europske unije i njihovog shvaćanja značaja razvoja vojnih kapaciteta, razvoju daljnjeg porasta vojne potrošnje i javnih politika govori u prilog i izjava predsjednika država i vlada NATO-ova summita održanog 11. srpnja 2023. godine u Vilniusu gdje se decidirano inzistiralo na ulaganju država članica od najmanje 2% bruto domaćeg proizvoda (BDP) godišnje u obranu, kao i obveznosti zadržavanja tehnološke prednosti, što podrazumijeva nastavak moderniziranja i reformiranja vlastitih snaga i sposobnosti, uključujući integraciju inovativnih tehnologija u sustav obrane (NATO, 2023).

Slijedom analize iznijetih činjenica u ovom dijelu rada, stajališta smo da su nastupile okolnosti koje nas uvode u novu utrku u naoružavanju. Kao i tijekom hladnog rata 20. stoljeća, povećavanja izdavanja za naoružanje i jačanje vojnih kapaciteta stvara nove odnose napetosti među državama, oblikuje novu blokovsku podjelu i nove obrise "posthladnoratovskog hladnog rata" 21. stoljeća.¹⁰

¹⁰ Stuart Ford prepoznaje nove elemente hladnog rata te navodi: "Ovo novo razdoblje u koje smo ušli utjelovljuje ovu ključnu značajku hladnih ratova jer protivnici ne sudjeluju izravno u njima, niti se međusobno sukobljavaju. Na primjer, Rusija je izvršila invaziju na Ukrajinu, ali

Neutralnost kao relikvija prošlosti

Definicije neutralnosti više ne priliče stvarnosti današnjeg vremena. Možda je prvi takvu činjenicu utvrdio bivši američki državni tajnik John Foster Dulles koji je već 1956. primijetio da je pojam neutralnosti anakron i da "neutralnost sve više postaje zastarjela koncepcija" (Greminger i Rickli, 2023: 27). Isto razmišljanje dijeli i Franz-Stefan Gady u analizi pod nazivom "Zašto je neutralnost zastarjela u 21. stoljeću". On je skeptičan prema doktrini neutralnosti te postavlja pitanje može li ta doktrina preživjeti u 21. stoljeću a da ne postane sigurnosni rizik za države koje je prakticiraju? Gady smatra da ruski napadi na Ukrajinu 2014. i 2022. godine pokazuju da držanje izvan saveza, kao što je učinila Ukrajina, ne nudi zaštitu od revizionističke politike velike sile (Gady, 2023). Navedena analiza dijametralno je suprotna teorijskim definicijama neutralnosti i javnih politika (Reginbogin i Lottaz, 2020: 8) koje bi iz iste trebale proizaći, posebno ako uzmemo definiciju Briana Havela koja naglašava da trajna neutralnost predstavlja međunarodnopravni status države koja je obvezna zadržati neutralnost u bilo kojem ratu drugih država, u njima ne sudjelovati, neovisno o identitetu zaraćenih strana ili o blizini oružanog sukoba. Nadalje, Havel navodi da se razlika ogleda u tome što privremeno neutralne države ostaju neutralne glede nekog trenutnog oružanog sukoba, dok trajno neutralne zadržavaju svoju neutralnost u pogledu svih oružanih sukoba, trenutnih ili budućih, između trećih strana (Havel, 2000: 183).

Nasuprot tome, neki teoretičari ističu da je neutralnost "iracionalna sigurnosna opcija za slabe države koje odbijaju zajednički djelovati" (Agius, 2023: 266). Srednji put, kojemu se priklanja autor ovog rada, u sklopu normativne koncepcije neutralnosti ističe obvezu obrane. Tako Vukadinović navodi da jedna država koja je podvrgnuta statusu neutralnosti ne smije nikada pokrenuti rat, niti smije sudjelovati u ratu koji je izbio između drugih država; no neutralna država ima i obvezu braniti svoj teritorij svim raspoloživim sredstvima od vanjske agresije te je obvezatna, čak i u miru, ne primiti na sebe bilo kakvu obvezu koja bi je mogla uvući u rat (Vukadinović, 1986: 100, prema Vedross, 1957: 189). Stoga se neutralnost može definirati kao "načelo vanjske politike čija je svrha očuvanje neovisnosti i suverenosti malih država da kroz nesudjelovanje i nepristranost u međunarodnim sukobima sukladno međunarodnom pravu ostanu izvan takvih sukoba i zaštite svoj teritorijalni integritet i suverenost" (*Convention...*, 1907).

U vrijeme hladnog rata u 20. stoljeću, neutralnost je poslužila da se pojedine države drže podalje od pojedinog vojnog bloka. U kontekstu današnjih događanja na tlu Europe, idealističke definicije neutralnosti i javne politike koje iz njih proizlaze odumiru. Dokaz navedenom vidimo na primjeru baltičkih država, Švedske i Finske. Invazija Rusije na Ukrajinu i korist od NATO-ovog ugovora o kolektivnoj obrani, kao i izmijenjena europska i globalna sigurnosna arhitektura, potaknuli su Finsku i Švedsku da okončaju desetljeća neutralnosti i nesvrstanog statusa te zatraže članstvo u NATO-u. Međunarodni pravници Juraj Andrassy, Božidar Bakotić i ostali na primjeru Švedske i Finske naveli su da je neutralnost ovisna o postojanju rata te, ukoliko istog nema, nema ni neutralnosti, ali nastupanjem oružanih sukoba nastaje i sama neutralnost (Andrassy i dr., 2006: 186).

Činjenica rata u Ukrajini, kao i NATO-ova "politika otvorenih vrata", bit će pravni i politički test javnih politika navedenih država. Pristupanjem tih država

je pazila da izravno ne napadne NATO-državu koja bi pokrenula odredbe o kolektivnoj obrani NATO-a i uvela SAD u sukob" (Ford, 2023: 437).

NATO-u temeljit će se na članku 10. Sjevernoatlantskog ugovora, koji propisuje da je članstvo otvoreno za svaku "europsku državu koja je u poziciji da promiče načela ovog Ugovora i doprinosi sigurnosti sjevernoatlantskog područja" (*The North Atlantic Treaty*, 1949). Na temelju tog članka Sjevernoatlantskog ugovora, navedene države kao bliže i dalje susjede Rusije svoje javne politike vezano uz zaštitu teritorijalnog integriteta i suverenosti od veljače 2022. godine usmjerit će pristupu NATO-u i odustajanju od politike neutralnosti i nesvrstanosti.

Tako će 18. svibnja 2022. godine, nepuna tri mjeseca od početka agresije Rusije na Ukrajinu Švedska i Finska službeno podnijeti zahtjev za pristup NATO-u. Znakovit će biti govor tadašnjeg Glavnog tajnika NATO-a Jensa Stoltenberga, koji je prilikom službenog podnošenja zahtjeva, obračunajući se veleposlanicima Finske i Švedske, izjavio: "Ovo je dobar dan, u kritičnom trenutku za našu sigurnost. Puno vam hvala što ste predali zahtjeve za članstvo Finske i Švedske u NATO-u. Svaki narod ima pravo izabrati svoj put. Oboje ste se odlučili, nakon temeljitih demokratskih procesa. I toplo pozdravljam zahtjeve Finske i Švedske za pridruživanje NATO-u. Vi ste naši najbliži partneri. Vaše članstvo u NATO-u povećalo bi našu zajedničku sigurnost" (NATO, 2022a).

Riječi Glavnog tajnika NATO-a potvrdit će geopolitičku situaciju u svijetu u kojoj države podnose zahtjev za članstvom i ukazati na to da svaka država ima pravo i mogućnost izraziti političku volju građana hoće li biti članicom nekog vojnog saveza ili ne. Sukladno navedenoj politici "otvorenih vrata", šefovi država i vlada članica NATO-a uputili su poziv Finskoj i Švedskoj da se pridruže Savezu na Madridskom summitu 29. lipnja 2022. Protokoli o pristupanju za obje države potpisani su 5. srpnja 2022. u Bruxellesu nakon završetka pregovora o pristupanju (NATO, 2022b).¹¹ Proces pristupanja Finske NATO-u dovršen je 4. travnja 2023., kada je Finska postala punopravna članica NATO-a. Pristupanje članstvu NATO-a, prema navodima Ministarstva vanjskih poslova Finske, će "ojačati sigurnost Finske u promijenjenom sigurnosnom okruženju i poboljšati stabilnost i sigurnost u regiji Baltičkog mora i sjevernoj Europi. Snažne obrambene sposobnosti i otpornost Finske također će ojačati NATO i kolektivnu obranu Saveza" (*Ministry for Foreign Affairs of Finland*, 2023). Navedenim pristupanjem Finske NATO-u ista je postala dijelom kolektivne obrane i donošenja odluka unutar Saveza, a svoju sigurnost, teritorijalni integritet i suverenost stoga pokriva sigurnosnim jamstvima koji proizlaze iz odredbe članka 5. Sjevernoatlantskog ugovora.

Švedska se pridružila NATO savezu i postala punopravna članica 7. ožujka 2024. nakon što je položila svoj instrument o pristupanju Sjevernoatlantskom ugovoru kod Vlade Sjedinjenih Država u Washingtonu. O značaju švedskog pristupanja NATO savezu govore riječi Jensa Stoltenberga, bivšeg Glavnog tajnika NATO-a, koji navodi: "Nakon više od 200 godina nesvrstanosti, Švedska sada uživa zaštitu dodijeljenu Člankom 5., što je krajnje jamstvo slobode i sigurnosti saveznika. Švedska sa sobom donosi sposobne oružane snage i prvoklasnu obrambenu industriju. Pristupanje Švedske čini NATO jačim, Švedsku sigurnijom, a cijeli Savez sigurnijim" (NATO, 2024a).

Razvidno je da je neutralnost kao politička odluka pojedinih država imala svoj značaj u prošlosti. Ona se zasnivala na primjeni međunarodnog prava kao

¹¹ Dana 4. srpnja 2022. godine nakon madridskog samita čelnika NATO-a, Finska i Švedska završile su pregovore o pristupanju u sjedištu NATO-a u Bruxellesu. Tadašnjih 30 saveznika potpisalo je sljedećeg dana pristupne protokole za Finsku i Švedsku. Više o tome v. u: NATO (2024c).

instrumenta zaštite takvih država od strane drugih država. Činom ruske agresije na Ukrajinu i destabiliziranjem sigurnosne arhitekture u Europi, ali i na globalnoj razini, neutralnost je izgubila kako u političkom, tako i u međunarodnom značenju.

Hrvatski odgovor u kontekstu zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti

U kontekstu izmijenjene europske i globalne sigurnosne arhitekture te narušenog povjerenja u međunarodni poredak zasnovan na poštivanju suverenosti i teritorijalnog integriteta svake države, tj. same vladavine međunarodnog prava, hrvatski politički i zakonodavni odgovori mogu se sagledati kroz prizmu hrvatske pripadnosti zapadnoeuropskim civilizacijskim, političkim i gospodarskim asocijacijama. Razvoj demokracije i programska načela većine novonastalih političkih stranaka s kraja 1980-ih i početka 1990-ih godina prošloga stoljeća, Hrvatsku su vidjeli u zapadnim političkim asocijacijama i savezima (Picula i Žnidarić, 2015). Politički imperativ postavljen prije trideset godina postao je stvarnost. Republika Hrvatska punopravna je članica Europske unije i NATO-a. Javne politike države trebale bi težiti očuvanju vrijednosti koje u svojim programskim načelima propagiraju savezi i asocijacije u kojima je Republika Hrvatska punopravni član. Stoga bi se, po mišljenju ovog autora, hrvatsko političko i zakonodavno djelovanje trebalo oblikovati prema trima načelima koje se navode i obrazlažu u nastavku, uključujući prikaz njihova dosadašnjeg provođenja u praksi.

Vladavina prava: permanentno zalaganje za očuvanje vladavine međunarodnog prava i institucija zaštite međunarodnog prava

Kao članica Ujedinjenih naroda Republika Hrvatska se kao i ostale članice Europske unije u kontekstu rata u Ukrajini stavila na stranu onih država koje se zalažu za primjenu međunarodnog prava. Hrvatski sabor svojom Deklaracijom o Ukrajini od 25. veljače 2022. godine, odmah nakon započinjanja ruske agresije naglasio je da Republika Hrvatska odlučno podržava europski sigurnosni poredak čija su temeljna načela sadržana u Povelji Ujedinjenih naroda i temeljnim dokumentima Organizacije za europsku sigurnost i suradnju, uključujući Helsinški završni akt i Parišku povelju, te se zalaže za jednakost i teritorijalnu cjelovitost država, nepovredivost granica, suzdržavanje od prijetnje ili upotrebe sile te slobodu država da izaberu ili promijene vlastite sigurnosne aranžmane (Hrvatski sabor, 2022).

Nadalje, Republika Hrvatska jasno je istaknula vlastitu političku agendu i u Ujedinjenim narodima gdje je naglašeno da se Republika Hrvatska zalaže za poštivanje međunarodnog prava kao i da "Ukrajina, jedna od država članica utemeljiteljica Ujedinjenih naroda, ima urođeno i neporecivo pravo braniti se i boriti se za svoju neovisnost, suverenost i teritorijalni integritet unutar svojih međunarodno priznatih granica. Priznavanje ovih neotuđivih prava temelj je na kojem su izgrađeni Ujedinjeni narodi. U tom smislu – svi smo mi Ukrajina" (MVEP, 2023). Navedenu političku agendu i stajalište o nužnosti primjene međunarodnog prava potvrđuje i Dubrovačka deklaracija proizašla iz summita u Dubrovniku 9. listopada 2024. godine pod nazivom Ukrajina-Jugoistočna Europa. U njoj je navedeno da se put do sveobuhvatnog mira u Ukrajini treba tražiti kroz primjenu međunarodnog prava i Povelju UN-a (Vlada RH, 2024d).

Ulaganje u obranu: ispunjavanje preuzetih obveza koje proizlaze iz članstva u NATO-u

Uz spremnost ispunjenja uvjeta koji proizlaze iz članka 5. Sjevernoatlantskog ugovora, Republika Hrvatska treba u potpunosti ispuniti obveze u skladu s smjernicama NATO-ova summita iz Vilnusa u kojem su potvrđene smjernice Velške deklaracije iz 2014. godine o izdvajanju minimalno 2% godišnjeg BDP-a na obranu. Ukupno izdvajanje BDP-a Republike Hrvatske za obranu za 2021. godinu bilo 2,16% BDP-a, za 2022. godinu 2,17 BDP-a, i 2023. 1,79% BDP-a (O'Neill, 2024; Cokelaere, 2024). Uz ta izdvajanja, treba istaknuti i nužnost razvoja sposobnosti i spremnosti izvršenja misija i zadaća kao odgovor na široki spektar mogućih sigurnosnih prijetnji i izazova, kako u regionalnom, tako i u širem kontekstu. Stoga je u projekcijama Proračuna Republike Hrvatske za 2024. godinu predviđeno povećanje od 11% za obranu u odnosu na 2023. godinu (MORH, 2023).

U materijalnom smislu jačanja vojnih kapaciteta, Republika Hrvatska je kao članica NATO-a odgovorila na izmijenjenu globalnu i europsku sigurnosnu arhitekturu procesom jačanja Oružanih snaga u skladu s NATO-ovim standardima, a što uključuje nabavku i modernizaciju naoružanja. Navedeni proces odnosi se na nabavu novih višenamjenskih zrakoplova *Rafale*, nabavu i opremanje višenamjenskim helikopterima *UH-60M Black Hawk*, nabavu raketnog sustava protuzračne obrane kratkog dometa *Mistral*, modernizaciju radarskih sustava, nabavu protuoklopnih raketa *Hydra 70* za helikoptere *OH-58D Kiowa Warrior*, nabavu borbenih vozila pješništva *Bradley*, protuoklopnih vođenih raketa *SPIKE LR* za borbeno oklopna vozila *Patria*, a u sklopu projekta *Bradley* nabavu protuoklopnih vođenih raketa *TOW*, kao i protuoklopnih sustava *RGW 90*, obalnih ophodnih brodova, samohodnih višestrukih raketnih sustava *Himars M142* i bespilotnih letjelica (MORH, 2024a). Pored navedenih čimbenika, u suradnji sa saveznicima, Republika Hrvatska jačanje vlastitih vojnih i sigurnosnih kapaciteta vidi i u jačanju razvoja, izgradnje i održavanja sposobnosti obrane u kibernetičkom prostoru (Vlada RH, 2024b).

Zakonodavne promjene: zakonska regulativa kojom bi se osnažile oružane snage Republike Hrvatske

Široki spektar sigurnosnih prijetnji kako u globalnom, tako i u regionalnom smislu, održavaju se na europsku, samim time i hrvatsku politiku u vidu iznošenja političkih platformi i stavova o spremnosti djelovanja nacionalnih vojski kao i hrvatske vojske u takvim izazovima (*Sky News*, 2024). U tom smislu, a poglavito od početka rata u Ukrajini, u mnogim europskim državama, uključujući i Republiku Hrvatsku, odgovor na navedene izazove odrazio se na zastupanje politike uvođenja obveznog vojnog roka kao elementa jačanja oružanih snaga (Vlada RH, 2024a). Člankom 5. Zakona o službi u oružanim snagama (Hrvatski sabor, 2024) i člankom 21. Zakona o obrani (Hrvatski sabor, 2019). propisana je mogućnost obveznog služenja vojnog roka. Trenutno je na snazi Odluka Hrvatskog sabora o nepozivanju novaka na obvezu služenja vojnog roka (Hrvatski sabor, 2007), koja ne odgovora na sigurnosne izazove prikazane u ovom radu. S obzirom na prikazane izazove, trebalo bi raditi na postizanju konsenzusa političkih aktera koji sudjeluju u donošenju zakonodavnih akata, bez obzira na političke svjetonazore.¹² Kako je navela Kaja Kallas, buduća predstavnica Europske unije za vanjsku i sigurnosnu politiku, sigurnost mora

¹² Glede obveze ponovnog obveznog služenja vojnog roka na hrvatskoj su političkoj sceni nastali prijepori. Više o tome v. u tekstu: Vlada RH (2024c).

biti prioritet, upozorivši da Europa mora biti spremna jer Rusija i Kina ugrožavaju europska otvorena društva (Reuters, 2024). Kao pozitivne primjere treba istaknuti države koje su na navedene ugroze i geopolitičku situaciju reagirale promjenom politike novačenja, poput Litve, koja je na problem nedovoljne popunjenosti oružanih snaga, a što je prepoznao i litavski parlament Seimas, reagirala odlukom o ponovnom uvođenju obveznog vojnog roka (*Lithuanian Armed Forces*, 2024).

Stajalište je ovog autora da bi, s obzirom na sigurnosne rizike i geopolitičku situaciju, buduće političko djelovanje po pitanju sigurnosti, obrane, jačanja vojnih kapaciteta i zaštite nacionalne sigurnosti trebalo biti zajednički cilj svih relevantnih aktera političke scene bez obzira na ostala politička razilaženja.¹³ Ispunjenje sigurnosnih preduvjeta znači i ispunjenje preuzetih obveza Republike Hrvatske kao države članice NATO-a i Europske unije.

Zaključna razmatranja

Napad Rusije na Ukrajinu ukazao je na stvarnost pretenzija na osvajanje tuđeg teritorija u Europi 21. stoljeća. On otvara prostor za razmišljanje o povratku vremena kada su teritorijalne ekspanzije država bile normalna pojava i kada sustav zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti država branio vjerovanjem u vlastitu vojnu moć ili eventualno vojno savezništvo s drugim državama. Sustav međunarodnog prava i sam međunarodnopravni poredak koji se gradio od kraja Drugog svjetskog rata, činom ruske agresije izgubio je svoju prepoznatljivost, težinu i učinkovitost. Stvarnost nepriznavanja teritorijalnog integriteta i suverenosti neke države, nepriznavanje odredbi međunarodnog prava, nepriznavanje ranije sklopljenih međudržavnih sporazuma, kao i samo nepriznavanje instituta vladavine prava, postavio je pred zapadne civilizacijske krugove, Europsku uniju, samim time i Republiku Hrvatsku, izazove budućeg političkog djelovanja s ciljem odgovora na postavljene izazove.

Činjenice oružane agresije i nepriznavanja teritorijalnog integriteta i suverenosti, kao i nedjelotvornosti međunarodnog prava koji bi ih zaštitilo, pred mnoge države, posebno one vojno neutralne, postavilo je nove političke ciljeve. Dva zaštitna mehanizama zaštite suverenosti i teritorijalnog integriteta istaknuta u ovom tekstu su pristupanje vojnim savezima i jačanje vlastitih vojnih kapaciteta. Pred takve politike, kojima je cilj djelovanje u zaštiti nacionalnih interesa i nacionalne sigurnosti, postavljaju se određeni izazovi. Oni se reflektiraju u većim izdvajanjima za naružavanje, ponovnom uvođenju obveznog vojnog roka, kao i ispunjenju određenih formalnih uvjeta kako bi se pristupilo pojedinim vojnim savezima koje takvi savezi postavljaju kao *conditio sine qua non* pristupa.

Iako je ruska agresija na jednu suverenu državu u Europi potaknula svijest građana, kao i kreatora politika, o nužnosti jačanja vojnih, a time i obrambenih kapaciteta, pojedine države ipak ne izdvajaju dovoljno za obrambene kapacitete za razliku od onih država koje su teritorijalno bliže ratnim događanjima u Ukrajini. Bez obzira na različitosti u poimanju primarnih ciljeva za izdatke pojedinih država, analiza u radu ipak pokazuje da je narušavanjem povjerenja u međunarodno pravo, vladavinu

¹³ Ispred Republike Hrvatske, Ivan Anušić kao ministar obrane potpisao je 28. listopada 2024. godine s njemačkim ministrom obrane Borisom Pistoriusom Pismo namjere o nabavi 50 novih tenkova *Leopard 2A8*. Navedena namjera modernizacije Oružanih snaga Republike Hrvatske izazvala je političke prijepore. Oporbene stranke u Hrvatskoj ulaganje u modernizaciju Oružanih snaga ne vide kao prioritet te primjerice navode da bi se za cijenu jednog tenka moglo kupiti 230 stanova. Više o navedenom v. u: MORH (2024b) i HRT (2024).

prava i mehanizme koji iz takvog prava proizlaze u svrhu zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti država, pokrenuta globalna utrka u naoružanju. Takva utrka u naoružavanju stvara nove politike i nove blokovske podjele, odnosno stvara dojam novog hladnog rata ili "posthladnoratovskog hladnog rata".

S obzirom na vrijednosti koje su ukorijenjene u zapadnoeuropskoj civilizaciji, Europska unija i Republika Hrvatska, kako bi štatile teritorijalni integritet i suverenost, kao i vratile povjerenje građana u mogućnosti njihove zaštite, trebale bi i nadalje vlastitim politikama: prvo, djelovati u smjeru jačanja obrambenih kapaciteta, tj. razvijati vlastite sustave obrane kako bi mogli odgovoriti na izmijenjenu europsku i globalnu sigurnosnu arhitekturu; te, drugo, zalagati se za vraćanje povjerenja u primjenu međunarodnih pravnih odredbi i sustava međunarodnog prava kao imperativa vladavine prava koje će biti prihvaćeno kao univerzalno i obvezno načelo rješavanja budućih problema u odnosima među državama.

Literatura

- Agius, C. (2023). Weak, immoral, naïve: Gendered representations of neutrality and the emotional politics of peace and security, *Cooperation and Conflict*, 59(2), 266-289. <https://doi.org/10.1177/00108367231198786>
- Allison, R. (2023). Russia's Case for War against Ukraine: Legal Clams, Political Rhetoric, and Instrumentality in a Fracturing International Order. *Problems of Post-Communism*, 71(3), 271-282. <https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2254915>
- Andrassy, J., Bakotić, B., Seršić, M., i Vukas, B. (2006). *Međunarodno pravo 3*. Zagreb: Školska knjiga.
- Andrassy, J., Bakotić, B., Seršić, M., i Vukas, B. (2010). *Međunarodno pravo 1*. Zagreb: Školska knjiga.
- Asada, M. (2024). The War in Ukraine under International Law: Its Use of Force and Armed Conflict Aspects. *International Community Law Review*, 26(1-2), 5-38. <https://doi.org/10.1163/18719732-12341493>
- Barizzagi, J. (2023). After Russia's invasion, Brussels is a military player but not a military power. *Politico.eu*. 26. svibnja. <https://www.politico.eu/article/after-russia-invasion-ukraine-brussels-eu-military-player-not-power/>
- Beech, H., Dahir, A.-L., i Lopez, O. (2022). With Us or With Them? In a New Cold War, How About Neither. *Nytimes.com*. 24. travnja. <https://www.nytimes.com/2022/04/24/world/asia/cold-war-ukraine.html>
- Beetsma, R., Buti, M., i Nicoli, F. (2024). Investing in defence as a European public good. *VoxEu*. 16. rujna. <https://cepr.org/voxeu/columns/investing-defence-european-public-good>
- Brunk I. (2022). International Law and the Russian Invasion of Ukraine. *LAWFARE blog*. 25. veljače. <https://www.lawfareblog.com/international-law-and-russian-invasion-ukraine>
- Brzezinski, Z. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books.
- Buzar, S. (2015). Teorija pravednog rata sv. Tome Akvinskog. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 70(3), 305-316.
- Calvocoressi, P. (2003). *Svjetska politika nakon 1945*. Zagreb: Nakladni zavod Globus Adamić.
- Carnegie.org. (2022). *How Is Russia's Invasion of Ukraine Likely to Alter the Post-World War II International Order?* 25. svibnja. <https://www.carnegie.org/our-work/article/how-is-russias-invasion-of-ukraine-likely-to-alter-the-post-world-war-ii-international-order/>
- Cnbc.com. (2024). *Trump says he warned NATO ally: Spend more on defense or Russia can do whatever the hell they want*. 11. veljače. <https://www.cnbc.com/2024/02/11/trump-says-he-warned-nato-ally-spend-more-on-defense-or-russia-can-do-whatsoever-the-hell-they-want.html>
- Cokelaere, H. (2024). NATO: Who are the biggest defense spenders in Europe? *Politico.eu*. 13. veljače. <https://www.politico.eu/article/russia-nato-spending-ukraine-war-donald-trump/>

- Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land*. Hag, 18. listopada, 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/es/ihl-treaties/hague-conv-v-1907>
- Dagen, T. (2020). Legal and historical views of legal sources for the establishment and building of EEC/EU peace in the former Yugoslavia in 1993 and European realities in 2020. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 54(2), 881-906. <https://doi.org/10.5937/zrpfns54-27450>
- Dorn, F., Potrafke, N., i Schlepper, M. (2024). European Defence Spending in 2024 and Beyond: How to Provide Security in an Economically Challenging Environment. *EconPol Policy Report*, 8(45), 3-31.
- Dugin, A. G. (2017). *Geopolitika multipolarnog svijeta*. Zagreb: Aleon.
- EDA (2022). Defence Data. <https://eda.europa.eu/publications-and-data/defence-data>
- Fiott, D. (2024). The Challenges of Defence Spending in Europe. *Intereconomics*, 59(4), 189-192. <https://doi.org/10.2478/ie-2024-0039>
- Ford, S. (2023). The New Cold War With China and Russia: Same as the Old Cold War. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 55, 423-478.
- Foreign Affairs* (2022). *Was NATO Enlargement a Mistake?* 19. travnja. <https://www.foreignaffairs.com/ask-the-experts/2022-04-19/was-nato-enlargement-mistake>
- Gady, F.-S. (2023). Why Neutrality Is Obsolete in the 21st Century. 10. listopada. <https://thecsspoint.com/why-neutrality-is-obsolete-in-the-21st-century-by-franz-stefan-gady/>
- Gärtner, H. (2018). Neutrality as a Model for the New Eastern Europe? 6. svibnja. <https://homepage.univie.ac.at/heinz.gaertner/?p=2081>
- Greminger, T., Rickli, J.-M. (2023). Neutrality After the Russian Invasion of Ukraine The Example of Switzerland and Some Lessons for Ukraine. *PRISM*, 10(3), 27-43.
- Hathaway, O. A. (2023). How Russia's invasion of Ukraine tested the international legal order. *Brookings.edu*. 3. travnja. <https://www.brookings.edu/articles/how-russias-invasion-of-ukraine-tested-the-international-legal-order/>
- Havel, B. F. (2000). An International Law Institution in Crisis: Rethinking Permanent Neutrality, *Ohio State Law Journal*, 61(1), 167-266.
- Howard, L. M. (2022). A Look at the Laws of War – and How Russia is Violating Them, *Usip.org*. 29. rujna. <https://www.usip.org/publications/2022/09/look-laws-war-and-how-russia-violating-them>
- HRT (2024). *Kekin o Leopardima: Za cijenu tenka 230 stanova*. 30. listopada. <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/kekin-o-leopardima-za-cijenu-tenka-230-novih-stanova-11834655>
- Hrvatski sabor (2007). Odluka o nepozivanju novaka na služenje vojnog roka. *Narodne novine*, 105/07.
- Hrvatski sabor (2019). Zakon o obrani. *Narodne novine*, (73/13, 75/15, 27/16, 110/17, 30/18) 70/19.
- Hrvatski sabor (2022). Deklaracija o Ukrajini. *Narodne novine*, 25/22.
- Hrvatski sabor (2024). Zakon o službi u oružanim snagama Republike Hrvatske. *Narodne novine* (73/13, 75/15, 50/16, 30/18, 125/19, 158/23) 14/24.

- Irish, J. (2024). Stop whining about Trump, Dutch prime minister tells Europeans. *Reuters.com*. 17. veljače. <https://www.reuters.com/world/europe/stop-whining-about-trump-focus-europes-interests-dutch-pm-says-2024-02-17/>
- Johstone, L. R. (2022). Is Ukraine The End Of International Law As We Know It? *Journal of the North Atlantic & Artic*. Travanj. <https://www.jonaa.org/content/is-ukraine-the-end-of-international-law-as-we-know-it>
- Kissinger, H. (2015). *Svjetski poredak*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lithuanian Armed Forces* (2024). *Military Service*. <https://kariuomene.lt/en/who-we-are/military-service/23649>
- London Agreement & Charter – Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal* (1945). United Nations Treaty Series, 1951.
- MacAskill, E., Crerar, P. (2018). Donald Trump tells NATO allies to spend 4% of GDP on defence. *Theguardian.com*. 11. srpnja. <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/11/donald-trump-tells-nato-allies-to-spend-4-of-gdp-on-defence>
- Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons* (1994). Budimpešta, 5. prosinca.
- Milner, N. P. (1996). *Epitome of Military Science*. Liverpool: Liverpool University Press
- MORH (2023). Godišnji plan MORH-a za 2024. godinu. 13. prosinca. <https://www.morh.hr/wp-content/uploads/2023/12/2023-12-19-godisnji-plan-rada-ministarstva-obrane-za-2024.-godinu.pdf>
- MORH (2024a). *Moderna Hrvatska vojska*. 24. svibnja. <https://www.morh.hr/moderna-hrvatska-vojska/>
- MORH (2024b). *Ministri Anušić i Pistorius potpisali Pismo namjere za nabavu novih moćnih Leoparda 2A8*. 28. listopada. <https://www.morh.hr/ministri-anusic-i-pistorius-potpisali-pismo-namjere-za-nabavu-novih-mocnih-leoparda-2a8/>
- Ministry for Foreign Affairs of Finland*. (2023). *Finland's membership in NATO*. 4. travnja. <https://um.fi/finlands-membership-in-nato>
- MVEP (2022). *Hrvatska je spremna pružiti Ukrajini potporu za poslijeratni oporavak i rekonstrukciju*. 5. srpnja. <https://mvep.gov.hr/press/hrvatska-je-spremna-pruziti-ukrajini-potporu-za-poslijeratni-oporavak-i-rekonstrukciju/248191>
- MVEP (2023). *Ministar Grlić Radman na sastanku Vijeća sigurnosti UN-a posvećenom situaciji u Ukrajini*. 20. rujna. <https://mvep.gov.hr/press/ministar-grlic-radman-na-sastanku-vijeca-sigurnosti-un-a-posvecenom-situaciji-u-ukrajini/259889>
- NATO (2014). *Wales Summit Declaration*. 5. srpnja. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm
- NATO (2018). *Brussels Summit Declaration*, 11-12. srpnja. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm
- NATO (2022a). *Remarks by NATO Secretary General Jens Stoltenberg with Klaus Korhonen (ambassador of Finland accredited to NATO) and Axel Wernhoff (ambassador of Sweden accredited to NATO)*. 18. svibnja. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_195472.htm

- NATO (2022b). *Madrid Summit Declaration*, 29. lipnja. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_196951.htm
- NATO (2023). *Vilnius Summit Communiqué*. 11. srpnja. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_217320.htm
- NATO (2024a). *Sweden officially joins NATO*. 7. ožujka. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223446.htm
- NATO (2024b). *The Secretary General's Annual Report 2023*. 14. ožujka. https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_223291.htm#sg6
- NATO (2024c). *Relations with Finland*. 28. ožujka. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49594.htm
- Neal, J. (2022). The war in Ukraine and international law, Harvard Law Today. *hls.harvard.edu*. 2. ožujka. <https://hls.harvard.edu/today/the-ukraine-conflict-and-international-law/>
- O'Neill, A. (2024). Croatia: Ratio of military spending to gross domestic product (GDP) from 2012 to 2022. *Statista.com*. 23. kolovoza. <https://www.statista.com/statistics/810376/ratio-of-military-expenditure-to-gross-domestic-product-croatia/>
- Picula, B., i Žnidarić, K. (2015). Geneza i kontekst političke komunikacije u Hrvatskoj na referendumu o članstvu u Europskoj uniji iz 2012. i na europskim izborima iz 2013. i 2014. – četvrt stoljeća između nacionalnih i europskih tema, *Međunarodne studije*, 15(3), 9-27.
- Povelja Ujedinjenih naroda (1945).
- President of Russia* (2022). *Meeting with UN Secretary-General Antonio Guterres*. 26. travnja. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/68287>
- Reginbogin, H. R., i Lottaz, P. (2020). *Permanent Neutrality: A Model for Peace, Security, and Justice*. Lanham: Lexington.
- Reuters* (2024). *Incoming EU foreign policy chief Kallas warns against Russia and China*. 23. listopada. <https://www.reuters.com/world/europe/incoming-eu-foreign-policy-chief-kallas-warns-against-russia-china-2024-10-23/>
- SIPRI* (2023). *World military expenditure reaches new record high as European spending surges*. 24. travnja. <https://www.sipri.org/media/press-release/2023/world-military-expenditure-reaches-new-record-high-european-spending-surges>
- Sky News* (2024). *Is conscription coming back? How it's been used in previous wars – and what a UK 'citizen army' would involve in future*. 29. siječnja. <https://news.sky.com/story/is-conscription-coming-back-how-its-been-used-in-previous-wars-and-what-a-uk-citizen-army-would-involve-in-future-13056698>
- Suami, T. (2023). Dead or alive? Global constitutionalism and international law after the start of the war in Ukraine. *Global Constitutionalism* (First View), 1-30. <https://doi.org/10.1017/S2045381723000369>
- The Kellogg-Briand Pact – General Treaty for the Renunciation of War* (1929). Pariz, 27. kolovoza 1928. League of Nations Treaty Series: Publication of Treaties and International Engagements registered with the Secretariat of the League of Nations, 94(1-4).
- The North Atlantic Treaty* (1949). Washington, D.C. 4. travnja.

- Tian, N., Da Silva, D. L., Béraud-Sudreau, L., Liang, X., Scarazzato, L, i Assis, A. (2023). Developments in Military Expenditure and the Effects of the War in Ukraine. *Defence and Peace Economics*, 34 (5), 547-562. <https://doi.org/10.1080/10242694.2023.2221877>
- United Nations (2014) Ukraine and Russian Federation Treaty on Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation. Kijev, 31. svibnja 1997. Treaty Series: Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations, 52234-52254/3007 (2014), 117-166.
- Verdross, A. (1957). La Neutralité dans le cadre de l'O.N.U., particulièrement celle de la République d'Autriche. *Revue Générale de droit International Public*, 61(1-4), 177-192.
- Vidmarović, B. (2023). Rat u Europi donio je velike promjene. *Vijenc*, 756. <https://www.matica.hr/vijenc/756/rat-u-europi-donio-je-velike-promjene-34293/>
- Vlada RH (2024a). *Tri prijedloga dužine vojnog roka, nije smisao trajanje već učinkovitost obuke*. 9. veljače. <https://vlada.gov.hr/vijesti/anusic-tri-prijedloga-duzine-vojnog-roka-nije-smisao-trajanje-vec-ucinkovitost-obuke/40904>
- Vlada RH (2024b). *Program Vlade Republike Hrvatske 2024.-2028*. Svibanj. <https://vlada.gov.hr/program-vlade-republike-hrvatske-za-mandat-2024-2028/42429>
- Vlada RH (2024c). *MORH je spreman za uvođenje obveznog vojnog roka, čeka se politička odluka*. 23. rujna. https://vlada-gov-hr.translate.google/vijesti/anusic-morh-spreman-za-uvodjenje-obveznog-vojnog-roka-ceka-se-politicka-odluka/43036?_x_tr_sl
- Vlada RH (2024d). *Dubrovačka deklaracija rezimira snažnu političku volju država ovog dijela Europe da se pomogne Ukrajini*. 9. listopada. <https://vlada.gov.hr/vijesti/dubrovacka-deklaracija-rezimira-snaznu-politicku-volju-drzava-ovog-dijela-europe-da-se-pomogne-ukrajini/43132>
- Vukadinović, R. (1998). Izazovi novom svjetskom poretku. *Politička misao*, 35(2), 79-93.
- Vukadinović, R. (1986). Različite koncepcije evropske neutralnosti. *Politička misao*, 23(4), 99-113.

Strengthening Military Capacities and Joining Military Alliances as Conditions for Protection of Territorial Integrity and Sovereignty

Abstract With the Russian Federation's aggression against Ukraine on February 24, 2022, the international order as we have known it since World War II faced a challenge to its own existence. The altered global and European security architecture, with diminished trust in the system of international legal provisions and international law as a mechanism for protecting the territorial integrity and sovereignty of states poses security challenges to states regarding how to ensure such protection. Consequently, states are increasingly applying two security mechanisms: strengthening military capacities through policy of increasing domestic spending on military capabilities and security systems, and abandoning military neutrality by joining military alliances with other states. Implementing these two security mechanisms represents a *conditio sine qua non* for the immediate protection of the territorial integrity and sovereignty of states in both the European and Croatian context.

Keywords International Law, War in Ukraine, Sovereignty, Integrity, Neutrality, Armament

Kako citirati članak / How to cite this article:

Dagen, T. (2024). Jačanje vojnih kapaciteta i pristupanje vojnim savezima kao uvjet zaštite teritorijalnog integriteta i suverenosti. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 137-157. <https://doi.org/10.20901/an.21.09>

***POLITIKA CARSTAVA:
ESHATOLOGIJE I PROKLETSTVA***

***POLITICS OF EMPIRES:
ESCHATOLOGIES AND CURSES***

CURSED EMPIRES

Zoran Kurelić

<https://orcid.org/0009-0001-0531-5541>

<https://doi.org/10.20901/an.21.06>

Faculty of Political Science

University of Zagreb

E-mail: zkurelic@fpzg.hr

Original scientific article

Received: October 2nd, 2024

Accepted: October 22nd, 2024

Abstract In the article, the author uses a philosophical understanding of an oath to interpret an artwork, and then uses this interpretation to criticize modern politics as cursed empires. The narrative is presented in four steps. It begins with a short presentation of Mark Lilla's and John Gray's diagnosis of the Anglo-American ideological crisis, in which liberalism is modified by cultural politics which to both writers looks like a revivalist religion. Lilla and Gray metaphorically use the word "curse" to explain the new ideological constellation determined by the phenomenon called "woke". The second part presents Agamben's understanding of the relationship between an oath and a curse, which is used to interpret David Lynch's film *Inland Empire* in the third part. The author tries to show that the film deals with an original idea that a work of art can break a curse. In the fourth part, the author uses the idea of cursing and uncursing to criticize the West for failures in the war in former Yugoslavia, during the migrant crisis, and in the ongoing reappearance of "radical evil" in Gaza. The argument is constructed with a help of Greil Marcus' idea that politics can curse themselves if they fail to live up to their ideological promises. The author concludes that the EU and the USA failed to live up to their alleged founding principles and became cursed empires. The cultural war in which they find themselves seen from the perspective of magico-religious domain in which the oath and the curse originally appeared is not metaphorically a curse but literally the payment for the sin of omission.

Key words David Lynch, Giorgio Agamben, Greil Marcus, Mark Lilla, John Gray, curse in politics, oath, empire, USA, EU

Introduction

During the war in Bosnia in the mid-nineties an international TV journalist talked to a man from Sarajevo who was holding a few months old baby in his arms. The baby had only one leg because the other one was cut off by a sniper bullet. The father calmly said: "Stići će ga njena suza" ("Her tear will get him", "He will pay for her tears"). I do not think the journalist understood what the man said but this is an almost poetic way to pronounce the call for justice in the form of a curse.

This is a text in which I will write about the concept of a curse in a relatively unusual way. I will try to interpret an American movie with some help from a few rearranged ideas from a book written by an Italian philosopher Giorgio Agamben.

I will try to show that David Lynch's movie *Inland Empire* deals with the problem of cursing which creates a type of hatred capable of outliving those who originally uttered it. The old curses are understood as the bills that still must be paid.

My interpretation is organized in four segments. In the first one, I will briefly present Lilla's and Gray's understanding of the mutation of liberalism caused by cultural politics and explain what I mean by empire in this text. In the second part of the paper, I will write about Agamben's understanding of the relationship between the oath and the curse as discussed by him in *The Sacrament of Language*, and then show how Croatian language shows the connection between the concepts of oath, curse, perjury, swearing and damnation. In the third segment, I will focus on David Lynch's film *Inland Empire* and briefly present and comment two different interpretations of this film (Olson's and Nochimson's). Their understandings of the movie differ dramatically but both point out the role Transcendental meditation plays in Lynch's life and try to use and point out elements of Hindu teachings relevant for the story. In the final part of this paper, I will interpret *Inland Empire* as an artistic attempt to pay an old bill and as an example of uncursing. If curses are related to events of pain and suffering and if they are designed to outlive the injured persons who uttered them originally, there is a possibility that someone may walk into an old curse and get affected by it, and even that someone walks into his/her own curse years after he/she forgot she unleashed it into the future. While Lilla and Gray use the word "curse" metaphorically, in this text the word "curse" is understood literally and with help from Lynch and Marcus a magico-religious horizon of understanding is recreated to interpret politics.

Wokeism as a revivalist religion

The title *Cursed Empires* demands an explanation. The empires which I have on my mind are the US and the EU. I use the word empire in the way in which European politician Guy Verhofstadt uses it when he talks about the future world order. In his speech to British Liberal Democrats delivered in 2019, Verhofstadt sees the US and China as empires and argues that, in order to compete with them, the EU should become an empire as well (Johnson, 2019). Strictly speaking, EU is more a potential empire than the existing one, but this is not relevant for my narrative. It is a polity *sui generis* originally created by a number of post-imperialistic nation states. It is a substitute for lost empires.¹ The question is whether polities can be cursed, and I will argue with Grail Marcus that they can. For him the self-cursing happens because of betrayal of the constitutional promises.

Two contemporary authors writing about the ideological crisis in Anglo-American liberal democracies also used word "curse". They are Mark Lilla and John Gray. In his book *The Once and Future Liberal*, Lilla criticizes "identity-liberalism" and in *The New Leviathans* Gray rejects "hyper-liberalism". Those two mutations of liberalism are in their opinion caused by the metastasis of identity, cultural politics and the influence it has on universities in the US and the UK. Word "woke" is usually used for that phenomenon, and both use it. Postcolonial discourse is a key part of the radical criticism of the US and the UK, and it questions not only the betrayal of the original belief that all men were created equal but the very belief itself. This idea is rejected together with the Enlightenment project from which it originates.² Gray

¹ See Ch. 3 "Integration or Empire" in Snyder (2018), esp. pp. 67-69.

² In her book *Left is Not Woke* Susan Neiman discusses postcolonial attacks on Kant and

writes: "Liberalism has once again become a creature eating its own tail. The current generation of liberals never tires of denouncing the West as the most destructive force in history – racist, imperialist and sexist. Education must be 'de-colonised' in order to expose the West's unique crimes. Western civilization has been a curse for humankind" (Gray, 2023: 69). So, the word curse is used to describe the post-colonial position and it is used metaphorically. This de-colonization started at university campuses and in Grays opinion "it is the model for an inquisitional regime that has extended its reach throughout society" (Gray, 2023: 112).

Mark Lilla's argument also focuses on universities and the role they played in the transformation of the Democratic party and American liberalism in general. In *The Once and Future Liberal*, he writes: "That one now hears the word *woke* everywhere is a giveaway that spiritual conversion, not political agreement, is the demand. Relentless speech surveillance, the protection of virgin ears, the inflation of venial sins into mortal ones, the banning of preachers of unclean ideas – all these campus identity follies have their precedents in American revivalist religion" (Lilla, 2017:115). In Lilla's opinion the identity education will have a long-term negative consequences for the entire nation. "The universities of our time ... cultivate students so obsessed with their personal identities and campus pseudo-politics that they have much less interest in, less engagement with, and frankly less knowledge of the great *out there*. Neither Elizabeth Cady Stanton (who studied Greek) nor Martin Luther King Jr. (who studied Christian theology) nor Angela Davis (who studied Western philosophy) received an identity-based education. And it is difficult to imagine them becoming who they became had they been cursed with one" (Lilla, 2017: 139). Like Gray Lilla also uses the word curse metaphorically. In the next segment I will write about the original meaning of the word.

Oath, curse, and swearing

The subtitle of Agamben's book is *An Archeology of the Oath*. It is a very original attempt to rethink the relationship between the oath and the curse within the context of Agamben's enormous *Homo Sacer* project. I will not try to do any justice to the set of interesting and imaginative moves designed to philosophically strengthen the original argument presented in *Homo Sacer*, *The State of the Exception*, and other related books. I will use Agamben's introductory discussion of the importance of oath to clearly demarcate my understanding of the curse and then to try to unlock Lynch's film with it.

The Sacrament of Language is a relatively tiny, 72-page book which opens with Agamben's presentation of Paolo Prodi's book *Il sacramento del potere* ("The Sacrament of Power"). Prodi strongly believes, and Agamben agrees, that the oath plays important role in the political history of the West. The problem is that the oath, as a specific phenomenon which connects the religious and the political, loses its importance and that the current generation lives its political life without the sacred bond to its political community. Inspired by this thought, Agamben decides to make a philosophical archaeology of the oath, and in his case this leads him to the very question of the relationship between language and politics. "If the oath is declining, if the name of God is withdrawing from language – and this is what has happened beginning from the event that has been called 'death of God' ... then metaphysics

Jefferson and concludes: "That Jefferson and Kant did not practice what they preached is no argument against the sermon" (Neiman, 2019: 23).

also reaches completion" (Agamben, 2011: 56). This means that the task of philosophy, as he understands it, is to rethink the relationships between the oath, religion, politics and language.³

In order to make this operation comprehensible Agamben starts with the presentation of a few relevant researchers of the oath as a legal and religious phenomenon relevant for the stability of a political community. He quotes Lycurgus who believed that the oath was the power which held democracy together. It is important because the person who takes an oath swears before God that he would either keep his promise or speak truth. In this form oaths survived in modern representative democracies in which officials and jurors take them regularly as a part of the political and legal process. So, the purpose of the oath is to seal the covenants and to force the persons who sworn them to keep their promises and tell truth. The oath is a linguistic act, an utterance with a special social purpose, it forces the one who takes it to perform in a certain way. Agamben presents Cicero's definition from *De officiis*: "an oath is an assurance backed by religious sanctity; and a solemn promise given as before God as one's witness" (Agamben, 2011: 3).

In the context of my attempt to interpret Lynch's *Inland Empire* as a film about uncursing, the structure of an oath is interesting because it consists of three elements: an affirmation, an invocation of God as a witness and finally a curse designed as a punishment for perjury. So, the curse is an essential part of the oath designed to give it the punishing force. Agamben quotes Rudolf Hirzel who writes: "To swear is first of all to curse, to curse oneself in the event that one says what is false or does not do what has been promised" (Agamben, 2011: 30). The curse as the frightening part of the oath makes the oath itself something like a delayed, or potential curse. The one who takes an oath takes a debt and if the oath is not fulfilled the payment of the debt is put in God's hands. Broken promises and perjuries trigger the curse.

Understandably, for a curse to be really frightening and for the oath to be functional, one must believe either in God or in some other force which will sanction the broken promise. For that reason, a number of authors presented by Agamben, write about the magico-religious aspect of the phenomenon. If the involved do not believe in the existence of the punishing force the oath becomes toothless. The oath as a phenomenon in which religion and politics meet presupposes the existence of religion and politics and the actual fear of this punishing force. This is the moment in which Agamben's archaeology becomes an attempt to rethink the oath not as a linguistic act performed by persons who believe in the magico-religious domain within a polity in which it has meaning and strength, but as event of language relevant for the entire *Homo Sacer* project. "Religion and law do not preexist the performative experience of language that is in question in oath, but rather they were invented to guarantee the truth and trustworthiness of the logos through a series of apparatuses among which the technicalization of the oath into a specific 'sacrament' – the 'sacrament of power' – occupies a central place" (Agamben, 2011: 59).

³ It is interesting that the oath as an important form survived in non-religious and atheist states like the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia in which two oaths were particularly important. The first one given by the members of socialist youth (*pioniri*) and the second one given by the soldiers in the Yugoslav National Army (*JNA*). Both oaths called for the protection of brotherhood and unity of all the consisting nation and nationalities, and for the defense of socialist self-management. However, neither of them included a curse. The curse was present in the national anthem in the line: "Damned be the traitor of his homeland" (*Proklet bio izdajica svoje domovine*).

The neo-ontotheological archaeology goes beyond the existing intersection between the religious and the political and unsurprisingly "calls into question the very nature of man as speaking being and a political animal" (Agamben, 2011: 11). Agamben concludes that "the oath can function as a sacrament of power insofar as it is first of all the *sacrament of language*. This original *sacratio* that takes place in the oath takes the technical form of the curse, of the *politike ara* that accompanies the proclamation of the law" (*ibid.*: 66). Curse thus loses its magico-religious power and becomes linked to the law, and, as we know from Agamben's previous writings, the new liberating politics must break away from law and consequently from curse.

I will not spend any time interpreting Agamben's original archaeological work in this text, but it helps to point out that my attempt to interpret Lynch's film actually goes in the exactly opposite direction. So, the idea is not to take the magico-religious aspect from the curse but to stress it as a central problem of the movie.

While reading Agamben's book in English, I was making notes in Croatian and I realized that Croatian language itself points in another direction. When one translates the sentence "The oath is not a conditional curse" into Croatian it sounds like this: *Zakletva nije uvjetovana kletva*. The words *za-kletva* (oath) and *kletva* (curse) are strongly linked. Literal translation of *za-kletva* would be for-curse. How do they belong together? The key concepts discussed in Agamben's book are, of course, curse, oath and perjury but they are related to damnation and swearing. The Croatian translation for these words is: curse – *kletva*, oath – *zakletva*, perjury – *krivo-kletstvo*, damned – *proklet*, to swear – *kleti*, psovati. Curses and spells are linked in language and the same word can be used – *kletva*. To swear an oath is in Croatian *zakleti se*, and to swear, to use obscene language is, in some parts of Croatia, *kleti*. Do not swear: *Nemoj kleti*.

While reading *The Sacrament of Language*, I made a note on the margins: *Jebo mi pas mater ako ga ja ne ubijem*. It is an example of everyday way of swearing in Croatia, which often has a form of self-cursing. Literally, it means: "Let a dog fuck my mother if I do not kill him." The sentence is of course never taken literally by persons who utter it, but what it implicates is that the person saying it is so angry that he/she is prepared to call punishment on himself/herself if the appropriate action is not taken against the offender. Implicit in the way of putting is the belief that one can lock himself with the language, and by saying a sentence affect one's future luck. The same can be done in the case of telling truth. *Jebo me pas ako on nije komunist*: "Let a dog fuck me if he is not a communist." The self-cursing which happens in this sentence is a vulgar equivalent of saying "I swear to God he is a communist."

The structure of the sentence in swearing is similar to the oath-taking, and a person who swears invokes bad luck if she/he is not telling do truth or fulfilling the self-given promise. So, a delayed curse is present in this type of everyday swearing despite the fact that persons uttering sentences of this kind are usually unaware of it.⁴ What is important is that, in swearing as implicit self-cursing, one presupposes the existence of the magic-religious domain somehow related to language. By cursing, we can affect future events by sentences. This is why in Croatian language, and a few other Slavic languages, it does not have to be separated from a spell or damna-

⁴ There are ways in which someone can force an oath type situation on another person by saying: "I beseech you with my health to tell me if you take drugs." The formulation in Croatian would be *Zaklinjem te svojim zdravljem...* This is an oath-like moral blackmail because if the sun does not answer his mother's question truthfully, she, by calling bad health on herself, by cursing herself, eventually hurts him and makes him feel guilty.

tion. The best way to translate the subtitle of the first volume of Popper's *Open Society – The Spell of Plato* is *Platonovo prokletstvo* (literally, "Plato's curse"). By saying a self-curse, someone puts him/herself in debt and in order to avoid paying it forces him/herself to act in accordance with the given promise.

The other form of getting in debt by oath-related activity is through vows and praying-related promises. This is something as common in Croatia as self-cursing swearing. The standard way of praying and vowing is by asking Holy Mary or a favorite saint, Saint Anthony of Padua being one of the first choices, for help in exchange for a debt offered by a person who vows. That can be anything from saying a prayer and lighting a candle to building a church.⁵

In her popular book on swearing, *Holy Sh*t*, Melisa Mohr writes about the biblical origins of this type of vow-taking:

In the Bible a vow establishes a reciprocal economic relationship between God and the person vowing – it is an exchange. If God does something for me, I will do something for God. A farmer might vow that if God helps him have a successful crop, he will sacrifice a heifer to him at the end of the harvest. Hannah, an infertile woman, vows that if God gives her a son, she will make him a son of Nazarite, a person specially dedicated to the service of the Lord. If God comes through and does what you have asked, you must "pay" your vow, "the Lord your God will surely require it of you, and you would incur guilt" (Deut. 23:21). Vowing means going into debt, and payback is always involved (Mohr, 2013: 68).

The Croatian word for vow is *zavjet*. The same word can also mean oath, sacrament, covenant and testament which shows how the language links phenomena.

The third way in which the magico-religious domain needed for curses and debts is involved in our culture is through the beliefs that one can cause good or bad luck by the way one talks. For example, athletes who brag about their success can jinx themselves, or we can bring them bad luck by over-glorifying their achievements. A commentator can curse a player just by mentioning a maximum in snooker or a no-hitter in baseball. Croatian word for that phenomenon is *urok* (spell, bewitchment, evil eye) and someone can *ureći* i.e. bring bad luck to somebody else by saying something wrong either on purpose or unintentionally. Cursing is about language and about our belief that by saying things in a certain way we can involve ourselves with forces which are capable of destroying lives and bringing misery to the cursed for centuries to come. Curse is a way in which someone tries to secure the painful future to the cursed by uttering a desired punishment or just by formulating a threat like "Your day will come" or *Da Bog da ti se vratilo* ("By God it comes back to you"). In this way curses are attempts to achieve justice and revenge when they are impossible by law or individual activity. The curse from the beginning of this text is exactly this kind of an activity. It is a magical linguistic act fired into the future like an arrow of pain, misery and hatred.

Finally, there is a belief that some places, objects, books or projects can be cursed because something terrible happened in them or related to them. Houses can be cursed because murders or suicides happened in them, projects can be cursed because during their realization human lives were lost, precious stones can be cursed because they were stolen, money can be cursed because it was taken by blackmail or

⁵ Saint Anthony is the saint protector of the Croatian island of Silba. The standard offering for good health is to walk barefoot from the main church to the saint Anthony's tiny chapel in Saint Anthony's Bay and to lite a candle in the chapel.

extortion. Curse in this sense acts as a force even without the spoken curse and all languages have numerous words and sayings relating to this phenomenon.

In my opinion David Lynch's film *Inland Empire* is fundamentally about the way in which art can become a medium for atonement and uncursing.

Inland Empire

Inland Empire was made in 2006. When it was released, the reviews differed dramatically which is not surprising. However, the film was made after *Mulholland Drive* now considered to be one of the best, if not the best, Lynch's film ever, so a number of fans and critics were relatively disappointed. The film was shot with a video camera and edited by computer. It developed scene by scene without a script. The filming started with a long monologue of "a women in trouble" played by Laura Dern and new scenes and sequences were added and integrated as they were shot. In his book on Lynch *The Man from Another Place*, Dennis Lim describes it as a film-making equivalent of the surrealist practice of automatic writing. The result of this method is a three-hour long movie which causes problems even on the most basic level of describing what happened with characters and who they are. Just by checking the most commonly visited imdb.com or Wikipedia one can instantly recognize fundamental disagreements in the basic presentation of the storyline or plot summery. The things are not any better in American and international reviews either. There are few reasons for the confusion but none of them obviously bothered Lynch, and the proliferation of worlds, dimensions, periods and characters makes a rationally coherent reconstruction of *Inland Empire* extremely difficult if not impossible. One of the writers who did it is Martha Notchimson, and I will present her interpretation in the following segment. The others either reject the entire project as murky, incomprehensible and dull, or accept it as a louse, *Alice in Wonderland* type of an artistic endeavor.

So, what is happening in the film and to whom?

Inland Empire opens with a ray of light and a sound of an old gramophone playing AXXo N. "the longest-running radio play in history tonight continuing in the Baltic region." Somewhere in Poland, probably in the past, a man enters a room with a prostitute. From their conversation it is obvious that she is new in the job. Their faces are blurred. In a small room, a young women watches TV and cries. She is "the Lost girl" (Karolina Gluszka). She watches Rabbits" an anti-sitcom experiment Lynch originally made for his lynchnet.com in which three actors with rabbit heads exchange unrelated sentences.

An older women with a strong Slavic accent (Grace Zabriskie) enters the house of a Hollywood actress Nikki Grace (Laura Dern). After just a few sentences, it is obvious that the women knows that Nikki is going to get a role in the new film before the decision was made. She also knows that the film is about marriage and that jealousy is involved. She tells two stories the first one about the boy and Evil born from his reflection and the second one about the girl lost in the marketplace, "as if half born." She suggests that the right way to the palace is not through the marketplace but via an ally behind it. After that the old Slavic women asks if there is a murder in the movie and when Nikki suggest that there is not, the visitor repeats loudly: "Brutal fucking murder!" obviously knowing that there is one. She also implies that there is an unpaid bill involved and that actions have consequences.

After first twenty minutes of the film, we already have a Polish world from the past, a young woman in a room watching the invented world of Rabbits and a clairvoyant telling future to an actress. The story of the movie unfolds when Nikki gets the role she was hoping for. She will play a lead in the film *On High in Blue Tomorrows*, her partner will be Devon (Justin Theroux) and an Englishman Kingsley Stewart (Jeremy Irons) will direct it. During the introductory meeting after the first reading of a scene, there is some kind of disturbance on the set. Devon investigates and finds nothing. However, the reading is interrupted so Kingsley decides to inform his lead actors that the film they are making is a *de facto* remake of a never made movie. The original production named *Vier sieben 47* was based on the Polish gypsy tale and it was never finished because the two leads were killed. 47 was cursed and the brutal murder is related to the project.

Devon is warned not to start a relationship with Nikki because she has a powerful and jealous husband, and a woman with a screwdriver in her gut informs some kind of detective that she is influenced by an entity telling her to commit murder. During the love scenes in which Nikki and Devon are playing Susan and Billy the love from the script takes over and they start realizing that the lines between the fiction and reality are blurred. In a sex scene which can be interpreted as a scene between Nikki and Devon or a dream of one of them they are watched by what appears to be Susan's husband. So, in the sex scene of two actors, the jealous witness is possibly a character from the script. During sex Nikki (or Susan) informs Devon and/or Billy about the AXXo N. door. Her sentences sound as if she has experience of two perspectives, Nikki's and Susan's. She tells her lover "It's a story that happened yesterday, but I know it's tomorrow." The sex scene introduces one of the most important moments of the film so far – the ally scene implicated in the Slavic woman's prophecy.

The character played by Dern (Nikki and/or Susan) goes through the alley behind the marketplace finds the AXXo N. door goes through it and finds herself behind the set of *Blue Tomorrows*. She sees Nikki and others interrupted by the noise caused by her. Devon investigates, she calls him Billy but they cannot contact each other. She runs confused and enters a pink room which is in a completely different location. The man in the room looks like Nikki's husband but he is probably Susan's husband.

In the next sequence, which is one of the most beautifully directed parts of the film, Lynch, after dramatically introducing the sequence with a flickering light from the lamp, pushes his character into a room full of openly sexy young women. She finds herself in a new world or dimension. The girls in the room talk sex and the music in the background is Lynch's *Ghost of Love*. "Strange what love does", says one of the girls, which happens to be a line from Lynch's song. "When you open your eyes someone familiar will be there", says another girl. When she opens her eyes, she finds herself in another time in a Polish city covered with snow. She is in the street with two girls from the room and the record playing AXXo N. is edited as a part of the sequence. The Lost girl is crying. A young woman played by the same actress, or the Lost girl in another time shows Susan (?) how to burn a hole in silk with a cigarette. This is the first scene in the movie in which the main character switched from one world to another and back linking different times, planes of existence and narratives.

Susan burns a hole in the cloth and travels back in time to see a Polish man killing a young woman. The actor who plays a killer (Krzysztof Majchrzak) will also

play a trans-world demon-like character Phantom who will appear in different times and spaces. The Lost girl watches the movie as it develops on her TV and constantly cries.

The movie does not get any easier from this moment and new characters and subworlds are added. One of the most important is also played by Dern. It is a tough woman with herpes or injured lip. She talks to Mr. K (Erik Crary) who can be a social worker, psychiatrist or some kind of confessor. This character appears in the middle of the film and opens numerous interpretative possibilities because the entire project of *Inland Empire* started when Lynch and Dern shot the tough woman's monologue. She informs Mr. K that when she was young, she gouged rapist's eye out and ripped off his testicles. When the ambulance guys asked "What the fuck happened here?", she explained: "He came to reaping what he been sowing. That's what." They concluded: "Fucker been sowing some kind of heavy shit."

Towards the end of the movie Susan and the tough women merge and this character is a prostitute in Hollywood. That person gets killed by a woman who at the beginning of the film admitted, while showing a screwdriver in her gut, that she was possessed by someone. This happens to be Phantom, an inter-world dwelling threat of apparently Polish origin. The person who kills Dern's character is played by Julia Ormond who also plays Bill's wife in *Blue Tomorrows*. The tough women/Susan dies in the company of nice but unmoved homeless people and Kingsley shouts: "Cut it and print it!" It seems we are back at the movie set and in the "real" life again. However, Nikki stays in the role, ignores the compliments and literally without a word visits some of the sub-worlds Susan inhabited. She finds the AXXo N. doors goes through them and in a corridor just in front of another doors, 47, kills Phantom. Death of this creature liberates two sexy girls who appeared in the snow-covered Polish city with Susan and of course the Lost girl who gets reunited with her husband and sun in the pink room Susan discovered after her first AXXo N. incident.

The film ending scene is rather joyful and includes glowing Laura Dern, Nastassja Kinski, Laura Harring, dancing girls, lumberjack and a monkey.

Unsurprisingly, the film with a plot like this one encouraged wildly different interpretations. In the remainder of this segment, I will briefly present two. The first one is Greg Olson's from his book on Lynch entitled *Beautiful Dark*. The second one is Martha Nochimson's presented in *David Lynch Swerves*. I decided to include these two attempts to unlock *Inland Empire* because they appear in well-researched books written by authors who also know Lynch personally. Both writers try to show how Transcendental meditation (TM) and Hindu concepts influenced the film, but they ended up with completely different understanding of what actually happened in the film and about what it is essentially about.

For Olson, the film is primarily about the karmic debts and about the need to pay them. For Nochimson it is about the enlightening self-development of the main character Nikki who liberates herself and others through her art – acting. Olson, whose approach in the book is biographical, points out the fact that the entire project started with a long shot of Dern's monologue in which she plays a woman in trouble. The entire movie was pitched as a film about "a woman in trouble" and that woman is in Olson's opinion the character which appears in the middle of the film. It is a tough talking woman with either herpes or injured lip who tells violent stories including the one in which she seriously injured the rapist. One of the sentences she used when describing the incident was: "He came to reaping what he been sowing." Olson holds that the central idea of the entire film is that the bills from the past must

be paid. He writes: "More than ever he (Lynch) would express his spiritual beliefs in his art, for INLAND EMPIRE's organizing principle would be reincarnation and past lives, and a recurring karmic remainder would proclaim, "There is a bill that must be paid"" (Olson, 2011: 666). The question is who has to pay and for what, and Olson believes that the main character, "the woman in trouble" is the tough talking violent character who tells her stories to Mr. K. Olson calls her "the Battered Woman." He explains:

Before the lights went down for INLAND EMPIRE to begin, Lynch read some lines from *The Upanishads*: "We are like the dreamer who dreams and then lives in the dream." INLAND EMPIRE is the Battered Woman living in her broken psyche's multifaceted dream, and as a Hollywood's TV announcer says, "dreams make stars." In *Mulholland Drive* terms, the Battered Woman, with her sad world of loss, pain, and violence, is like the later, dark aspect of Diane Selwyn, while movie star Nikki is like the early, optimistic, creative, life-is-wonderful Betty Elms aspect of Diane. The Nikki persona is the Battered Woman's escape route from the hellish, intolerable real life. But as we know, self-erected barriers are often violated in Lynch's world, and just as Diane and Fred Madison's safe, rewarding psychic compartments are pierced by strange, disturbing forces, so is the Battered Woman's inner I'm-movie-star scenario (Olson, 2011: 672).

This quotation clearly shows how previous Lynch's movies influenced Olson's understanding of the latest one. This approach is understandable, and a number of writers, bloggers and online discussants, came with the same idea and concluded that some sub-characters played by Dern must be imagined. In the analogy with *Mulholland Drive*, they decided it was Nikki. Olson suggested in his book that even Dern, who did not know what she was playing because the script did not exist, believes that the original woman in trouble is the Battered Woman as Olson calls her.

A number of sentences and sequences from *Inland Empire* can be reconciled with or included in this understanding of the plot and film in general. However, there are a few significant problems as well. If the Battered Woman is the one who pays the bill what is the bill. The answer is following. The Battered woman is the reincarnated polish woman who killed a prostitute with a screwdriver. As her karmic punishment, she becomes a prostitute in Hollywood and gets killed with a screwdriver by her lover's wife. If the film ended with the Battered Woman's death, that would have been a very surprising but quite elegant interpretation, as persuasive as any other. However, after the death of the Battered Woman, we still have 25 minutes of the film with Nikki who is allegedly only a figment of dead person's imagination. Who is doing the imagining if the main character is dead and why is this imagination solving problems posed throughout the film when the key debt has already been paid?

Martha Nochimson offers a completely different understanding. She is a well-known expert on Lynch and she wrote two books about his work, *The Passion of David Lynch* and *David Lynch Swerves*. In the second one, influenced by quantum physics, she dramatically changed her approach to Lynch's work. She believes that the quantum paradigm allows those who understand nature with its help to understand David Lynch's movies better. Without going into any details about her decision to use modern physics in thinking about cinema, it has to be said that the TM leaders, respected and followed by Lynch, used scientific concepts and methods in order to prove to the Westerners the "objective," "scientifically proven" effects of TM. Thus, the ancient traditional teachings were presented and promoted in a mod-

ern language of the West which is of course largely saturated with scientific jargon. Even Lynch himself talks about "the unified field" and believes that the concepts used in TM can be explained and argued for in a non-Indian way.

In her interpretation of *Inland Empire*, Nochimson also used a pair of concepts used by Maharishi Mahesh Yogi – "the marketplace" and "the palace," the pair which appears in the oracular contribution delivered by the Slavic women at the beginning of the film. She told Nikki that the road to the palace is not through the marketplace. The marketplace represents the everyday world in which we unconsciously produce and consume goods while the palace is a higher level of consciousness related to transcendence. Nochimson's interpretation thus tries to combine scientific and TM concepts. Scientific, because in her opinion, quantum physics comprehends nature in a way comparable with Lynch's film-making influenced by TM. She knows that Lynch is not interested in modern physics or any other. The key character of the entire story is Nikki. Her "voyage to a happier and more expansive personhood ... is the narrative subject of *Inland Empire*" (Nochimson, 2014: 130). Human development of an actress will happen through her art. In this way, acting as a creative process becomes an ally that can go behind the marketplace. Nochimson explains:

Nikki's progress toward freedom from the superficiality of the original written script requires that she cease being merely one person who sometimes acts like Susan Blue. She must at this point begin a creative fusion with the character-in-progress, embracing the myriad possibilities of what Susan might be and engaging the many worlds enclosed in multiple time loops. The eruption of Nikki/Susan during the sex scene with Devon/Billy propels us into the alley behind the marketplace, where Nikki/Susan speaks in her frenzy at discovering herself in superposition. Nikki/Susan, by her very nature, cannot exist in ordinary time and space, and as we watch, time and space undergo major transformation as Nikki becomes more than one person but not fully two. This is what finally produces the highly successful act of character creation that Stewart acknowledges when he has finished shooting his picture. The complicated nature of time revealed in this process replaces our ordinary sense of a linear moving from here to there within a different shape. Nikki is moving from here to a deeper non-linear here (Nochimson, 2014:143).

The growth of the human being capable of helping others and exorcising her own and other people's demons is a direct outcome of this extraordinary process. In Nochimson's understanding of the film, Nikki does not have to pay her debt. She pays the one which liberates the Lost girl and reunites her with her family. The film is full of optimism, and it sends a message of hope.

The pair of interpretations I chose for this segment shows how competent and sophisticated writers can end up with directly opposite conclusions. The film itself must be responsible for that. Lynch was not bothered with the fact that his work can be read as either a story about a ruined prostitute which goes mad before she gets killed or about a brilliant artist who, through the out-of-body experience of acting, helps herself and others. *Inland Empire* is like a drawing of a rabbit-duck. The line can be seen as either a rabbit or a duck. The problem with this film is that any attempt to reconstruct it as a clear picture leaves a lot unexplained. Nochimson leaves the original woman in trouble unexplained and ignores the problem of prostitution which runs through the entire movie. A few of reviewers calmly concluded that the film is either about an actress going mad or about mad prostitute who believes she is an actress or about something third.

In the concluding segment I will focus on the concept of a curse which was ignored in both presented interpretations.

Polities that betray their promises, and interrelated Humanity

In his book *The Shape of Things to Come*, distinguished American cultural critic Greil Marcus wrote two outstanding chapters on David Lynch. In his opinion, Lynch is one of the American prophets. "America's prophets prophecy one thing: as God once judged the Children of Israel, America has to judge itself" (Marcus, 2006: 11). American exceptionalism is based on the Puritan belief that they were God's people who would build a new nation in a new world according to God's laws. The original promise was explicitly made by John Winthrop in a speech which is a part of the American myth of self-creation. This speech contains a famous formulation about "a City upon a Hill" which was later ideologically recycled by Ronald Reagan as "the shining city upon a hill." In the opening chapter, Marcus presents three famous speeches delivered in three different period of American history. The first one is Winthrop's from 1630, the second one is Lincoln's second inaugural address from 1865, and the third, M. L. King's speech in Washington 1963. In different ways all three of them have the structure of an oath with a curse as its integral part. The most dramatic is Winthrop's who openly says that the failure to create a City upon a Hill would "shame the faces of many of gods worthy servants, and cause their prayers to be turned into Curses upon us till wee be consumed out of the good land whether wee are goeing" (Marcus, 2006: 24).⁶

Lincoln in his address famously described the civil war as God's punishment for slavery, as a curse Americans brought upon themselves, and M. L. King said "Let freedom ring and if America is going to be a great nation, this must become true. And so let freedom ring." It is obvious, Marcus points out, that it is not a great nation yet and that it will have to fight for universal freedom to become one. "The point is that the great nation King prophesied so long ago no more exists today than it did then. America raised itself on the rock of a metaphysically perfect idea, and on that rock it broke into pieces: the nation, not the idea" (Marcus, 2006: 33).

Within the context of this paper Marcus offers an important idea and it is that the politics can curse themselves if they fail to live up to their fundamental ideological promises. "America became a country that was a nation because it made a covenant with itself. It made certain promises about who its citizens might be, how they might live and for what purposes. Though the blessings of God were called upon, and intimations of his judgment summoned, it was never about God. If the country betrayed its promises, it would betray itself" (Marcus, 2006: 11).

David Lynch is one of Marcus's prophets, an artist called to judge his nation. *Inland Empire* was released the same year Marcus published his book, 2006. If it is about the curse, as I will try to show, and if curses can be related to politics and nations, then even an undisciplined artwork like Lynch's last movie can help us to judge politics in which we live. Marcus' prophet Lynch takes curse literally and the domain in which occurs is magical and religious. Marcus' nation's covenant with itself is an expression of a specific American faith in democracy which believes that the founding idea that all men are created equal should actually be realized in a just society.⁷

⁶ A 1630 text is rendered in the original, now archaic transcription.

⁷ In his book *Achieving our Country* Richard Rorty writes about the faith in American civic religion and says: "Dewey and Whitman wanted Americans to continue to think of themselves as exceptional, both wanted to drop any reference to divine favor or wrath. They hoped to separate the fraternity of loving kindness urged by the Christian scriptures from the ideas of supernatural parentage, immortality, providence, and most important – sin. They wanted

I presented Olson's and Nochimson's attempts to reconstruct what actually happened in the film and decided to interpret it afterwords for two reasons. The first one is to avoid my own reconstruction because I find it impossible. The second one is because I think that the curse as the fundamental problem of the film presents itself in the film regardless of who actually got killed within a storyline, or why. Lynch does not limit possible interpretations of the film because he does not really care that we get his understanding of his own work, if there is a coherent self-understanding, of course. If Lim is right, and I believe he is, then *Inland Empire* is an equivalent of automatic writing (Lim, 2015: 170).⁸ In automatic writing the writer makes himself/herself a pure medium, a receiver of words and sentences. Lynch on a number of occasions described the process of making an artwork as a mosaic building. The process starts with a promising idea and it catches other ideas. Mosaics are not puzzles. The puzzles can and have to be put together properly because they are consciously made of pieces which fit together. Mosaics are made of fragments that look good together. Lynch's mosaics consist of pieces which can be reassembled in different ways.

The curse and the unpaid bill can be presented with either Nikki or the Battered Woman being the source of mystery. However, it is presented by both women and the third one is added, the Lost girl. The question of course is – what is the original curse and what is the bill? We will never know what bill Lynch was trying to pay with his movie, but the original curse in my understanding of *Inland Empire* is the one related to the death of two leads during the first attempt to make a movie on jealousy. Crimes of passion and sex crimes permanently reappear in Lynch's movies. Most of his original scripts include them. Lynch is not making a film about the film, he is making a film about the remnants of pain and suffering which happened during the making of the original 47. The bill is related to the past crime of passion. This is a thin red line which survives both interpretations Nochimson's and Olson's.

The Slavic woman who comes to Nikki's place knows that the "brutal fucking murder" is involved. In the most powerful sequence of the entire film, the one in which Susan enters the room full of sexy girls and then finds herself in the snow-covered street in Poland, Lynch's *Ghost of Love* interprets the scene. Lines "Strange what love does" and "Strange what flies with ghosts of love" point that something is related with the ghost of love. The ghost of love is what survived the death of love, and the strange things fly with this remnant, and they fly through time. Nothing changes with the curse if it affects Nikki's performance or if it haunts the troubled women. However, from my perspective, it is more convenient to understand the storyline as

Americans to take pride in what America might, all by itself and by its own lights, make of itself, rather than in America's obedience to any authority – even the authority of God" (Rorty, 1999: 15-16). James Miller writes about the American faith in democracy in his *Can Democracy Work?* and points out: "Tocqueville concluded that democracy in America wasn't a sham; it was (as the British writer David Runciman has put it) 'more like a true religion. Faith was the lynchpin of American democracy. The system worked, Tocqueville decided, because people believed in it. In Albany, Tocqueville saw America's political piety in action. And in *Democracy in America* he acknowledged how this civic religion, rooted in a Protestant form of 'Christianity that can best be described as democratic and republican,' served as a powerful brake on the potential wildness of self-reliant self rule" (Miller, 2018:115). In his review of Miller's book, Croatian political scientist Krešimir Petković accurately interprets Miller's position. "A secularized faith in liberal democracy is still religious in its spiritual core" (Petković, 2018: 247). The same spiritual core is present in Marcus' idea of America's self-cursing.

⁸ See especially the chapter "The Unified Field".

the one focusing on an actress involved in a remake of a cursed project. If art is about transforming of ideas into reality and if ideas can be received like a radio signal or caught like fish, then an artist can tune in an idea with a baggage.

The film starts with a record playing the oldest radio show still playing in the Baltic region. This means that the filmmakers are tuning into something prerecorded, something from the past that still exists like a record of past misery. The idea that something can be cursed by injustice, or horror or death is in Lynch's movie related to a crime of passion, so the content which flies with 47 is the one causing disturbance. First by making two leads in current production to fall in love with each other and then by opening the numerous worlds which may be related to the original bill. The most abstract thing is the possibility that Susan as a character created by Nikki, born in her act of acting, gets in touch with the fictional world of Rabbits without Nikki. Moreover, the characters born in the work of art can have their destiny and suffer injustice. The work of art can carry the magical power to cause harm. Like stolen pieces of jewelry who bring bad luck to their new owners, or haunted places which are uninhabitable and instantly cause sense of fear and unease, the cursed films can bring bad luck unless their remakes undo the original injustice.

It is much more elegant and much more interesting to read *Inland Empire* from the perspective of Nikki and Susan even if Lynch wanted it to do it from the perspective of "the Battered Women." There is nothing that calls for interpretation in the idea that you have to pay for the crimes of your soul committed in previous life, because there is nothing you can do about it. However, if Nikki is paying through the pains of her artwork for the debt which was included in the baggage that came with the original project, if she is liberating the Lost girl from the injustices committed from the others in a different time and a different place, Lynch presents, in a sloppy and unorganized way, the wonderful idea that Humanity is linked in its ability to atone for the past pain and misery wherever and whenever it happened. Art can do the uncursing. The film also presents the original curse as unhealed wound which survives long time after the original sufferers of pain and injustice are gone. The curses are actually like floating mines from previous wars, like surviving remnants of past sufferings and hatreds.

How can this be related to the oaths and curses in political communities? The curse with which I began this text was formulated by a man calling for justice during a war. His daughter lost a leg and he did not take justice in his own hands because he could not do that. Instead, he took justice into his words. He committed a linguistic act which was designed to catch the person responsible for his and his daughter's tragedy. This curse is completed when the guilty person gets punished. However, there are curses designed to inflict pain on future generations or the entire communities and states. Those curses do not expire because they can be functional forever. Like the cursing incidents from the past, as the one used in Lynch's film, the spoken curses can outlive their authors, and they are specifically designed to outlive them.

The famous proverb "The fathers have eaten sour grapes, and the children's teeth are set on edge" taken out of Ezekiel 18 context, perfectly describes the problem. I tried to interpret Nikki's and Susan's experience as teeth set on edge by sour grapes eaten by people from another time and another country. This I recommended as a poetic vision of interrelated Humanity.

The cultural left criticized by Lilla and Gray is the direct result of a failure of Western liberal democracies, starting with the US to live up to their own proclaimed ideals of equal treatment of all groups. Marcus' example was the most obvious – per-

sisting racism in his country. However, unlike the post-colonial critics of the West and postmodern critics of the Enlightenment, Marcus does not reject the original faith in the republic of equals. Both Lilla and Gray used the word curse metaphorically when they described the illiberal character of the mutated identity politics. In countries in which they live, the US and the UK, the culture war is raging between the illiberal left and the illiberal right. Postliberal and preliberal evangelicals are fighting for cultural hegemony. I see that as an actual curse. As one of the characters in Lynch movie says: "They been sowing some kind of heavy shit."

The problem is that the West, whose destiny is questioned by Agamben, has two dominant constitutive parts – the US and the EU. Both believed, until recently, that the human rights mentioned in the constitutions and related documents are the rock on which they were built, as Marcus would say. Now, after all the former Yugoslav wars, after the cynical response to the refugee crisis⁹ and the current lack of will to do anything about the reappearance of "radical evil"¹⁰ in Gaza, nobody even pretends that it is the fact. At the same time, thousands of people in the most terrible of circumstances send their curses in the direction of those who could have helped but did not, and this included the Croats during the nineties. The failure to live by your proclaimed ideals was in Marcus's opinion the self-cursing broken promise, which, if clearly understood, can open a new attempt to realize the ideal. And the artists as prophets participate in this job. By interpreting one of them as an author who made a film about uncursing, I hoped to present the self-cursing failure of the entire West, especially of the EU to live up to its alleged founding principles. The most bizarre thing will happen if the curses of the EU magically contribute to the future disintegration of the union. That would mean that we walked into our own curses.

The policy recommendation in that case would be: "forgive us our debts and we will try to forgive our debtors."

⁹ More than 60 000 people died trying to reach "Fortress Europe" (UNITED, 2014).

¹⁰ "Radical evil" as understood by Hannah Arendt.

References

- Agamben, G. (2011). *The Sacrament of Language: An Archeology of the Oath*. Stanford: Stanford University Press.
- Gray, J. (2023). *The New Leviathans: Thoughts After Liberalism*. London: Allen Lane.
- Johnson, B. (2019). "Only an EU 'Empire' can Secure Liberty: EU Leader". Acton Institute, September 16th. <https://www.acton.org/publications/transatlantic/2019/09/16/only-eu-empire-can-secure-liberty-eu-leader>.
- Lilla, M. (2017). *The Once and Future Liberal*. London: Hurst.
- Lim, D. (2015). *David Lynch: The Man from Another Place*. New York: New Harvest.
- Marcus, G. (2006). *The Shape of Things to Come*. New York: Picador.
- Miller, J. (2018). *Can Democracy Work?* London: Oneworld.
- Mohr, M. (2013). *Holy Sh*t*. New York: Oxford University Press.
- Neiman, S. (2023). *Left is not Woke*. Cambridge: Polity.
- Nochimson, Martha. (2014). *David Lynch Swerves*. Austin: University of Texas Press.
- Olson, G. (2011). *Beautiful Dark*. Plymouth: Scarecrow.
- Petković, K. (2018). How Come a Liberal Still Believes in Democracy? A Riddle of Politics and Faith. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 15 (1): 231-250.
- Rorty, R. (1998). *Achieving our Country*. London: Harvard University Press.
- Snyder, T. (2018). *The Road to Unfreedom*. London: Vintage.
- UNITED for intercultural action (2014). List of 60.620 documented deaths of refugees and migrants due to the restrictive policies of "Fortress Europe". June 10th. [ListofDeathsActual.pdf \(unitedagainstrefugeedeaths.eu\)](#)

Prokleta carstva

Sažetak U članku autor koristi filozofsko shvaćanje zakletve kako bi protumačio umjetničko djelo, a zatim koristi tu interpretaciju da kritizira moderne države kao prokleta carstva. Pripovijest je prikazana u četiri koraka. Započinje kratkim prikazom dijagnoze Marka Lilla i Johna Graya o angloameričkoj ideološkoj krizi, u kojoj je liberalizam modificiran kulturnom politikom koja obojici pisaca izgleda kao obnoviteljska religija. Lilla i Gray metaforički koriste riječ "prokletstvo" kako bi objasnili novu ideološku konstelaciju koju određuje fenomen nazvan "probuđenost". Drugi dio predstavlja Agambenovo shvaćanje odnosa između zakletve i kletve, koje se koristi za tumačenje filma *Unutarnje carstvo* Davida Lyncha u trećem dijelu. Autor nastoji pokazati da se film bavi originalnom idejom da umjetničko djelo može prekinuti prokletstvo. U četvrtom dijelu autor idejom prokletstva i skidanja prokletstva kritizira Zapad za neuspjehe u ratu u bivšoj Jugoslaviji, tijekom migrantske krize i povratku radikalnog zla u Gazi koji je u tijeku. Argument je konstruiran uz pomoć ideje Greila Marcusa da se države mogu same prokleti ako ne ispunе svoja ideološka obećanja. Autor zaključuje da EU i SAD nisu ispunile svoja navodna utemeljujuća načela te su postale prokleta carstva. Kulturni rat u kojem se nalaze gledan iz perspektive magijsko-religijske domene u kojoj su se zakletva i prokletstvo izvorno pojavili nije metaforičko prokletstvo već doslovno plaćanje grijeha propusta.

Ključne riječi David Lynch, Giorgio Agamben, Greil Marcus, Mark Lilla, John Gray, prokletstvo u politici, zakletva, carstvo, SAD, EU

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kurelić, Z. (2024). Cursed Empires. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 161-177. <https://doi.org/10.20901/an.21.06>

DEAD SOULS

Hrvoje Cvijanović

<https://orcid.org/0000-0003-0742-0844>

Faculty of Political Science
University of Zagreb

<https://doi.org/10.20901/an.21.11>

Original Scientific Article

Received: November 10th 2024

Accepted: November 25th 2024

E-mail: hrvoje.cvijanovic@fpzg.hr

Abstract From early modernity, but particularly during the nationalist rise in the 19th century and again after the collapse of the Soviet Union, Russians have been obsessed with the quest for their identity. At the intersection of the West and East, between a nation and empire, Russia has never fully constituted itself as a nation-state, instead understanding itself as an empire searching for its place in the world. This identity search has manifested through the messianic mission of being a "Third Rome" and defender of Orthodox Christianity, or the protector of a "Russian World" as a political project echoing Russian imperial self-understanding. This article examines Russia's quest for identity by focusing on Gogol's troika as a political metaphor of Russia's messianic and imperial destiny, on Carl Schmitt's use of the concept of katechon, historically rooted in Christian eschatology, on Alexander Dugin's view of Russian katechonic identity that brings together Russian messianism, imperialism, and nationalism to the eschatological dimension positioning Russia as the bulwark against the Antichrist embodied in Western liberal modernity, and finally, on Vladimir Putin's adoption of the "Russian World" concept, which has become an official part of Russian foreign policy that embraced the "state-civilization" identity as a historical destiny, justifying Russian imperialism, particularly in the context of Russia's imperial war campaign in Ukraine.

Keywords Gogol, Schmitt, Dugin, Putin, katechon, katechonic identity, Russian messianic mission, Russian World

Introduction

"We in Central Europe live '*sous l'oeil des Russes*' [*under the eye of the Russians*, trans. H.C.]", wrote Carl Schmitt, warning us about our predicament (Schmitt, 2007a: 80). For Schmitt, this omnipresent gaze towards Europe from "the more radical brother" becomes more unsettling with Russia appropriating "the anti-religion of technicity" (Schmitt, 2007a: 81). However, it is not the irreligious aura of "technicity" but the *katechonization* of politics that gives shape to political, philosophical, and eschatological quests for Russian identity, and thus determining the way in which this Russian gaze is set towards Europe, or towards the West in general.

The article has four parts. In the first part I take the metaphor of a speeding *troika* from Gogol's *Dead Souls* as it perfectly resembles the quest for Russian identity and the Russian mission in the world, and accordingly an impossibility for Russia to constitute as a nation-state. This metaphor became an ongoing reference for Russian elite, feeding on Russian messianism, nationalism, and imperialism. And

Gogol satisfied their hunger. For that reason, it will be important to understand the roots of Russian messianism depicted in the myth of "Moscow as the Third Rome". The second part provides a theoretical denominator for that quest through Schmitt's political-theological concept of *katechon* as a force that gives history meaning by restraining the appearance of evil, of the Antichrist in the world, hence arguing that Russia's katechonic identity best explains its messianic and imperial drive. In the third part, I focus on the Russian katechonization of politics, specifically on how Russian katechonic identity has been articulated both through Dugin's eschatological understanding of Russia as the spiritual bastion of Orthodoxy, as well as through his Eurasian project on the one hand, and the attack on Western liberal eschatology and liberal modernity on the other. Finally, in the fourth part I highlight how this search for Russian identity takes Putin to define Russia as the "state-civilization" that transcends nation-state borders, particularly through his embrace of the Russian World (Русский мир) concept.

Gogol: Russian mission and the quest for Russian identity

"No city can stand before us!" ("Никакой город перед нами не устоит!"), Russian soldier yelled euphorically at the moment his army entered and occupied the town Selydove in Eastern Ukraine after months of heavy fighting. This triumphalist view echoes Nikolai Gogol's novel *Dead souls* (1842) where the author uses a metaphor of *troika* – a carriage with team of three horses at a gallop – for a powerful symbol of unstoppable Russia on its historical imperial mission. Gogol writes:

And you, Russia of mine – are not you also speeding like a troika which nought can overtake? Is not the road smoking beneath your wheels, and the bridges thundering as you cross them, and everything being left in the rear, and the spectators, struck with the portent, halting to wonder whether you be not a thunderbolt launched from heaven? What does that awe-inspiring progress of yours foretell? What is the unknown force which lies within your mysterious steeds? Surely the winds themselves must abide in their manes, and every vein in their bodies be an ear stretched to catch the celestial message which bids them, with iron-girded breasts, and hooves which barely touch the earth as they gallop, fly forward on a mission of God? Whither, then, are you speeding, O Russia of mine? Whither? Answer me! But no answer comes – only the weird sound of your collar-bells. Rent into a thousand shreds, the air roars past you, for you are overtaking the whole world, and shall one day force all nations, all empires to stand aside, to give you way! (Gogol, 1916: 206).¹

Gogol's words, both quasi-prophetic and ambiguous, have become a powerful reference point for the Russian intelligentsia in their attempts to decipher and reclaim Russia's role in the world. For Gogol, the *troika*, as a metaphor for Russia, mirrors the uniqueness of the "chosen" people, resilient and able to endure all the harshness in the world, but also serves as a self-fulfilling prophecy of their messianic destiny. The *troika* resonates with the people and the vice versa: "Ah, *troika, troika*, swift as a bird, who was it first invented you? Only among a hardy race of folk can you have come to birth – only in a land which, though poor and rough, lies spread over half

¹ In the original, the second sentence is rather a statement, not merged together with the third sentence. It is: "Дымом дымится под тобою дорога, гремят мосты, все отстает и остается позади" (216), translated as "The road smoking beneath your wheels, and the bridges thundering, and everything falls behind and is left behind". As a statement this is a bolder metaphor of Russia's power. For the original: <https://anylang.net/en/books/ru/dead-souls-0/read>.

the world, and spans *verst*² the counting whereof would leave one with aching eyes" (Gogol, 1916: 205).³ Gogol's evocative passages celebrating the *troika* symbolism have been continually inspiring Russian nationalism and imperialism. It was not a coincidence, then, that the omen of Gogol's *troika* appeared during the opening spectacle of the Sochi Winter Olympic Games in 2014, just before Russia was set to invade and occupy Crimea and, in months to come, to start the separatist war in Donbas: "For Russians, the image would have resonated with Gogol's *troika* passage and its prophecy of Russia's primacy among all nations. What the Russians therefore likely saw in the Olympic troika was a defiant symbol of newly assertive Russian nationalism" along with the projection of Russia "as an ascendant power reclaiming its rightful place on the world stage" (Bojanowska, 2014).

Yet, it is not only in *Dead Souls* where Gogol conveys the view of Russian ascendance to the world stage, implying a sense of inevitability to that historical and teleological event. The ending of Gogol's *Taras Bulba* (1842)⁴ similarly manifests Russia's destiny and its power, along with the portrayal of the Russian Tsar that resembles Hobbes's invoking of the powerful Leviathan monster, as expressed through the prophetic words of the dying hero:

'Wait; the time will come when ye shall learn what the Orthodox Russian Faith is like! Already the peoples, far and near, are beginning to understand it. A Tzar shall arise from the Russian soil, and there shall not be a Power in the world which shall not submit itself to him!' But the fire had already risen above the faggot: it was lapping his feet, and the flames spread to the tree... But can any fire, flames or power be found on earth capable of overpowering Russian strength? (Gogol, 1917: 284).⁵

The final scene is structured in such a way that Gogol makes Taras Bulba speak just before he is about to die at the hands of the Poles, but here Gogol intensifies Bul-

² Verst is a Russian measure for distance, and it is around 1,1 kilometers.

³ Here Gogol echoes earlier Herder's view that the strongest people and those deserving to change the world can only be found in harsh circumstances that made them more resilient: "Wherever the peoples keep themselves alert and vigorous, or where nature feeds them only with the hard bread of labor, there no soft sultans can exist; the rough country, the hard way of life are fortresses for their freedom" (Herder, 2004: 126).

⁴ Gogol was born in Ukraine as Mykola Hohol (Микола Гоголь). When he was 20, he moved to Russia transformed into a Russian nationalist. His legacy is a matter of the Ukrainian-Russian debate. Bojanowska, attempts to save Gogol from his fervent Russian nationalism, claiming that even when "he constructs a nationalist ideology", he is either positioning it against imperialism, or this very nationalistic discourse actually "subverts the nationalism ... by injecting it with irony" (Bojanowska, 2007: 26, 233). Bojanowska often highlights the Ukrainian traits in Gogol's work, but it is Gogol who ended up with his "director's cut" of both *Dead Souls* and *Taras Bulba* adding the parts related to Russianness. These made him a hero of Russian nationalists. Thus, as Bojanowska correctly noticed, "Gogol's relevance for Russian nationalism has remained strong irrespective of the political regime" (Bojanowska, 2007: 3).

⁵ In the "Ukrainian" version of the text that takes into an account the original from 1835, the whole passage is different, without any reference to Russia or the tsar, instead pointed toward the power of cossacks: "And what have you done, you damned Poles? Do you think there is anything in the world that a Cossack would be afraid of! And the fire had already risen up and licked his feet, gradually embracing the whole tree... But will there be such fires and torments in the world, such a force that would defeat the Cossack force?" ("А що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б злякався козак! А вже вогонь піднявся вгору і лизав його ноги, обіймаючи потроху все дерево... Та хіба знайдуться у світі такі вогні й муки, така сила, що перемогла б козацьку силу?"). See: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=15>

ba's curse against the foreign enemies, with what appears to be his own commentary on the enigmatic Russian power, again presented in the form of a suggestive and poetic rhetorical question, similarly to the one from the *Dead Souls* regarding direction of where the *troika* is heading.

With the *troika* in *Dead Souls*, Gogol poses the central question concerning Russia's identity: where Russia is going, which direction is taking? Gogol provides no answer. Gogol waits for the *troika*, for Russia, to respond, yet the answer is not coming. However, by doing so, Gogol is answering that riddle, not by showing the direction, but the destiny that Russia is pursuing, the very mission that Russia is on. Gogol got a similar question about his own identity posed by his good friend Aleksandra Osipovna Smirnova in 1844. At that time, it was evident that after revising and adapting his novels to meet the expectations of the Russian intelligentsia, Gogol had also adopted their Russian nationalism. Thus, when Smirnova asked Gogol to clarify his identity by asking him, "In your soul, are you a Russian or a Ukrainian?", he answered:

I'll tell you that I myself don't know what soul I have: Ukrainian or Russian. I only know that I would grant primacy neither to a Little Russian⁶ over a Russian nor to a Russian over a Little Russian. Both natures are generously endowed by God, and as if on purpose, each of them in its own way includes in itself that which the other lacks – a clear sign that they are meant to complement each other (Bojanowska, 2007: 1-2).

Gogol's ambivalence about his own identity is a way not to tell directly that he adopted Russian identity becoming, after all, the Russian writer, i.e. writing and rewriting his novels from the Russian perspective.⁷ This is clear from the passages written about Russia and its imagined role in the world. Unlike Bojanowska, who attempts to diminish Gogol's Russian nationalism in these paragraphs by claiming that the "inscrutability of its direction makes Russia's manifestation as pure energy and movement less unequivocally positive, for energy can conceivably be spent toward unworthy goals, and movement can conceivably lead to a blind alley", or that "Russia remains an unstable enigma, a heedless, unpredictable elemental force – for better and for worse" (Bojanowska, 2007: 232), it is clear that Gogol's philosophy of history suggests a definitive endpoint for the Russian mission. Whatever direction Russia takes, it reveals the Russian mission of "overtaking the whole world", leading to upheaval for all others while compelling them to stand aside, regardless of the temporal dimension of that mission. In this sense, the "inscrutability" that Bojanowska mentions should be attributed to Gogol's philosophy of history, which

⁶ Little Russia is a historical term linked to Ukraine dating from the 17th century. The Russian Empire used the term for the non-Russian territories, in this case Ukraine, that it claimed to be culturally or ethnically related to Russia.

⁷ For Bojanowska, prior to becoming a Russian writer, Gogol was a Ukrainian nationalist, however, not as fervent as he was as a Russian nationalist. But for her "his Ukrainian nationalistic message appears more subdued and indirect" (Bojanowska, 2007: 8). Even if that was the case, it would show him as a flamboyant character switching from one nationalism to another. She writes about Gogol's transformation: "The year 1836 stands as an important caesura in the evolution of Gogol's nationalist ideas. At some point during this year, Gogol renounced his ambition to launch a career in the civil service and in academia and decided to become a professional writer. While this led to his very public espousal of the Russian national cause, up to that point ... Gogol was primarily involved with Ukrainian nationalist concerns" (Bojanowska, 2007: 5).

provides a direction while simultaneously containing unclear omens and potential apocalyptic consequences.

For Gogol, imperial, nationalist, and messianic traits of Russian identity are intertwined. In *Selected Passages from Correspondence With Friends* (1847) Gogol is convinced that Russian uniqueness has been shaped and led by "the hand of God" as he put it in the letter to Vasily Zhukovski: "Why are neither France nor England or Germany infected by this fad, why do they not prophesy about themselves, why is Russia the only one to prophesy? Because more strongly than the others does it feel the hand of God in all which has been visited upon her and it scents the approach of a new kingdom. That is why the accent of our poets is biblical. And this is what there cannot be in the poets of other nations, as strongly as they may love their motherlands and as ardently as they may know how to express that love" (Gogol, 1969: 51). In the letter to Russian general Pyotr A. Tolstoy, Gogol writes: "For the Russian, at the present time, there is a way; that way is Russia herself ... It is to this love that God Himself now directs us" (Gogol, 1969: 111). Direct "us" where?

As we have previously seen in *Dead Souls*, this direction is described as "a mission of God", revealing that Gogol adopted the view that Russian messianic mission is both nationalist and imperial. We find not only the idea of the chosen people and the worldly mission of Russia as a defender of true Christianity, but also cryptic apocalyptic prophesying that envisions Russia as the first to celebrate "the advent of the Kingdom of Christ" (Gogol, 1969: 259). Only by understanding Russia's messianic call, it is possible to reveal where Russia stands at the stage of universal history. "The Russian idea, the proper role and duty for Russia in history demands of us that we recognize ourselves to be in solidarity with the universal family of Christ and to employ all our national capabilities, all the power of our empire, to the complete realization of the social Trinity", as Vladimir S. Solovyov, the Russian 19th century philosopher, defined. For him, this Leviathan-like union of the state, the church, and society should be a mirror of "the divine Trinity, this is the Russian idea" (Solovyov, 2015: 49).

The importance of Russian messianism and missionism is outlined by Nikolai Berdyaev:

Messianism derives from Messiah, *missionism* from mission. *Messianism* is much more exacting than *missionism*. It is easy to assume that each nation has its particular mission, its calling in the world, corresponding to the uniqueness of its individuality. But the messianic consciousness claims an exclusive calling, a calling which is religious and universal in its significance, and sees in the given people the bearer of the messianic spirit. The given people are God's chosen people, and in this lies the Messiah (Berdyaev, in Duncan, 2000: 7).

At the heart of Russian messianism lies the significance of Orthodox Christianity in shaping Russia's sense of purpose. Berdyaev declared: "Messianic consciousness is more characteristic of the Russians than of any other people except the Jews" (Berdyaev 1948: 8). The very background of such messianism is the idea of "Moscow as the Third Rome". Following the collapse of the Byzantine Empire, Moscow regarded itself as "the Third Rome", as a spiritual successor of previous Christian empires. Based on the appropriation of earlier Byzantine messianism that viewed Constantinople as the Second, or New Rome, the idea of Moscow as the Third Rome has been shaped at the beginning of 16th century by Russian monk Filofei (Philotheus). In 1511, Filofei's letter to Tsar Vasily III stated that "two Romes have fallen, and

the Third stands, and a fourth shall never be, for Thy Christian Empire shall never devolve upon others" (Duncan, 2000: 11). For Filofei, the Russian Tsar "is the only Christian Tsar in the whole earth", and as such, above all other worldly emperors, to whom, ultimately, "belonged not only care for the interests of the State but also care for the salvation of souls" (Berdyayev 1948: 8-9).⁸

Finally, it should be added that Russian messianism can hardly be detached from eschatology. In the light of the events where the Church predicted the apocalypse for the year 1492, and when this did not happen, the Church proclaimed Russian tsar Ivan III as the "new Emperor Constantine of the new Constantinople – Moscow" (Duncan, 2000: 12). All these beliefs have sparked Russia's sense of exceptionalism and messianism. Not only that Russia is assigned to protect Orthodoxy as the authentic version of Christianity, but eventually, the Third Rome has to liberate the Second, i.e. Constantinople (*ibid.*)⁹, on its mission of upholding Christianity against chaos and the forces of evil.

Schmitt: the concept of *katechon* in political theory

Katechonic identity is a driving force of Russian imperialism. Before demonstrating how Dugin redeployed Schmitt's politico-theological view on *katechon* – related to eschatological thinking – in the context of Russian messianism, thereby assigning Russia a katechonic identity, I will first discuss the concept of *katechon* itself and then illustrate how it has become integrated into contemporary Russian political discourse.

All the contemporary references to the concept of *katechon* with its eschatological dimension come from the *Second Epistle of Paul to the Thessalonians*. I quote the relevant passage from the English translation of Agamben's *Il mistero del male, The Mystery of Evil*, which provides the original Greek terms in brackets:

As to the coming of our Lord Jesus Christ and our being gathered together to him, we beg you, brothers and sisters, not to be quickly shaken in mind or alarmed, either by inspiration or by word or by a letter that claims to be sent by me, as though the day of the Lord were imminent. Let no one deceive you in any way; for that day will not come unless the apostasy comes and the man of lawlessness [*ho anthropos tēs anomias*] is revealed, the son of destruction, who opposes and exalts himself above every so-called god or object of worship, so that he takes his seat in the temple of God, declaring himself to be God. Do you not remember that I told you these things when I was still with you? And you know what is now restraining [*to katechon*] him, so that he may be revealed when the time comes. For the mystery of lawlessness [*mystērion tēs anomias ...*] is already at work, but only until the one who now restrains [*ho katechōn*] it is removed. And then

⁸ While the idea of "Moscow as the Third Rome" has not always been equally accepted among Russian tsars, it has become a permanent trait of the Russian socio-political context. Some tsars relied on this idea pragmatically, using it as a vehicle for political gains and territorial expansion, as in the cases of imperial conquests of Ivan III, and Catharine II, who under the influence of the Enlightenment ideas did not link imperial expansions with messianism. Peter I, "the Great", even refused the title of "Christian Emperor of the East". He introduced reforms aimed at Westernizing society, even moving the capital from Moscow to St. Petersburg, thereby symbolically undermining the idea of Moscow as the Third Rome. However, his disregard for Russian messianism bolstered opposing views. Ultimately, he was perceived as an Antichrist, and his reforms were seen as a departure from the Russian people (Duncan, 2000: 13-16).

⁹ "The real end of our national politics is Constantinople" (Solovyov, 2015: 13). This is how Russian messianism is integrated into the Russian historical mission.

the lawless one [*anomos*, literally "the without-law"] will be revealed, whom the Lord Jesus will eliminate with the breath of his mouth, rendering him inoperative with the manifestation of his coming. The coming of the lawless one is apparent in the working of Satan, who uses all power, signs, lying wonders, and every kind of wicked deception for those who are perishing, because they refused to love the truth and so be saved (2 Thessalonians 2:1-11) (Agamben, 2017: 8-9).

It seems like the role of the *katechon* in historical time is ambivalent, as it restrains both arrivals or presences (*parousia*) – the Second coming of Christ, as well as the *anomos*, i.e. the Antichrist (Agamben, 2005: 109-111). Roberto Esposito highlights the delaying capacity of the *katechon* in order to understand its aporetic character – by restraining evil, the *katechon* hinders the full realization of the ultimate good: "In order to protect people from the Antichrist, the *katechon* defers the final battle that will lead to the victory of the good. This means that rather than eradicate evil, the *katechon* restrains it to prevent it from being unleashed ... The need to incorporate evil, controlling it, issues from this imperative: to safeguard the possibility of the good by delaying its realization" (Esposito, 2015: 77).

Schmitt used the concept of *katechon* for the first time explicitly in his short article *Beschleuniger wider Willen, oder Problematik der westlichen Hemisphäre (Accelerators against their will, or the problem of the Western Hemisphere)* published in the newspapers on April 19, 1942. Here Schmitt follows the ancient and medieval view of *katechon* as the ability to stop, delay, restrain (*Aufhalter* and *Verzögerer*). He writes:

In Late Antiquity and the Middle Ages, people believed in a mysterious restraining power, referred to by the Greek term 'kat-echon' (to hold down, germ. *Niederhalten*, H.C.), which prevented the long-overdue apocalyptic end of times from occurring just yet. Tertullian and others saw the then-existing, ancient Roman Empire as the restrainer that, by its mere existence, 'held' the aeon and caused a postponement of the end. The European Middle Ages adopted this belief, and significant events in medieval history can only be understood from this perspective (Schmitt, 1995: 436).

Schmitt identifies several "restrainers", such as emperor Franz Joseph, Czech president Masaryk, or Polish marshal Pilsudski. However, for him Roosevelt seems to be an interesting figure, although not in a positive way. By engaging in the Second World War, Roosevelt "had become one of the great restrainers and delayers of world history", yet, Schmitt concludes: "the fate of those who glide into the maelstrom of history without certainty of inner meaning unfolds here. They are neither great movers nor great delayers but can only end as accelerators against their will" (*ibid.*). Nazi Germany, under Hitler, is likely to be understood as the true "accelerator" of world history, and if that is the case, then the United States portrayed as a *katechonic* force holds the world history from speeding up. It is evident that Schmitt uses the concept of *katechon* in a negative sense, viewing it as a force that prevents the unfolding of world history.

However, during the same year, Schmitt assigned a positive meaning to the concept of *katechon* in his work *Land und Meer (Land and Sea)* linking it to the role of the Byzantine Empire in holding/preventing the ultimate destruction of the Christian civilization: "it acted as a rampart, a *katechon*, as it is called in Greek ... preventing the Arabs from conquering the whole of Italy. In its absence, Italy would have become part of the Moslem world, like Northern Africa, and all of the Ancient and Christian civilization would have been destroyed" (Schmitt, 2007: 8). In *The*

Nomos of the Earth, Schmitt further strengthened this interpretation of katechon that serves as historical and political force against destructive forces of division and decay. After the fall of Rome, history is, as Schmitt stated, "the history of a struggle for, not against Rome" – a struggle against political entropy, where the Christian empire was capable of acting as "the restrainer: *katechon* ... the historical power to restrain the appearance of Antichrist and the end of the present eon; it was a power that withholds (*qui tenet*), as the Apostle Paul said in his Second Letter to the Thessalonians" (Schmitt, 2006: 59-60).

Katechon gives meaning to history by establishing and defending the political order (*nomos*) against destructive chaos (*anomos*). As such it embodies both the order and the one who represents it. The apocalypse, or the end of the world cannot be prevented, but it can be either hastened or delayed through activities in world history. This is why the concept of katechon serves to prevent what Schmitt calls, "an eschatological paralysis of all human events" (Schmitt, 2006: 60), namely a sole focus on the transcendent rather than the immanent, worldly life. Between the First and the Second Coming, we thus have a permanent struggle between the forces of chaos and the forces of order. Schmitt anchors his entire theory of the political in this understanding of the katechon, which becomes the condition of possibility of the spatial political order. The friend-enemy relation serves that purpose – to delay the state's own self-destruction.¹⁰ Hence, as Agamben noted, based on this understanding of the katechon "every theory of the State, including Hobbes's which thinks of it as a power destined to block or delay catastrophe can be taken as a secularization of this interpretation of 2 Thessalonians" (Agamben, 2005: 110). Indeed, it is in Hobbes's theory where the state is teleologically set to withhold catastrophe of the civil war and enable the time to exist through human achievements, since the abyss of chaos in the state of nature has been described, among all, as a condition with "no account of time" (Hobbes, 1998: 84).

On the one hand, the katechon appears as the bridge of the space-time continuum between the spatial political order of historical time, represented by the *imperium* (the emperor), and the spiritual spaceless order of eschatological time, represented by the *sacerdotium* (the pope). On the other hand, the Antichrist is not just an abstract figure. For Schmitt it embodies inhuman forces of what he calls, "the economic-technical thinking", namely the forces of technological, materialistic, and economic rationalism, that accelerate chaos and destruction and undermine the political order. Schmitt writes: "A devout Catholic, precisely following his own rationality, might well be horrified by this system of irresistible materiality. Today, one can say it is perhaps more among Catholics that the image of the Antichrist is still alive" (Schmitt, 1996: 15).

Dugin: the katechonization of Russian politics

Every Russian bears the stamp of the Third Rome upon his soul. This is the central paradigm of our historical consciousness. And here it is important to emphasize the intimate connection between the national, governmental component and the eschatological, metaphysical truth of the Orthodox faith ... Holy Rus' was not simply one among many

¹⁰ In Schmitt's theory of the partisan this "telluric-terrestrial character of the partisan" (Schmitt, 2007b: 70) can be understood as the katechon, the one that holds the land and defends "a local space and autochthonous form of life against the devastating forces of encroaching rootlessness" (Minca and Rowan, 2016: 207).

governments; Russians are not simply one among the multitude of Orthodox peoples, with their heroes, convictions, institutes, and customs. This is the sole New Israel on earth, having become such precisely during the fifteenth century and having been chosen to fulfill its mission from that point forward (Dugin, 2023a: 47).

For Dugin, the emergence of Russia's katechonic identity coincides with two concurrent epic "falls" – the fall of the Golden Horde along with the fall of Byzantium. He explains the appearance of "a new ideology" of "the Russian katechon (Moscow – the Third Rome)" within a specific historical context, or, precisely, within the space-time continuum as a proof of Russian katechonic mission: "The fall of Byzantium and the almost simultaneous disappearance of the Golden Horde were understood as a transfer of the mission of the stronghold of universal Orthodoxy to the Russian state and the Russian people. Here, the uniqueness of Russian Orthodoxy (in its fundamental form, previously in Kyiv and preserved in Eastern Russia) is recognized as evidence of eschatological chosenness" (Dugin, 2019: 77). On the one hand, while the Golden Horde provided "an important lesson for Russia in centralised organization of the imperial type", its collapse also allowed for Russia to fill this spatial vacuum in Eurasia (Dugin, 2021: 41). On the other hand, the fall of Byzantium paved the way for Russia's "eschatological chosenness", revealing its underlying messianism and defining Russia's mission on Earth as a katechon:

The fall of Byzantium was the end of the 'thousand-year kingdom,' and only Orthodox Russia, having adopted this mission from the New Rome, was able to stand for a time as the bastion of Orthodoxy in a world of universal apostasy. Holy Rus' (the Third Rome) was a sort of miraculous continuation of the 'thousand-year kingdom,' but was a far cry from its initial period or its moment of blossoming. Rather, in a certain sense, Holy Rus' took on this mission after it had ended, paradoxically preserving it in a special, providential territory chosen by God: a geopolitical ark (Dugin, 2023a: 47).

Russian katechonic identity and the obsession with Christian eschatology form the axis of Dugin's "practical philosophy" aiming to justify Russian imperialism via the lenses of the so-called Russian messianic mission: "Empire became our fate ... our revival is inconceivable without returning to the imperial mission laid down in our historical destiny. This mission is diametrically opposed to the globalist project ... the globalists will do everything in their power to prevent an imperial renaissance in Russia ... this is our mission – to be the *katechon*, 'the one who withholds', preventing the arrival of the last evil in the world" (Dugin, 2021: 41-42). Dugin has essentially reinterpreted the myth of Moscow as the Third Rome, suggesting that Russia's imperial mission embodies its katechonic identity, the view that Russia is a historical katechon countering emerging forces of evil (i.e. globalization and its manifestations).

In Russian, the word *derzhava* (держава) comes from the old word *drzha* (дръжа), which means dominion, and refers to the great power that embodies the capacity "to hold" or "restrain", so the verb *derzhat'* (держатъ) – "to hold" retains its full meaning in relation to the state, thus expressing the idea of katechon more faithfully than in Anglo-Saxon languages. *Derzhava* as a great power is also a synonym for an empire (*imperiya*/империя) and an archaic name for the state.¹¹

¹¹ Also, a derivation of the word *derzhava* is exemplified in the "miraculous" icon of the "Mother of God" who holds in her hands the scepter and orb. The icon (found in 1917 near Moscow) is named "She Who Reigns" (*Derzhavnaiia*/Державная). In regular Russian language *derzhava*, as more grandeur description for the state, is replaced with *gosudarstvo* (государство).

Moreover, *derzhava* is the name of the *globus cruciger* (or, the orb), a symbol of the tsar's power, that was usually held in the hand, so it is linked to the above mentioned verb *derzhat'* (держатъ), "to hold", that corresponds to the Greek term *katechein*. In this context, *ho katechōn* is translated as *uderzhivaiushchii* (удерживающий), meaning the one who holds/restrains, i.e. the emperor, and the term *uderzhivaiushche* (удерживающее), or *to katechōn*, represents the worldly form that withholds, such as the empire. The first, for Dugin, was the Byzantine Emperor, the second the Byzantium. However, in the light of the fall of the Byzantine Empire in the 15th century, the idea of *katechon* has revived as an omen of the impending apocalypse.¹² Dugin explains:

During that period in Russia, the idea of the Third Rome was born, according to which the fall of Byzantium did not signify the arrival of the 'son of destruction'. The very Byzantium inherited the mission of Rome, that is, the functions of the imperial *katechon*, becoming the Second Rome. Since then, this mission has been transferred to Russia that was declared The Third Rome ... The Greek era was exhausted, but the Russian era continued. Thus, the Russian state became the time itself [самим временем] – and to a greater extent than it had been before. Constantinople, the Second Rome, could no longer withstand the onslaught of the 'mystery of lawlessness', but Moscow still endured and kept [еще держалась и держала] the world at bay. This was the peak of Russian state history when the entire historical process ... came together to Russian power [держава]; Then Ivan IV (1530–1584) was crowned as tsar (that is, he officially accepted the title of Emperor, the *katechon* – ὁ κατέχων), and the Russian state itself became the *kingdom* [царством] (το κατέχων), not conditionally, but fully and exclusively (Dugin, 2019: 302–303).¹³

The "Moscow-the-Third-Rome" myth forms, for Dugin, the causal chain of events prompting "the self-awareness of the Russian church, which in turn defined the very identity of the Russian national soul. To 'be Russian' after the fall of the Byzantine Empire was to 'be chosen for apocalyptic resistance against the liberated Satan immediately before the End of the World'" (Dugin, 2023a: 46). Such *katechonization* of politics reflects the view that Orthodox politics cannot be detached from the existence of the Orthodox "*katechon*" emperor who holds not only temporary power, but "is seen as a spiritual mystical eschatological support for the entire Christian tradition ... and, accordingly, performs a function that is much deeper and more serious than ordinary princes, kings, tsars" (Dugin, 2004: 175–180). Similarly, this *katechonization* of politics means that the state exists not only within the space-time continuum, encompassing both spatial and temporal dimensions, but it is the very condition of possibility of the space-time to exist. Specifically, the state transcends its mere political mission of taming forces of disorder and preven-

However, in the Russian national anthem the term that is used is *derzhava*, not *gosudarstvo*: "Russia – our sacred state" ("Россия – священная наша держава").

¹² Dugin claims that "Catholicism was seen as a 'heresy' which distorted the soteriological proportions found in the structure of the Final Kingdom, inflicted upon the '*katechon*'; that was the reason why Byzantium as the Orthodox power "remained the *katechon*", and after all, Russia, its successor. Dugin emphasized: "Rus' truly became the chosen kingdom; Russians truly shouldered the eschatological mission" (Dugin, 2023a: 30–31).

¹³ All translations from references in Russian to English are mine. Throughout the text, I put Russian words in brackets (within quotations) or in parentheses (in the main text and footnotes) to reflect the original meaning where I thought it was important. In this quotation, the parentheses with two versions of *katechon* in Greek alphabet are Dugin's.

ting the outbreak of political entropy due to its eschatological dimension. Dugin provides an additional clarification to this originally Schmittian understanding of the state:

The state exists in time according to its Orthodox interpretation, as it is called to delay the end of the world and the moment of the apocalypse. Consequently, time is prolonged because the state exists ... As soon as the state weakens, time will collapse into the abyss of the end ... The state, in its future dimension, borders on the Antichrist. As long as the state exists, the mystery of lawlessness has not yet come. When it weakens or ceases to be Christian, the 'son of perdition' will freely invade the world and collapse time. Thus, the official history of Russian statehood has originally been tragically and apocalyptically sharpened. The state was a mission, and its very existence was primarily represented by sequences of eschatological battles (Dugin, 2019: 302).

Hobbes's metaphor of the state as a mortal god presupposes that the state is fragile because it is always exposed to centrifugal forces of chaos and destruction. Similarly, in Dugin's eschatological conceptualization there is an always present danger of the state's breakdown. For Schmitt, Europe, wrapped up in a liberal mantle, was destined to fail because it was not anchored in the idea of *katechon*. Liberals like Tocqueville "lacked the footing in salvific history that would preserve his historical idea of Europe against despair. Europe was lost without the idea of a *katechon*. Tocqueville knew no *katechon* (Schmitt, 2017: 29).

However, the *katechonization* of politics in Russian political discourse does not radiate the powerful perception of the Russian state, but rather a deluded belief in the *katechon* that should be understood as tacit fear of Russia's ultimate demise and "a perpetual and restless desire of power after power" (Hobbes, 1998: 66). This Russian obsession with the *katechonic* identity, viewing Russia as "the northern *Katechon*" (Maler, 2005), influences a strong modern political myth of Holy Rus' embodied in the institutions of state and church anchoring these esoteric eschatological concepts into a cohesive political narrative that attempts to shape the direction of Russian mission. For Russian conservatives and nationalists, the events that followed the fall of communism, which brought weakness and unrest, reflected the attempt to destroy Russia "under the ideological flag of Western European liberalism and human rights", as Natalya Narochnitskaya put it, from "the kingdom of the beast, of the Anti-Christ" (Horvath, 2016: 875).

Yet, it would be simplistic to claim that Russia's direction is necessarily anti-Western, as the very logic of the East-West divide has been not only a matter of Russia's quest for its identity from modernity until contemporaneity, but also something that has been reconceptualized recently. For instance, Arkadii Maler is warning about the mistake of equating the concept of "Europe" with the concept of "the West" since the foundation of Europe is not only in Ancient Greece, but also in Byzantium. What the West has been doing is an "abduction of Europe" (Maler, 2007). Moreover, the East holds a special place in the Christian tradition. As Maler says, it is not only where the light of the sun comes from but, more importantly, where the light of Christ comes from. As a caretaker of the "eastern light" Russia is thus understood as a bulwark against the godlessness and decadence of Western liberalism and moral relativism, as well as against globalism and global capitalism (*ibid.*). Dugin similarly stated: "We don't invite people to fight against the West. Not at all. The West is not an enemy ... We have identified our main enemy as Western political modernity, or Western modernity in general ... it coincides with capitalism

... So, we need to liberate the West ... We need to liberate Europe and the United States from liberalism" (Dugin, 2021: 69-70; 76-77), to "save Europe from gay Satan" (Snyder, 2018: 150). This will mark the climax of the "eschatological war of the Third Rome against the Third Carthage" (Maler 2005: 177), the final battle between two biblical monsters – the Leviathan (the sea animal, the civilization of Atlanticism, of the West) vs. the Behemoth (the terrestrial animal, the Eurasian civilization, Russia), as described by Dugin (Dugin, 2015; 2023a), referencing Schmitt's portrayal of this cabbalist narrative where at the end of the battle "the two opponents kill each other" (Schmitt, 1997: 6).¹⁴

Francis Fukuyama's liberal eschatology has been equated with the arrival of the liberal Antichrist. This was the wake-up call for Russia to embrace its katechonic identity, since the "last battle" has come.¹⁵ This is the battle in which, as former Russian president and current Deputy Chairman of the Security Council, Dmitry Medvedev said, Russia must "stop the supreme ruler of Hell, whatever name he uses – Satan, Lucifer or Iblis", and send "all our enemies to fiery Gehenna" (Reuters, 2022). Therefore, the proclamation of "the abyss of the end of history", always accompanied with "the mystery of lawlessness" (Dugin, 2019: 302), has become an imperative for Russia to act as the katechon.¹⁶ Politically, Fukuyama's "the end of history" would be the end of the multipolar world. This view reflects Schmitt's fear of depoliticization and the post-political rise of a global "universe" that will lead to the annihilation of the political and the end of the world as a "pluriverse" (Schmitt, 1996b: 53), the end of the world divided along "continental blocks", "spheres of interests", or, what he theorized under the concept of *Großraum/Großräume* (Schmitt, 2006: 234). Based on the "might makes right" principle in which powerful political entities dominate and suppress weaker states, Schmitt's concept of *Großraum* serves as a foundation for the idea of a multipolar world, or as Dugin said, "Eurasianism is the philosophy of multipolar globalization" (Dugin, 2014: 52).

Moreover, Russia's Eurasian political identity relies on messianic philosophy of history. It is "claimed to be the logical conclusion of Russian thinking about identity", justifying Russia's imperial project "as a political expression of Eurasian space", while at the same time understanding Europe as a major challenge for realization of Russia's "geohistoric being" (Laruelle, 2008: 46-48). For Dugin multipolarity is the anti-globalist and anti-liberal project of the hepta-polar world in which six poles of the BRICS countries stand against Western hegemony. While Eurasianism is fundamentally an anti-EU project, from the Russian angle it can be wrapped up into a revisionist project of "Europe's coming home", or coming to Russia. Namely, for Dugin, Russian Eurasian mission is "a project for the strategic, geopolitical, and economic integration ... of the Eurasian continent" (Dugin, 2014: 35) based on "a fundamental revision of the political, ideological, ethnic, and religious history of

¹⁴ In Christian mythology, the Behemoth monster is mentioned in the Book of Job before the sea-monster Leviathan is introduced as "king over all the children of pride". However, for Hobbes (Hobbes, 1990), the Behemoth symbolizes seditious forces of the "kingdom of darkness". Dugin uses this symbol for Russia when assigning Russia the katechonic identity, not the Leviathan, as described by Hobbes, that truly reflects the katechon able to hold against chaos.

¹⁵ This ongoing "last battle" has been recently perceived as the fight against the "Great Reset", as Dugin claims (Dugin, 2021: 16), or against globalism (linked with transgender ideology, LGBTQ+, BLM, Soros, post-humanism, etc.).

¹⁶ While Fukuyama's "prophesy" about the end of history is one sign of the endtimes, the coronavirus is "a kind of eschatological sign" for Dugin (Dugin, 2021: 78).

mankind" (Dugin, 2014: 31).¹⁷ The Russian Eurasian mission relies on messianic and eschatological foundations based on "Third Romeism", however, its aim is to redefine global geopolitical structure by creating multipolar *Großräume* with Russia having a prominent role and securing its own *Großraum*. The key idea for defining Russia's identity and the direction Russia is taking is the concept of the Russian World.

Putin: the necropolitical imperialism of the Russian World

Moscow, Peter's city, and Constantine's city
Are the holy capitals of the Russian realm.
But where its outer limit, where its border,
To north, to east, to south, and where the sun sets?
Destiny will unmask them in future times.
Seven inland seas, and seven great rivers,
From Nile to Neva, from Elbe to China, from Volga
To Euphrates, from the Ganges to the Danube –
That is the Russian realm. And never will
It pass, as the Spirit foresaw and Daniel predicted.
(1848 or 1849)

Tyutchev, *Russian Geography* (1973: 131)

On November 24th, 2016, at the awards ceremony of the Russian Geographical Society, Vladimir Putin asked nine-year-old Miroslav, a schoolboy who was participating in a geography Olympiad, where Russia's borders end. "Russia's borders end through the Bering Strait with the United States...", the boy answered, but Putin interrupted the boy: "Russia's borders do not end anywhere." ("Границы России нигде не заканчиваются"). A year after Russia started the full-scale invasion on Ukraine on February 24th, 2022, billboards with this statement about Russian borders began appearing across Russia. Later, in October 2023, Putin discussed the meaning of this phrase aligning it with the idea of the Russian World (Русский мир) – an "imagined community" mirroring a spiritual community of Holy Rus' – where, as Putin said, "many of our compatriots" reside and speak the "Russian language" (Tass, 2023).

This revealed two important contemporary imaginations of Russia: first, since "the Russian world has a global character", Russia is not merely a state; rather it is a state of mind of those united by the Russian language and culture; and second, unlike a "nation-state" with fixed borders, it is a "state-civilization" with fluid boundaries and open frontiers. Putin publicly introduced the "state-civilization" idea in 2012. Russia is seen as an imperial rather than a nation-state project. Putin argued against "the ideas of building a Russian 'national', 'mono-ethnic' state", instead viewing Russia as a "unique socio-cultural civilizational entity formed on the multi-people Russian nation" (Tsyugankov, 2016: 6). Accordingly, Russian identity is understood

¹⁷ For instance, in 2015 Dugin promoted his Eurasian project in Vienna while meeting various "right-wing politicians, such as Marion Maréchal-Le Pen ... members of the Austrian Freedom Party, and other figures from Spain, Switzerland, Croatia and Bulgaria ... on the occasion of the 200th anniversary of the Congress of Vienna, which ushered in the Concert of Europe – a Europe of sovereign national states, where balance and stability were guaranteed by the Holy Alliance of 1815: an alliance of Russia with German-speaking Europe in the form of Prussia and Austria-Hungary" (Clover, 2016: 328).

not only beyond a narrow national perspective, but also in its civilizational distinctiveness from the Western world.

Gogol's question about what Russia is or what it should be is a similar type of attempt at national self-understanding and self-realization. Is it a nation-state, and if so, on what kind of mission? Or is it an empire with its messianic destiny? Where Russia belongs – to the West, or to the East? What is Russian identity? All these questions were a matter of fierce intellectual debate of the 19th century in Russia between the so-called Slavophiles and the Westernizers. Berdyaev summarizes their views:

The Westernizers accepted Peter's reform entirely, and in their view the future of Russia lay in its taking the Western path. The Slavophiles believed in a special type of culture springing out of the spiritual soil of Orthodoxy; Peter's reform and the Europeanizing of the Petrine period were a betrayal of Russia. The Slavophiles absorbed the Hegelian idea of the vocation of peoples and what Hegel applied to the German people they applied to the Russian ... The Slavophiles put forward an integral and organic conception of Russia as a contrast to the dividedness and complexity of Western Europe; they fought against Western rationalism which they regarded as the source of all evils" (Berdyaev, 1948: 40, 42).

An important figure in that debate was Peter Chaadaev, who, on the one hand supported the reforms of Peter I (the Great) and positions himself against vulgar Russian nationalism, hence being labeled as a Westernizer, but on the other hand, his views about Russian distinctiveness, both cultural and spiritual, made him to some degree close to the Slavophiles. In his *Philosophical letters*, Chaadaev expressed pessimistic views on Russia and Russians, viewing them as directionless and detached from the path humanity is taking, from any current of history. In the *Letter I*, he writes:

One of the most deplorable things in our unique civilization is that we are still beginning to discover truths which are trite elsewhere ... we have never advanced along with other people; we are not related to any of the great human families; we belong neither to the West nor to the East, and we possess the traditions of neither. Placed, as it were, outside of the times, we have not been affected by the universal education of mankind ... Don't you think we are all very restless? We all resemble travelers. There is no definite sphere of existence for anyone, no good habits, no rule for anything at all; not even a home; nothing which attracts or awakens our sympathy or affection, nothing lasting, nothing enduring; everything departs, everything flows away, leaving no traces either without or within ourselves (Chaadaev, 1991a: 20).

Russia has nothing to offer to the world. Besides, Chaadaev does not share the view of many of his contemporaries that Russia is on the mission of any sort. There is no messianic destiny for Russia: "Providence does not seem to have been interested in our destiny at all ... Providence has left us completely on our own, has refused all involvement in any of our affairs, and has not cared to teach us anything" (Chaadaev, 1991a: 24-25). Chaadaev claims that Peter's reforms had failed along with his enlightened civilizational mission: "a great man wanted to civilize us, and in order to give us a foretaste of enlightenment, he threw us the cloak of civilization: we took up the cloak but did not so much as touch civilization" (Chaadaev, 1991a: 25). In the *Letter VII*, Chaadaev views Europe as Russian destiny, not in the imperial sense, but as a cradle of civilizations from which Russia should learn, despite being distinct from the rest of the continent. "Basically we Russians have nothing in com-

mon with Homer, the Greeks, the Romans, the Germans", wrote Chaadaev, however, "we tend towards the Western world ... the more we try to identify ourselves with European society, the better off we shall be" (Chaadaev, 1991a: 95-96). About eight years after the *Philosophical letters*, and following being declared insane due to a comment made by Tsar Nicholas I that only a madman could write such letters, Chaadaev wrote *The Apologia of a Madman* (1837), again emphasizing the Westernizing mission of Peter the Great in shaping Russia's identity:

The greatest of our kings, our glory, our demigod, he who began a new era for us, he to whom we owe our greatness and all the goods which we possess, renounced old Russia a hundred years ago in front of the entire world. With his powerful breath he swept away all our old institutions: he dug out an abyss between our past and our present, and he threw all our traditions into it; he went to make himself the smallest in the West, and he returned the greatest among us; he prostrated himself before the West, and he rose as our master and our legislator ... Since that time, our eyes constantly turned towards the West ... we drew everything from the West (Chaadaev, 1991b: 103).

Peter's ability to cut off the umbilical cord with the traditional past, allowed Russia a possibility for the future's greatness. Actually, backwardness became the advantage, now reconceptualized as a condition for filling of the emptiness of Russian souls with new enlightened visions: "In his land Peter the Great found only a blank sheet of paper, and he wrote on it: Europe and West; since then we belonged to Europe and to the West" (Chaadaev, 1991b: 104). However, unlike Chaadaev's dream, this blank sheet, this emptiness, became a different precondition for national homecoming, a boost toward new nationalist and imperial agendas. As Gogol put it: "Our very disorder prophesies it to us. We are still a molten metal, not cast in the mold of our national form" (Gogol, 1969: 258).

These were the foundations for contemporary imperial conceptualization of the Russian World, a boundless spiritual-linguistic space where Russian destiny is realized. The very concept of the Russian World can be traced in the 11th century, but its articulation can be found in the 19th century "writings of Panteleimon Kulish ... one of the fathers of the Ukrainophile movement ... to define the population that came out of Kyivan Rus", yet later the Russian Slavophiles took it to define "the ethnic and cultural community within the borders of the Russian Empire" (Plokhly, 2017: 328). In the post-Soviet era, the Russian World has been revived and redefined by Petr Shchedrovitsky and Gleb Pavlovsky. Triggered by the collapse of the Soviet Union that left many Russian-speaking people on the other side of Russia's national borders, in their 1999 article, they wrote: "Over the course of the twentieth century, following tectonic historical shifts, world wars and revolutions, a Russian World was created on Earth – a network of small and large communities, thinking and speaking in Russian. It is not a secret that the territory of the Russian Federation contains only half of this Russian World", conceived to be "a new global meta-project" (Laruelle, 2015: 5). This neo-imperial concept is based on the presumption of a given civilization organizing space in a particular way while projecting its system of values and aiming towards the reunification of the Russian-speaking people. Putin used the Russian World concept for the first time in 2001 at the World Congress of Russian Compatriots Abroad. He stated: "The notion of the Russian World extends far from Russia's geographical borders and even far from the borders of the Russian ethnicity"

(Putin, 2001).¹⁸ This concept is not just a reflection of Russia's soft power, but rather an expansionist territorial political agenda towards Russia's neighbors. After the collapse of the Soviet empire, yearning for old Russian imperial glory became a fundamental aspect of Russian identity, embraced both by right-wing nationalists and former communists. On one end were ultranationalists like Alexander Prokhanov and Dugin, while on the other end the leader of the Communist Party, Gennady Zyuganov, who advocated for some blend of communist, nationalist, and traditional values in his vision of a new powerful Russia. Zyuganov's self-identification with "imperial nationalism" (Hoffman, 1996), as he labelled it, served as a defining characteristic of the whole post-Soviet Russia's political trajectory. The concept of Russian World became a cloaked synonym for Russian imperialism. But in 2014 Putin openly put the concept of Russian World in an imperialist use following Russia's illegal annexation of Crimea. In a speech held on March 18th, 2014, prior to Russia's "small-scale" intervention to the Ukrainian Donbas region, Putin tried to explain that a formerly divided country like Germany should understand the best and even bolster up such an annexation of Crimea as the "aspiration of the Russian World, of Russian history, to reestablish unity" (Laruelle, 2015: 14).

Such understanding of Russia as an organic whole beyond national borders has its roots in the thought of early 20th-century ultranationalist Ivan Ilyin, a philosopher of Russian fascism, among all (Snyder, 2018b). In his essays, Ilyin argued that "Russia is an organism of nature and spirit ... this organism is a spiritual, linguistic and cultural unity that has historically connected the Russian people with their national younger brothers" (Ilyin, 1991: 290, 317). On September 30th, 2022, when Putin announced an illegal annexation of four Ukrainian regions to Russia, he closed his speech by quoting on, as he said, "a true patriot" Ivan Ilyin: "If I consider Russia my Motherland, that means that I love as a Russian, contemplate and think, sing and speak as a Russian; that I believe in the spiritual strength of the Russian people. Its spirit is my spirit; its destiny is my destiny; its suffering is my grief; and its prosperity is my joy" (Putin, 2022). Prior to the Russia's full-scale invasion on Ukraine, Putin outlined this organicist view of the "Russianness" in his essay *On the Historical Unity of Russians and Ukrainians* from 2021 that became a historical-political framework of the Russian World policy directed toward negating the Ukrainian nation and statehood.¹⁹ Putin assigns Ukraine to "the same historical and spiritual space" with Russia – Moscow as its political centre, and Kyiv as its spiritual centre – "bound together by one language" (Putin, 2021). But this was not just about the language and culture. He emphasized the historical process of "homecoming" for "Malorosians" (Ukrainians): "The Russian state incorporated the city of Kiev and the lands on the left bank of the Dnieper River ... Their inhabitants were reunited with the main part of the Russian Orthodox people. These territories were referred to as 'Malorossia' (Little Russia)" (Putin, 2021). Moreover, Putin argues that "the idea of Ukrainian people as a nation separate from the Russians" is, on the one hand, histo-

¹⁸ The role of Russian Orthodox Church in providing support to the Russian World narrative is fundamental. Kirill, after his appointment as Patriarch in 2009 actually "infused Orthodox messianism into the Russian World and supported Putin's 'gathering of Russian lands'" (Kuzio, 2022: 205).

¹⁹ During the NATO summit in Bucharest (2008) Putin said to the American president Bush: "You don't understand, George, that Ukraine is not even a state", but mostly a gift from Russia (Marson, 2009). More recently, Medvedev, said: "Ukraine is definitely Russia ... an integral part of Russia's strategic and historical borders" (Kuzio, 2024).

rical attempt of the Polish elite, of some nationalists in Ukraine, and on the other hand, "modern Ukraine is entirely the product of the Soviet era" mostly shaped "on the lands of historical Russia" (Putin, 2021). For him, the problem was the Soviet policy that adopted the distinctive identities of three separate people "instead of the large Russian nation, a triune people comprising Velikorussians, Malorussians and Belorussians" (*ibid.*). Thus, while Dugin articulates Russian mission within the framework of an eschatological conspiracy according to which "the forces of the Antichrist are simply using the Ukrainians to achieve their goals" (Dugin, 2023b), Putin's essay echoes a political conspiracy according to which "Russia was robbed" (Putin, 2021), similarly to Zyuganov who in the 1990s accused the West for a "geopolitical sabotage" (Hoffman, 1996).

The Russian World has been conceived as an open-ended project, with its gaze permanently directed toward the frontier horizon where its meaning and identity are continually sought and reaffirmed. In practice this project cannot be detached from the philosophy of death. During the "Direct line with Vladimir Putin" annual TV-show in April 2014, just after the annexation of Crimea, Putin has shown the death-embraced sinister direction and destiny of those belonging to the Russian World, while at the same time opposing it to the Western worldview:

...a person of the Russian world, primarily thinks about his or her highest moral designation, some highest moral truths. This is why the Russian person, or a person of the Russian world, does not concentrate on his or her own precious personality . . . Western values are different and are focused on one's inner self . . . This is not enough for us in this country . . . I think only our people could have come up with the famous saying: 'Meeting your death is no fear when you have got people round you.' How come? Death is horrible, isn't it? But no, it appears it may be beautiful if it serves the people (Clover, 2016: 324).

A "beautiful death" is on the frontier, and for Russians, it is Putin who provides this death with a greater meaning – as it is better to die in Ukraine than from vodka.²⁰ For Ukrainians this frontier is where all should die or "understand that life in one large common state . . . is better than death – their death and the deaths of their loved ones", as Medvedev phrased it (Medvedev, 2024). In Russia's political discourse this frontier space has been known as Novorossiia (New Russia)²¹ – "Kharkov, Lugansk, Donetsk, Kherson, Nikolayev and Odessa" (Putin, 2014). Darya Dugina later framed this frontier understanding in a more philosophical way: "Philosophy is born where life and death co-exist, where there is an 'I' and 'Another', where there is division and an overcoming of division. For me, Novorossiia is a space of philosophical meaning. It is now an empire-forming space for Russia, and thanks to this frontier horizon we exist as Russia, as an unconquered Russia" (Street, 2022). For Putin it is this messianic destiny that a nation has to follow, similarly to the view that Solovyov framed in the 19th century: "For, the idea of a nation is not what it thinks of itself in time, but instead what God thinks of it in eternity" (Solovyov, 2015: XII).

²⁰ Putin assigned a purpose and an hierarchy in life and death. He said to the mother of a dead soldier: "Some people, are they even living or not living? It's unclear. And how they die, from vodka or something else, it's also unclear. . . . But your son lived, you understand? He reached his goal" (The New York Times, 2022).

²¹ Dugin used that term in the public before Putin, first in 2009 when labelled eastern Ukrainian regions as "Novorossiia", and after Russia's annexation of Crimea (Clover, 2016: 12-13).

The Russian World mirrors an empire in permanent struggle, of Russia "as a beleaguered outpost of civilization for which security could be found only through exerting its absolute will over its neighbors" (Kissinger, 2014: 52). The frontier is the space where such activity occurs in the form of necropolitical imperialism,²² where the katechonic identity should be searched and tested. It is a field of Armageddon, as Dugin labelled the territory of Ukraine: "the beginning of an eschatological battle between sacred Tradition and the modern world, which precisely in the form of liberal ideology and globalist politics has reached its most sinister, toxic, radical expression. This is why more and more often we speak of Armageddon, the last decisive battle between the armies of God and Satan" (Dugin, 2023b). The Russian World is a politically schizophrenic idea – It promotes the strength in unity through cultural or biological identity negation of the Other/the colonized, as we can see in the conclusion of Putin's essay: "Together we have always been and will be many times stronger and more successful. For we are one people" (Putin, 2021).

Conclusion

From Gogol's *troika* to Putin's Russian World, Russians are in permanent quest for their identity as a response to Russia's historical distinctiveness from Western Europe and its self-understanding of being on a messianic mission, thus adopting a katechonic identity. Due to these identity quests, Russia has been unable to constitute itself as a nation-state, but rather has become stuck in a permanent search for direction. This was epitomized in Gogol's *troika* metaphor, and after the collapse of the Soviet Union, it reappeared as central Russian question of how to reclaim the lost empire. It became particularly evident in the case of Russia's encroachment toward Ukraine since without Ukraine, as Brzezinski pointed out "Russia ceases to be an empire", adding that "Russia can be either an empire or a democracy, but it cannot be both" (Plokhly, 2017: 349). Dugin's eschatological philosophizing about Russia's katechonic identity sought to provide new meaning for the Russian mission in the post-Soviet era. For Dugin, Russia's identity should be forged in the apocalyptic battle between good and evil where Ukraine is just a field of Armageddon: "And the main battle from now on unfolds between ... the Russian Idea, the Katechon, the Orthodox Civilization, and the world of the Western Antichrist, coming at us. It is not us Russians who need Ukraine. It is Christ who needs it. And that is why we are there" (Dugin, 2022). Russian borders "do not end", as Putin stated, precisely because the empire is positioned in the eschatological perspective, and not determined by spatial but by temporal boundaries. In Russian foreign policy, it is embodied in the political project of Russian World that Putin adopted for defining Russia as the "state-civilization", basically by reintroducing the response Minister Nashchokin gave during the mid-17th century to Tsar Alexei when asked to define Russia's foreign policy – "expanding the state in every direction" (Kissinger, 2014: 52). So, while Gogol has been puzzled with the question of where Russia's *troika* is heading, we now know for sure – to Ukraine, where Gogol comes from.

²² Necropolitical imperialism can be understood as an amalgam of imperialism and necropolitics, following Achille Mbembe's understanding of necropolitics (Mbembe, 2003) as the power able to determine who is to live or die via the process of normalization of violence, death, and destruction on the periphery in order to maintain control and exploitation over colonized peoples and territories.

References

- Agamben, G. (2005). *The Time That Remains: A Commentary on the Letter to the Romans*. Stanford, CA: Meridian
- Agamben, G. (2017). *The Mystery of Evil: Benedict XVI and the End of Days* (trans. A. Kotsko). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Berdyayev, N. (1948). *The Russian Idea*. New York, NY: The Macmillan Company.
- Bojanowska, E. (2007). *Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bojanowska, E. (2014). All the King's Horses: Ukraine, Russia, and Gogol's Troika. April 22nd. <https://jordanrussiacenter.org/blog/kings-horses-ukraine-russian-gogols-roika>
- BBC.com. (2016). Putin: 'Granitsy Rossii nigde ne zakanchivayutsya' [Путин: 'Границы России нигде не заканчиваются']. November 24th. <https://www.bbc.com/russian/news-38093222>
- Chaadaev, P. (1991a). *The Philosophical Letters Addressed to a Lady*. In: McNally, R. & Tempest R. (ed.), *Philosophical Works of Peter Chaadaev* (pp. 18-101). Dordrecht: Springer.
- Chaadaev, P. (1991b). *Apologia of a Madman*. In: McNally, R. & Tempest R. *Philosophical Works of Peter Chaadaev* (pp. 102-111). Dordrecht: Springer.
- Clover, C. (2016). *Black Wind, White Snow: The Rise of Russia's New Nationalism*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dugin, A. (2004). *Filosofiya politiki* [Философия политики]. Moskva: Arktogetya.
- Dugin, A. (2014). *Eurasian Mission: An Introduction to Neo-Eurasianism*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2015). *Last War of the World-Island: The Geopolitics of Contemporary Russia*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2019). *Noomakhiya: voynu uma. Russkiy Logos I. Tsarstvo Zemli. Struktura russkoj identichnosti* [Ноомахия: войны ума. Русский Логос I. Царство Земли. Структура русской идентичности]. Moskva: Akademicheskij proyekt.
- Dugin, A. (2021). *The Great Awakening vs. The Great Reset*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2022). *Apocalyptic Realism*. April 20th. <https://katehon.com/en/article/apocalyptic-realism>
- Dugin, A. (2023a). *Templars of the Proletariat*. London: Arktos.
- Dugin, A. (2023b). *Ukraine as a Field of Armageddon*. July 1st. <https://www.thepostil.com/ukraine-as-a-field-of-armageddon/>
- Duncan, P. (2000). *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*. London & New York, NY: Routledge
- Esposito, R. (2015). *Two: The Machine of Political Theology and the Place of Thought*. New York, NY: Fordham University Press.
- Gogol, N. V. (1916). *Dead Souls*. London: J.M. Dent; New York: E.P. Dutton.
- Gogol, N. V. (1917). *Taras Bulba*. New York, NY: Alfred A. Knopf.
- Gogol, N. V. (1969). *Selected Passages from Correspondence with Friends*. Nashville, TN: Vanderbilt University Press.

- Herder, J.G. (2004). *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*. Indianapolis, IN: Hackett.
- Hobbes, T. (1990). *Behemoth or the Long Parliament*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hobbes, T. (1998). *Leviathan*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Hoffman, D. (1996). Zyuganov's goal is Russia's glory. May 12th. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/05/13/zyuganovs-goal-is-russias-glory/6be34304-5025-4069-b970-220de85431fd/>
- Horvath, R. (2016). The Reinvention of 'Traditional Values': Nataliya Narochnitskaya and Russia's Assault on Universal Human Rights. *Europe-Asia Studies*. 68(5), 868-892.
- Ilyin, I. (1991). *Our tasks*. Jordanville, NY: Holy Trinity Monastery and Telex Corporation.
- Laruelle, M. (2008). *Russian Eurasianism: An Ideology of Empire*. Baltimore, MD: The John Hopkins University Press.
- Laruelle, M. (2015). *The "Russian World": Russia's Soft Power and Geopolitical Imagination*. Washington, DC: Center on Global Interests
- Kissinger, H. (2014). *World Order*. New York, NY: Penguin.
- Kuzio, T. (2022). *Russian Nationalism and the Russian-Ukrainian War: Autocracy-Orthodoxy-Nationality*. New York, NY: Routledge.
- Kuzio, T. (2024). "Ukraine is Russia": Medvedev reveals imperial ambitions fueling invasion. March 4th. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-is-russia-medvedev-reveals-imperial-ambitions-fueling-invasion/>
- Maler, A. (2005). *Dukhovnaya missiya Tret'yego Rima* [Духовная миссия Третьего Рима]. Moskva: Veche.
- Maler, A. (2007). Yevropeyskaya missiya Rossii [Европейская миссия России]. October 8th. <https://www.km.ru/glavnoe/2007/10/08/strategii-razvitiya-rossii/amaler-evropeiskaya-missiya-rossii>.
- Marson, J. (2009). Putin to the West: Hands off Ukraine. May 25th. <https://time.com/archive/6946776/putin-to-the-west-hands-off-ukraine/>
- Mbembe, A. (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1): 11-40.
- Medvedev, D. (2024). Pochemu Ukraina opasna dlya yeyo zhitel'ey. January 17th. https://t.me/medvedev_telegram/437
- Minca, C. And Rowan, R. (2016). *On Schmitt and Space*. New York, NY: Routledge
- Plokh, S. (2017). *Lost Kingdom: A History of Russian Nationalism from Ivan the Great to Vladimir Putin*. London: Allen Lane (Penguin Books).
- Putin, V. (2001). Vystupleniye Prezidenta Rossiyskoy Federatsii V.V.Putina na Kongresse sootchestvennikov. October 11th. https://old.nasledie.ru/politvnt/19_44/article.php?art=24
- Putin, V. (2014). *Direct Line with Vladimir Putin*. April 17th. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/20796>
- Putin, V. (2021). On the Historical Unity of Russians and Ukrainians. July 12th. <https://en.kremlin.ru/d/66181>

- Putin, V. (2022). *Signing of treaties on accession of Donetsk and Lugansk people's republics and Zaporozhye and Kherson regions to Russia*. September 30th. <http://en.kremlin.ru/events/president/news/69465>
- Reuters (2022). Medvedev says Russia is fighting a sacred battle against Satan. November 4th. <https://www.reuters.com/world/europe/medvedev-says-russia-is-fighting-sacred-battle-against-satan-2022-11-04/>
- Schmitt, C. (1995). *Staat, Grossraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916-1969*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Schmitt, C. (1996a). *Roman Catholicism and Political Form*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Schmitt, C. (1996b). *The Concept of the Political*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Schmitt, C. (1997). *Land and Sea*. Washington, D.C.: Plutarch Press.
- Schmitt, C. (2006). *The Nomos of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum*. New York, NY: Telos Press.
- Schmitt, C. (2007a). *The Age of Neutralizations and Depoliticizations*. In: G. Schwab (ed.), *The Concept of the Political*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Schmitt, C. (2007b). *Theory of the Partisan*. New York, NY: Telos Press.
- Schmitt, C. (2017). *Ex Captivitate Salus*. Cambridge: Polity Press.
- Snyder, T. (2018a). *The Road to Unfreedom*. New York, NY: Tim Duggan Books.
- Snyder, T. (2018b). Ivan Ilyin, Putin's Philosopher of Russian Fascism. March 16th. <https://www.nybooks.com/online/2018/03/16/ivan-ilyin-putins-philosopher-of-russian-fascism/?srsltid=AfmBOorTWSNtq8eJbVQHitW2IohFvuJe8qwOFSh-Hg1rjcf7BvRvyFytf>
- Solovyov, S.V. (2015). *The Russian Idea*. North Charleston, SC: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Street, D. (2022). No tears for Dugina. August 23rd. <https://www.workersliberty.org/story/2022-08-23/no-tears-dugina>
- Tass.ru (2023). Putin poyasnil svoje vyrazheniye o tom, chto granitsy Rossii nigde ne zakanchivayutsya [Путин пояснил свое выражение о том, что границы России нигде не заканчиваются]. October 5th. <https://tass.ru/politika/18921495>
- The New York Times (2022). How Putin's War in Ukraine Became a Catastrophe for Russia. December 16th. <https://www.nytimes.com/interactive/2022/12/16/world/europe/russia-putin-war-failures-ukraine.html#cannon-fodder>
- Tsygankov, A. (2016). Crafting the State-Civilization. *Problems of Post-Communism*, 63(3), 1-13. <https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113884>
- Tyutchev, F. (1973). *Poems & political letters of F. I. Tyutchev*. Knoxville: University of Tennessee Press.

Mrtve duše

Sažetak Od rane modernosti, a posebno tijekom nacionalističkog uspona u 19. stoljeću i ponovno nakon raspada Sovjetskog Saveza, Rusi su bili opsjednuti potragom za vlastitim identitetom. Na raskrižju Zapada i Istoka, između nacije i carstva, Rusija se nikada nije u potpunosti konstituirala kao nacionalna država, već se razumijevala kao carstvo koje traži svoje mjesto u svijetu. Ta se potraga za identitetom očitovala kroz mesijansku misiju da se bude "Treći Rim" i branitelj pravoslavnog kršćanstva ili zaštitnik "Ruskog svijeta" kao političkog projekta koji odražava rusko imperijalno samorazumijevanje. Ovaj članak ispituje rusku potragu za identitetom usredotočujući se na Gogoljevu trojku kao političku metaforu ruske mesijanske i imperijalne sudbine, na Schmittovu upotrebu koncepta katehona, povijesno ukorijenjenog u kršćanskoj eshatologiji, na pogled Aleksandra Dugina na ruski katehonski identitet koji povezuje ruski mesijanizam, imperijalizam i nacionalizam, dajući im eshatološku dimenziju pozicioniranja Rusije kao bedema protiv Antikrista utjelovljenog u zapadnoj liberalnoj modernosti; i konačno, na prihvaćanje koncepta "Ruskog svijeta" od strane Vladimira Putina, koji je postao službeni dio ruske vanjske politike koja je prihvatila "državno-civilizacijski" identitet kao povijesnu sudbinu, čime se opravdava ruski imperijalizam, osobito u kontekstu ruske imperijalne ratne kampanje u Ukrajini.

Ključne riječi Gogolj, Schmitt, Dugin, Putin, katehon, katehonski identitet, ruska mesijanska misija, Ruski svijet

Kako citirati članak / How to cite this article:

Cvijanović, H. (2024). Dead Souls. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 179-200. <https://doi.org/10.20901/an.21.11>

***PROSTOR I DEMOKRACIJA
U MEĐUVLAĐU***

***SPACE AND DEMOCRACY
IN THE INTERREGNUM***

RAT, MIR I NOMOS: O NEMOGUĆNOSTIMA ŠMITOVSKJE TRANSGRESIJE PROSTORA

Tonči Kursar

<https://orcid.org/0009-0002-4318-4797>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

<https://doi.org/10.20901/an.21.03>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 23. 11. 2023.

Prihvaćeno: 11. 09. 2024.

E-mail: t.kursar@fpzg.hr

Sažetak Kako se suočavamo s nadolazećim političkim ustrojstvom svijeta, autor članka izvodi kritičku rekonstrukciju argumenata kritičkih političkih teoretičara (Pettito, Mouffe, Burgess, Rowan i Zolo) koji nalaze uporište u političkom učenju Carla Schmitta, posebno u njegovom shvaćanju nomosa. Pritom autor uvažava Schmittov naputak o pojmovima iz Predgovora za talijansko izdanje *Pojma političkoga* (1971). Prvo se osvrće na pokušaj da se Schmitta prikaže pobornikom mira. Nakon toga se razmatraju načini preuzimanja Schmittova shvaćanja veleprostora i nomosa od strane spomenutih teoretičara. I treće, najviše se pozornosti posvećuje Rowanovom radikalno demokratskom čitanju Schmittova učenja o nomosu. Kritički se razmatra njegov pokušaj da se pomoću Schmittova shvaćanja konstitutivne moći dokine "prostor" i tako uspostavi novi demokratski nomos (ili čak post-nomos).

Ključne riječi liberalizam, ljevica, mir, nomos, prostor, rat, Schmitt

Uvod

Invazija Rusije na Ukrajinu 2022. otvorila je pitanje novog ustrojstva svijeta. Štoviše, danas se liberalizam kao i u prvoj polovini prošlog stoljeća suočio s mogućnošću da možda više nije u stanju osigurati univerzalnu prevlast Zapada. Takvo stanje liberalizma možemo usporediti s onim što o njemu piše Carl Schmitt početkom Drugog svjetskog rata: "Liberalna sloboda mišljenja zapadne demokracije danas je povijesno prevladana. Ona sada služi da pravno ozakoni puki *status quo* i jamči svetost prava, posvetu legalnosti i legitimnosti, na skup globalnih posjedinina" (Schmitt, 2011b: 89). Jedan smjer razmišljanja, s tim u vezi, teži da se problematiziranjem novog ustrojstva svijeta hegelovski prisjetimo misije liberalne revolucije iz 1989.¹ Ispada da tim tragom, jednom za svagda, treba riješiti problem država koje nisu usklađene sa Zapadom što se primarno odnosi na Rusiju i Kinu (v. Fukuyama, 1994: 509). Posljedično bi se vratili "snovima o univerzalnoj pacifikaciji putem kulture i potrošačkih dobara" (Rasch, 2005: 178).

¹ V. u: Fukuyama, 2022; Kursar, 2022.

Drugi smjer mišljenja poodavno odbacuje liberalnu globalizaciju i pritom se uglavnom oslanja na Schmitta kao "upornog kritičara liberalnog univerzalizma i njegovih pretenzija da ponudi istinski i jedini legitimni politički sustav" (Mouffe, 2007: 148). Među njima nalazimo kritički orijentirane teoretičare koji su svojedobno objavili radove u danas gotovo nezaobilaznom zborniku *The International Political Thought of Carl Schmitt* (Odysseos i Petito, 2007). Mouffe, njihova svojevrsna predvodnica, drži, primjerice, kako s 1989. nije došlo do "uspostave kozmopolitkog novog svjetskog poretka" nego "neupitne hegemonije SAD-a" koja se jedino može okončati "uspostavom multipolarnog svijeta" (Mouffe, 2007: 147). Za nju je presudno što je Schmitt bio autor kome je "svijet bio pluralan, nipošto univerzalan" te što je bio "nepokolebljiv u stavu kako bi svaki pokušaj globalnog nametanja jedinstvenog modela imao strašne posljedice" (*ibid.*: 148).

Kada je posrijedi Petito, on ponavlja ono što se nerijetko prvo čuje kada se spominje Schmitt: "Schmittova misao ... pruža bogatstvo uvida i intelektualne resurse za artikulaciju našeg sadašnjeg globalnog stanja i u tom smislu *Nomos zemlje* treba smatrati klasičkom međunarodne političke misli" (Petito, 2007: 179). Možda je još izravniji od Mouffe jer tvrdi da je "povratak svjetskoj političkoj kulturi i religija koja osporava samu liberalnu i zapadnocičnu matricu suvremenog međunarodnog društva ... ono u čemu leži vrhunaravna aktualnost Schmittove apokaliptične pozicije protiv svjetskog jedinstva" (*ibid.*: 180). Za razliku od Petita i Mouffe, Zolo teži reafirmaciji pojma carstva kako bi, pomoću Schmittovog shvaćanja prostora i (međunarodnog) prava, "označio globalnu hegemoniju SAD-a 'imperijalnom'" (Zolo, 2007: 154).

U članku će se prvo kritički raščlaniti koliko Schmitt, obzirom na njegovo shvaćanje političkog, teži promicati mir budući da je, primjerice, Petito sklon tako nešto naznačiti. Drugo, razmjerno podrobno će se izvesti što Schmitt pripisuje pojmovima kao što su konstitutivna moć, veleprostor² i nomos, a što oni koji su ih, na različite načine, prigrlili (Mouffe, Burgess, Rowan³ i Zolo). U posljednjem dijelu članka istražiti ću Rowanovo tumačenje koje je kritično prema njihovoj inačici lijevog pluriverzuma, ali pritom ima poteškoća sa Schmittom kad je u pitanju prevladavanje prostora. Izbor navedenih autora napravljen je na osnovi jednostavnog kriterija. Oni, u osnovi, vjeruju da "postoji mogućnost alternative" postojećem globalnom poretku (Minca i Rowan, 2016: 48). Neki, poput Burgessa, doduše, drže da je EU model emancipacije odnosno "novi poredak naroda, kulture i vrijednosti u prostoru" (Burgess, 2007: 198) iako taj stav nema previše pristaša. S druge strane, Rowan možda najviše teorijski provocira sa svojim radikalnim demokratizmom jer bi, pomoću Schmitta, dokinuo svaki nomos, zastupajući stav da je postojeći poredak moguće "razumjeti kao ne samo povijesno nego isto tako ontologijski kontingentan" (Minca i Rowan, 2016: 51). Pokazujem, međutim, kako za tako nešto nema dovoljno uporišta u Schmittovom učenju.

U metodologijskom smislu uglavnom ću se osloniti na Schmittov naputak o sudbini pojmova iz njegova Predgovora za talijansko izdanje *Pojma političkog* (1971). Da podsjetim, Schmitt u tom kratkom tekstu tvrdi kako je "Europa izgubila položaj središta svjetske politike" što je uzrokovalo "potresanje specifičnih pojmova" (2001c: 54). Ti su pojmovi (npr. "država i suverenost, ustav i zakon, legalnost i

² Izraz 'veleprostor' je hrvatski prijevod onog što Schmitt zove 'Grossraum'. 'Veleprostor' se koristi u prvom hrvatskom prijevodu studije *Pojam političkoga* koji je objavljen u knjizi *Pojam politike i ostale razprave* (Schmitt, 1943).

³ Rowan nije autor u zborniku Odysseos i Petito (2007).

legitimnost") tvorbe "*Jus Publicum Europeaum* i s njim propadaju", što koriste "novi, ne-državni subjekti politike, borbene klase i rase s novim grupiranjima prijatelj-neprijatelj" (*ibid.*).⁴ Stoga se nadaje da je "klasični profil države razbijen onda kada je otpao njen monopol na politiku" (*ibid.*: 56). To, naime, znači da su se "uspostavili novi, drukčiji subjekti političke borbe, s državom ili bez nje" što Schmitta vodi zaključku da se "sada 'politika' razlikuje od 'političkoga' (*ibid.*). Međutim, neovisno o svemu tome, primjećuje, kako je "često čudnovato s kolikom se revnošću upravo novi subjekti služe starim pojmovima" (*ibid.*: 53). Ovi su navodi važni za radikalniju lijevu teoriju koja eksploatira to što je "sama nezgoda političkog u činjenici što njegovo izbijanje razara uspostavljene postavke prikladnih subjekata i prostora" (Rowan, 2012: 149). Kako i ona koristi pojam *nomosa* (i s njim povezane pojmove *rata*, *mira* i *konstitutivne moći*), "bilo bi naivno u tome vidjeti znak konzervativizma" (Schmitt, 2001c.: 53). Naime, ona ih nastoji prilagoditi svojim potrebama izbjegavajući, kako ćemo vidjeti, neke ključne komponente na kojima je, barem u slučaju *nomosa*, njegov glavni promicatelj Schmitt inzistirao.

Schmittovo shvaćanje političkoga i nepravedni neprijatelj

Najprije se valja osvrnuti na predano uzdanje u Schmittovu tvrdnju iz *Nomosa zemlje* da "ideja novog *nomosa*" pripada "onima koji su spremni na mir" (2011c: 9). To čini *Petito* koji tim citatom završava svoj tekst (v. *Petito*, 2007: 180). Naglašavanje 'spremnosti na mir' nije u skladu sa Schmittovim viđenjem ljudske naravi i *rata* odnosno njegovom kritikom Kantovog shvaćanja (vječnog) *mira*⁵ i tzv. 'nepravednog neprijatelja'. Treba reći da Schmitt u *Pojmu političkoga*, između ostalog, raspravlja o tome "je li čovjek 'opasno' ili bezopasno ... biće" (Schmitt, 2007b: 89). Na to ponajprije odgovara shvaćanjem političkoga koje se zasniva na egzistencijalnom suprotstavljanju prijatelj/neprijatelj. Posrijedi je, kako kaže, "krajnji stupanj intenziteta povezivanja ili razdvajanja" (*ibid.*: 71). Politički neprijatelj, primjerice, nije uvijek "moralno zao" jer je "naprosto onaj drugi, stranac" i po svojoj biti je "u ... egzistencijalnom smislu nešto drugo" (*ibid.*).

Stoga se sukobi s njima "ne mogu riješiti ni nekim unaprijed utvrđenim normiranjem ni presudom ... nekog 'nepristranog' trećega" na tragu liberalizma koji Schmitt kritizira. Schmittu je, glede ljudske naravi, otud jasno da je "sfera političkog na kraju određena realnom mogućnošću neprijatelja", pa "političke predodžbe i misaoni tokovi ne mogu imati koristi ako uzmu antropološki 'optimizam' za svoje polazište" (Schmitt, 2007b: 92). Kad je već tako, on preporučuje da se pojmovi prijatelj/neprijatelj uzimaju "u njihovom konkretnom, egzistencijalnom smislu, a ne kao metafore ili simbole" (*ibid.*: 72). Svijet u kojem je tako nešto odstranjeno bio bi

⁴ Po Schmittu se s "državom i suverennošću ideologijski završava", ali to ne znači da ne "nastaju nove suverene države koje vode međusobne ratove iako su članice organizacije svjetskog mira" (Schmitt, 2001c: 54).

⁵ Kant u *Metafizici čudoređa* piše: "... moramo djelovati kao da postoji ono što možda ne postoji i raditi na stvaranju osnove za mir i na uspostavi uređenja (možda republikanizam svih postojećih država) koje nam se čini najprikladnijim za to da se on ostvari i da se učini kraj groznom ratovanju ..." (1999: 143). Problem međudržavnih odnosa bi se, po Kantu, mogao riješiti tako "da se države kao i pojedinci odreknu divlje (bezakonske) slobode, da se podvrgnu javnim prinudnim zakonima i tako stvore državu naroda (*civitas gentium*) koja će se naravno sve više širiti dok, naposljetku, ne obuhvati sve narode na zemlji" (Kant, 2000: 127). Kant, doduše, računa da se "na mjesto jedne pozitivne ideje *svjetske republike* može postaviti (ako ne želimo da sve propadne), kao *negativni* surogat samo jedan sve širi, postojan savez koji odbacuje rat" (*ibid.*). V. opširnije u: Brčić, 2006.

"svijet bez politike" koji bi, po Schmittu, bio blizak onom što Kant promiče (*ibid.*). To se nadaje iz njegove kritike Kanta. Schmitt se, primjerice, obrušio na ono što Kant u *Metafizičkim počelima pravnog nauka* zove "nepravedni neprijatelj" (Kant, 1999: 139). Posrijedi je ona vrsta neprijatelja prema kojem se "napadnuta država ... smije služiti svim dopustivim sredstvima" (*ibid.*). Takav neprijatelj je to 'zaslužio' jer svojim javnim djelovanjem osporava "stanje mira" odnosno "ovjekovječuje prirodno stanje" (*ibid.*). Budući da je izvršio "povredu javnih ugovora za koji se može pretpostaviti da se tiče svih naroda čija se sloboda time ugrožava", narodi se udružuju protiv njega kako bi ga "naveli na prihvatanje novog uređenja koje po svojoj naravi nepovoljno utječe na sklonost ratu" (*ibid.*).

Prema Schmittu, to bi bio "križarski pohod" budući da "nemamo posla jednostavno s nekim zločincem nego s 'nepravедnim neprijateljem', s onim tko nastoji da ovjekovječi prirodno stanje" (Schmitt, 2011c: 188). I to ga posebno brine u slučaju Njemačke nakon svjetskih ratova jer su oni doveli do ozbiljnih nastojanja da se gubitnici ratova smatraju zločincima. Kako je to bilo moguće? Schmitt daje odgovor na to kad raspravlja o posljedicama Prvoga svjetskog rata. On tvrdi kako je "belgijska strana ukazala na razliku između pravednog i nepravednog rata, pozivajući se na povredu neutralnosti Belgije" (Schmitt, 2011c: 314). Promjena značenja rata nastupila je zapravo Versajskim ugovorom (primjerice njegov čl. 227 optužuje bivšeg cara Wilhelma II, a čl. 231 tiče se ratne krivice). Ako se zanemare ratni zločini koji su akti kršenja ratnog prava, Schmitt primjećuje da je uvedena novost koja se odnosi na poraženu državu. Ona, naime, mora izručiti "vlastite državljane koji su bili ratni zločinci" (*ibid.*: 317). To se prije rješavalo amnestijom, ali "tome je sada, s diskriminacijom pobijedenih, došao kraj" (*ibid.*).⁶

Na osnovi te modifikacije "napad je počeo biti mišljen kao zločin a ne kao, u krajnjoj liniji, legitimno sredstvo države za promicanje njenih interesa" kao što je to bilo u *Jus Publicum Europaeum* (Kervégan, 1999: 60). Posljedično su, kad je u pitanju vođenje rata, sredstva postala gotovo neograničena. Zapravo se radilo o stvaranju specifičnog etosa u međunarodnom pravu koji je identificirao "totalnog neprijatelja" odnosno "totalni rat" što nije bio slučaj u tzv. klasičnom ratu. Schmitt ovaj potonji shvaća kao ograničeni rat te kaže da je "bit europskog međunarodnog prava bila ograničavanje rata" (Schmitt, 2011c: 212). Ako nije bila riječ o sukobu velikih sila što bi, po njemu, moglo voditi u "totalni rat" (odnosno onaj za "ustrojavanje novog prostornog poretka"), onda bismo bili suočeni s "uređenim odmjeravanjem snaga, koje se odigrava u ograničenom prostoru, pred svjedocima" (*ibid.*). Stoga se radilo o ratovima koji su "suprotnost neredu" koji se povezuje s "nihilističkim akcijama mržnje i osvete," koje vode "međusobnom uništenju" (*ibid.*).

Schmitt je vidljivo puno bliži tome da se ustanovi "neki oblik odmjeravanja snaga" koji je ostvariv "tako što se protivnik priznaje kao neprijatelj na istoj razini, kao *justus hostis*" (Schmitt, 2011c: 212).⁷ Za razliku od toga, neprijatelja u 'totalnom

⁶ Schmitt naglašava da su upravo američki predstavnici na Pariškim konferencijama "bili ti koji su veoma naglašeno napadački rat označavali kao nepravo" (Schmitt, 2011c: 320). Kad je posrijedi članak 227 oni su štoviše "zahtijevali kažnjavanje poglavara države i to za napadački rat kao moralni zločin protiv čovječanstva" (*ibid.*: 322). Međutim, primjećuje da iza ovog još uvijek nije stajala nakana da se "kriminalizira osvajački rat" nego samo "moralni zločin protiv čovječanstva" (*ibid.*: 324).

⁷ O tome u literaturi postoji neslaganje. Primjerice, Teschke kaže da je "ideja o nediskriminatornom ratovanju koje je bilo regulirano putem *jus publicum* fikcija stvorena kako bi se promicalo doba rane moderne kao uzor civiliziranog ratovanja za koji naknadni pad u liberalnoj eri totalnih ratova može izgledati kao necivilizirana perverzija" (Teschke, 2016: 389). Osim toga,

ratu' možemo "pretvoriti ... u neljudsku nakazu protiv koje se ne treba samo braniti, nego se ona mora definitivno uništiti" (Schmitt, 2007b: 76). Posrijedi je dakle "rat istrebljenja" u onom što Schmitt naziva "međunarodni građanski rat" (v. Kervégan, 1999: 60-61). I to ga navodi na tvrdnju kako je "rat danas još prisutan kao realna mogućnost što je jedino važno za razlikovanje prijatelja i neprijatelja i za spoznaju političkoga" (Schmitt, 2007b: 78).

Schmitt i konstitutivna moć

Rory Rowan se, kako smo napomenuli u Uvodu, poziva na tzv. konstitutivnu moć koju je Schmitt u svojoj *Nauci o ustavu* iz 1928. definirao kao "političku volju čija je moć, ili autoritet u stanju donijeti opću odluku o tipu i obliku političke egzistencije" (Schmitt, 2008: 125).⁸ Kako se Rowan, u osnovi, ne bavi tom knjigom ukratko ću izvesti Schmittovu poziciju. Schmitt, naime, tvrdi da je ta moć "konkretni politički bitak" (*ibid.*). U tom smislu se može zaključiti kako joj ustav ne mora biti posebna prepreka budući da 'konstitutivna moć' nema granica. Schmitt je, naime, shvatio da je "demokracija, a ne samo monarhija, mogla biti izraz političkog apsolutizma" (Cristi, 1998: 124).

Neovisno o tom zaokretu prema specifičnom demokratizmu, Schmitt je, međutim, ipak ostao na stavu da je "ustav moderne buržoaske pravne države mješoviti ustav zato što se unutar druge, tj. političke komponente, različita načela i elementi političkog oblika (demokracija, monarhija i aristokracija) međusobno povezuju i zajedno miješaju" (Schmitt, 2008: 237). Njemu je zapravo ključno da "na ovaj način politički dio suvremenih ustava odgovara drevnoj tradiciji, prema kojoj idealni državni poredak uvijek počiva na vezi između različitih načela političkog oblika i njihovoj mješavini" (*ibid.*). Schmitt se uz to priklanja liberalnom shvaćanju predstavnštva: "Ideja predstavnštva počiva na narodu koji egzistira kao političko jedinstvo posjedujući vrstu bitka koji je viši, unapređeniji i intenzivniji u usporedbi s prirodnom egzistencijom neke ljudske skupine koja živi zajedno" (*ibid.*: 243). I završno, on zaključuje da "predstavništvo sadrži istinsku oporbu demokratskom načelu identiteta ... (jer) ... tzv. 'predstavnička demokracija' je tipičan mješoviti i kompromisni oblik" (*ibid.*: 251).

Rowan se zapravo oslonio na Kalyvasovu (2008) interpretaciju *Nauka o ustavu* kako bi legitimirao svoje radikalno demokratsko čitanje Schmitta. Naime, Kalyvas s velikom ozbiljnošću uzima Schmittovu tvrdnju da narod "nikad ne može postati ... puki državni 'organ'" te da "u svojoj biti opstaje kao neorganizirani i neoblikovani entitet" (Schmitt, 2008: 271). Zaključuje kako se, na taj način, Schmitt "povezuje s modelima radikalne demokracije" (Kalyvas, 2008: 181). Takva interpretacija nije previše sporna jer narod, po Schmittu, ima potrebu da se unutar tzv. konstituirane politike prikloni "apokrifnim aktima suvereniteta" koji predstavljaju "povremenu i prešutno prihvaćenu primjenu akata suvereniteta" (npr. referendum i plebisciti) (Schmitt, 2008: 55). Iz toga slijedi da narod u uvjetima tzv. 'normalne politike' "povremeno izrasta iz konstituirane moći" (Kalyvas, 2008: 176). Po svemu sudeći ovi su akti za Schmitta "skromne ali važne manifestacije demokratskog otpora i unutar proceduralizma" (*ibid.*: 176). Slijedom toga konstitutivna moć ipak ostaje u suglasju s liberalnim konstitucionalizmom.

Teschke upozorava kako je "ideja o *justus hostis* (pravedni neprijatelj) čiji bi teritorij i poredak nakon poraza ostajao netaknut bila pravna fikcija" (*ibid.*).

⁸ Osim Rowana, s tim u vezi treba istaknuti Williama Rascha koji kaže da je "za Schmitta iz 1928 demokracija gotovo podudarna s političkim" (Rasch, 2016: 324).

Neovisno o tome što ga povezuje s 'izvanparlamentarnom ljevicom', Kalyvas konstatira kako je "razočaravajuće [to što] Schmitt" nije "eksplicirao svoje ideje spontanih i autonomnih skupština" (*ibid.*: 181). Štoviše, izlaže ga kritici zbog ne-uvježavanja deliberacije odnosno tvrdi da "politika volje" nije dovoljna za radikalno demokratski projekt s normativnim sadržajem" (*ibid.*: 183). Ipak, najvažnije je to što Kalyvas smatra da je Schmitt unutar "rigidno pravnog pojmovnog okvira" zapravo "propustio vidjeti da bi narod mogao izraziti ... volju na više različitih načina, neovisno o stvaranju novog ustava, jednako izvanredno, transgresivno i produktivno" (*ibid.*: 185). Dakle, prema Kalyvasu, osnovni su problem njegove pravne kategorije (što se odnosi i na konstitutivnu moć) jer se demokratska (izvanredna) politika ne može svesti na ustav i njegove izmjene. Naime, dimenzije politike koje su "povezane sa socio-ekonomskom strukturom, simboličkim poljem, borbom za priznanje još su uvijek izostavljene" (*ibid.*: 185). Neovisno o ovoj kritici, Kalyvas drži da je to što je Schmitt "prikazao narodne skupštine u kategorijama izvanrednog suverena ostaje dalekosežno" (*ibid.*). Time se, naime, omogućuje "opstanak politike izvan okvira tijekom normalnih vremena i širenje političkoga" (*ibid.*: 186).

Ukupno se dojmlijivijom ipak čini Cristijeva napomena da "demokratsko preobraćenje", na tragu Sieyèsa,⁹ nije ostvareno jer je Schmitt, usred "demokratske revolucije" koja je neodvojiva od "konstitutivne moći naroda", išao na to da je "razoruža" (Cristi, 1998: 124). Težio je, kako smo vidjeli, svojevrsnoj ravnoteži na osnovi "liberalnog ideala vladavine prava" što znači da "liberalna komponenta vladavine prava treba neutralizirati komponentu političke demokracije i obrnuto" (*ibid.*). Iz ovog se može zaključiti da Schmitt nije predani radikalni demokrat, ali i da je i dalje privlačan za teorijsku ljevicu¹⁰ različitih opredjeljenja, barem kad je posrijedi tumačenje konstitutivne moći.¹¹ To je pojačano Schmittovim shvaćanjem suvereniteta koje polazi od pretpostavke da u "iznimci snaga stvarnog života probija koru mehanike ukružene u ponavljanju" (Schmitt, 2001a: 96). Štoviše, posrijedi je "tajnovita istost onog što je temelj i onog što je transgresivno" (Prozorov, 2007: 86).¹² Međutim, kako se Rowan afirmativno poziva,¹³ između ostalih, na Rancièrea trebalo bi uzeti u obzir njegovo shvaćanje demokracije/politike kad su posrijedi implikacije transgresivnosti. Rancière se drži ograničenja koje Schmitt u svom shvaćanju konstitutivne moći odnosno suvereniteta zna, blago rečeno, zanemariti. Primjerice, Rancière potencira demos, kao subjekt koji "deklasificira ... razgrađuje pretpostavljenu prirodnost poredaka", u odnosu na *okhlos* (Rancière, 2012: 52). Podsjeća kako *okhlos* "nije neuređeno komešanje mnoštva već (je) mrziteljsko okupljanje oko strasti Jednog koje isključuje" (*ibid.*, 50). Schmittovo shvaćanje suvereniteta je prepoznato, ne po takvoj normativnoj opreznosti, nego po tome što ga on vidi "kao samu otvorenost"

⁹ V. Schmitt, 2008: 125-128.

¹⁰ O tome izrazito informativno, v. u: Specter, 2016.

¹¹ U vezi demokratskog elementa i spomenute vrste ljevice posebno zanimljivo može biti kad Schmitt kaže kako "narod, nacija ostaje izvor svakovrsnog političkog djelovanja, izvor ukupne moći, koji se izražava u neprestano novim oblicima, tvoreći iz sebe ove trajno obnavljajuće oblike i organizacije. To, međutim, radi tako da nikad ne podređuje sebe, svoju političku egzistenciju, konačnom obličju" (Schmitt, 2008: 128).

¹² Prozorov ističe da je takav "pojam suvereniteta, kao transgresivni temelj nesvodiv na djelovanje vrhovne vlasti (konstituirana moć), ili čak čin tvorbe vlasti (konstitutivna moć) nego se prije sastoji od nesvodive pukotine između konstitutivnog i konstituiranog" (Prozorov, 2007: 86).

¹³ V. Rowan, 2011: 157-158.

(Ojakangas 2007: 210).¹⁴ Otud svi oni s akademske ljevice koji ne žele to zamijetiti nego forsiraju revolucionarni učinak konstitutivne moći odnosno 'temelja bez temelja' (Rowan) upadaju u teorijski, ali i vrijednosni metež.

Veleprostor i nomos

Kad je posrijedi veleprostor i pitanje nomosa, primarni je problem što preuzimanje ideje 'veleprostora' od strane Mouffe i njenih kolega pogoduje "regresivnom razumijevanju politike prostora" (Rowan, 2011: 145). Poznato je da Mouffe i ostali vide u veleprostoru branu liberalnom univerzalizmu koji danas iznova otkriva smisao 1989. Schmitt se problemom veleprostora bavi od druge polovine tridesetih godina prošlog stoljeća jer su mu se otvorila "pitanja vanjske politike i međunarodnog javnog prava" (Kervégan, 1999: 55). Prethodno je već došlo do promjene njegove političke orijentacije (nedvojbena potpora nacizmu). Time je samo ubrzan njegov prijelaz na "ideologiju čiji glavni predstavnici nasilno izlažu protudržavna uvjerenja" (*ibid.*: 57).

To se moguće najbolje vidi u njegovom članku *Država, pokret i narod*. U njemu Schmitt konstatira da "država u smislu državnog činovništva i sustava organizacije gubi monopol političkoga što ga je sebi stvorila u 17. i 18. stoljeću" (Schmitt, 2007c: 108). Zapravo je ona sada "prepoznata samo kao dio političkog jedinstva i to dio koji je upućen na organizaciju *što nosi državu*" (*ibid.*). Štoviše, ustav i legalnost postaju drugorazredne činjenice pa se "pomiču iz središta zajednice na neko drugo mjesto političkog života" (*ibid.*). Isto je tako promijenjen odnos države i naroda. Naime, umjesto "antitetičkih rascjepa" država protiv naroda i obrnuto, "u nacionalsocijalističkoj državi vodeće političko tijelo, koje nosi državu i narod, ima zadaću spriječiti i prevladati sve takve antiteze" (*ibid.*: 109). Naime, upravo je to zadaća pokreta odnosno vodstva koji je, kako vidimo, "politički element zajednice" (*ibid.*). Otud proizlazi da Schmitt više neće htjeti političko "definirati u smislu države nego se prije država mora definirati u smislu političkoga" (*ibid.*, 108).¹⁵

U međunarodnim odnosima Schmitt kritizira novu vrstu univerzalizma: "Univerzalizacija Monroeove doktrine preko Roosevelta i Wilsona bila je ... izopačenje istinskog *Grossraum* načela neintervencije u neograničeni intervencionizam" (Schmitt, 2011b: 95). Zapravo je riječ o "rastakanju konkretnog, prostorno određenog pojma poretka u univerzalistički 'svijet' ideja" čime je nastala "panintervencionistička ideologija ... sve pod plaštom humanitarizma" (*ibid.*: 90).¹⁶ Time su Amerikanci, po Schmittu, "izvorno i istinsko Monroeovo načelo zamijenili ideologijskom idejom liberalne demokracije" što je bilo ključno za globalno oplođivanje odnosno proliferaciju njihovog kapitala (Schmitt, 2011a: 48).¹⁷ Nadaje mu se stoga da treba

¹⁴ Vrlo jasno u Schmitt, 2007d; 2001a.

¹⁵ Potiskivanju pojma države doprinijela je ideja i praksa tzv. totalne države jer je dovela do "nemogućnosti razlikovanja što jest, a što nije političko" (Kervégan, 1999: 57). Glede toga Schmitt ustvari kritizira odustajanje od klasične liberalne države jer 'totalna država' u svojim inačicama "označava prekid s političkim oblikom oko kojeg je organizirano cijelo moderno pravo i s samom koncepcijom europske civilizacije" (*ibid.*: 58).

¹⁶ Treba istaknuti kako je se on ovdje drži svog važnog metodologijskog stava o nerazdvajanju prostora i ideje, s tim da je "važan dio određujuće političke ideje da je nosi određena nacija i da na umu ima određenog protivnika kojim ova politička ideja dobiva kvalitetu političkoga" (Schmitt, 2011b: 87).

¹⁷ Schmitt ukazuje na preobrazbu "istinske doktrine prostora [izvorne Monroeove doktrine] ... u apstraktni svijet i tržište kapitala" koja se zbila "kada je... Woodrow Wilson formalno objavio da ona mora postati doktrina za cijeli svijet" (Schmitt, 2011a: 47).

reafirmirati načelo veleprostora, tj. "prostora u koji njemu izvanjske sile ne bi mogle zadirati" (*ibid.*: 46). Schmitt stoga vjeruje da je izlaz u "mogućnosti ravnoteže snaga, onih nekoliko veleprostora koji između sebe stvaraju novo međunarodno pravo na novoj razini i s novim dimenzijama" (Schmitt, 1995b: 500).

Schmitt, međutim, nije ostao na pojmu veleprostora nego je uskoro istupio s razmjerno razvijenim pojmom nomosa. Time je zapravo s decizionizma prešao na "filozofiju konkretnog poretka" koju je naznačio još u *Političkoj teologiji*: "Upravo jedna filozofija konkretnog života ne smije se povući pred izuzetkom i ekstremnim slučajem, nego se za nj mora zanimati u najvećoj mjeri" (Schmitt, 2001b: 96). U novim je okolnostima, međutim, pod to podvedeno mišljenje koje se odnosi na "konkretni institucionalni poredak i njegov povijesni razvoj" (Ojakangas, 2007: 213). Razvoj tog shvaćanja možemo prvo pratiti kroz njegov spis *O tri vrste pravnoznastvenog mišljenja*. U njemu propituje egzistenciju prava što se pretvara u ocrnjivanje pravila kao jednog od njegovih oblića. U potonjem, Schmitt vidi mrski mu normativizam: "normativističko mišljenje, što je više čisto normativno, vodi k sve većem razilaženju norme i stvarnosti, ... pravila i konkretnog stanja stvari" (Schmitt, 1943: 196). To samo još podcrtava kada kaže: "čak ako se trudimo učiniti sudca čistim organom čiste norme ... zalazimo u poredak ... i ne podvrgavamo se čistoj normi nego konkretnom poretku" (*ibid.*: 195). Iz toga izvodi ukupni zaključak kako nomos koji odlikuju "konkretno kvalitete poretka" postaje osnova legitimnosti vladara (*ibid.*: 194).

U knjizi *Nomos zemlje* u osnovi ista teza ne ostaje samo na pravnim odnosno filozofijskim potkrjepama nego se i umnogome povijesno konkretizira, doduše na osebujan način. Stoga prvo saznajemo kako pojam nomosa ima dugu povijest, ali ne i potpuno jasan smisao. Najčešće biva shvaćen kao zakon ili poredak. Međutim, Schmitt autoritativno forsira svoje viđenje njegova značenja i zapravo 'otkriva' ono što mu manje-više danas pripisujemo. Naime, nomos, po njemu, vuče porijeklo od grčkog glagola *nemein*, "koji znači dijeliti, 'napasati'", pa je, s tim u vezi, i "mjera koja raspoređuje i smješta zemljište i tlo zemlje po nekom određenom poretku, kao i lik političkog, društvenog i religijskog poretka koji je time dat" (Schmitt, 2011c: 49). Ukratko, riječ je o uzimanju odnosno zauzimanju, podjeli i iskorištavanju (tj. napasanju ili stvaranju) kao "trima činima iskonske drame" (Schmitt, 2003b: 351).¹⁸ Kako se više ne uzda u 'odluku' nego u 'prirodno evoluirano pravo' (Ojakangas, 2007: 213), "veliki pračinovi prava ostaju smještanja vezana za zemlju" odnosno "zauzimanja zemlje, osnivanje gradova i osnivanje kolonija" (Schmitt, 2011c: 14). U *Nomосу zemlje* to izvodi, "tragajući za korijenima" (Ojakangas, 2007: 214) na osnovi prilično netipičnog uvida da je "zemlja majka prava" odnosno pravde koja "čovjeka nagrađuje rastom i žetvom" (Schmitt, 2011c: 11). Zemlja se nadalje omeđuje i konačno, na njoj postoje "očigledni poredci i smještanja zajedničkog života" (*ibid.*). Kad je posrijedi more, ono ostaje razmjerno nezauzeto. Schmitt stoga nalazi nomos kao "konkretno prostorno jedinstvo" na osnovi kojeg "pleme ili grupe sljedbenika nastanjuje, tj. povijesno se smješta i uzdiže jedan komad zemlje do polja sile jednog poretka" (*ibid.*).

'Zauzimanje zemlje' nije ograničeno na promicanje prava (političke) zajednice/nacije nego ima daleko šire implikacije. Ustvari, Schmitt iz logike nomosa i njegovih inačica izvodi povijest vladavinskih oblika na razini političkih zajednica, ali i uređenja njihovih međusobnih odnosa što kulminira u *Jus Publicum Europeaum* koji je dokinut Prvim svjetskim ratom. Naravno da nakon Drugog svjetskog rata zauzi-

¹⁸ V. Bojanić, 2011: 415-417; Paić, 2021: 96.

manje zemlje biva, prema Schmittu, potisnuto drugom područjima interesa velikih sila (zrak, industrija odnosno svemir). Tim stavom ostaje na stajalištu kako je i dalje ključno postojanje "prostora za slobodno odmjeravanje i provjeru nečije snage" (Schmitt, 1991: 28; v. Ojakangas, 2007: 215) čime se jamči da se "većina kombinacija 'jednog svijeta' pokazuju preuranjenima" (Schmitt, 1995b: 500).

Nomos ili ne-nomos?

U ovom odjeljku teksta okrećem se onima koji su, s pozicija akademske teorijske ljevice, manje-više prisvojili pojam nomosa. Prvo treba navesti Odysseos i Petita koji vjeruju da bi njihov pothvat, tj. *The International Political Thought of Carl Schmitt*, "mogao potaknuti još kreativnije mišljenje, pronicljivije nego što ova knjiga može ponuditi, da se ide 'onkraj Schmitta' u potrazi za novim nomosom zemlje" (2007: 15). U svom samostalnom članku u tom zborniku, Petito ostaje uglavnom usklađen sa Schmittovim viđenjem (nomosa) veleprostora i tvrdi da "budući nomos zemlje, prikladan za multikulturalno i globalizirano međunarodno društvo ne može biti samo liberalan i zapadnocičničan" nego će "tražiti značajnu koncepciju prisutnosti različitih kultura i civilizacija" (Petito, 2007: 180). Mouffe je, s tim u vezi, stava da je "krajnje vrijeme da priznamo pluralni karakter svijeta i ukinemo eurocentrično načelo kako se modernizacija može odvijati samo kroz vesternizaciju" (2007: 152). Zagovara odbacivanje maštarije kao što je, primjerice, ona o tzv. demokratskom transnacionalizmu koji se oslanja na globalno civilno društvo i poslovni sektor i otud navodno doprinosi miroljubivom uređenju svijeta. U praktično-političkom smislu, promjena (odnosno novi nomos) bi trebala biti moguća jedino ako se uspostave, što danas zvuči naivno, "kanali legitimnog izražavanja neslaganja" koji trebaju omogućiti "pluralistički svjetski poredak ustrojen oko određenog broja veleprostora i istinskih kulturnih polova" (*ibid.*: 153).

Sljedeći je Burgess koji je nešto poduzetniji, ali na neobičan način. On, naime, dovodi u vezu Europsku uniju, tj. njen pravni sustav s mogućnošću nastanka novog nomosa. Ipak, mora konstatirati kako taj sustav "ne može ispuniti prazninu koja je nastala propašću *Jus publicum Europaeum* koji je Schmitt oplakivao" (Burgess, 2007: 198). Iako je svjestan nemogućnosti globalne ekspanzije EU-a, aktualizira pojam nomosa. Međutim, njegovo viđenje nomosa zapravo odgovora smislu pojma EU(ropskog) veleprostora: "novi europski nomos: novi prostorni poredak, utemeljen ne na pravu koje uređuje prostor nego se gradi na novom poretku naroda, kultura i vrijednosti u prostoru" (*ibid.*). Po njemu je, dakle, to "vrsta novog nomosa koji je obilježen multikulturalnim tijekom vrijednosti koji ima sistematski zamagljenu poveznicu s teritorijem, koji funkcionira u globalnoj ekonomiji i koje su, štoviše, zaštićene sigurnosnim planom koji doseže onkraj 'tradicionalnog' internacionalnog prostora Europe" (*ibid.*). Iz ovog se može vidjeti da 'nomos' koji Burgess vjeruje da EU gradi nije previše udaljen od onog što Schmitt u svojim radovima zove veleprostor gdje ovo 'vele' "sadrži značenje koje je više od pukog kvantitativnog i matematičko-fizičkog" (Schmitt, 2011a: 119; v. 2011b). U Burgessovom primjeru naglasak je, kako vidimo, na promicanju EU-a kao zajednice vrijednosti u prostoru njenog potencijalnog proširenja.

U raspravu o veleprostorima i njihovim širenjima, treba uvesti i Danila Zola koji pokušava oživjeti pojam carstva. Drži kako se, sljedeći Schmittovu kritiku iskrivljenja Monroeove doktrine, može ustanoviti da su naročito nakon 1989. "SAD uspjele nametnuti globalni monopol svoje ekonomije, svoje ideje svjetskog poretka, čak svoj

jezik i teorijski rječnik" (Zolo, 2007: 159). Riječ je, po njemu, o 'globalnom carstvu' (*ibid.*: 161). Iako kod Schmitta postoje naznake za takav stav, on ne koristi pojam carstva u tom kontekstu nego ponajprije govori o "izvrtanju Monroeove doktrine u imperijalističko načelo svjetske trgovine" (Schmitt, 2011a: 47). Osim toga, Zolo ne nudi teorijski izvod iz kojeg bi se nadalo kako su SAD od izolacionizma prošle na univerzalizam. Schmitt to tumači na osnovi Stimsonove doktrine: "Po njoj, vlada Sjedinjenih Država za sve dijelove Zemlje zadržava sebi pravo uskrate 'priznanja promjenama posjeda do kojih je došlo nezakonitom prinudom. To znači da Sjedinjene Države, usprkos razlikovanju između zapadne i istočne hemisfere, polažu pravo na odlučivanje o pravu ili nepravu svake teritorijalne promjene na cijeloj Zemlji" (Schmitt, 2011c: 386). Stimson, naime, nastupa "u ime jedinstva svijeta" (*ibid.*). Posrijedi je 'mit' o stalnom tehnolojskom napretku koji u konačnici znači političko ujedinjenje svijeta. Zolo propušta uočiti da ova doktrina "opravdava ... intervencije koje obuhvataju sve važne političke, socijalne i ekonomske prilike na zemlji" (Schmitt, 2011c: 387). Ona je "vjerojatno mišljena čisto pozitivističko-pragmatički", ali "to je samo čini još više filozofijskom" (Schmitt, 1995b: 498).

Schmittov pojam nomosa najambicioznije upotrebljava Rowan, koji, tragom radikalne lijeve teorije, raspravlja o mogućnosti onog što naziva 'novi nomos post-nomosa' (2011: 143). Prvo je pokazao da su teoretičari poput Mouffe upali u zagovaranje "depolitiziranog poretka koji ograničava pluralizam lijepeći određeni broj 'priladnih subjektiviteta za određeni broj 'priladnih' prostora" (*ibid.*: 155). Nadalje je utvrdio kako takvo zagovaranje multipolarnog svijeta zapravo "zanemaruje jednako važan odnos između prostora i konstitutivne moći koju figuroom zauzimanja zemlje Schmitt postavlja u središte *Nomosa zemlje*" (*ibid.*). Po njemu, povezivanjem prostora i konstitutivne moći moguće je međutim promišljati "radikalno demokratsku teoriju prostorne politike" (*ibid.*). On je izrijeком svjestan zamki koje ga očekuju u tom pothvatu jer Schmitt (moguće) i ne nudi to što mu on pripisuje. Neovisno o tome, vjeruje da je, zahvaljujući Schmittovom metodolojskom postupku "temelja bez temelja", osporio tradicionalnu logiku teritorijalizacije odnosno zaposjedanja (*ibid.*: 158).

Rowan se pritom poziva na slučaj 'Kingsway estate' iz Glasgova 2008. kada se poremetila struktura prostornog poretka tako što su "činom konstitutivne moći ... transformirani stambeni blokovi u prostore azila, jednakosti i gostoprinstva" (*ibid.*: 156). Iako se možemo složiti da je država naišla na niz prepreka u provođenju svoje volje i da azilanti tzv. konstitutivnom moći urastaju u širu zajednicu koja ih je, barem dijelom, poduprla, ostaje pitanje koliko je ovo čitanje stvarno vezano za Schmitta odnosno koliko je zaista riječ o novom nomosu. Treba reći da Rowan najviše legitimeteta za to traži u Schmittovoj rečenici koju tek uzgred uvodi na kraju teksta: "To je novi nomos Zemlje; nema više nomosa". Ta intrigantna rečenica je zapravo iz Schmittovog *Glossariuma*, a navodena je na osnovi teksta Bermana i Mardera (2009: 3).¹⁹ Posegnemo li za spomenutim Schmittovim radom možemo doznati kako je riječ o njegovom zapisu od 16. srpnja 1948. kojim ukazuje na "strašnu preobrazbu svijeta" koja donosi "novi pojam vlasništva, štoviše, novo ustrojstvo: *cuius regio, illius economia*, sada: *cuius economia, illius regio*. To je novi nomos Zemlje; nema više nomosa" (Schmitt, 1991: 135). S tim u vezi treba reći da Rowan itekako računa na to da "kada zakrčlja fantazija o konačnom poretku onda ono čega se Schmitt bojao postaje prigoda" (Rowan, 2011: 158). Ostajemo, međutim, uskraćeni za širi problemski

¹⁹ Radi se o *Uvodniku* u tematski broj o Schmittu koji je objavljen u časopisu *Telos*. Autori ne daju informaciju o stranici na kojoj se ta rečenica nalazi u *Glossariumu*.

okvir u kojem Schmitt, navodno, konstatira nestanak nomosa i objašnjenje što to njemu znači. Idemo redom vidjeti o čemu je riječ!

Prvo ćemo reći da je nespominjanje navedene latinske izreke nešto što ne pripomaže razumijevanju Schmittovih namjera. Trebalo je, naime, navesti da ta izreka predstavlja inačicu one koja je, kao posljedica Augsburškog mira iz 1555. izvorno glasila: *cuius regio, illius religio* što u prijevodu znači "čiji teritorij njegova i vjera" (v. Hrvatska enciklopedija).²⁰ Prijevod izreke što je Schmitt navodi u knjizi *Glossarium* bio bi 'čija ekonomija, njegov i teritorij' odnosno vlast. Tumačenje preobrazbe te izreke Schmitt početno daje u djelu *Doba neutralizacija i depolitizacija*: "Sve dok je religijsko-teološko bilo u središtu, stav *cuius regio illius religio* imalo je politički smisao" (Schmitt, 2001b: 62). Kako je taj stav izgubio svoj "praktični interes"? Schmitt kaže da se to dogodilo kad je "preko kulturnog stadija nacije i principa nacionalnosti (*cuius regio illius natio*) prešao na ekonomsko i tada znači: u jednoj te istoj državi ne mogu postojati dva proturječna gospodarska sustava; kapitalistički i komunistički gospodarski poredak međusobno se isključuju" (*ibid.*). Schmitt stoga navodi stav: *cuius regio illius oeconomia* koji nam kaže da "homogena gospodarska država odgovara ekonomskom mišljenju" (2001b: 63).

Daljnja preobrazba uslijedila je nakon Drugog svjetskog rata i navela je Schmitta da je okarakterizira kao *cuius oeconomia illius regio*. Značila je tako daljnju važnu pobjedu ekonomsko-tehničkog područja na osnovi prethodno uočenog zastarijevanje (pojma) države pa i omalovažavanja političkog kao takvog što je on naznačio još u *Političkoj teologiji*: "Ništa danas nije modernije od borbe protiv političkog ... danas vladajući način ekonomsko-tehničkog mišljenja nije više u stanju percipirati neku političku ideju" (Schmitt, 2001a: 122). To možemo nadopuniti onim što on piše u *Rimskom katoličanstvu i političkom obliku*: "maštu stanovnika velikih gradova ... ispunjavaju tehničke i industrijske predodžbe" (2007a: 48). U toj prevladavajućoj "naivnoj mehanističkoj i matematičkoj mitologiji svijet postao golemi dinamo stroj" (*ibid.*). Treba znati da "tu nema razlike među klasama" jer proleter i poduzetnik "dobro razumiju jedan drugoga kad se zajedno bore za ekonomsko mišljenje" (*ibid.*). U tome možemo prepoznati sukladnost s onim što je Schmitt u *Jedinstvu svijeta* (izvorno objavljen 1952.) nazvao "prevladavajućim tehnološko-industrijskom svjetonazorom" koji posljedično čini nepotrebnim postojanje različitih političkih uređenja (Schmitt, 1995b: 497).

Rowan je, kako smo vidjeli, ustvrdio da je zastarijevanje nomosa kao takvog ono čega se Schmitt pribijava. Reklo bi se da bi to stanje, po svemu, bila anarhija, što nije pretjerano udaljeno od onog što autori, na koje se Rowan afirmativno poziva, tradicionalno tumačeno, preferiraju (Rancière, Badiou). Postavlja se pitanje je li to stvarno ono od čega Schmitt tako strahuje? Slijedom onog što je napisao, odgovor je negativan. Prvo to možemo vidjeti u samom *Glossariumu* gdje tvrdi da je "anarhistički metež bolji od nihilizma centralističkog uređenja" (Schmitt, 1991: 124) koji bi proizašao iz 'jednog svijeta' ili 'jedinstva svijeta'. Svoja razmišljanja Schmitt, dakle, izvodi iz razlikovanja anarhije i nihilizma: "Anarhija u usporedbi s nihilizmom, uopće nije ono najgore" (2011c: 213). Štoviše, po njegovom se sudu "anarhija i pravo ne moraju isključivati" jer "pravo na otpor i pravo na samopomoć može itekako biti pravo; obratno, niz pravila koja funkcioniraju bez otpora i koja uništavaju svaku pomisao na samopomoć, ili sustav normi i sankcija koji bez glasa uklanjaju svakog pojedinačnog remetioca, može značiti jedno užasno, nihilističko razaranje svakog prava" (*ibid.*).²¹

²⁰ V. Sandoval, 2017: 374.

²¹ U kontekstu "teritorijalnih promjena" o anarhiji Schmitt također piše: "veoma je raširena

I naposljetku, je li se Schmitt na osnovi onog što je napisao u *Glossariumu* oprostio od (pojma) nomosa budući da ga (navodno) više nema? On će razočarati sve one koji su očekivali tako nešto. Naime, u tekstu *Novi nomos zemlje* (izvorno objavljen 1955.) pita se koji bi "oblik novi nomos zemlje mogao zadobiti" (2003a: 354)? Identificirao je tada tri inačice nomosa. Prvi je onaj koji bi značio pobjedu jedne od strana u Hladnom ratu, drugi bi podsjećao na prethodni nomos u kojem bi pre-vlast dijelila Velika Britanija sa Sjedinjenim Američkim Državama. I treći bi zapravo bio ono što Schmitt preferira, novi pluralizam koji znači "kombinaciju nekoliko ne-ovisnih *Grossraume* ili blokova koji bi mogli tvoriti ravnotežu" (*ibid.*: 355). Nadalje, Schmitt se već 1962. u tekstu *Svjetski poredak nakon Drugog svjetskog rata* iznova pita što je nomos. Naime, on tada tvrdi da je nomos "podjela planete na industrijski razvijena i manje razvijena područja ... Ova podjela je stvarno ustrojstvo današnjeg svijeta" (Schmitt, 1995a: 605). To je u skladu s trajnim oslanjanjem Schmitta na tzv. konstitutivne akte koji "nisu, naravno nešto što je svakodnevno", niti nešto što je od "arheološkog ili antikvarnog interesa" (Schmitt, 2011c: 60).

I konačno, treba nešto reći o vezi mira i nomosa (što sugerira Petito), ali i mira i ne-nomosa što zastupa Rowan pomoću ideje jednakosti kao "otvorenog odnosa prema razlici i gostoljubivosti" (2011: 156). Po svemu sudeći, na to možemo odgovoriti preko Palavera koji je nadahnuće našao u Taubesovoj sugestiji da ga *Nomos zemlje* podsjeća na onaj koji nam podaruje Isus Krist²² (v. Palaver, 1995: 126). Ako stare prostorne razdjelnice postanu nekorisne, Palaver drži da su u tom slučaju "kršćanska ljubav i nenasilje sve važniji" (*ibid.*: 127).²³ Po njemu, na kraju predgovora za *Nomos zemlje* Schmitt "aludira na Propovijed na gori" (i to na Mt, 5, 5 i 5, 9) (*ibid.*). Pritom zapravo ne spominje 'krotke' "koji slijede primjer Isusa Krista" (*ibid.*).²⁴ Stoga zaključuje kako Schmitt "nije istinski zainteresiran za Kristov nenasilni nomos" (*ibid.*). Doduše, Schmitt se uskoro vraća na tu temu i uvodi 'krotke', ali drži kako "čak ni oni koji ... po *Propovijedi na gori*, baštine zemlju neće je, bez zauzimanja i podjele, imati u vlasništvu (Mt, 5, 5)" (Schmitt, 2003b: 328).²⁵ Stoga Schmittov izvod nije poveziv s pronalaženjem vjere u nenasilje nego prije svjedoči o "njegovom pokušaju da postovjeti *Propovijed na gori* sa zauzimanjem zemlje izvornog nomosa" (Palaver, *ibid.*: 127). Iz ovog je, držim, vidljivo da Schmitt ne žudi promicati mir kako to iskazuje,

zabluda govoriti o anarhiji srednjeg vijeka, jer su u srednjem vijeku zavade i pravo na otpor bili priznati kao ustanove i metode potvrđivanja i obrane prava" (Schmitt, 2011c: 209, 211). Povrh toga, "neispravno je međunarodni poredak međudržavnog međunarodnog prava od 17. do 20. stoljeća označavati kao anarhiju zato što je on dopuštao ratove" (*ibid.*). Ti su ratovi zapravo bili "uređeni od strane neutralnih velikih sila ograničeni, pravom ispunjeni postupci, u usporedbi s kojima moderne policijske i pacifikatorske mjere protiv kršilaca mira mogu biti strašne akcije uništenja" (*ibid.*). Stoga izvodi zaključak kako "nije dopušteno svaku primjenu sile koja ima oblik rata bez razlike označavati kao anarhiju" (*ibid.*: 212).

²² U tom smislu vidi, Iv 13, 34, "Zapovijed vam novu dajem: Ljubite jedni druge; kao što sam i ja ljubio vas tako i vi ljubite jedni druge".

²³ Što i nije jako udaljeno od onog što Rowan očekuje nakon propasti 'fantazije' o 'konačnom poretku' (Rowan, 2011: 158). U njegovoj inačici ne-nomosa ili post-nomosa stanovnici prije spomenutog stambenog kompleksa su "njihovom subjektivnom privrženošću jednakosti ... institucionalizirali poredak u skladu s njihovom vlastitim shvaćanjem njih samih i prostora njihove zajednice" (*ibid.*: 156).

²⁴ Vidi Mt 5, 5 "Blago krotkima: oni će baštini zemlju"; 5, 9 "Blago mirotvorcima: oni će se sinovima Božjim zvati!".

²⁵ Schmitt dalje piše da je "riječ za ovu vrstu vlasništva *kleronomesousin* [doslovno, oni će baštiniti]" (Schmitt, 2003b: 328; v. Palaver, *ibid.*: 126).

primjerice, Petito. Štoviše, s njegovim učenjem dolazi potpora neizbježnom nasilju (prilikom spomenutog 'zauzimanja' iliti tvorbe novog nomosa).

Zaključak

Schmitt koji 'igra' na strani 'lijevih šmitijanaca' (Specter) za njih je svojevrsna 'slije-pa ulica'. Oni, naime, na tom putu nailaze na njegova teorijska 'iskakanja' odnosno ekscentričnosti, kao i na mnoge "neusklađenosti s tradicionalnim lijevim vrijednostima" (Specter, 2016: 450). Doduše, većina marksista ostaje vjerna sebi i inzistira na tome da je Schmittova "površna, selektivna i iskrivljena povijest rata, geopolitike i međunarodnog prava" zasnovana na "potiskivanju društvenih odnosa kao važne kategorije analize" (Teschke, 2016: 371). Takvo neuvažavanje tih odnosa dovodi do "fetišizacije političkog i geopolitičkog" (*ibid.*).

Što se tiče autora koje sam apostrofirao u ovom tekstu (Burgess, Mouffe, Petito i Zolo) početno sam prihvatio Rowanov uvid kako je ta vrsta lijeve kritičke političke teorije, prigrlivši Schmitta, zabasala "u reakcionarno razumijevanje prostora kao 'tla' za poredak" (Rowan, 2011: 157). Međutim, pokazao sam kako kritika Schmitta koja pretendira raditi s pozicija radikalno demokratske teorije poput Rancièreove ili Badiouove ne uvažava normativna ograničenja koja ova sama sebi nameće. I da su ona neusklađiva sa Schmittovom pozicijom koja ne poznaje previše takvog opreza. Može se stoga dogoditi da u posvemašnjem inzistiranju na transgresivnom odnosno 'deklasifikaciji', tj. "moći nekonzistentne podjele, koja se uvijek i iznova odvija", što je *forte* te vrste teorije, ne dođe do "čupanja iz različitih figura animalnosti" nego upravo suprotno, do osnaživanja jedne od njih poput "mrziteljskog okupljanje gomile" (Rancière, 2012: 52).

Kad je posrijedi korištenje pojma nomosa pokazalo se da nije posebno 'konzervativno' preuziman upravo na tragu onog što je Schmitt sugerirao u Predgovoru za talijansko izdanje *Pojma političkog*. Naglasio je kako se određeni pojmovi aktualiziraju tako da ih zapravo sadržajno prerađuje pa onda moguće i politički instrumentalizira. Primjer uporabe nomosa koji nalazimo kod Burgessa zapravo je pokušaj da ga se koristi u smislu prilagođenog pojma (multikulturnog) veleprostora. Podsjetimo se da je on u slučaju EU-a inzistirao i na 'zamagljenom' odnosu ideje i teritorija, ali je, na taj način, zaboravio na Schmittovo temeljno načelo glede (vele)prostora: "prostor i ideja ne mogu si priuštiti uzajamno razdvajanje" (Schmitt, 2011b: 87).

Druga uporaba pojma nomosa koju sam raščlanjivao, iako intrigantnija, isto tako ne pokazuje "znak konzervativizma" glede pridržavanja njegova smisla (Schmitt, 2001c: 54). Radilo se, na razini primjera, o suradnji azilanata i domicilnih građana u Glasgowu 2008. odnosno o izrazu gostoprimstva koji podsjeća na lokalizirane Palaverove proplamsaje 'kršćanske ljubavi'. Iz toga, međutim, ne nastaje svojevrsni ne-nomos radikalno demokratske politike koji Rowan promiče. Ustvari, taj izljev hospitaliteta je izoliran u odnosu na svoju okolinu koja ostaje vjerna logici 'starog' poretka. Takav i slični slučajevi, držim, propadaju jer ne mogu uspostaviti poredak koji svojom "racionalnošću, načinom djelovanja, procedurama organiziranja" sustavno delegitimira "nužnost postojanja drugih poredaka koji ga okružuju" (Kovačević, 2009: 10).

Isto se tako pokazalo da pozivanje na Schmitta ima svoje konzekvence, a jedna od njih je da nomos ne može biti konačan. Rowan to, ustvari, osporava. Schmitt bi, međutim, na to rekao: "sve dok svjetska povijest još nije zaključena ... sve dok ... ljudi i narodi još imaju budućnost, a ne samo prošlost, u uvijek novim pojavnim oblicima

svjetsko-povijesnih događaja nastajace i novi nomos" (Schmitt, 2011c: 60). Koliko možemo vidjeti, nomos za Schmitta uvijek iznova nastaje i to tamo gdje "leže nove prostorne podjele, nova omeđivanja" tako da ga emancipacijske epizode, poput one na koju se Rowan poziva, neće preobraziti u ne-nomos (*ibid.*). Prije se može reći da se promicanjem takve uporabe pojma nomosa isti pretvara u "metodu stalnih prevrednovanja" kojom postaje, u nedostatku boljeg, "neočekivano adekvatno sredstvo permanentne revolucije" (Schmitt, 2001c: 54-55).

Kako svjedočimo stvaranju novog svjetskog poretka završno ću se poslužiti onim što je Schmitt napisao o svijetu koji bi nastao nakon 'neprijateljske dualnosti' iliti Hladnog rata. Zaključio je kako je "pluralitet podjednako dostižan kao i konačno jedinstvo" (Schmitt, 1995b: 500). Ipak, nakon 1989. zadesila nas je inačica potonjeg koja je, Schmitt bi rekao, već bila pripremana "tehnološko-industrijskim svjetonazorom" pa se stvorio dojam da je naš planet "već zreo za jedno i jedino središte političke moći" (*ibid.*: 504, 496). Međutim, kako smo odnedavno u ratovima postalo je jasno da je spomenuta inačica 'konačnog jedinstva' prošlost. Stoga je, čini se, potrebna, kako je Schmitt još 1952. napisao, "politička rasprava o pitanjima kao što su položaj i važnost Kine, Indije i Europe, Britanskog Commonwealtha, Hispano-Luzitanskog svijeta, arapskog bloka i možda drugim neočekivanim pristupima pluralnosti veleprostora" (*ibid.*: 499). To je, naime, u skladu s njegovim shvaćanjem da se dualnost svijeta mogla poremetiti brojevima kao što su "tri, pet ..." jer je "veća vjerojatnost da će oni prije nego parni brojevi dovesti do ravnoteže" odnosno "omogućiti mir" (*ibid.*: 500). Nije izvjesno da bi pluralnost/mnogostrukost entiteta imala takav učinak, ali ono što jest odnosi se na predstavnike kritičke političke teorije koji su bili predmet ovog rada. Trebali bi konačno prihvatiti da im Schmittovo kolebanje "između temeljne neodređenosti i zahtjeva za poretkom", neovisno o svemu, ne čini preveliku uslugu (Minca i Rowan, 2016: 87).

Literatura

- Berman, R. A., i Marder, M. (2009). Introduction. *Telos*, 147, 93-13.
Biblija, <https://biblija.ks.hr/>
- Bojanić, P. (2011). Nomos zemlje ili "pravo je pravo samo na pravom mjestu". U: C. Schmitt, *Nomos zemlje u međunarodnom pravu Jus Publicum Europaeum* (str. 411-424). Beograd: Fedon.
- Brčić, M. (2006). Izvori liberalnog mišljenja u filozofiji Immanuela Kanta. *Filozofska istraživanja*, 26(4), 783-797.
- Burgess, J. P. (2007). EU Law and the nomos of Europe. U: L. Odysseos i F. Petito (ur.), *The International Political Thought of Carl Schmitt: Terror, liberal war and the crisis of global order* (str. 185-201). London/New York: Routledge.
- Cristi, R. (1998). *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism: Strong state and Free Economy*. Cardiff: University of Wales Press.
- Cuius regio, illius religio*. *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=12961>
- Fukuyama, F. (1994). *Kraj povijest i posljednji čovjek*. Zagreb: HSN.
- Fukuyama, F. (2022). More Proof That This Really is The End of History, theatlantic.com. 17. listopada. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/10/francis-fukuyamastill-end-history/671761/>
- Kalyvas, A. (2008). *Democracy and the Politics of Extraordinary*. New York: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1999). *Metafizika čudoređa*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kant, I. (2000). *Pravno-politički spisi*. Zagreb: Politička kultura.
- Kervégan, J-F. (1999). Carl Schmitt and 'World Unity'. U: C. Mouffe (ur.), *The Challenge of Carl Schmitt* (str. 54-74). London/New York: Verso.
- Kovačević, L. (2009). Komet zvan plenum. *Zarez*, 9(271-272), 23.
- Kursar, T. (2022). Carl Schmitt i rusko-ukrajinski rat: neke pojmovne poveznice. *Političke analize*, 11(43), 3-11.
- Minca, C., i Rowan, R. (2016). *On Schmitt and Space*. New York: Routledge.
- Mouffe, C. (2007). Carl Schmitt's warning on the dangers of a unipolar world. U: L. Odysseos i F. Petito (ur.), *The International Political Thought of Carl Schmitt: Terror, liberal war and the crisis of global order* (str. 147-153). London/New York: Routledge.
- Odysseos L., i Petito F. (2007). Introduction. U: L. Odysseos i F. Petito (ur.), *The International Political Thought of Carl Schmitt: Terror, liberal war and the crisis of global order* (str. 1-15). London/New York: Routledge.
- Ojakangas, M. (2007). A terrifying world without an exterior: Carl Schmitt and the metaphysics of international (dis)order. U: L. Odysseos i F. Petito (ur.), *The International Political Thought of Carl Schmitt: Terror, liberal war and the crisis of global order* (str. 205-221). London/New York: Routledge.
- Paić, Ž. (2021). Što je postimperijalna suvernost? Uz Nomos zemlje – Carl Schmitt i kritičko čitanje Hanne Arendt. *Politička misao*, 58(3), 77-104.
- Palaver, W. (1995). Carl Schmitt on nomos and space. *Telos*, 106, 105-127.

- Petito, F. (2007). Against world unity: Carl Schmitt and the Western-centric and liberal global order. U: L. Odysseos i F. Petitto (ur.), *The International Political Thought of Carl Schmitt: Terror, liberal war and the crisis of global order* (str. 167-184). London/New York: Routledge.
- Prozorov, S. (2007). *Foucault, Freedom, Sovereignty*. Aldershot/Burlington, VT: Asgate.
- Ranciere, J. (2012). *Na rubovima političkog*. Beograd: Fedon.
- Rasch, W. (2005). Introduction: Carl Schmitt and the New World Order. *The South Atlantic Quarterly*, 104(2), 177-183.
- Rasch, W. (2016). Carl Schmitt's Defence of Democracy. U: J. Meierhenrich i O. Simmons (ur.), *Oxford Handbook of Carl Schmitt* (str. 312-337). Oxford/New York: Oxford University Press.
- Rowan, R. (2011). A new nomos of post-nomos? Multipolarity, space and constituent power. U: S. Legg (ur.), *Spaciality, Sovereignty and Carl Schmitt: Geographies of the Nomos* (str. 143-162). London/New York: Routledge.
- Sandoval, L. Y. (2017). "Cuius regio, eius oeconomia" la crítica de Carl Schmitt a la economía liberal desde su perspectiva interna e internacional. *Revista europea de historia de las ideas políticas y de las instituciones públicas*, 11, 369-388.
- Schmitt, C. (1943a). Pojam carstva u međunarodnom pravu. U: C. Schmitt, *Pojam politike i ostale razprave* (str. 159-187). Zagreb: Matica hrvatska.
- Schmitt, C. (1943b). Tri vrste pravnoznanstvenog mišljenja. U: C. Schmitt, *Pojam politike i ostale razprave* (str. 187-240). Zagreb: Matica hrvatska
- Schmitt, C. (1991). *Glossarium. Aufzeichnungen aus den Jahren 1947-1958*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Schmitt, C. (1995a/1962). Die Ordnung der Welt nach dem Zweiten Weltkrieg. U: G. Maschke (ur.), *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916-1969* (str. 592-618). Berlin: Duncker & Humblot.
- Schmitt, C. (1995b/1952). Die Einheit der Welt. U: G. Maschke (ur.), *Staat, Großraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916-1969* (str. 496-512). Berlin: Duncker & Humblot.
- Schmitt, C. (2001a). Politička teologija. U: S. Samardžić (ur.), *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari* (str. 85-123). Beograd: Filip Višnjić.
- Schmitt, C. (2001b). Doba neutralizacija i depolitizacija. U: S. Samardžić (ur.), *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari* (str. 58-67). Beograd: Filip Višnjić.
- Schmitt, C. (2001c). Predgovor iz 1971. za talijansko izdanje. U: S. Samardžić (ur.), *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari* (str. 54-57). Beograd: Filip Višnjić.
- Schmitt, C. (2003a). The New Nomos of the Earth. U: C. Schmitt, *The Nomos of the Earth in the International Law of 'Jus Europaeum Publicum'* (str. 351-355). New York: Telos.
- Schmitt, C. (2003b). Appropriation/Distribution/Production: An Attempt to Determine from the Nomos Basic Questions of Every Social and Economic Order. U: C. Schmitt, *The Nomos of the Earth in the International Law of 'Jus Europaeum Publicum'* (str. 324-335). New York: Telos.
- Schmitt, C. (2007a). Rimsko katoličanstvo i politički oblik. U: M. Kasapović i N. Zakošek (ur.), *C. Schmitt: Politički spisi* (str. 43-60). Zagreb: Politička kultura.

- Schmitt, C. (2007b). Pojam političkoga. U: M. Kasapović i N. Zakošek (ur.), *C. Schmitt: Politički spisi* (str. 67-100). Zagreb: Politička kultura.
- Schmitt, C. (2007c). Država, pokret, narod. U: M. Kasapović i N. Zakošek (ur.), *C. Schmitt: Politički spisi* (str. 101-129). Zagreb: Politička kultura.
- Schmitt, C. (2007d). Duhovno stanje suvremenog parlamentarizma. U: M. Kasapović i N. Zakošek (ur.), *C. Schmitt: Politički spisi* (str. 7-41). Zagreb: Politička kultura.
- Schmitt, C. (2008). *Constitutional Theory*. Durham: Duke University Press.
- Schmitt, C. (2011a). *Großraum* versus universalism: the international legal struggle over the Monroe Doctrine. U: S. Legg (ur.), *Spatiality, Sovereignty and Carl Schmitt: Geographies of the Nomos* (str. 46-54). London/New York: Routledge.
- Schmitt, C. (2011b). The *Großraum* Order of International Law with a Ban on Intervention for Spatial Foreign Powers: A Contribution to the Concept of Reich in International Law (1939-1941). U: T. Nunan (ur.), *Carl Schmitt. Writings on War* (str. 75-124). Cambridge/Malden: Polity.
- Schmitt, C. (2011c). *Nomos zemlje u međunarodnom pravu Jus Publicum Europaeum*. Beograd: Fedon.
- Specter, M. G. (2016). What's 'Left' in Schmitt? From Aversion to Appropriation in Contemporary Political Theory. U: J. Meierhenrich i O. Simmons (ur.), *Oxford Handbook of Carl Schmitt* (str. 426-256). Oxford/New York: Oxford University Press.
- Teschke, B. (2016). Carl Schmitt's Concepts of War. A Categorical Failure. U: J. Meierhenrich i O. Simmons (ur.), *Oxford Handbook of Carl Schmitt* (str. 367-400). Oxford/New York: Oxford University Press.
- Zolo, D. (2007). The re-emerging notion of Empire and the influence of Carl Schmitt's thought. U: L. Odysseos i F. Petito (ur.), *The International Political Thought of Carl Schmitt: Terror, liberal war and the crisis of global order* (str. 154-165). London/New York: Routledge.

War, Peace, and Nomos: On the Impossibilities of Schmittian Transgression of Space

Abstract As we face the coming political world order, the author of the article makes a critical reconstruction of the arguments of critical political theorists (Petito, Mouffe, Burgess, Rowan and Zolo) who promote Carl Schmitt's political theory, particularly his understanding of nomos. In doing so, the author respects Schmitt's instruction on concepts from his Preface to the Italian edition of *The Concept of Political* (1971). First, the author looks at the attempt to present Schmitt as a peace supporter. After that, different ways of using Schmitt's understanding of great space and nomos are considered. Finally, a great attention is paid to Rowan's radically democratic reading of Schmitt's notion of nomos. His attempt to abolish "space" using Schmitt's notion of constitutive power and thus establish a new democratic nomos (or even a post-nomos) is critically examined.

Key words left, liberalism, nomos, peace, Schmitt, space, war

Kako citirati članak / How to cite this article:

Kursar, T. (2024). Rat, mir i nomos: o nemogućnostima šmitovske transgresije prostora. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 203-220. <https://doi.org/10.20901/an.21.03>

NASLIJEĐE POSTMODERNIZMA U ERI POST-ISTINE: NOVA INAČICA KRIZE UPRAVLJIVOSTI DEMOKRACIJA

Vedran Jerbić

<https://orcid.org/0009-0002-7253-6387>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

<https://doi.org/10.20901/an.21.07>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 23. 7. 2024.

Prihvaćeno: 4. 11. 2024.

E-mail: vedran.jerbic@fpzg.hr

Sažetak Autor u radu preispituje tezu da su postmoderne teorije doprinijele ulasku u epohu post-istine. Kritika se izvodi tako što se diskurs post-istine smješta u širi i stariji kontekstualni okvir narativa o krizi upravljivosti demokracija. Referentna točka tog kontekstualnog proširenja je izvještaj napisan za Trilateralnu komisiju iz 1975. pod nazivom *Kriza demokracije: o upravljivosti demokracija* (Crozier, Huntington i Watanuki). Izoliraju se sličnosti jezika i pojmovnih odnosa dvaju narativa o krizi. Diskurs post-istine zatim se reartikulira kao ponavljajući narativ opće krize upravljivosti nastale zbog "viška demokracije". Također ga se nastoji shvatiti kao zakašnjelu reakciju na transformaciju onog oblika moći modernog društva priključenog na autoritet znanja/istine, a za koji se sada tvrdi da zapada u krizu, između ostalog pod teretom postmodernističkog naslijeđa. Diskurs o ulasku u epohu post-istine se, konačno, razumije kao vrsta nostalgije za hijerarhijskim, centraliziranim modelom distribucije znanja/istine.

Ključne riječi post-istina, postmodernizam, demokracija, disciplinarna moć, kriza

Uvod¹

Ovim radom želim preispitati tezu da su postmoderne ideje pridonijele stanju tzv. post-istine (McIntyre, 2018; Cosentino, 2020; Lichtenberg, 2021; Hussain, 2019; Salgado, 2018; Craik, 2019; Kakutani, 2018; Wight, 2018; d'Ancona, 2017). Nastojat ću pokazati da napad na naslijeđe postmodernizma od strane istraživača koji nas uvjeravaju da živimo u eri post-istine, nije ništa drugo nego još jedna epizoda u *ponavljajućem narativu o krizi upravljivosti demokracije*. Taj ću kontinuitet, naspram diskontinuiteta kojeg propovijedaju kroničari post-istine, dokazivati tako što ću proširiti kontekst analize, pri čemu će mi kao točka proširenja poslužiti izvještaj napisan za Trilateralnu komisiju iz 1975. pod nazivom *Kriza demokracije: o upravljivosti demokracija* (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975). Proširivanje konteksta

¹ Rad je nastao u sklopu projekta CHANSE 2021 – "Researching Europe, Digitalisation, and Conspiracy Theories" (REDACT) No. 101004509 kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost.

ima za cilj ukazati na podudarnost dva narativa o krizi, 1975. i 2016., a samim time dovesti u pitanje argument da fenomen post-istine predstavlja epohalnu promjenu u odnosu demokracije i istine. Izvještaj Trilateralne komisije prikladan je za tu zadaću jer je najbliži tezama koje danas postavljaju kroničari post-istine.² Shodno tome, izvest ću teorijsku kritiku popularne hipoteze da se od 2016. godine dogodio političko-epistemološki prijelom u zapadnim demokracijama i da smo ušli u eru post-istine. Naprotiv, društveni znanstvenici koji nam govore o tom prijelomu, ne čine ništa drugo nego se priključuju na stariji tip narativa o krizi demokracije uzrokovanoj viškom demokracije.

Smatram da je razumijevanje fenomena post-istine moguće tek ako se smjesti u širi okvir tog ponavljajućeg narativa, pri čemu se oslabljuje njegova inicijalna kontekstualna partikularnost. A upravo u optužbi protiv postmodernizma³ kroničari post-istine otkrivaju ovo "starije" lice – strah od opadanja hegemonijskog prestiža dijela vladajuće klase čija ovlast za upravljanje proizlazi iz privilegiranog pristupa domeni znanja/istine. Ako se naslijeđu postmodernizma danas predbacuje intelektualni doprinos društvenoj klimi u kojoj skepticizam prema znanstvenoj racionalnosti i autoritetu činjenica umnožava radikalne i polarizirajuće ideje (u kombinaciji s digitalizacijom društva) u tome se očrtava i dvostruka priroda fenomena post-istine: politička i epistemološka kriza u samim temeljima demokratskog društva (Friedman, 2023: 1).⁴ Demokracija, barem ona predstavnička, govore nam (McIntyre, 2018; Cosentino, 2020; Kakutani, 2018), ugrožena je u eri post-istine jer se njena opstojnost smatra vezanom povjerenjem u autoritet stručnjaka/znanja. A iz čega slijedi da je indirektno ugrožavaju reafirmirane postmoderne teorije, s posljedicom da se pravoričke njenih elita više ne uzima s nekadašnjim strahopoštovanjem, što otežava uspješno vladanje *demosom*.

Dva će mi teorijska koncepta poslužiti za dodatno rasvjetljavanje ovog problema: Rancièreovo (2008) oštro razlikovanje između modela zastupničke demokracije i demokracije kao ekscesa jednakosti, odnosno svojevrсна nesumjerljivost između logike političkog predstavnštva i disruptivne snage egalitarizma;⁵ te Foucaultov (1994) pojam disciplinarne moći, posebno aspekt tog oblika moći korelativan diskurzivnoj proizvodnji znanja/istine u modernom društvu (v. i Bidet, 2016: 20-36, također Petković: 2013: 46-56).

² Navedeni Izvještaj nije jedini tekst prikladan za ovu svrhu. Naime, sedamdesetih godina prošlog stoljeća razvila se žustra interdisciplinarna rasprava o postavljanju granica procesa demokracije, a Izvještaj Trilateralne komisije samo je jedan od poznatijih doprinosa. Kako nam pokazuje Chamayou (2021), rasprava o neupravljivosti demokracija u konačnici je postavila teorijske temelje neoliberalne doktrine i njenog odnosa spram demokratskog ekscesa koji je trebao biti obuzdan nužnostima nereguliranog tržišta (*korporativni autoritet analogan političkoj vlasti*). Međutim, možemo otići i dublje u prošlost gdje rasprava o (ne)upravljivosti poprima oblik suprotstavljenosti *ideje i zbilje* demokracije, kao u tekstu Hansa Kelsena iz 1920. *O biti i vrijednosti demokracije*. Iako demokratska *ideja* mora biti temelj *zbiljskoj* demokraciji, Kelsen sugerira da sama *ideja* posjeduje razornu komponentu jednakosti koja ne može biti ozbiljena u svojoj potpunosti bez opasnosti po sam demokratski poredak (Kelsen, 2012: 7-37).

³ Ovo nije prvi napad na postmodernizam. Vidjeti primjerice aferu Sokal (Sokal i Bricmont, 1999).

⁴ Za neke je riječ o epistemološkoj krizi za koju je politička kriza samo nusprodukt ili epifenomen (Friedman, 2023), dok se za druge, obrnuto, radi o političkoj krizi povjerenja u autoritete općenito, a epistemološka kriza je samo potkategorija te opće krize (Enroth, 2023).

⁵ Razumijevanje demokracije u ovom će radu biti pod utjecajem napetosti između predstavničkog modela demokracije i egalitarnog ekscesa koji ne može biti do kraja institucionaliziran tehnikama reprezentativnosti.

Također, nekoliko metodoloških predostrožnosti odmah na početku. S obzirom na to da ću se kroz rad fokusirati na sličnosti između diskursa krize 1975. i 2016. u odnosu spram (ne)upravljivosti demokratskih društava, treba uvažiti značajne kontekstualne razlike između ovih dvaju događaja. Ponajviše prisutnost informacijskih tehnologija i društvenih mreža koje današnje stanje "post-istine" čine jedinstvenim,⁶ ali i promjene u strukturi kapitalističkog načina proizvodnje koje su, unatoč neoliberalizmu kao mogućoj poveznici, značajne. To bi moglo navesti na zaključak da su usporedbe koje će uslijediti neprimjerene; tvrdim, međutim, da upravo pojam (ne)upravljivosti demokracija služi kao premosnica pored značajnih kontekstualnih razlika. U tom su smislu i nekada Huntington, Crozier i Watanuki i današnji kroničari post-istine povezani zazorom prema demokratskom ekscesu kojeg uzrokuju procesi demokratizacije koji u društveno tkivo ubrizgavaju preveliku dozu egalitarizma i zahtjeva za decentralizacijom procesa prijenosa znanja i donošenja odluka.

Rad će biti strukturiran na sljedeći način: 1) izložiti ću širi kontekst teze o tome da smo od 2016. godine ušli u epohu post-istine; 2) pozabavit ću se detaljnije samom optužbom koju su znanstvenici zainteresirani za pojam post-istine iznijeli protiv naslijeđa postmodernizma kao katalizatora krize; 3) okrenut ću se izvještaju o krizi demokracije iz 1975. godine s ciljem izdvajanja onih njegovih dijelova koji nam pomažu u razumijevanju podrijetla diskursa post-istine; 4) ponovno ću se vratiti u širi kontekst današnjih odnosa snaga u kojem ću post-istinu tumačiti kao zakašnjelu reakciju na promjenu strukture moći u kasnomodernim društvima, a koju društveni znanstvenici i medijski stručnjaci zainteresirani za ovu temu najčešće izbjegavaju registrirati i uključiti u svoje analize.

Kontekstualne odrednice post-istine

Približno u vrijeme kada pojam post-istine ulazi u vokabular društvenih znanosti, pojavljuje se teza da su postmoderne ideje doprinijele tom fenomenu ili ga čak uzrokovale (McIntyre, 2018: 123-150, Cosentino, 2020; 18-19). Postmodernizam se pritom shvaća kao antagonist prosvjetiteljskog projekta, čije preispitivanje znanstveno-stručnjačke racionalnosti potkopava mogućnosti objektivne istine, univerzalizma i napretka. Tvrdi se da su njegove teorijske premise sada eksploatirane za diseminaciju opasnih vrsta govora (dezinformacija, teorija zavjere, *fake newsa*)⁷ u napadu na liberalno-demokratski poredak. Teorije autora poput Foucaulta, Derride, Lyotarda, Feyerabenda ili Kuhna otada se nediskriminativno svrstava pod kišobran relativizma ili općeg skepticizma prema hijerarhijskom, centraliziranom tipu znanja, da bi ih se u drugom koraku povezalo s diskurzivnim strategijama onih koji napadaju establišment uhodane predstavničke demokracije i njenih elita. Ušli smo u eru post-istine, kažu nam, s postmodernizmom kao intelektualnim osloncem.

Odmah treba napomenuti da argument koji nude kroničari post-istine u vezi s postmodernističkom epistemologijom nije nov, iako ga oni takvim predstavljaju. Naime, politizacija relativističkih tendencija postmodernizma ima povijest dugu gotovo kao i sam postmodernizam. Primjerice, Kurelić (2002) to jasno pokazuje u studiji o Feyerabendovom pojmu nesumjerljivosti gdje izlaže uvjete pod kojima jedan postmodernistički epistemološki pojam postaje politički: "U početku je nesumjerljivost služila kao jedno od filozofskih rješenja dizajniranih za pobijanje

⁶ Iako, to treba naglasiti, i u Izvještaju iz 1975. autori spominju informacijske tehnologije i nove medije poput televizije kao važan čimbenik krize upravljivosti.

⁷ O problematičnosti koncepta "opasnog govora", posebno teorija zavjere, v. Blanuša (2024).

logičkih rekonstrukcija znanstvenog napretka ... Potom nesumjerljivost postaje dio priče o nepoželjnom sjedinjenju znanosti i države, a naposljetku se pretvara u politički relativizam dizajniran za napad na suvremene zapadne konstitucionalne demokracije" (2002: 12). Današnji kroničari post-istine u svojoj optužbi protiv postmodernizma ostavljaju po strani ovu povijest politizacije postmodernističkih pojmova u nastojanju da "mutacije" postmodernizma vežu uz trenutnu konjunkturu krize demokracije.

Pojam post-istine isprva su prihvatili i lansirali anglosaksonski društveni znanstvenici liberalne provenijencije (Cvrtila, 2019: 76). Međutim, kao što ćemo vidjeti kasnije, to ga ne čini liberalnim pojmom.⁸ Njegova ideološka struktura mnogo je bliža Sokratovoj bojazni o prevelikoj slobodi pjesnika i tvorca mitova nego liberalnom diskursu o slobodi. On predstavlja uvjerenje da stari termini ideologije ili propagande nisu bili dovoljni kako bi objasnili procese koji su doveli do uspjeha referenduma o Brexitu ili pobjede Donalda Trumpa na američkim predsjedničkim izborima, što se u literaturi navodi kao prijelomna točka ulaska u eru post-istine. Bio je potreban novi termin⁹ kojim bi se označio navodni *epistemološki rascjep* u koji su odnedavno upale zapadne liberalne demokracije, krizni pojam kojeg obilježava hitnost i ozbiljnost s kojima se danas suočava odgovorna parlamentarno-demokratska politika. A stanje je uistinu ozbiljno, uvjeravaju nas istraživači post-istine. Post-istina "zaustavlja demokratsku raspravu" i najavljuje "smrt ekspertnog znanja" (Hyvönen, 2018: 31, 34). Označava konačni kraj prosvjetiteljskog projekta u zapadnim društvima (Kalpokas, 2019: 1) i proizvodi "zbunjenu javnost koja ne može razlikovati činjenicu, izmišljotinu i mišljenje", vraćajući nas u digitalnu inačicu srednjeg vijeka (Brahms, 2020: 3-4). Njome se urušava razlika između "znanstvenih dostignuća i običnog mišljenja" (Flatscher i Seitz, 2020: 4), stoga demokratski poredak zapada u "patološko stanje" (Dell'Utri, 2020: 222).

Pretpostavka je da su liberalne demokracije ugrožene ukoliko ne uspiju ponovo nametnuti autoritet istinitosti u javnom prostoru u kojem elite proizvode hegemonijsku formu pristanka. I elite i mase pritom sudjeluju u nadmetanju oko "istine" koristeći se argumentom post-istine u difamiranju političkog protivnika. Model istine ovdje na kocki je *korespondencijski*, netko bi rekao naivno-realistički, prema kojem je istinito ono što odgovara empirijskoj domeni činjenica ili se podudara sa zdravorazumskim shvaćanjem objektivnosti (Brahms, 2020: 8). Centristička liberalno-parlamentarna politika svrstava se, barem deklarativno, uz taj korespondencijski model. Time se nada odvojiti od svoje suprotnosti, populističke i konspiratorne politike u kojoj je ta korespondencija ili oportunistički relativizirana ili uspostavljena u suprotnosti s dominantnim kanonom znanja i odobrenim metodama provjere činjeničnosti. *U stanju post-istine na kocki je upravo korespondirajuća teorija istine, onakva na kakvu se oslanja tehno-kratski oblik znanja.*¹⁰

⁸ U samom središtu pojma post-istine je sumnjičavost prema nekontroliranoj slobodi govora.

⁹ Kada je *Oxford Dictionary* proglasio post-istinu za riječ godine 2016. ovako ju je definirao: "Post istina se ... odnosi na okolnosti u kojima objektivne činjenice imaju manji utjecaj na oblikovanje javnog mnijenja od pozivanja na emocije i osobna uvjerenja" (Oxford Dictionaries, 2016). Ta nam je definicija, međutim, od vrlo male pomoći za šire razumijevanje ovog fenomena.

¹⁰ Kada autori opisuju post-istinu, oni zapravo ponavljaju definiciju drugačijeg modela istine, onog pragmatičnog. Poput ovoga: "mora se ustvrditi da je u okruženju post-istine 'istina' ono što funkcionira u određenoj situaciji, tj. ono što omogućuje shvaćanje sebe i okoline na pozitivno poticajan način. Iako je to u suprotnosti s provjerljivošću kao ključnom vrijednošću, tako stvoren društveni svijet postaje istinit kroz vlastite učinke", tvrdi Kalpokas (2019: 14), dajući zapravo definiciju pragmatizma u teoriji istine.

Fenomenu post-istine, kako je opisan u literaturi, pripada specifično mjesto u općoj topografiji moći u kasnomodernim društvima. Između političko-pravnog oblika moći kristaliziranog u državnim aparatima, ekonomsko-vlasničke moći proizvodnih odnosa i klasne dominacije, te disciplinarne moći (Foucault, 1994), koja zahtijeva poslušnost na temelju hijerarhije znanja i kompetencija, post-istina se ponajviše pojavljuje na terenu ove posljednje. To je polje moći stručnjaka, menadžera, rukovoditelja, nadglednika. Svi se oni na osi *organizacije* (različitoj od *tržišta* i *države*) oslanjaju na autoritet istine i centralizirane i ovjerene oblike distribucije znanja u djelokrugu svojih nadležnosti (Bidet, 2016: 20-36; Foucault, 1994: 137-143; ali i Weber, 2013: 167-178). U eri post-istine taj disciplinarni aspekt moći ne može učinkovito funkcionirati te će kidanje referencijalne veze s istinom kontaminirati i ostale instance moći. Treba se ponovno, tvrde nam stručnjaci nadležni za post-istinu (McIntyre, 2018: 155-157; Kien, 2021: 374), poravnati prema starim linijama izvjesnosti te priznati superiornost onim društvenim skupinama kojima je ona u modernom društvu dana s obzirom na učešće u disciplinarno-organizacijskoj matrici upravljanja. Time će se iznova uspostaviti narušena ravnoteža. S jedne strane ograničit će se moć *suverene države* čija koncentracija moći zahtijeva kontrolu od strane neovisnih stručnjaka, a s druge strane upravljat će se nepredvidivim *mnoštvom* koje bez nadzora zapada u demokratski eksces. Jer stručnjaci nas upozoravaju: kada *država* gubi referencijalnu vezu s istinom pojavljuju se autokratske figure suverenosti, a kada demokratsko *mnoštvo* gubi tu vezu, dolazi do "tiranije većine" ili do povratka u neku vrst hobsovskog prirodnog stanja.

Problem je, međutim, još slojevitiji. Državni aparat danas više nema nekadašnju kontrolu nad sredstvima masovne komunikacije i protok informacija sve se manje odvija jednostranim kanalima tradicionalnih medija (Harsin, 2015: 329).¹¹ U tome liberalno-demokratska država i njene znanstvene i medijske ustanove sada vide problem. Diskurs kvalificirane "istinitosti", koji se prenosio koncentriranim ideološkim aparatima i omogućavao hegemonijsku proizvodnju pristanka, sve je više van dohvata i suverene i disciplinarne moći, utoliko što su se obje oslanjale na institucionalne arhitekture kontrole i pokornosti. U digitalnom prostoru (posebno društvenim mrežama), obilježenom decentralizacijom i deteritorijalizacijom od modernih institucionalnih arhitektura, moć funkcionira prema drugačijoj logici. Tamo dolazi do poticanja svakog tipa bihevioralnog inputa kojeg se može monetizirati (Zuboff, 2019; Han, 2020; Varoufakis, 2023), stoga i onog tipa govora (teorija zavjere, dezinformacija, *fake news*) kojeg liberalna tehnokracija smatra opasnošću za demokratski poredak. Ti su novi prostori komunikacije algoritamski koordinirani prema ekstrakciji bihevioralnog viška u ekonomiji nadzora čiji je cilj zarobljavanje pažnje svojih korisnika pod svaku cijenu (Zuboff, 2019: 63-97). Stvar je u tome što nova logika digitalne moći zbog svoje tehnološke kompleksnosti izvana izgleda kao prostor slobode i ekscesa koji izmiče doseg suverene i disciplinarne moći – iako se zapravo u digitalnom prostoru odvija sasvim drugačije zatvaranje i kontrola od

¹¹ "Pogon novinarstva danas je 'hidra s mnogo glava', s doslovno milijunima kanala, mrežnih stranica, sažetaka vijesti, društvenih medija; pored mreže kanala i nacionalnih novina iz zlatnog doba koje se (u većini zemalja) mogu prebrojati na prste jedne ruke. U tom smislu, geografija vijesti i istine pomaknula se baš kao i temporalnost potrošnje vijesti. Vijesti se više ne isporučuju ujutro i navečer, niti se emitiraju u šest i osam sati – one su sačinjene od milijuna zvučnih signala i vibracija, rotirajućih točaka koje mijenjaju oblik i/ili nestaju u sekundi, a odvijaju se u afektivno veoma nabijenoj ekonomiji pažnje koja neprestano povezuje i saznaje" (Harsin, 2015: 329; prijevod prema Krstić, 2022: 805).

strane privatnih tehnoloških kompanija (*ibid.*).¹² Diskurs post-istine kulminacija je zakašnjele (akademsko-medijske) reakcije na taj proces: previđajući proces konstitucije nove digitalne moći transformiranog kapitalizma, on raspiruje strahove od novog "demokratskog čovjeka" stvorenog na neumjerenosti društvenih mreža (npr. Dell'Utri, 2020: 222). U idućem koraku taj je stari strah od demokratskog mnoštva preveden na epistemološke kategorije i predstavljen kao novi prijelom u zapadnoj povijesti znanja.

Zabrinuti nas stručnjaci upozoravaju da je nedisciplinirano mnoštvo posebno ranjivo u epohi post-istine. Ono je dezorijentirano diskurzivnom kakofonijom društvenih mreža, nesposobno se snaći u "globalnoj dinamici dezinformacija" (Cosentino, 2020) i "informacijskim zečjim rupama" (Friedman, 2023: 1). Bez hijerarhijskog, centraliziranog poretka znanja i strahopoštovanja prema zastupništvu stručnjaka, ono je izručeno skrivenim akterima i "stranim utjecajima", digitalnim "farmama trolova", teoretičarima zavjera i radikalima svih vrsta. Nesposobno je shvatiti namještenu igru algoritama i monetizacije polarizirajućeg sadržaja u digitalnom prostoru (Salgado, 2018: 317-318; Cosentino, 2020: 4). Kako se ta teza učvršćuje u novim poddisciplinama društvene znanosti zabrinutima za "zdravlje" liberalno-demokratskih poredaka, na mala se vrata vraća vokabular konzervativne psihologije mase: današnji korisnici društvenih mreža za te stručnjake nalikuju na demokratsku rulju od koje vladajuće elite strahuju već duže vrijeme, a koji pod utjecajem novih digitalnih trendova podrivaju temelje parlamentarne demokracije. Skriveni po koridorima društvenih mreža i opskurnim internetskim forumima gdje ih pogled suverene države ne hvata kao što to je činio u "zatvorenim institucijama" poput škole, tvornice ili pedagoško-medicinske ustanove (Goffman, 2011; Foucault, 1994),¹³ potpadaju pod utjecaj digitalno induciranog "epistemološkog anarhizma" (Feyerabend, 1987) u kojem ne postoji poštovanje prema regulativnim i redarstvenim načelima tehnokratskog znanja.

U tome navodno imaju i podršku postmodernističkih teorija. Štoviše, istraživači koji u post-istini vide političko-epistemološku katastrofu, postmodernizam smatraju remetilačkim faktorom (Cosentino, 2020: 18; Kakutani, 2018: 49). Pogledajmo nekoliko tih "remetilačkih faktora". Kuhnova (2013) tvrdnja da znanost ne napreduje progresivno-linearno nego da svaka paradigma nosi vlastiti nesumjerljivi skup pojmova i teorija; Feyerabendov (1987) napad na same principe znanstvene metode kao nositeljice znanstvenih otkrića; Derridina (1976) teorija o nestabilnosti strukture jezičnog znaka i njegove nemogućnosti reprezentacije neposredne zbilje; Foucaultova (1994, 2013) ideja da se znanje ne može formirati neovisno od odnosa moći koji ga neizbježno prožimaju; Lytoardova (2005) najava da smo ušli u doba u kojem "velike priče" više nemaju legitimaciju a univerzalnost postaje despotska... Svi su oni sada sumnjivci u novom okruženju nepovjerljivom prema politici i diseminaciji postmodernističkog diskursa izvan granica akademije. A ako jezični znak ne može biti nositelj istine i ako se znanost ne može odvojiti od zahtjeva moći, kako

¹² Mnoštvo koje se odvaja od disciplinarnih institucija modernog društva sada je izručeno jednoj novoj postsuverenoj, postdisciplinarnoj moći. Iako je internet slavjen kao prostor horizontalne komunikacije, enorman razvoj tehnoloških kompanija ponovno je uveo vertikalne odnose moći u digitalnom prostoru (Zuboff, 2019: 128-174).

¹³ Iako ih, naravno, tamo hvata jedan drugi pogled, onaj "digitalnog panoptikona" (Han, 2017). Također, iako među njima postoje dodirne točke, Goffmanov pojam totalne institucije ne preklapa se Foucaultovim pojmom disciplinarne moći, a i teorijske i metodološke perspektive dvojice autora su bitno različite (usp. Hacking, 2004).

to sugeriraju postmodernisti – kako liberalno-parlamentarna politika može racionalizirati svoje odluke proglašom stručnjaka? I kako ti stručnjaci mogu zadržati status autoriteta suočeni s kritikom koja im njihov vlastiti jezik proglašava strukturno neadekvatnim u reprezentaciji zbilje?

Optužba protiv postmodernizma dolazi u trenutku kada se opet traži zatvaranje pristupa znanju i raspodjela jurisdikcija. Za dvije kritične točke – pandemiju koronavirusa i klimatsku krizu – tvrdi se da nam demonstriraju opasnosti refleksije o prirodi i podrijetlu znanja u kasnomodernim društvima. Poimati znanje ili istinu kao *proizvedene* društvenim praksama i kalkulacijom moći, a ne *otkrivene* rigoroznim znanstvenim metodama, postaje ne samo akademski nepoželjno nego i politički opasno. Time se amplificira narušeno povjerenje u demokratske institucije i potkopava legitimnost društvenih elita, otežavajući glatko upravljanje i otvarajući prostor političkom radikalizmu. Logika nepovjerenja polako prelazi u neposlušnost prema svakom obliku elitizma, ne više na razini ideologije, nego na dubljoj epistemološkoj razini neprijateljstva spram impersonalno upravno-disciplinarnog aparata koji čini kostur svake moderne države.

Anatomija optužbe

Postmodernizam se danas napada i s lijeve i s desne strane političko-ideološkog spektra (Newman, 2023: 18. 59; Krasni, 2020). U kontekstu navodnog ulaska u epohu post-istine percipira ga se instrumentaliziranim i od ekstremista i od elita,¹⁴ a protiv racionalnosti sistema predstavničke vladavine i ekspertnog znanja. Iako je nastao kao protuautoritarni pokret s lijeva, on se sada posvuda smatra retoričkim sredstvom u rukama autoritarnih snaga koje ruše liberalno-tehnokratski poredak (Newman, 2022: 56). Također, tvrdi se da kontaminira tradicionalne političke doktrine poput socijalizma ili liberalizma, čineći njihove dekonstruirane kategorije politički neupotrebljivima. Primjerice, Susan Neiman (2023) drži da su postmoderne ideje "iskvarile" tradicionalnu socijalističku ljevicu napučujući je svojevrsnim identitetskim tribalizmom, udaljujući je time od njene "prirodne" baze i univerzalističkih pretenzija. Slične argumente za liberalizam ponavlja Yasha Mounk (2023), koji mutirani postmoderni liberalizam naziva "progresivnim separatizmom". Drugim riječima, tvrdi se da i postmodernistička ljevica i desnica, koketirajući s relativističkom epistemologijom, odustaju od modernističkog ideala istinitosti i objektivnosti koji se smatrao nužnim sastojkom racionalne demokratske politike.

Međutim, više od utjecaja na stranačko-ideološke kategorije, za problem ovog rada važno je da aktualna optužba protiv postmodernističkog naslijeđa u sebi artikulira dvije povezane krize: *političku*, u kojoj se na svim razinama preispituje odnos nejednakosti između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada, odnosno sama logika reprezentativnosti i elitizma;¹⁵ i *epistemološku*, kroz koju se dovodi u pitanje znanstveno utemeljeno upravljanje društvom i privilegirana pozicija ekspertnog znanja.

¹⁴ Pitanje je li Trump čitao Derridu ili Foucaulta postaje doskočica jednog dijela medijskih komentatora koji se bave problemom post-istine (usp. Williams, 2017; Illing, 2019).

¹⁵ Dodatno usložnjava situaciju to što političke elite koriste protuelitistički argument (pogonjen postmodernističkim relativizmom) u trenutku kada im to oportunistički odgovara.

U nastavku ću prikazati najglasnije argumente protiv postmodernističkih ideja u kontekstu njihova doprinosa stanju post-istine.¹⁶ Počet ću s knjigom *Post-istina* [*Post-Truth*] filozofa znanosti Leeja McIntyre (2018), koja ima ambiciju mapirati uzroke ovog prijeloma. McIntyre nas uvjerava da naslijeđe postmodernizma stoji uz bok kognitivnim pristranostima, tradicijom negiranja znanosti, krizom nepovjerenja u demokratske institucije i eksplozijom društvenih mreža kao varijablama odgovornima za današnje stanje post-istine. On postmodernizam shvaća kao "pristup u kojem se sve preispituje, a vrlo malo toga je uzeto zdravo za gotovo", kaže da je riječ o "akademske debatama oko nemogućnosti objektivne istine iskorištenima kako bi se napao autoritet znanosti" (2018: 14, 125). Smatra ga "akademske cjepidlačenjem oko pitanja istine" (*ibid.*: 14). Iako priznaje da je katkad iz pozicije povijesti filozofije bilo legitimno povesti debatu o konceptima istinitosti i objektivnosti, smatra da su postmodernisti otišli predaleko u tome, "ne predviđajući štetu koju bi to moglo prouzrokovati" (*ibid.*: 127). Stoga ga zabrinjava širenje postmodernističkih ideja van uskih granica akademije – posebice onih Derride i Foucaulta. Derrida mu je problematičan jer postulira da sam autor nije jamac konačnog značenja vlastitog teksta i da je svaki tekst potrebno dekonstruirati kako bi se u njemu prepoznale konstitutivne binarne opreke koje perpetuiraju prešućene ili neosvijestene društveno-političke nejednakosti i hijerarhije (*ibid.*: 125). Ta je zamisao opasna, presuđuje McIntyre, ako se proširi do te mjere da se na sve gleda kao na tekst kojeg je potrebno dekonstruirati, čak i prirodne ili medicinske znanosti, jer se dolazi u nezgodnu situaciju da "nema točnog odgovora, samo narativi", nema objektivnosti, samo različite perspektive. I onda iz tog pluralizma perspektiva, nerazvrstanih prema hijerarhiji ili stupnju važnosti, postaje sve teže utemeljiti i opravdati *dominantnu* perspektivu iz koje bi se legitimirala prevlast znanosti i racionalnost javnih politika (*ibid.*: 125, 128).¹⁷ Iz sličnog razloga Foucaultu zamjera izjednačavanje konstitucije znanja s uspostavljanjem autoriteta, smatrajući da se time znanstveni poduhvat reducira na pitanje tko ima moć nametnuti kriterije "istinitosti" i time perpetuirati vlastitu ideološku poziciju (*ibid.*: 126). Posebno ga muči što je u takvom okruženju javnosti sve teže prihvatiti pravorijek stručnjaka bez da oni koji ih izgovaraju zvuče autoritativno (*ibid.*: 126).

McIntyre opasnost vidi u novom tipu postmodernista – naziva ih "desničarskim postmodernistima".¹⁸ Oni usmjeravaju odjeke postmodernističkih ideja protiv znanstvene racionalnosti i stručnjačkog znanja, a time i protiv epistemoloških osnova liberalne države, kopajući time puno dublji rascjep od neslaganja oko ideologija stranačkih programa. Zabrinjava ga da se desni populist ne libe preuzeti vokabular i repertoar diskurzivnih tehnika dojučerašnjih političkih oponentata s ljevice kako bi

¹⁶ Opći argument protiv postmodernizma u kontekstu ulaska u eru post-istine najčišće sažima Hussain: "Da bismo razumjeli tragičnu propast istine i evoluciju post-istine, moramo se vratiti postmodernizmu. Post-istina dobiva svoj legitimitet iz postmoderne premise o nemogućnosti bilo kakve objektivne istine" (Hussain, 2019: 153).

¹⁷ Jedan drugi autor ovako će sažeti kritiku dekonstrukcionista: "Vidjeli su 'tekst' u svakom ljudskom ponašanju koje može dobiti bezbroj tumačenja iz različitih subjektivnih perspektiva. Ako ne postoji jedinstveno značenje za 'tekst' ili ako jedno tumačenje nije ispravnije od drugih, onda je zaključak da ne postoji jedna objektivna istina" (Brahms, 2020: 12).

¹⁸ Npr., desničarski postmodernist bio bi, prema ovakvom tumačenju, republikanski senator Ted Cruz kada napada modernu znanost argumentima koji podsjećaju na teoriju Thomasa Kuhna: "Povijest je puna različitih primjera 'znanstvenog konsenzusa' koji se pokazao potpuno pogrešan, a mantra o ustaljenoj znanosti često je maska za političku agendu koja sprečava znanstvenike da postavljaju pitanja koja nisu u skladu s političkom agendom" (*Forbes Breaking News*, 2022).

politizirali i osporili autoritet stručnjaka, onemogućavajući konsenzus o ključnim društvenim pitanjima (McIntyre, 2018: 133). Figure toga mutiranog postmodernizma McIntyre vidi posvuda: u redovima kreacionista koji napadaju teoriju evolucije, poricateljima klimatskih promjena, teoretičarima zavjere na društvenim mrežama, antikvakerima, populističkim političarima i njihovim sljedbenicima (2018: 14, 136-137, 145). Iako nije vjerojatno, kako tvrdi, da su današnji "desni populističari čitali Derridu ili Foucaulta" (*ibid.*: 140), te su ideje u tolikoj mjeri postale dio općeg kulturnološkog idioma da opstoje u javnoj sferi u obliku tinjajućeg nepovjerenja prema elitama i stručnjacima.¹⁹ Postmodernna maksima da "znanost nema monopol nad istinom" (*ibid.*: 141) postaje za njega opasna ako se kooptira i koristi na frontu tzv. kulturnog rata: iz nje izvire opća kriza legitimnosti poretka, odbacivanje diskurzivne racionalnosti koja je predviđala minimum konsenzusa o samim uvjetima što bi to trebao biti *istiniti iskaz*. Kako je dakle u eri post-istine, diskurzivno usidrene u postmoderni okvir, na kocki sama temeljna racionalnost, njegov je zaključak da u "eri post-istine moramo osporiti svaki pokušaj zamagljivanja činjeničnog stanja i boriti se protiv neistine prije nego se uspiju namnožiti" (*ibid.*: 155-157). Međutim, kako to učiniti bez suspenzije slobode govora ili nekih drugih zajamčenih prava ili produbljivanja polarizacije, bez da lijek postane gori od bolesti, McIntyre ne daje odgovor.

Među postmodernistima koje McIntyre nabroja, kao kuriozitet se izdvaja slučaj francuskog filozofa i sociologa Bruna Latoura u ulozu svojevrsnog pokajnika postmodernističkog pokreta. Naime, u tekstu iz 2004., Latour se posipa pepelom zbog socijalno-konstruktivističkog (i relativističkog) pristupa proučavanju znanstvenog habitusa i procesa proizvodnje "znanstvenih činjenica". U ispovjedničkom se tonu preispituje nije li njegov napad na "predrasude skrivene iza pojavnosti objektivnih iskaza" i inzistiranje na "manjku znanstvene izvjesnosti" dokaza dobivenih znanstvenom metodom u konačnici bilo kontraproduktivno, hraneći reakcionarne društvene snage. "Što smo zapravo željeli kada smo s toliko upornosti željeli pokazati društvenu konstrukciju znanstvenih činjenica? (...) Što ako su objašnjenja koja automatski pribjegavaju moći, društvu, diskursu nadživjela svoju korisnost i srozala se do te mjere da sada hrane najlakovjerniju vrstu kritike?" (Latour, 2004: 227, 229). Odgovor je za Latoura u skladu s narativom kroničara post-istine: u današnjoj situaciji sve je manja razdaljina između postmodernističkih socijalno-konstruktivističkih kritičara i teoretičara zavjere ili ekstremista koji sada "koriste upravo argument socijalne konstrukcije kako bi uništili teško izborne dokaze koji bi nam mogli spasiti živote" (Latour, 2004: 227). U takvoj situaciji jedini je izlaz, daje se naslutiti iz njegove argumentacije, ponovna uspostava društvenog autoriteta znanosti.²⁰

Veoma sličnu poziciju onoj McIntyreja i Latoura zauzima i teoretičar masovnih medija Gabriele Cosentino u empirijskoj usmjerenijoj studiji *Social Media and*

¹⁹ Jedan drugi autor ima sličan argument: "Ne tvrdim da su Trump i drugi u njegovoj administraciji čitali nešto poput Kuhna, Foucaulta ili Wittgensteina. Problem je gori od toga. To je strukturno pitanje. Povećani pristup obrazovanju prozeo je te ideje kroz društveno polje. Malo ljudi koji su pohađali sveučilišta slušajući društveno-humanističke predmete u posljednjih 30 godina moglo je izbjeći izloženost tim idejama. Inicijalni relativizam, koji je logična krajnja točka tih ideja, sada je duboko ukorijenjen u zapadnim društvima" (Wight, 2018: 25).

²⁰ Međutim, argument je slojevitiji no što ga predstavljaju kroničari post-istine i srednjestrujaški mediji. Čak i "povratak autoritetu znanosti" za Latoura ne znači povratak naivnoj znanstvenoj izvjesnosti. Latour ističe da pozivanje poricatelja klimatskih promjena na neizvjesnost kauzalnog dokazivanja klimatskih promjena ne smije zaustaviti javne politike i istraživanja klimatskih promjena. "Neizvjesnost" za njega nije argument protiv znanosti nego, baš suprotno, poziv na još više znanosti (v. u: Vrieze, 2017).

the Post-Truth World Order (2020). Tamo već na prvoj stranici deklarira postojanje globalne "epistemološke krize koju je donio postmoderni relativizam", sada pojačan logikom društvenim mreža (Cosentino, 2020: 1). Ponavlja zabrinutost da je tzv. "postmoderni senzibilitet" koji je 60-ih godina prošlog stoljeća bio na strani protukulturnog pokreta ljevice, sada emigrirao na desnu stranu političkog spektra na kojoj dekonstrukcija "velikih pripovijesti" ima puno zlokobniji prizvuk (2020: 4). Pred očima mu je isti sumorni politički horizont kao i McIntyreu: rast populizma i radikalizma, sve veća "krhkost zapadnih demokracija", dolazak Trumpa na vlast, Brexit i nova geopolitička previranja između Rusije, Kine i zapadnog svijeta. Uvodi međutim i jedan noviji pojam u raspravu – *globaliziranu javnu sferu*. Za nju tvrdi da ju je sve teže nadzirati i disciplinirati u ambijentu "ideološke fragmentacije i kulturološkog relativizma" naslijeđenog od postmodernizma (2020: 11, 18). Ako je tradicionalna javna sfera, kao opće mjesto liberalne politike, bila pod relativnim nadzorom suverene nacionalne države i njenih "zatvorenih" institucija (i ideoloških aparata), ona globalna se sada posredstvom mrežno-digitalne komunikacije uspijeva udaljiti od središta poretka, u zakutke mreže gdje upravljači mnijenjem više ne uživaju nekadašnji prestiž. Nužno "policijskog" nadzora te decentralizirane globalno-mrežne javne sfere kako bi se spriječila diseminacija ne-istinitog narativa kod Cosentina se usko veže uz ponovno uspostavljanje "granica između stručnjačkog i ne-stručnjačkog znanja". Time bi se, uvjerava nas, prevenirali "oblici narodne neposlušnosti prema znanstvenom autoritetu" i vratilo povjerenje u liberalno-demokratski poredak sprečavajući pojavu "post-činjeničnog relativizma" (2020: 20, 142-143).

Među empirijskim studijama slučaja kojima se bavi, Cosentino postmodernizam veže uz slučaj informacijskog rata Rusije protiv Zapada. Tvrdi da je postmoderni senzibilitet bio dio strategije ruske Internetske istraživačke agencije u njenoj umiješanosti u američke izbore 2016. s ciljem stvaranja konfuzije i pretvaranja interneta u "nepouzdana izvor informacija" (Cosentino, 2020: 44). Diseminacija relativizma i općeg skepticizma prema službenim izvorima informacija služila je potkopavanju legitimiteta demokratskog procesa (*ibid.*). Sličan argument ponavlja i P. B. Craik (2019) kada govori o direktnoj instrumentalizaciji postmodernističkih ideja u ruskom informacijskom ratu protiv zapadnih liberalnih država. "Primijenjeni postmodernizam", kako ga naziva, upotrijebljen je da bi se "destabilizirala protivnikova politička struktura" i izazvala "epistemička nesigurnost među ciljanom populacijom potkopavajući postojeće veze povjerenja između nje i izvora informacija na koji se oslanja" (Craik, 2019: 12).²¹ Postmoderna teorija jezika i značenja,²² prema kojoj jezični znak svoje značenje ne duguje "prirodnoj" vezi s referentom nego kontingentnoj pozicioniranosti u diferencijalnoj strukturi, za Craika potpiruje "instrumentalizirani skepticizam" i onemogućava proizvodnju "činjenica". Time su zahvaćeni i pravorijeci znanstvenika i odluke o javnim politikama. Nagriza ih sumnja u nestabilnost jezične strukture kojom obavještavaju javnost o svojim namjerama i rezultatima (Craik, 2019: 12). "Primijenjeni postmodernizam" pritom se razlikuje od starog pojma propagande, jer je potonja nastojala "promovirati istine jedne partikularne strane, dok postmodernizam promovira svjetonazor u kojem je sama istina relativna" (*ibid.*: 14). Rezultat je podrivanje "percipirane objektivnosti zapadnih

²¹ Indikativna je ovdje Craikova analogija s jednom od varijacija Milgramova eksperimenta, naime situacije u kojoj prisutnost više autoriteta koji ne mogu postići konsenzus potkopava povjerenje u autoritet kao takav (Craik, 2019: 14).

²² Teorijski izgrađena na kritici Saussureove (1989) strukturalne lingvistike i Lévi-Strausove (1989) strukturalne antropologije.

stavova i vrijednosti, pretvarajući ih u samo jedan među brojnim samointeresnim pozicijama u roju konkurentskih narativa" (*ibid.*: 14, 19).

Nešto umjereniji napad na postmodernizam dolazi od Saula Newmana, post-strukturalističkog anarhista, kako sebe naziva (Newman, 2022; 2023). Njegova je početna premisa da postmoderna kritika – iako je imala smisla šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, uperena tada protiv modernih oblika moći koji su za svoju legitimaciju i reprodukciju *trebali* institucionaliziranu "istinuu" – sada ima kontraproduktivan učinak. Smatra da je upravo uspjeh postmodernizma, u potkopavanju epistemoloških osnova modernih institucija, učinio sam sebe opasnim u trenutku kada perpetuacija hegemonije više ne ovisi o tim institucijama. Ako se danas, ističe Newman, moć sve manje služi istinom, tada je "neodgovorno, ili opasno naivno, nastaviti dekonstruirati činjenice, dokaze i znanost kao da i danas imaju ikakav autoritet" (Newman, 2023: 19).²³ Tvrdi da je "naivnost postmoderne kritike" u eri post-istine to što previda obrat u strukturi moći u post-industrijskom društvu,²⁴ gdje se moć uspjela odvojiti od zahtjeva istine i time učinila upitnom slavnu Foucaultovu hipotezu o imanentnosti istine/znanja i moći (Newman, 2023: 19, 24; 2022: 59). Kada se tome pridoda da je desnica "naučila govoriti jezikom postmodernizma" i da današnji populisti koriste inačicu fukoovske hipoteze da bi "očuvali najgore elemente neoliberalnog poretka", potrebno je iznova braniti znanost i stručnjake i sam koncept istinitosti (Newman, 2023: 19, 26). Kakvu pak istinu je potrebno braniti? Newman daje tek magloviti odgovor, sugerirajući "povratak na ideju da sama istina može biti radikalno disruptivna, da može biti na strani kretanja i transformacije, a ne *statusa quo* i da može biti protuinstitucionalna i suprotstavljena konsenzusu" (2023: 28).

Manje-više slični argumenti se nastavljaju i kod brojnih drugih autora. Navest ću još nekoliko primjera, iako većina ponavlja iste stvari. Osim uobičajenih krivaca poput Foucaulta, Derride ili Lyotarda, za Colina Wighta (2018) problem je i u Thomasu Kuhnu. Ističe da njegova ideja napretka znanosti putem revolucionarnih prijeloma i zbacivanja prethodnih paradigmi daje teorijski legitimitet "alternativnim činjenicama" uperenima protiv stručnjačkog znanja (Wight, 2018: 23). Problem s pojmom "paradigme" po njemu je da "svaka ima svoje činjenice", nesumjerljive s prethodnim paradigrama, što daje vjetar u leđa onima koji žele osporiti konsenzus znanstvene zajednice. Posljedica je da "Trump i njegovi pristaše mogu s pravom tvrditi da jednostavno okupiraju drugačiju paradigmu" (Wight, 2018: 23). To je sukladno tezi o zamjeni "ontologije realnosti" "konstrukcijom realnosti" kao uzroku postčinjeničnog relativizma, koju iznosi Salgado (2018). Iako priznaje doprinos postmodernih ideja pluralizmu, Salgado u istom dahu za taj postmodernistički induciran pluralizam tvrdi da danas potpaljuje radikalno desne populizme i nacionalizme (2018: 324). Naravno da ne objašnjava strukturu te uzročnosti nikakvim konkretnim kauzalnim primjerima. Više ju muče "sumnje u 'istine' koje svoj izvor imaju u autoritetima" i to što se epistemološka kriza udvostručuje u onoj političkoj, stvarajući animozitet prema "tradicionalnim političkim akterima i institucijama" (Salgado, 2018: 326, ali i Enroth, 2023: 179). S još više alarmizma Kakutani (2018) naglašava

²³ Newman (2023: 19) se pita: nije li i sama moć danas postala "postmoderna"? Govori o "novim formama političke moći" koje se više ne bave "suzbijanjem istine" nego "fragmentiranjem svakog osjećaja zajedničke društvene stvarnosti" (Newman, 2022: 59).

²⁴ Newman naznačuje to kao prijelaz prema digitalizaciji istine: "Diskurzivna proizvodnja istine više se ne oslanja na hegemonističke institucije, već na sofisticirane algoritme i podatkovnu prediktivnu analitiku" (Newman, 2023: 23).

kako je "evanđelje postmodernizma ... preoteto od strane populističke desnice" infiltrirao javni prostor, već načet demokratskim ekscesom društvenih mreža (2018: 11, 37, 39). "Epidemija *fake newsa*" u digitalnom prostoru za nju se ne može razdvojiti od postmodernih teorijskih konstrukcija poput "tekstualne neodređenosti", "alternativnog načina spoznaje" ili "lingvističke nestabilnosti". Sve su one, tvrdi, "pretenciozne verzije fraza koje su svojedobno koristili Trumpovi suradnici kako bi objasnili njegove laži" (2018: 54). Kakutani zaključuje da, napadajući nepobitnost objektivne istine, postmodernizam podriva same temelje naših liberalno-demokratskih poređaka, stoga u epohi post-istine ne smije više biti mjesta "filozofskom odbacivanju objektivnosti" (Kakutani, 2018: 39).

Inače će posljedice biti katastrofalne. Harsin (2018) nas upozorava da bi to mogao biti potpuni "raspad sustava društvenog povjerenja" i konačni poraz "legitimnih javnih iskazivača istine" (2018: 1-2). Horsthemke (2017) ide još i dalje te povlači paralele s orvelovskim Novogovorom i distopijskim scenarijem u kojem će "odsustvo zajedničke posvećenosti racionalnosti i istini" onemogućiti samo funkcioniranje društva (2017: 7). Treba stoga odlučno ustati protiv "fetišizma kognitivnog pluralizma i epistemološke raznolikosti", poziva nas Horsthemke; jer da bi bilo kakvo "razumijevanje" ili "smisao" bili mogući, moramo odbaciti štetni perspektivizam i referirati na "stvari kakve doista jesu" (*ibid.*: 7). Lijek je ovdje samo jedan, uvjerava nas Kien (2021: 374): "rigorozna, racionalna metodologija" utemeljena na čvrstim znanstvenim dokazima koja bi nas trebala izliječiti od postmodernističkog relativizma. To posebno vrijedi u okruženju digitalnih medija i društvenih mreža u kojem su svi ovi problemi navodno dodatni amplificirani i nezaustavljivo potiču radikalizaciju društva.

Višak demokracije i kriza upravljivosti

Kako shvatiti ove kritike postmodernizma? Prvo, smatram da ne treba braniti postmodernizam. Naime, on je na neki način predvidio ovaj obrat. To da sada permurirane Derridine ideje čine dio diskurzivnih strategija populista, antivaksera ili poricatelja klimatskih promjena, ne diskreditira njegovu teoriju autorstva ili značenja. Štoviše, pokazuje je iznenađujuće točnom – da niti jedan autor nije konačni jamac značenja teksta, da fluidnost označavanja nadmašuje konkretne autorske intencije i inicijalna kontekstualna ograničenja. Tome ne može pobjeći čak ni Derrida ni njegovi vlastiti tekstovi: oni su također izručeni toj ambivalentnosti, njihovo je konačno značenje uvijek već odgođeno, prekríženo diferencijalnom logikom praznine jezičnog znaka. Isto tako, Foucaultove teze o imanenciji znanja i moći pokazuju se danas u svom punom intenzitetu. Postmoderno znanje, kao nekada ono klasično i moderno koje su postmodernisti stavili pod kritičko povećalo, i samo se sada nalazi u čvoru politike i moći kojemu ne može umaknuti, nego je njime kontaminirano. Time se fukoovske teze vraćaju kao bumerang Foucaultovom naslijeđu – no to ne čini njegovo učenje manje plauzibilnim, baš suprotno.

Drugo, neću ukazivati na to koliko je tanak argument uzročnosti između postmodernističkog naslijeđa i post-istine, niti ću se baviti problemom izrazito selektivnog i reduktivnog tumačenja postmodernističkih autora unutar samog diskursa post-istine. To je već na nekoliko mjesta dovoljno dobro objašnjeno (v. Rosenfeld, 2018). Isto tako, neću dublje ulaziti niti u sam pojam post-istine, najčešće artikuliran bez adekvatne refleksije o filozofskim korijenima pojma istine i aktualnim razlikovanjima između različitih teorija istine (Cvrtila, 2019).

Nasuprot tome, u nastavku želim pokazati da diskurs post-istine (i njegova optužba protiv postmodernizma) ne predstavlja diskontinuitet u povijesti demokracije. Štoviše, radi se tek o novoj epizodi, pod drugim imenom, *starijeg ponavljajućeg narativa o krizi upravljivosti demokratskog poretka*.²⁵ Riječ je o tipu krize uzrokovanom ne manjkom, već *viškom demokracije*.²⁶ Ona nastaje kada određeni procesi demokratizacije, spontani ili planirani, izmiču kontroli elita čineći društvo neupravljivim, a mase nepokornima. "Intenzitet demokratskog života" tada počinje ugrožavati vladavinu zastupnika, stručnjaka, vlasnika (Rancière, 2008: 14). Kao referentnu točku za razumijevanje *kontinuiteta* između diskursa post-istine i takvog tipa krize demokracije uzet ću izvještaj napisan za Trilateralnu komisiju iz 1975. godine pod nazivom *Kriza demokracije: o upravljivosti demokracija*, autora Michela Croziera, Samuela P. Huntingtona, i Jojija Watanukija.²⁷ Smatram da ponovno čitanje Izvještaja, u svjetlu argumenata iznijetih od stručnjaka za post-istinu, omogućuje potpunije razumijevanje današnjeg stanja, a bez čega ono prebrzo postaje izolirana pojava našeg vremena, vezana uz partikularne konjunktore poput trumpizma ili Brexita.

A upravo u optužbi protiv postmodernizma diskurs post-istine najjasnije ponavlja starije teze o krizi upravljivosti demokracija. Napadajući naslijeđa Foucaulta, Derridaa ili Lyotarda otkriva svoj strah od opadanja efikasnosti autoriteta oslonjenih na hegemonijski prestiž istine u samim temeljima modernog društva. Zato i traži ponovno razdvajanje domene stručnjačkog znanja od neposlušnog *demosa*, demarkaciju kompetentnih elita od demokratske rulje i njihovih "alternativnih činjenica". Jer monopol na istinu koji je moderno društvo čuvalo u šaci probраних zanimanja s upravljačkim ovlastima gubi primat u okruženju demokratizacije govora kakvu je izazvala decentralizacija komunikacijskih tokova na internetu i društvenim mrežama. Za stručnjake nadležne za post-istinu to je još jedna potvrda opće krize autoriteta koja je neko vrijeme bila zakrivena idejom o progresivnom potencijalu mrežne strukture digitalnog prostora. Postmodernističko naslijeđe i digitalizacija društva utoliko su loša kombinacija jer potiču spajanje dvije krize – političke i epistemološke – s posljedicom potpunog gubitka povjerenja u "iskazivače istine" (Kien, 2021: 375; Enroth, 2023: 179; Brahms, 2020: 9).

Što se nalazi u Izvještaju o krizi demokracije iz 1975., a da nam je unatoč vremenskoj distanci i kontekstualnim razlikama relevantno za razumijevanje današnjeg stanja post-istine? Oplakujući raspad tradicionalnih institucija koje su održavale "moralno zdanje zapadnih društava", autori Izvještaja opisuju krizu "temelnog institucionalnog okvira vladavine" u kojem dolazi do "dezintegracije civilnog reda, sloma socijalne discipline, slabosti vođa i otuđenja građana" (Crozier, Huntington

²⁵ Radi se o *ponavljajućoj* krizi jer se njene konture, kako tvrdi Rancière (2008), mogu naslutiti još u Platonovoj *Državi*. U kontekstu modernog učenja o demokraciji takav narativ najčešće dolazi iz smjera republikanske kritike koja upozorava na nužnost kontrole ekscesa demokracije. Rancière nam skreće pozornost na rad te kritike koja traži "postavljanje snaga i ravnoteže institucionalnih mehanizama koji bi trebali iz demokratske činjenice izvući ono najbolje što se može izvući, ali istodobno strogo čuvajući dva dobra koja se smatraju sinonimima: vladavinu najboljih i obranu vlasničkog poretka" (2008: 8).

²⁶ Dakle, mogli bi heuristički reći da postoje dva okvirna tipa krize demokracije: kriza demokracije uzrokovana manjkom demokracije i kriza demokracije uzrokovana viškom demokracije. Te se dvije krize dijelom preklapaju s dvjema velikim kritikama demokracije o kojima nam govori Rancière: marksističkoj i republikanskoj (Rancière, 2008: 8-9).

²⁷ Politički značaj Izvještaja Hardt i Negri opisuju kao anticipaciju "neoliberalne razgradnje socijalne države" i svojevrsni "priručnik za Reaganovu i Thatcherčinu revoluciju" (Hardt i Negri, 2009: 45-46).

i Watanuki, 1975: 2, 28). Iako spominju vanjske geopolitičke izazove opstojnosti zapadnih demokracija, najveći izazov vide u unutarnjem funkcioniranju demokratskog poretka. Val demokratizacije koji je zapljusnuo zapadne liberalne države šezdesetih godina za nuspojavu ima sve veću neupravljivost u sedamdesetima – demokracije postaju anomične (*ibid.*:161). Točnije, proliferacija ekscesa demokracije ugrožava *nedemokratsku hijerarhiju* koja čini strukturalni temelj društva koje sebe naziva demokratskim. Formula takvog tipa krize jest da "višak demokracije znači manjak u upravljanju".²⁸ Odnosno, Huntingtonovim riječima, radi se o paradoksu da "uspješno djelovanje demokratske vladavine stvara tendencije koje onemogućuju njeno funkcioniranje" (Huntington, 1975: 161).

Eksplozivni potencijal tadašnje krize korelativan je postojanju "visokoobrazovanog, mobiliziranog i participativnog društva" (Huntington, 1975: 115). Stvaraju ga demokratski procesi koji su se oteli kontroli elita i proizveli nenamjeravane učinke u kontekstu tranzicije u postindustrijsko društvo (Crozier, 1975: 33). Izdvaja se nekoliko ključnih varijabli (zajedničkih i diskursu post-istine): porast broja visoko obrazovanih osoba, smanjenje manualnog u korist nematerijalnog sektora rada, povećanje utjecaja masovnih medija, olakšan pristup znanju i informacijama, kulturalni pluralizam (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 7). Autore također brine napuštanje tradicionalne kapitalističke radne etike i slabljenje institucionalno-odgojnog okvira u kojem je srednjoj i radničkoj klasi nametnuta socijalna disciplina. Sve to umanjuje mobilizacijsku sposobnost demokratske vlasti da od građana zahtijeva "potrebnu žrtvu" kako bi se ostvarili kolektivni ciljevi u suprotnosti s individualnim željama (*ibid.*: 7). Rezultat je "preopterećenje političkog sistema" sve većim zahtjevima društvenih skupina na koje on ne može odgovoriti i "opći skepticizam prema političkim vođama i institucijama" (*ibid.* 8, 164; Crozier, 1975: 12). U isto vrijeme, "tradicionalna sredstva kontrole" više nemaju nekadašnji učinak i narodne mase, opijene rastom životnog standarda i prevelikim očekivanjima, odbijaju nekadašnje oblike prinude na koje se oslanjala moderna liberalna država. Prevladava osjećaj da su zapadne liberalne demokracije "postale neupravljive" (Crozier, 1975: 11, 22).

Dva su navedena uzroka krize relevantna u kontekstu usporedbe s diskursom post-istine i postmodernizmom: *protestna intelektualna klima i utjecaj novih medija*. Prvo, autori upiru prstom u "neprijateljsku kulturu intelektualaca, studenata, učenjaka i medija", referirajući se na naslijeđe 68-e, a time zapravo i na početnu etapu diseminacije postmodernističkih ideja izvan okvira akademije (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 6). Govore o "gnušanju" tih skupina spram "korupcije, materijalizma, neučinkovitosti demokracije i pokornosti demokratskih vlasti prema monopolističkom kapitalizmu" (*ibid.*: 6). "Protestni i revolucionarni stav" oporbenih intelektualaca i srodnih skupina pridonosi neupravljivosti demokracija jer ohrabruje preispitivanje uspostavljenih autoriteta i građanski neposluh (*ibid.*: 7; Crozier, 1975: 30, 32-33). Drugo, ono što autori nazivaju *informacijskim tehnologijama* počinje već tada predstavljati problem za moderne tehnike vladanja.²⁹ Njihov razvoj

²⁸ Huntingtonovim riječima: "Vitalnost demokracije u '60-ima pokrenula je pitanja o sposobnosti upravljanja demokracijom u '70-ima" (Huntington, 1975: 64).

²⁹ Taj argument ima i neskrivenu generacijsku dimenziju: mlađe generacije snose posebnu krivicu za krizu demokratske upravljivosti (Huntington, 1975: 108). Crozier to pripisuje "široko rasprostranjenom nevoljkosti mladih da prihvate ponižavajuće, nedovoljno plaćene niže poslove plavih ovratnika", ali i tome da se njihova energija "lako usmjerava prema besmislenim i negativnim borbama (Crozier, 1975: 27, 29). Jasno je i da današnji argument o društvenim mrežama također skriva tu generacijsku dimenziju.

otežava "održavanje tradicionalne distance koja se smatrala potrebnom za vladanje" te u kombinaciji s "demokratskim etosom" onemogućuje elitama da "spriječe pristup i ograniče informacije" (Crozier, 1975: 13). Barijere koje su nekada osiguravale "fragmentaciju" i "stratifikaciju" između onih koji vladaju i onih kojima se vlada, kao pretpostavku uspješnog upravljanja, polako nestaju (*ibid.*: 24). Već se tada govori o opasnostima "eksplozije komunikacije i društvene interakcije" te prevelikoj "izloženost vlasti medijskom publicitetu" (*ibid.*: 41, 46). To se prvenstveno odnosi na televiziju. Ona je tada bila ono što su internet i društvene mreže danas – novi medij čiji ubrzani razvoj premašuje kapacitete legislativne i represivne kontrole od strane državnog aparata (*ibid.*: 41; Huntington, 1975: 89). Televizija, kažu, "onemogućava održavanje kulturne fragmentacije i hijerarhije nužne za provedbu tradicionalnih oblika društvene kontrole" (Crozier, 1975: 34). Manifestira autonomiju i oblike samoregulacije neusklađene s "transparentnošću i istinom" koju očekuju upravljači društva, "zamađujući percepciju realnosti" (*ibid.*: 35).³⁰ Time diskurs krize 1975. anticipira današnju digitalno-algoritamsku kakofoniju koja državi otežava informacijsku suverenost i oslabljuje moderne tehnologije vladavine.

Posljedice ovakvog tipa krize demokracije – uzrokovane viškom demokracije – autori sažimaju u jednom terminu: *egalitarizam*. Naime, pod pritiskom egalitarizma, koji se u Izvještaju očituje kao zahtjev za "masovnom participacijom" i ekspanzijom "slobode izbora", novo "društvo individualnosti" rastvara starije suverene i disciplinarne strukture moći (Crozier: 1975: 24, 25; Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 161). Problematičnu ideju jednakosti spremno prihvaćaju marginalizirani dijelovi populacije, zahtijevajući pristup u predstavničke procese odlučivanja i buneći se protiv "koncentracije moći" na vrhu, bacajući time klip pod noge razvojnom društvu (Huntington, 1975: 59-60).³¹ No, imperativ rasta BDP-a ili globalne kompetitivnosti ne trpi mušice egalitarnog duha – a taj je duh, ne umaraju se ponavljati autori, neprijateljski nastrojen prema "ekscesivnoj moći ili bogatstvu" (*ibid.*: 59-60). Huntington to ovako podcrtava: "Ljudi više ne osjećaju istu prisilu da se pokoravaju onima koje su prije smatrali superiornijima od sebe u dobi, rangu, statusu, stručnosti, karakteru ili talentima" (*ibid.*: 74-75). Bez tog intenziteta prisile, kolektivni proces donošenja i implementacije političkih odluka, ranije osiguran čvrstim vertikalnim hijerarhijama i asimetričnim pristupom informacijama, sada pati zbog "prevladavajuće preokupacije jednakošću" (*ibid.*: 62,75). Preispitivanje "legitimnosti hijerarhije, prisile, discipline, tajnosti", slabljenje "zatvorenih hijerarhijskih odnosa" unutar zidova modernih institucija, dakle svega onoga na čemu počiva "dobra vladavina" – aktivira proces *deautorizacije*, slom "automatske poslušnosti" kao pretpostavke upravljivosti demokratskih društava (*ibid.*: 93, 108; Crozier, 1975: 27). Autoritet poslodavca, policajca, političara, učitelja, sudca, znanstvenika – odjednom se ne uzima više zdravo

³⁰ Autori tada nisu uzeli u obzir hijerarhijsku struku i poslovne modele televizijskog medija čiju je protestnu oštricu brzo progutala logika profita i kompetitivnosti na kapitalističkom tržištu.

³¹ Zanimljivo je da se slične preokupacije javljaju i u lokalnom kontekstu hrvatske sociologije tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u teoriji egalitarnog sindroma Josipa Županova, a na što nas podsjećaju nedavne polemike između Dolenc (2014) i Štulhofer i Burića (2015). Radi se također o preokupaciji jednakošću kao prepreci društvenom razvoju. Odnosno riječima Josipa Županova: "Radikalni je egalitarizam veoma disfunkcionalan ne samo za razvoj industrijalizma ... nego je disfunkcionalan za razvoj tržišne ekonomije uopće. Radikalni egalitarizam je velika prepreka modernizaciji hrvatskog društva" (Županov prema Burić i Štulhofer 2020: 59).

za gotovo, a građanski neposluh postaje moralna vrлина. Ulazimo u eru post-istine – ali ne 2016. nego 1975.

Poput Platonovog demokratskog čovjeka antike,³² čovjek moderne demokracije kojeg nam opisuje Izvještaj (a reafirmiraju kroničari post-istine) neumjeren je i nestrpljiv: ne poštuje "razlike klase i ranga" i sklon se opijati obećanjima populista; traži uvijek više i više i nezahvalan je prema onome što dobiva od vlastodržaca i upravljača (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 162, Huntington, 1975: 64). Student koji se nekada drznuo dirnuti u skladni brak kapitalističke eksploatacije i liberalne države sanjajući besklasnu utopiju, ekvivalent je današnjem korisniku društvenih mreža koji se svojom "teorijom zavjere" suprotstavlja proglasu vlastodržaca ili pravorijeku stručnjaka. Oboje su manifestacija ekscesa jednakosti. A taj eksces otežava vertikalnim, centraliziranim hijerarhijama da zahvate i segmentiraju mnoštvo kako su to nekad činile. Na kocki je temeljna poslušnost impersonalnom autoritetu, ona koju Althusser (2018) smatra nultom ideološkom lekcijom koju svatko od nas prima procesom subjektivacije u modernoj državi.

Autori se Izvještaja, kao i kasnije kroničari post-istine, pitaju kako spriječiti širenje tog vala jednakosti koji, nekoć preko televizije i obrazovanja, a danas putem društvenih mreža i digitalizacije, prijeti potkopati temelje razvijenog društva. Odgovor je očekivan i u skladu s tradicijom onoga što Rancière (2008) naziva "mržnjom demokracije". Kako bi se spriječila daljnja dezintegracija razvijenih parlamentarnih demokracija potrebno je ponovno "nametanje socijalne discipline" nepokornom mnoštvu razuzdanom na valu demokratizacije (Crozier, 2008: 24). To uključuje, s jedne strane, planirano usporavanje konkretnih demokratskih procesa, a s druge pažljivo "razdvajanje skupina i klasa" kako bi se preokrenulo rasipanje autoriteta i osigurala distanca potrebna upravljačkoj klasi za nesmetano djelovanje (*ibid.*: 45, 47). Pozdravljaju se inovacije u domeni socijalne kontrole, no isto se tako očekuje da demokratski čovjek prihvati *nejednakost* kao preduvjet uspješne vladavine (*ibid.*: 55, 64). Ako reprodukcija društvenog *statusa quo* inherentno zahtijeva podčinjavanje i ako autoritet sam po sebi podrazumijeva nejednaku raspodjelu – bogatstva, privilegija, kompetencija – ravnoteža se može postići samo održavanjem marginalnosti određenosti skupina stanovništva (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 162). Štoviše, Huntington naglašava da marginalnost, daleko od toga da bi bila prepreka konsolidaciji građanskog društva u predstavničkim demokracijama, zapravo omogućuje njegovo nesmetano funkcioniranje. Prag demokratskog sustava prema ekspanziji participacije nije visok koliko se misli, stoga su "apatija i neuključenost" u političke procese određenih dijelova populacije konstitutivni efikasnoj vladavini (Huntington, 1975: 114).

Post-istina i transformacija disciplinarne moći

Rješenja koja nam danas propisuju kroničari post-istine nešto su suptilnija i zaodjevnuta auru političke korektnosti. Izvještaj iz 1975. puno je otvoreniji u socijalnom

³² Ovako Sokrat u osmoj knjizi Platonove *Države* opisuje neumjerenosti demokratskog čovjeka: "I tako mu svaki dan prolazi u tome da ugada strasti koja je tog trenutka naišla: čas se opija uz zvuke frule, a čas pije vodu i mršavi; sad radi gimnastiku, a sad je opet lijen i ne mari ni za šta; katkad izgleda kao da se bavi filozofijom; često vodi državne poslove, skače na govornicu, pa govori i radi ono što mu toga časa pada na pamet; drugi put, opet, zavidi ratnicima i onda se ugleda na njih; zatim mu se dopadnu poslovni ljudi i on se baca na trgovinu. Nikakvog reda i nikakve potrebe nema u njegovom životu: to on smatra slatkim, slobodnim i blaženim životom, i za sve to vrijeme on uživa" (Platon, 2023: 561d).

preziru prema narodnim masama, dok kroničari post-istine svoj prezir vješto skrivaju ispod zabrinutosti za održanjem progresivnosti liberalnog društva. Međutim, ciljaju istu "bolest" i nude istu terapiju. Probleme upravljivosti uzrokovane digitalizacijom društva također žele razriješiti discipliniranjem strasti mnoštva: nadziranjem globalizirane javne sfere, privremenim suspendiranjem prava na slobodu govora kako bi se spriječilo širenje "opasnog govora" u digitalnom prostoru, neutraliziranjem demokratskog ekscesa potaknutog decentralizacijom komunikacijskih tokova, reformiranjem društva individualnosti koje prijete autoritetu stručnjačkog znanja (Kien: 2021: 374; McIntyre, 2018: 157; Cosentino, 2020: 20, 142-143). Fragmentacija koju potiče eksplozija "individualnosti" na društvenim mrežama u kombinaciji s općim skepticizmom prema stručnjacima i upravljačima kojeg potpiruje mutirani postmodernizam, dovodi do toga da se sve ozbiljnije raspravlja o održivosti "rastuće razine individualizma u zapadnim društvima" (Salgado, 2018: 323).

Tek kada smjestimo diskurs post-istine i njegovu optužbu protiv postmodernističkih teorija u ovaj širi kontekst krize upravljivosti demokracija – možemo razumjeti njegovo političko podrijetlo. Jer, zašto baš napasti postmodernizam? Zašto nije bilo dovoljno posvetiti se radikalizmu na društvenim mrežama? Ili jednostavno ostati kod analize populizma? Zašto je bilo tako važno pitati se je li Trump čitao Derridu ili Foucaulta? Tražiti kauzalnosti u teško prohodnim i danas već prašnjavim teorijskim tekstovima? Odgovor smo na neki način već dali. Postmodernističko naslijeđe ovdje igra ulogu katalizatora *opće krize autoriteta* koja dotiče samu jezgru moderne države – ideologiju superiornosti/inferiornosti na kojoj počiva razdvajanje između onih koji vladaju i onih kojima se vlada (Barclay, 2020: 101). Relativizam ili perspektivizam kojeg kroničari post-istine napadaju kada na optuženičkoj klupi redaju postmodernistička lica – zapravo je začahureni egalitarizam, skriven u metodologijama interpretativnog pluralizma, epistemološkog anarhizma ili socijalnog konstruktivizma. A time se približavamo samom središtu diskursa o post-istini. I tamo vidimo, ne toliko da demokracija inherentno ovisi o istini, što je teza koju guraju kroničari post-istine, koliko da joj je sistemski potrebna *neegalitarna distribucija znanja i kompetencija da bi u svojem predstavničkom obliku zadržala ideološku premoć*. Štoviše, ono što spomenuti autori nazivaju *istinom* tek je ime za poredak poštivanja hijerarhija proizašlih iz ograničenog pristupa dominantnim konfiguracijama znanja u modernom društvu. Radi se o moći tehnokratskog kadra, na osi *organizacije* naspram *tržišta i države* (Bidet, 2016: 20-24), kao oslonca predstavničkoj demokraciji kad god zakaže njena formalno-legitimacijska procedura, kako bi se pozivanjem na izvanjsko načelo ekspertize izbavila iz naručja neumjerenih zahtjeva mnoštva.

Demokracija koju zabrinuti stručnjaci, proglašavajući da smo ušli u epohu post-istine, žele zaštititi, tehnokratska je tvorba sumnjičava prema strastima mnoštva i neprijateljska prema pluralizmu perspektiva. To je u pravom smislu riječi *post-demokracija*, kako ju definira Colin Crouch (2018). "Elitistički model"³³ koji u narodnim masama vidi samo glasačku mašineriju čija je svrha upravljačima pribaviti legitimitet, dok proces donošenja odluka ostaje privilegijom šačice kompetentnih pripadnika elite: poslovne, znanstvene, političke (Crouch, 2018: 9; Kursar i Vučkojević, 2013: 28-31). U tom je okruženju masama namijenjena apatična uloga i ne gleda se blagonaklono na njihovu opoziciju društvenim autoritetima. Ukoliko dođe do problema u proceduralnoj izvjesnosti demokratskog poretka, krivca se intuitivno traži u eksternim varijablama, najčešće masovnim medijima, populiz-

³³ Ili kako ga opisuje Rancière: "oligarhijski savez bogatstva i znanosti" (2008: 95).

mu, teoretičarima zavjera ili tvrdoglavosti običnog čovjeka koji odbija prihvatiti "prirodne zakone" tržišta i napretka (Crouch, 2018: 12). Strukturne manjkavosti samog predstavničkog modela demokracije, velikim dijelom podređenog logici globalnog kapitalističkog tržišta, rijetko se propituje. Baš tu, izgleda, najjasnije se dodiruju krize 1975. i 2016. Nije stoga neobično da stručnjaci nadležni za pitanja post-istine, kao i autori Izvještaja, zazivaju ("aristokratski") argument star koliko i sama politička filozofija: da bi se zapadne demokracije "popravile", potrebna je svježa demarkacija između manjine koja posjeduje potrebna znanja za upravljanje i odlučivanje (filozof-kralj, moderni političar, stručnjak, menadžer, konzultant) i narodnih masa kojima ostaje bespogovorno slijediti njihove naputke. Jedino potvrđujući tu "prirodnu" nejednakost u svakoj novoj generaciji, moći će se osigurati nadzor nad prijetjećim viškom demokracije i spriječiti regresija discipliniranog naroda u iracionalno mnoštvo.

Tu najjasnije vidimo zašto se baš postmoderne ideje smatraju remetilačkim faktorom u diskursu post-istine. Epistemološki pluralizam, semantička fleksibilnost ili metodološki anarhizam postaju političko-ideološka oružja ukoliko njima zamahuju protuestablišmentske skupine koje ne prihvaćaju temeljna pravila "elitističkog modela" demokracije ili imperativ globalnog kapitalističkog tržišta. Baš kao i u varijaciji poznatog Milgramovog eksperimenta,³⁴ samo postojanje pluralističke situacije oslabljuje zahtjev za poslušnošću, a to je ono što za navedene autore, kada se ostvaruje na razini kulturološkog idioma ili masovnog pokreta, stvara plodno tlo za krizu upravljivosti. A ako se vlast političke države najefikasnije reproducira segmentirajući mnoštvo unutar zatvorenih institucionalnih prostora, gdje se najtrajnije utiskuju "normalne" subjektivnosti na temelju strahopoštovanja prema nosiocima diskursa "istinitosti" – sve to postaje ugroženo s dolaskom post-istine. U cijeloj svojoj širini, diskurs post-istine je osuda onih društvenih skupina koje su s razvojem novih informacijskih tehnologija okrenule leđa kvalificiranim pripovjedačima istine. To međutim nije ništa novo, niti nam kroničari post-istine opisuju neki novi prijelom, a što nam demonstrira i ponovno čitanje Izvještaja iz 1975.

Radi se o zakašnjoj reakciji. Pojam post-istine stiže kada su se već odigrali značajni pomaci u strukturi moći u (kasno)modernim društvima. S Trumpom i Brexitom on bilježi tek udaljene simptome – zamjenjujući ih za uzroke. No, već je duže vrijeme poznato da zatvorene institucije disciplinarnog društva (tvornica, škola, zatvor, bolnica, socijalna služba), čiji su upravljači nalazili uporište u prestižu znanja/istine, gube učinkovitost i da stare podjele rada i subjektivnosti više ne proizvode održive modele pokornosti (Deleuze, 1992; Hardt i Negri, 2003; Han, 2020; Fraser, 2003).³⁵ Procesi disperzije modernih institucionalnih arhitektura moći – u kojima su važila pravila strogog rukovoditelja, znanstveno obrazovanog menadžera ili nadglednika normalnosti, nerijetko stroža i od samog zakona³⁶ – čine zastarje-

³⁴ "U eksperimentu 15, kada su dva eksperimentatora izdavala proturječne naredbe s komandnog stola, svako je djelovanje bilo blokirano, jer se viši autoritet nije jasno razaznavao, pa posljedno tome nije bilo načina da se odredi kojim pravcem treba da se ide ... Da bi bilo djelotvorno, strujno kolo autoriteta mora biti oslobođeno takvih kratkih spojeva" (Milgram, 1990: 110).

³⁵ Hardt i Negri (2003) to artikuliraju kao prijelaz od modernog društva discipline prema post-modernom društvu nadzora; za Deleuzea (1992) to znači ulazak u otvoreno modularno društvo kontrole; a za Hana (2020) pak postdisciplinarno društvo uspjeha i "neuralnog nasilja".

³⁶ Disciplinska matrica upravljanja, omogućena na osovini znanje-moć (Foucault, 1994; Bidet, 2016), traži utemeljenje u zakonu, ali u svojoj primjeni nerijetko mora biti stroža od njega. Revni nadglednik i učeni rukovoditelj sankcioniraju i onda kada zakon nije prekršen i sredstvima koje zakon ni ne predviđa i čiju je primjenu teško dokazivati. Međutim, isto tako, ta

lima tehnologije dominacije temeljene na disciplini, odnosno osovini znanje/istina-moć (Han, 2020:19-22; Hardt i Negri, 2003: 32-34). Pojam post-istine nije ništa drugo nego odgovor kompetentnih elita čije se upravljačke privilegije muče s legitimacijom na temelju polaganja prava na istinitost. On je zakašnjeli krik ostataka tog disciplinarnog društva kakvog su nam svojedobno opisivali Foucault (1994) i Weber (2013), a čije tehnike vladanja počinju djelovati anakrono (Han, 2020: 19-22). Institucije u kojima je vladao disciplinarni poredak sve su više periferne u odnosu na širenje deterritorijalizirane i "virtualne" post-disciplinarne moći, kojoj su sve manje potrebni čvrsti institucionalni aranžmani u reprodukciji digitalnog, algoritamskog društva. Nostalgija za disciplinarnim društvom stoga čini konceptualni temelj diskursa post-istine.

Teško je ustvrditi znači li to da sada živimo u više ili manje slobodnijem društvu, ali "istina" kao suputnica modernih oblika moći polako gubi privilegirani položaj, svoju brižljivo čuvanu moć zapovijedanja. Za stručnjake nadležne za post-istinu to dovodi do viška demokracije i produbljivanja krize upravljivosti. Međutim, možemo li zamisliti da to predstavlja priliku za ekspanziju procesa demokratizacije? Završimo ovaj dio s navodom koji otvara raspravu za neko novo istraživanje: "Post-istinito nepoštivanje uspostavljenog autoriteta u konačnici je kompenzirano njegovom konceptualnom otvorenošću prema prethodno ignoriranim ljudima i njihovim idejama. Potiče ih se da dođu do izražaja i dokažu se na ovom proširenom terenu igre. U tom pogledu stanje post-istine označava trijumf demokracije nad elitizmom, premda onaj koji potencijalno naginje ravnotežu prema 'kaosu' nad 'redom'" (Fuller, 2018: 181).

Zaključak

Diskurs post-istine, koji upire prstom u postmoderniste kao jedne od krivaca za današnje stanje, tek je novo pomodno ime za ponavljajući narativ o krizi upravljivosti demokracija. Nadam se da sam to uspio pokazati rekonstekstualizirajući argumentaciju Izvještaja iz 1975. godine u okolnostima krize post-istine 2016., naime da je riječ o narativu korelativnom konjunkturama ekscesa demokracije. I Izvještaj i diskurs post-istine, unatoč kontekstualnim razlikama, dijele nekoliko suštinskih principa, a što daje za pravo da ih se obuhvati ovom intervencijom. 1) Oboje smatraju da demokracija upada u krizu ne zbog manjka demokracije nego zbog viška demokracije; 2) uzroke krize traže u procesima demokratizacije koji bujaju van uhdanih predstavničkih procedura i elitističko-stručnjačkih krugova; 3) zazivaju povratak logike disciplinarne moći kako bi se spriječilo širenje krize a mnoštvo dovelo u red; 4) uporno odbijaju zahvatiti okvir utjecaja globalnog kapitalističkog tržišta kao istovremeno unutarnjeg i vanjskog katalizatora krize.

Iz toga slijedi da post-istinito stanje najviše ugrožava one pripadnike društvene elite koji "ovlast za vladanje" izvlače iz pristupa "učenjačkim kompetencijama" i blizini institucionalnog okvira distribucije obrazovnih certifikata i istraživačkih resursa (Rancière, 2008: 85; Fuller, 2018: 61; ali i Illich, 1980). Međutim, *istina* koju brane gore navedeni stručnjaci nema baš jasan sadržaj, riječ je nekoj zamišljenoj empirijskoj izvjesnosti, a jedino što je zajedničko njihovim koncepcijama jest da je u javnom prostoru izgovaraju kvalificirane osobe. Međutim, demokracija oduvijek

je moć često onemogućena u svojoj učinkovitosti upravo supostojanjem drugih oblika moći, posebice pravno-političkog oblika zaštite koji disciplinu (kao izvansudsku tehniku moći) katkada tumači kao prekoračenje i zlouporabu ovlasti.

ima ambivalentan odnos s takvim tipom očevidne "empirijske" istine: u konačnici ostaje neodgovoreno pitanje tko će presuditi između suprotstavljenih tumačenja koja će neminovno iskrsnuti. Radi se o temeljnom problemu nesuglasnosti, kako ga definira Rancière, a za kojeg u modernom društvu i dalje nema trajnog rješenja: "Nesuglasnost ne označava sukob između onog tko kaže bijelo i onoga tko kaže crno. Ona je sukob između onoga tko kaže bijelo i onoga tko kaže bijelo, ali ne misli na istu stvar ili ne shvaća što drugi kaže o istoj stvari kada govori o bijelosti" (Rancière, 2015). Objektivnost se tada može uspostaviti samo ukoliko neka "treća strana" presudi u njihovom sporu, primjenjujući univerzalno valjani princip rasuđivanja neutralan spram partikularnog sukoba i pozivajući se na "objektivno stanje stvari" čija očiglednost njima izmiče (Laclau, 2008: 89).

Ta treća, nepristrana strana u modernom je društvu trebala biti *znanost*, odnosno eksperti kojima je tradicija prosvjetiteljstva povjerila privilegiju i zadaću da presuđuju o stvarima koje se, zbog svoje kompleksnosti ili važnosti, ne smije ostaviti na izbor demokratskom puku. Jesu li u tome uspjeli? Nemoguće je dati taj odgovor u okvirima ovog rada, čak niti adekvatno postaviti pitanje u svoj njegovoj širini. Međutim, vidimo da bitka i dalje traje – kriza modernosti i dalje progoni čovjeka demokracije. Paradoks je i dalje aktivan: demokracija treba kvalificiranu istinu, no s druge je strane uvijek u opasnosti da u njeno ime utemelji autoritativnu moć isključenu iz procesa demokratskog odlučivanja. Prijetnja stvaranja epistemološkog monopola predstavlja jednaki, ako ne i veći problem od nekontrolabilnih procesa demokratizacije koji prisiljavaju vladajuće elite na mrske kompromise – a te su nijanse nevidljive gore citiranim stručnjacima. Post-istina postavlja i pogrešna pitanja i sugerira pogrešne zastarjele odgovore na krizu puno stariju od nje same. Problem se neće riješiti ni ponovno otkrivenim žarom za discipliniranjem mnoštva ni intenzivnim nadzorom globalne digitalne javne sfere kako bi se povratilo povjerenje u hijerarhijski organizirani tip znanja. Ponuđeni recept za spas demokracije duboko je nedemokratski – treba suzbiti procese demokratizacije kako bi se bolje upravljalo demokracijama; treba ponovno vratiti prestiž autoritetima i nametanjem socijalne discipline ograničiti pristup privilegiranim područjima znanja i digitalnim komunikacijskim tokovima. To su temeljni zaključci diskursa post-istine kada ga se smjesti u širi kontekst krize upravljivosti demokracija i kada ga se natjera da se suoči s vlastitim proturječnostima.³⁷

³⁷ To također znači da diskurs post-istine ostaje slijep na krize uzrokovane manjkom demokracije.

Literatura

- Althusser, L. (2018). *Ideologija i ideološki aparati države*. Zagreb: Arkzin.
- d'Ancona, M. (2017). *Post-Truth. The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury.
- Barclay, H. (2020). *Država*. Zagreb: DAF.
- Bidet, J. (2016). *Foucault with Marx*. London: Zed Books.
- Blanuša, N. (2024). Teorija zavjera. U: K. Bovan, D. Širinić, i V. Raos (ur.), *Hrvatski birači – 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* (str. 173-199). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Brahms, Y. (2020). Philosophy of Post-Truth. *Institute for National Security Studies*. <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2019/09/Philosophy-of-Post-Truth.pdf>
- Burić I., i Štulohfer, A. (2020). *Egalitarni sindrom. Sučeljenost kulture i društvenog razvoja?*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Chamayou, G. (2021). *The Ungovernable Society: A Genealogy of Authoritarian Liberalism*. Cambridge: Polity.
- Cosentino, G. (2020). *Social Media and the Post-Truth World Order*. Palgrave Macmillan.
- Craik, P. B. (2019). The Weaponization of Postmodernism: Russia's New War with Europe. *LEQS Paper*, 146. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3431207>
- Crouch, C. (2018). *Postdemokratija*. Beograd: Karpos.
- Crozier M., Huntington S. P., i Watanuki, J. (1975). *The Crisis Of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission (Introduction and Conclusion)*. New York: New York University Press.
- Crozier, M. (1975). Western Europe. U: M. Crozier, S.P. Huntington, i J. Watanuki, *The Crisis of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission (Introduction and Conclusion)* (str. 11-58). New York: New York University Press.
- Cvrtila, L. (2019). Diskurs "post-istine": gdje je nestala istina u politici? *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 9(2), 65-98. <https://doi.org/10.20901/pp.9.2.03>
- Cvrtila, L. (2021). Post-istina između politike i teorije. *Analiza Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 18(1), 393-406.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. *October*, 59, 3-7. <http://www.jstor.org/stable/778828>
- Dell'Utri, M. (2020). Consequences of Postmodernism. U: E. Dobbins, M. Piga, i L. Manca (ur.), *Environment, Social Justice, and the Media in the Age of the Anthropocene* (str. 215-228). Lanham: Lexington.
- Derrida, J. (1976). *O gramatologiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Dolenec, D. (2014). Preispitivanje "egalitarnog sindroma" Josipa Županova. *Politička misao: časopis za politologiju*, 51(4), 41-64.
- Enroth, H. (2023). Crisis of Authority: The Truth of Post-Truth. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 36, 179-195. <https://doi.org/10.1007/s10767-021-09415-6>

- Feyerabend, P. (1987). *Protiv metode. Skica jedne anarhističke teorije spoznaje*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Flatscher, M., i Seitz, S. (2020). Latour, Foucault, and Post-Truth: The Role and Function of Critique in the Era of the Truth Crisis. *Le foucauldien*, 6(1), 1-23. <https://doi.org/10.16995/lefou.83>
- Forbes Breaking News* (2022). Ted Cruz Questions Witness On Gender Affirmation Surgery For Minors, <https://www.youtube.com/watch?v=7Y2NqBRUjko>
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Foucault, M. (2013). *Povijest seksualnosti I: Volja za znanjem*. Zagreb: Domino.
- Fraser, N. (2003). From Discipline to Flexibilization? Rereading Foucault in the Shadow of Globalization. *Constellations*, 10(2), 160-171.
- Friedman, J. (2023). Post-Truth and the Epistemological Crisis. *Critical Review*, 35(1-2), 1-21. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08913811.2023.2221502>
- Fuller, S. (2018). *Post-Truth. Knowledge as a Power Game*. London i New York: Anthem.
- Goffman, E. (2011). *Azili. Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno oboleme i drugih utočenika*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hacking, I. (2004). Between Michel Foucault and Erving Goffman: between discourse in the abstract and face-to-face interaction. *Economy & Society*, 33(3), 277-302.
- Han, B.-C. (2017). *In the Swarm: Digital Prospects*. MIT Press.
- Han, B.-C. (2020). *Društvo umora*. Zagreb: Mizantrop.
- Hardt, M., i Negri, A. (2003). *Imperij*. Zagreb: Arkzin.
- Hardt, M., i Negri, A. (2009). *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Harsin, J. (2015). Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies. *Communication, Culture and Critique*, 8(2), 327-333. <https://doi.org/10.1111/cccr.12097>
- Harsin, J. (2018). Post-Truth and Critical Communication Studies. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Horsthemke, K. (2017). '#FactsMustFall'? – education in a post-truth, posttruthful world. *Ethics and Education*, 12(3), 273-288. <https://doi.org/10.1080/17449642.2017.1343620>
- Huntington, S. (1975). Chapter III: The United States. U: *The Crisis Of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission* (Introduction and Conclusion). New York: New York University Press.
- Hussain, A. (2019). Theorising Post-Truth: A Postmodern Phenomenon. *Journal of Comparative Literature and Aesthetics*, 42(1), 150-162.
- Hyvönen, A.-E. (2018). Careless Speech: Conceptualizing Post-Truth Politics. *New Perspectives*, 26(3), 31-55. <https://doi.org/10.1177/2336825X1802600303>
- Illich, I. (1980). *Dole škole*. Beograd: BIGZ.
- Illing, S. (2019). The post-truth prophets. *Vox*, 16. studenog. <https://www.vox.com/features/2019/11/11/18273141/postmodernism-donald-trump-lyotard-baudrillard>

- Kakutani, M. (2018). *The Death of Truth: Notes on Falsehood in the Age of Trump*. Tim Duggan Books.
- Kalpokas, I. (2019). *A Political Theory of Post-Truth*. London i New York: Palgrave Macmillan.
- Kelsen, H. (2012). *Obrana demokracije*. Zagreb: Naklada Breza,
- Kien, G. (2021). Postmodernism Trumps All: The World Without Facts. *Qualitative Inquiry*, 27(3-4), 374-380. <https://doi.org/10.1177/1077800420918892>
- Krasni, J. (2020). How to hijack a discourse? Reflections on the concepts of post-truth and fake news. *Humanities and Social Sciences Communications*, 7(1), čl. br. 32. <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0527-z>
- Krstić, P. (2022). Skrivena povijest post-istine. *Filozofska istraživanja*, 42(4), 803-819.
- Kuhn, T. S. (2013). *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Kurelić, Z. (2002). *Liberalizam sa skeptičnim licem. Nesumjerljivost kao politički pojam*. Zagreb: Barbat.
- Kursar T., i Vukojević, I. (2013). Varijante postdemokracije. *Političke perspektive*, 3(1), 23-38.
- Laclau, E. (2008). The Defender of Eventuality: An Interview by Athena Avgitidou and Eleni Koukou. *Intellectum*, (5), 85-95.
- Latour, B. (2004). Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 30(2), 225-248.
- Lévi-Strauss, C. (1989). *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.
- Lichtenberg, J. (2021). Lies, Bullshit, False Beliefs, Ignorance, Skepticism: Some Epistemic Fallout of Our Political Time. *Political Epistemology*, 1, 13-21.
- Lytard, J. F. (2005). *Postmoderno stanje. Izvještaj o znanju*. Zagreb: Ibis-grafika.
- McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Milgram, S. (1990). *Poslušnost autoritetu*. Beograd: Nolit.
- Mounk, Y. (2023). *The Identity Trap*. New York. Penguin Press.
- Neiman, S. (2023). *Left Is Not Woke*. Cambridge: Polity.
- Newman, S. (2022). Post-Truth and the Controversy over Postmodernism. Or, was Trump Reading Foucault? *Continental Thought and Theory. A Journal of Intellectual Freedom*, 3(4), 54-72. <http://dx.doi.org/10.26021/13018>
- Newman, S. (2023). Post-Truth, Postmodernism and the Public Sphere. U: M. Conrad, G. Hálfdanarson, A. Michailidou, C. Galpin i N. Pyrhönen (ur.), *Europe in the Age of Post-Truth Politics Populism, Disinformation and the Public Sphere* (str. 13-30). Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-13694-8_2
- Oxford Dictionaries* (2016). Word of the Year 2016. <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>
- Petković, K. (2013). *Država i zločin. Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990-2012*. Zagreb: Disput.
- Platon (2023). *Država*. Beograd: Kozmos.
- Ranciére, J. (2008). *Mržnja demokracije*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Ranciére, J. (2015). *Nesuglasnost: politika i filozofija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Rosenfeld, S. (2018). *Democracy and Truth: A Short History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Salgado, S. (2018). Online media impact on politics. Views on posttruth politics and postpostmodernism. *International Journal of Media & Cultural Politics* 14(3), 317-331. https://doi.org/10.1386/MACP.14.3.317_1
- Saussure, F. (1989). *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: Artresor.
- Sokal A., i Bricmont J. (1999). *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. London: Picador.
- Štulhofer, A., i Burić, I. (2015). Je li egalitarni sindrom samo teorijska fantazija? Empirijski hommage Josipu Županovu. *Politička misao : časopis za politologiju*, 52(3), 7-31.
- Varoufakis, Y. (2023). *Technofeudalism: What Killed Capitalism*. New York. Melville House.
- Vries, J. (2017). Bruno Latour, a veteran of the 'science wars,' has a new mission. *Science*, 10. rujna. <https://www.science.org/content/article/bruno-latour-veteran-science-wars-has-new-mission>
- Weber, M. (2013). *Vlast i politika*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Wight, C. (2018). Post-Truth, Postmodernism and Alternative Facts. *New Perspectives*, 26(3), 17-30. <https://doi.org/10.1177/2336825X1802600302>
- Williams, C. (2017). Has Trump Stolen Philosophy's Critical Tools? *The New York Times*, 17. travnja. https://www.nytimes.com/2017/04/17/opinion/has-trump-stolen-philosophys-critical-tools.html?_r=0
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books.

The Legacy of Postmodernism in the Era of Post-truth: A New Version of the Crisis of Governability of Democracies

Abstract In the paper, the author examines the thesis that postmodern theories contributed to the onset of the post-truth era. The critique is carried out by situating the discourse of post-truth within a broader and older contextual framework of the narrative about the crisis of governability of democracies. The reference point for this contextual expansion is a report written for the Trilateral Commission in 1975 entitled *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies* (Crozier, Huntington, and Watanuki). The paper highlights the similarities of the language and conceptual relations between the two narratives about the crisis. The discourse of post-truth is then rearticulated as a recurring narrative of the general crisis of governability caused by the "excess of democracy". It is also interpreted as a belated reaction to the transformation of the type of power in modern society, based on the authority of knowledge/truth, which is now claimed to be in crisis, partly due to the burden of the postmodern legacy. The discourse about entering the post-truth era is, ultimately, understood as a kind of nostalgia for a hierarchical, centralized model of knowledge/truth distribution.

Keywords post-truth, postmodernism, democracy, disciplinary power, crisis

Kako citirati članak / How to cite this article:

Jerbić, V. (2024). Naslijeđe postmodernizma u eri post-istine: nova inačica krize upravljivosti demokracija.. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 221-246. <https://doi.org/10.20901/an.21.07>

***POVIJEST POLITIČKIH
IDEJA: ROUSSEAU I SMITH
O POLITIČKOME***

***HISTORY OF POLITICAL
IDEAS: ROUSSEAU AND
SMITH ON THE POLITICAL***

ROUSSEAUOVA SKRIVENA TEORIJA SUKOBA

Damjan Stanić

<https://orcid.org/0000-0002-2017-0707>

Doktorski studij Filozofija i suvremenost
Filozofski fakultet
Sveučilište u Rijeci
E-mail: damjan.stanic@uniri.hr

<https://doi.org/10.20901/an.21.05>
Izvorni znanstveni rad
Zaprimljeno: 8. 8. 2024.
Prihvaćeno: 23. 10. 2024.

Sažetak U radu se tematizira pojam sukoba u političkoj teoriji Jean-Jacques Rousseaua. Premda sukob nije središnji pojam Rousseauovog opusa, u radu se brani teza da Rousseau razrađuje teoriju sukoba koja ostaje skrivena iza različitih retoričkih manevara i ostalih dijelova njegove političke misli kojima su Rousseauovi interpreti kroz povijest davali daleko veći značaj. I dok uvriježene interpretacije Rousseaua svrstavaju u tabor snažnih protivnika sukoba, ovaj rad pokušava dokazati da unutar Rousseauove političke teorije prostor za sukob postoji i da je sam sukob, nerijetko, pozitivno vrednovan. Nadalje, rad nastoji razlikovati manifestacije sukoba ovisno o kreposnosti političkog poretka, dovodeći u pitanje sukobe unutar modernih trgovinskih društava. Moderna trgovinska društva osuđena su na sukobe koji ne generiraju slobodu, niti su usmjereni ka općem dobru, već isključivo ostvarivanju materijalnih bogatstava, što dovodi do snažnih ekonomskih nejednakosti, uvelike utječući na Rousseauov vrijednosni sud o sukobu. U radu se nastoji interpretirati Rousseauov pogled na moderna trgovinska društva i poziciju sukoba u njima, stavljajući Rousseauov osobni eskapizam u vezu s njegovim teorijskim okvirom i vrijednosnim pozicijama.

Ključne riječi Jean-Jacques Rousseau, sukob, sloboda, ekonomska jednakost, moderno trgovinsko društvo

Uvod

Republikanska ortodoksija nalaže da je sukob unutar republika ne samo nepoželjan, već i duboko štetan fenomen. Građani republike moraju biti ujedinjeni u svojem patriotizmu i ljubavi prema općem dobru zajednice čiji su neizostavan dio, a sukob je premješten izvan granica teritorija. U tradiciji republikanske misli, sukob je rezerviran isključivo za suprotstavljanje onima s osvajačkim pretenzijama na teritorij te republike. Ujedinjeni građani napadnute republike hrabro brane svoju domovinu i republički ideal u sukobu s ekspanzionističkim silama, a upravo zbog te ujedinjenosti njihovi im protivnici, nerijetko brojniji, moćniji i puno bogatiji, u načelu, ne uspijevaju nauditi. Ujedinjena republika jamac je slobode od vanjskog ugnjetavanja

¹ Ovaj rad je nastao na temeljima diplomskog rada obranjenog na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu 2023. godine pod naslovom *Rousseau i Machiavelli: uloga sukoba u republikanskoj političkoj teoriji*. Spomenuti diplomski rad napisan je pod mentorstvom Domagoja Vujeve i komentorstvom Luke Ribarevića.

te garancija mira i stabilnosti političkog poretka – poretka koji jedini, putem svojih političkih i pravnih institucija, ozbiljuje slobodu kao vrhovnu republikansku vrijednost.

Jean-Jacques Rousseau neupitno pripada kategoriji republikanskih mislilaca. Ukoliko se rukovodimo time, tada bismo trebali *a priori* zaključiti da je Rousseau negativno vrednovao sukob među građanima republike, zastupajući pozicije mira, jedinstva, sloge i ujedinjenosti u slobodi uz prihvaćanje sukoba kao obrambenog momenta u herojskim nastojanjima vrljih građana da očuvaju svoju republiku i vlastitu slobodu pred hordama osvajača. Ipak, teško se oteći dojmu da su takve interpretacije manjkave u svojim krajnjim dosezima i nedovoljno ambiciozne u osnovnim postulatima. One, naime, zanemaruju to da Rousseau ni na koji način ne može biti okarakteriziran kao ortodokсни mislilac. Ukoliko je Ženevljanin republikanski mislilac, ali istovremeno neortodokсни politički teoretičar, kako on gleda na uvodno spomenutu republikansku ortodoksiju? Prihvaća li ju, budući da je, u konačnici, ipak primarno republikanac? Ili ju odbija, dokazujući pritom svima da mu je neortodoksnost mišljenja prvotna nakana?

Drugim riječima, kakav je Rousseauov stav prema sukobu? Može li se on izvoditi isključivo iz nekoliko dijelova *Društvenog ugovora* u kojima se čini da Rousseau s gnušanjem odbija svaku mogućnost sukoba među građanima unutar republika? Takvoj je interpretaciji teško prigovoriti. Ukoliko je *Društveni ugovor* najznačajniji Rousseauov tekst preskriptivne forme, tada bi se trebalo moći zaključiti da je Rousseau protivnik sukoba i zagovornik republičke sloge. Ipak, Rousseau je sam smatrao kako, usprkos nebrojnim kontradikcijama koje mnogi interpreti pronalaze analizirajući njegova djela, svi njegovi tekstovi pripadaju jedinstvenom sustavu i da ih je nemoguće razmatrati zasebno (Melzer, 1983: 294). U tom slučaju *Društveni ugovor* nije moguće promatrati neovisno o *Drugoj raspravi*² koju je, pak, potrebno razmatrati u tandemu s *Raspravom o političkoj ekonomiji* čiji smisao ostaje nedorečen bez upotrijebljenja *Ratnim stanjem*. Iz toga proizlazi da, *per se*, teze iz *Društvenog ugovora* nisu dovoljne.

Glavna intencija ovog rada je, stoga, neortodoksnom, pretežno tekstualnom interpretacijom nastojati pokazati kako Rousseau ne otklanja prostor sukoba u svojim političkim projektima i da općenita volja, onako kako je Rousseau koncipira, nije nespojiva s dinamikom suprotstavljenih težnji koje postoje u republici, a koje su utjelovljene u samim građanima.³ U nastojanju da se tu tezu potvrdi kredibilnom interpretacijom Rousseauovih značajnih djela, u radu se mjestimice poseže za teorijom sukoba Niccolò Machiavellija koju se prikazuje kao konceptualni oslonac Rousseauove teorije sukoba koja, kao sustavno izvedena cjelina, ne postoji u Rousseauovim djelima. Primjenjujući tzv. štrausovsko čitanje⁴ Rousseauovih tekstova,

² U radu se koriste uvriježeni, nerijetko skraćeni, nazivi Rousseauovih i Machiavellijevih djela pa se tako, recimo, *Raspravu o podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima* naziva *Druga rasprava*, a unutar citatnica se koriste kratice naziva djela umjesto uobičajenih prezimena autora. *Kratice korištenih djela* dostupne su na kraju rada, a korištena izdanja navedena su u uobičajenom popisu literature. Prijevodi djela s francuskog i talijanskog su autorovi.

³ Niti u jednom dijelu rada ne nastoji se tvrditi da je Rousseau osobno bio zagovornik sukoba, već da je teorijski prepoznao potencijal prostora za unutarrepublički sukob.

⁴ Leo Strauss je u svojem tekstu *Progoni i umijeće pisanja* ustanovio da filozofi, u strahu od progona, vlastite heterodokсне (čak i heretične) pozicije vješto sakrivaju tehnikama pisanja između redaka, činjenjem svjesnih omaški i sakrivanjem iza vela pukog glasnika tuđih pozicija (Strauss, 2003: 12-14, 23-25; Ribarević, 2016: 8-12). Može se tvrditi da su kod Rousseaua neke stvari ostale nedorečene ne zato što je strahovao od progona pa je vješto prikriivao svoje

rad pokušava pronaći skriveni smisao u neizrečenim tvrdnjama oslanjajući se na cjelinu Rousseauovog teorijskog sustava. Namjera rada je proširiti akademsku diskusiju o ovoj temi nudeći alternativnu interpretaciju koju se ne pokušava uspostaviti kao konačnu.

Koncepcija sukoba koja se koristi u ovom radu je generička te uključuje najobičnija razmimoilaženja u mišljenjima, suprotstavljene (privatne) interese, ali i građanske kavege koje završavaju krvlju. Širok teorijski okvir omogućuje interpretativni "ples" između naoko različitih i suprotstavljenih pozicija unutar Rousseauovog opusa, ali nam također daje mogućnost usporedbe Rousseauove teorije sukoba s onom njegova teorijskog uzora, Machiavellija, za čije razumijevanje je ključna generička koncepcija sukoba. Nadalje, široko definiran pojam sukoba daje nam priliku uvidjeti različite slojeve i vidove sukoba koje Rousseau prepoznaje. Rousseau, premda uglavnom izbjegava sam pojam, zapravo, radi vrlo detaljno stupnjevanje sukoba unutar društva. Iz spomenutih razloga, način na koji se u radu definira temeljni pojam, nije nimalo neutralan s obzirom na glavne odrednice Rousseauove teorije koje se nastoje interpretirati.

Iako Rousseau formalno nikad ne izvodi teoriju sukoba, ona je prisutna u njegovim djelima. Njegovo je shvaćanje sukoba moguće podijeliti na tri razine. Na prvoj razini, ponajviše u *Drugoj raspravi* i *Ogledu o podrijetlu jezika*, on iznosi svojevrsnu genezu sukoba i pokazuje nam kako je sukob inherentan društvenosti. Zatim se na drugoj razini, prisutnoj pogotovo u *Ratnom stanju* i *Raspravi o političkoj ekonomiji*, pita može li se sukob kao takav prevladati i ostaviti po strani, dok se na trećoj razini postavlja odlučujuće pitanje: ima li prostora za sukob u političkoj zajednici? To je pitanje, u bitnome, skriveni sukob *Društvenog ugovora*, ali i njegovih političkih projekata za Korziku i Poljsku. Odgovor na to pitanje on ne daje izravno, već je potrebno interpretacijom njegovih tekstova i ključnih pojmova njegove političke teorije doći do plauzibilnog zaključka.

Također, Rousseauovu teoriju sukoba nije moguće promatrati zasebno od njegovog zagovora ekonomske jednakosti i kritike akumulacije bogatstva u rukama otprije bogatih jer se u tom dijelu njegova opusa najbolje iščitava pogled na ishod sukoba u modernim trgovačkim društvima. Postoje, naravno, i relativno velike zapreke tezi koja bi išla u smjeru Rousseauova prihvaćanja sukoba. Kao najveća zapreka djeluju Rousseauova teorija suverenosti i njegovo koncipiranje općenite volje. Potrebno je, sukladno tome, analizirati njegovo poimanje općenite volje i nastojati pronaći interpretativnu nišu koja bi omogućila otvaranje diskusije o Rousseauovom eventualnom neodbijanju sukoba, ako već postoji načelni konsenzus da je pozitivna valorizacija sukoba potpuno nespojiva s ostatkom Rousseauove političke teorije. Rousseauova kritika modernosti, napretka i korumpiranosti civiliziranog svijeta je, u konačnici, ona koja daje podstrek u traženju njegova stava o sukobu.

Kada i kako nastaje sukob?

Čovjek izvorno nije živio zajedno s drugim ljudima. Dapače, divljak, kako Rousseau nimalo pogrdno naziva čovjeka prirodnog stanja, nije imao potrebu za drugim ljudima. Živio je sam i sve što mu je trebalo mogao je pribaviti bez upliva drugih. Preživljavao je živeći u prirodi i s prirodom, a zahvaljujući nagonu i urođenim spo-

teze, nego zato što niti sam nije bio siguran što zaključiti. Iz cjeline Rousseauova djela primjetan je unutarnji sukob o pojedinim teorijskim pitanjima koja je razmatrao. Rousseau se iz tih čvorova izvlačio nevjerojatnim stilom kojim bi često prikrio sadržajne nedorečenosti.

sobnostima mogao se othrvati neposrednim izvanjskim prijetnjama i zadovoljiti sve svoje primarne potrebe (DR, I: 132-136, II: 155-156). Ipak, divljak je ubrzo osvijestio da mu vlastito tijelo nije dovoljno, već da mu je potreban alat i neko oruđe kako bi mogao, u potrazi za više hrane, uloviti veće životinje negoli je dotad činio isključivo rukama. Nakon što je uspio izraditi taj alat uslijedilo je neminovno. Budući da divljak nije imao nikakve potrebe sretati druge pripadnike svoje vrste (izuzev vlastite ženke) jer je, prethodno, svaku potrebu mogao zadovoljiti samostalno i u neposrednoj blizini svojega staništa, susreti u lovu nužno su bili prvi pravi susreti među divljacima. I upravo su ti prvi susreti determinirali razvoj društva, najprije u njegovoj vrlo rudimentarnoj inačici (DR, II: 155-156).

Uvidio je divljak da postoji nešto kod drugog divljaka što ga je, ne htijući, podsjećalo na njega samoga. "Neprekidan odnos između raznih stvari i čovjeka, kao i među ljudima, neminovno je doveo ljudski duh do saznanja o izvjesnim odnosima koje iskazujemo riječima: veliki, mali, jak, slab, brz, spor, strašljiv, smion" (DR, II: 156). I upravo su te prve usporedbe nagnale čovjeka da počne razmišljati o drugim ljudima, da počne cijeniti njihovo mišljenje i uvidi da bi mu bilo korisno udružiti se skupa s njima u brojčano vrlo limitiranu zajednicu inicijalno privremene karaktere (npr. s ciljem zajedničkog lova na veću životinju). Ipak, te su malene zajednice bile samo put prema onome što je uslijedilo. "Sve se počelo mijenjati. Ljudi, koji su dotle lutali po šumama, našavši sebi čvršći oslonac, počеше se okupljati, združivati u zajednice i formirati u svakom području narod istih obilježja i običaja ... Pojam zasluge i ljepote usađuje se u njih, a odatle potječu i osjećaji koje stavljamo u prvi red" (DR, II: 159).

Djevojke i mladići su svoje prve susrete imali, napominje Rousseau, kod bunara gdje su one dolazile po vodu za kućanstvo, a oni kako bi napojili stada. Iz tih se nasumičnih kontakata uz bunar izrodilo sretno doba zabava, strasti i ljubavi:

Pod drevnim hrastovima koji su nadvladali godine, strastvena je mladost postepeno zaboravljala svoje divljaštvo; pripitomljavali smo se malo-pomalo, jedni s drugima; trudili smo se da nas razumiju, naučili smo se izraziti. Tu su održane prve zabave, ... gorljiva gesta više nije bila dovoljna, pratio ju je glas strastvenih naglasaka; pomiješani, istodobno su se mogli oćutjeti i ugoda i žudnja. Ovdje je, napokon, istinska kolijevka naroda, a iz kristalno čistih vrela iznikli su prvi plamenovi ljubavi (PJ, IX: 79).

To znači da prva društva nastaju iz ljubavi, kao plod uzavrele mladenačke strasti. No, upravo se tu, tvrdi Rousseau, rađa ključni problem jer "usporedno s ljubavlju pojavljuje se i ljubomora, nesuglasica caruje, i najnježnija od svih strasti prima žrtvu u ljudskoj krvi" (DR, II: 159). Sukobima je, dakle, upravo društvo rodno mjesto. Oni su se rodili tek onog trenutka kada se čovjek počeo uspoređivati s drugim čovjekom, kada je ljubav jednog postala zavist drugog, kada se zavodništvo prvih jezika izgubilo skupa s "osjećajima iz kojih [su] rođen[i], kad su nove potrebe, proširivši se među ljudima, svakoga primorale da misli samo na sebe i da svoje srce povuče nazad u vlastitu duplju" (PJ, IX: 80).

To je povlačenje čovjeka u vlastitu unutrašnjost i okretanje isključivo samome sebi rezultiralo još jednom važnom fazom u nastanku sukoba. Čovjek je, uspoređujući se s drugim ljudima, uvidio potrebu u tome da ima više negoli njegov drug i tako je utemeljeno privatno vlasništvo – za Rousseaua, izvor nejednakosti među ljudima. Prostdušni ljudi su naivno povjerovali onome koji je zabio koplje, okopao jarak, zagradio zemljište i uzviknuo "ovo je moje", a upravo je na toj "prevari" zasnovan temelj svih podjela (DR, II: 155). Jedni su tako, akumulacijom bogatstava,

postali gospodari, a drugi su, zato što nisu akumulirali, podjarmljeni i pretvoreni u sluge tih gospodara. Stvorilo je to, s vremenom, dvije klase: bogate i siromašne. Ipak, siromašni su se vrlo brzo pobunili protiv takvog stanja te su sve češće dizali glas protiv zloporaba bogatih koji, doduše, nisu pretjerano marili za to. Siromašni su, stoga, bili primorani pribjeći radikalnijim mjerama te su opetovanim razbojništvom uveli to prvo društvo⁵ u stanje anarhije i trajne nesigurnosti u kojem su bogati strepjali da će im netko otuđiti njihova bogatstva. Bogatstva koja su, paradoksalno, akumulirali izvornom otimačinom onoga što je nekad bilo zajedničko. Siromašni su, pak, živeći u bijedi, jedino u razbojništvu vidjeli kakav-takav bijeg s dna društva, ne mareći pritom za nesigurnost (Hont, 2015: 72).

Izlaz iz takve pat pozicije pronašli su bogati u najlukavijem od svih planova. Ne želeći, niti mogavši, više živjeti u stalnom strahovanju od potencijalnog gubitka "svoje" imovine, odlučili su "s figom u džepu" predložiti savez onima od čijih su napada strahovali, a sve kako bi ozakonili svoju otimačinu:

Smisliše [bogati] prividno uvjerljive razloge [kako da siromahe] ... dovedu do svog cilja. "Sjedinimo se, rekoše im, da slabe zaštitimo od nasilja, da suzbijemo slavloljubive, da svakom osiguramo njegov imetak. Zavedimo pravila pravde i mira koja će morati poštivati svi bez iznimke, i koja će u neku ruku nadoknaditi varljivu čud sreće, sjedinjujući moćne i slabe na zajedničkim dužnostima. Jednom riječju, umjesto da se uništimo, sjedinimo se u jednu uzvišenu moć kojom će upravljati mudri zakoni, štiteći i braneći svakog člana zajednice, boreći se protiv zajedničkog neprijatelja i održavajući nas u vječnoj slozi." Nije bilo potrebno niti ovoliko koliko sadrži ovaj govor, pa da se jednostavni ljudi, koje je lako prevariti, povedu. ... Svi pohrliše ususret svojim okovima, misleći da će im oni osigurati slobodu: bili su dovoljno razumni da shvate značaj političkog udruživanja, ali nedovoljno iskusni da bi predvidjeli opasnosti. Oni koji bi najbolje mogli osjetiti zloporabe bili su ti koji su se sami željeli njima koristiti. ... Takvo je bilo podrijetlo društva i zakona, ili barem tako izgleda. Oni su imućnima dali novu snagu, nepovratno uništili prirodnu slobodu, jednom za svagda udarili temelj zakonu vlasništva i nejednakosti, vještom prevarom načinili ga neizbježnim i, radi koristi pojedinih slavloljubitelja, sve ljude natjerali raditi, robovati i mučiti se (DR, II: 166)

Ljudi su vjerovali da će im slobodu osigurati političko udruživanje, da će time što će prestati krvoprolića i svakojaka razbojništva zavladatai spokoj, pravednost i sigurnost, a to su, mislili su oni, nužni preduvjeti slobodnom životu. Život u društvu mora biti pravno reguliran donošenjem "stabilnih" zakona, a oni su ti koji zaustavljaju prostor sukoba i čovječanstvo uvode u sferu slobode. Ipak, Rousseau upozorava da to nije ni približno slučaj. Taj je prvi društveni ugovor,⁶ ta prevara bogatih nad siromašnima tek svojevrsna tranzicija iz jednog oblika društva u drugo, a ne prela-

⁵ Kod Rousseaua možemo govoriti o barem tri različite vrste društva. Prva društva uspostavljaju se praktički spontano, bez društvenog ugovora, radi zadovoljenja primarnih potreba i strasti. Druga društva uspostavljaju se prvim društvenim ugovorom (o kojem će više riječi biti u nastavku) koji nastaje kao prevara bogatih nad siromašnima. Treća društva su, ustvari, *pro futuro* društva koja bi tek mogla biti uspostavljena implementacijom Rousseauove inačice društvenog ugovora (PJ, IX; DR, II; DU).

⁶ Bitno je istaknuti da Rousseau u *Drugoj raspravi* izbjegava riječ *contrat* (fr. za ugovor), a koristi riječ *pacte* (fr. za pakt/sporazum). I dok ugovor čovjek sklapa s čovjekom, pakt se najčešće sklapa s vragom (Lalović, 2006: 111). Izvorni je društveni ugovor, stoga, ništa drugo doli lažan i podmakao čin ozbiljenja volje za moći i dominacijom bogatih. Rousseauova teza da se radi o najpromišljenijem naumu koji se ikada porodio u ljudskom duhu nije apologija takve nelegitimne uspostave građanskog društva, već tragična realizacija podmukle genijalnosti staleža bogatih koji su počinili "savršenu" prevaru.

zak iz prirodnog u društveno stanje.⁷ Prema Rousseauu, čovjek je prirodno stanje, to stanje apsolutne slobode, napustio prvim susretima sa sebi sličnima jer je već tada upao u "zamku" društvenosti (DR, I: 145, II: 159; PJ, IX: 79-80).

Svakim korakom dalje prema uređenijoj društvenosti čovjek se sve više udaljavao od stanja slobodne nespitanosti jer se "ljudska priroda ... ne može vratiti unatrag i nemoguće je povratak u vremena nevinosti i jednakosti jednom kad su ostavljena daleko [u prošlosti]" (D, III: 363). Čovjek je, stoga, osuđen na život u društvu. No, može li to društvo uistinu ispuniti sve ono što se činom njegove konstitucije obećava? Mogu li zakoni stvarno biti brana slabijima, prozor u društvo jednakosti i trajno razrješenje svih sukoba? Rousseauovi odgovori na ta pitanja su rezolutno negativni, ali uz jednu ključnu napomenu: društvo je neminovnost i, budući da je nemoguće povratak unazad, doba apsolutne i nepokorive slobode ostaje daleko za nama. Njemu iz tog razloga misli okupiraju dvije stvari. Zanima ga kakve su uistinu bile prve političke zajednice i koju je ulogu u njima imao zakon, a zanima ga, također, kako bi te političke zajednice i njihovi zakoni mogli izgledati u svojim najboljim formama.

Može li se sukob prevladati?

Nakon što je prvim društvenim ugovorom uspostavljena politička zajednica⁸ moralo se ustanoviti kakve će političke forme ona biti. U početku su se, ističe István Hont interpretirajući Rousseaua, za prve vođe birale snažne figure. Razlozi su, u manjoj mjeri, bili nesebične prirode jer, smatralo se, snažne figure će lakše provesti sve ono obećano društvenim ugovorom i očuvati stabilnim novouspostavljeni politički poredak. Ipak, većim dijelom su ti vođe čvrste ruke izabirani iz sebičnih pobuda – ljudi su postavljali na rukovodeće pozicije one za koje su smatrali, ukoliko im se dovoljno umile, da bi od njih mogli imati osobnu korist. No, što su ti prvi vođe učinili? Oni su iskoristili poziciju vlasti kako bi ostvarili vlastitu ekonomsku korist, a kako bi osigurali trajnu narav te iste koristi, svoju su vlast pretvorili u nasljednu. Time dolazimo do ključnog Rousseauovog argumenta, kojeg pronicljivo iščitava Hont, a to je da su ljudi takvu nasljednu vladavinu prihvatili jer su i oni htjeli u toj proizvoljnoj i artificijelnoj hijerarhiji biti gospodari nekome (Hont, 2015: 72). Više im se sviđala ideja da bi oni mogli zagospodariti nekime, pa makar jednim čovjekom i na kratko, nego što ih je smetala činjenica da se "njihov" vladar prema njima odnosi kao prema roblju.

Ali takvo je razmišljanje tek puka zabluda jer je politička zajednica koncipirana tako da ozakoni bogatstva bogatih i da osigura njihov spokoj i ugled. Rousseau se otvoreno pita:

⁷ Rousseauova je pozicija drugačija negoli kod drugih kontraktualista. On ratno stanje između ljudi do kojeg dolazi prije društvenog ugovora ne karakterizira kao prirodno stanje, već mu daje jasne obrise društvenosti. Njegova je glavna kritika ostalih kontraktualista ta da su se ulovili u klopku anakronosti. Oni, opisujući stanje koje nazivaju prirodnim, ljudima tog stanja već daju osobine društvenosti. "Hobbesova pogreška nije ... u tome što je ustanovio ratno stanje među nezavisnim ljudima koji su postali društvenima, već u tome što je pretpostavio da je to stanje prirodno ljudskoj vrsti, i smatrao ga uzrokom poroka dok je ono zapravo njihova posljedica" (ŽR, I, 2: 57). Za Rousseaua stanje koje prethodi prvom društvenom ugovoru (koje Hobbes i ostali ispravno opisuju) nije prirodno stanje, već prva inačica društva. Iz toga proizlazi da je sukob inherentan stanju društvenosti, a ne prirodnom stanju.

⁸ Kod Rousseaua je riječ o hipotetičkoj, a ne o stvarnoj povijesti. Ne govori se, dakle, o točnom trenutku uspostave prvih političkih zajednica, već o načelima njihove uspostave, kada god bile uspostavljene. O Rousseauovoj hipotetičkoj povijesti napisano je puno radova, ali možda najbolju analizu i interpretaciju nudi István Hont u knjizi *Politics in Commercial Society: Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith* (2015).

Zar sve prednosti društva nisu za moćnike i bogataše? Ne zauzimaju li samo oni sva uosna zanimanja? Zar im nisu osigurane sve milosti, sva izuzeća? Zar nije sva javna vlast njima u prilog? Ako neki uglednik pokrade svoje povjericioe ili čini druga lupeštva, zar nije svagda siguran da će proći nekažnjeno? Udarci toljagom što ih dijeli, nasilja što ih čini, čak i umorstva i ubojstva za koja je kriv – zar to nisu afere koje se stišavaju i koje su nakon šest mjeseci bespredmetne? Neka taj isti čovjek bude pokraden, cijela je policija uskoro u pokretu, i teško nevinome kojeg sumnjiči! Prolazi li kroz opasno mjesto? – eto oružane pratnje u pohodu. Pukne li osovina njegove nosiljke? – svi mu trče u pomoć. Ako se galami pred njegovim domom? – kaže jednu riječ, i sve se utišava. Ako ga gomila smeta? – učini mig, i sve se sređuje. Ako se neki kočijaš nađe na njegovu putu? – njegovi su ga ljudi spremni mlatiti. Pedeset će čestitih ljudi koji idu za svojim poslom prije biti pogaženo negoli dokon fakin što kasno dolazi u svojoj kočiji. Svi ti obziri ne koštaju ga ni paru; oni su pravo bogatog čovjeka a ne cijena bogatstva (PE, III: 43).

Pod pojmom "pravo" Rousseau ovdje ne misli na to da bogatima prema prirodi pripada takvo ophođenje drugih spram njih, već da je građansko društvo utemeljeno na postavkama bogatih putem prevare iz prvog društvenog ugovora. I u tako koncipiranom društvu bogati su apsolutno privilegirani. Zakoni su doneseni s bogatima u primisli. Oni su mjera same vladavine koju su, doduše, spremni prihvatiti i siromašni jer su naivno povjerovali da je bogatstvo vrlina i da će im u tom novom društvenom poretku biti omogućeno da se i oni obogate te da zauzmu bitnu poziciju u socijalnoj hijerarhiji. No, nisu uzeli u obzir najvažnije stvari. Takva krnje zasnovana politička zajednica ne može nikada osigurati jednakost ishoda. To je potpuno suprotno njezinim postulatima. Ali ona ne može osigurati niti jednakost šansi, budući da su oni koji imaju puno u startu privilegirani u odnosu na one koji nemaju ništa. Opći je to duh zakona svih zemalja, a "ta je neugoda neizbježna i bez iznimke" (E, IV: 340).

Takva je despotska vladavina, doduše, zaslužna za mir. Zahvaljujući zasnivanju prostora prava i uvođenju zakona prestali su sukobi između bogatih i siromašnih, a stanje anarhije zamijenio je red. No, pita se Rousseau što to uistinu znači. "Netko će reći da despot osigurava svojim podanicima građanski mir; neka je tako: ali što time dobivaju ... ako njegova nezajazljiva pohlepa ... [baca] podanike u još veći očaj nego što bi to učinile njihove nesloge? ... I u zatvorima se mirno živi: zar je to dovoljno da se čovjek u njima dobro osjeća[?]" (DU, I, 4: 15). Je li mir uistinu nadvrijednost?⁹ Rousseau je itekako oprezan kada govori o miru. Mir je opasna stvar, on je u krnje zasnovanim političkim zajednicama gotovo uvijek slika sužanjstva. On je odraz ugnjetavanja bogatih nad siromašnima, ali i pokoravanja siromašnih bogatima.¹⁰ Dvosmjeran je to proces koji prikazuje gospodarenje sakriveno pod maskom mira.

⁹ Iz te je perspektive zanimljiv rad *Jean-Jacques Rousseau i njegovi ratovi: O Glazbenom rječniku* autorice Maje Vukušić Zorice u kojem iznosi provokativan opis Rousseaua kao čovjeka ne-mira, okršaja i sukoba (2020: 27-28).

¹⁰ Napominje Rousseau u *Društvenom ugovoru* (III, 6: 65) da možda i najbolji opis despotske vladavine, ali i spremnog prihvaćanja takve vladavine od strane naroda, nalazimo u *Starom Zavjetu*. Tako u *Prvoj knjizi o Samuelu* možemo pročitati sljedeće: "Samuel ponovi sve Jahvine riječi narodu koji je od njega tražio kralja. I reče: 'Ovo će biti pravo kralja koji će kraljevati nad vama: uzimat će vaše sinove da mu služe kod bojnih kola i kod konja, i oni će trčati pred njegovim bojnim kolima. Postavljat će ih za tisućnike i za pedesetnike; orat će oni njegovu zemlju, žeti njegovu žetvu, izrađivati mu bojno oružje i opremu za njegova bojna kola. Uzimat će kralj vaše kćeri da mu priređuju mirisne pomasti, da mu kuhaju i peku. Uzimat će najbolja vaša polja, vaše vinograde i vaše maslinike i poklanjat će ih svojim dvoranima. Uzimat će desetinu od vaših usjeva i vaših vinograda i davat će je svojim dvoranima i svojim službenicima.

Ali što se više učvršćuje takva vladavina, ona postaje sve više i više ugnjetavačka. Mir se pretvara u nemogućnost otpora i još nasilnije porobljavanje slabih, a sve pod geslom zaustavljanja krvavih sukoba i uspostavljanja pravnog poretka. Govoreći o "dosezima" tih građanskih poredaka, Rousseau slikovito opisuje da vidi:

nesretne ljude kako stenju pod željeznim jarmom, čovječanstvo zgnječeno od šačice ugnjetača, gladujuće mnoštvo svladano od boli i gladi čiju krv i suze bogati piju u miru, i posvuda one koji su protiv slabih teško naoružani zastrašujućom snagom zakona. Sve to odvija se mirno i bez otpora ... Čovjek na to može samo jecati i ne reći ništa. ... Ja podižem oči i gledam u daljinu. Vidim požare i plamenove, opustošena sela, opljačkane gradove. ... Vidim scene ubojstva, deset tisuća ljudi zaklano, ... posvuda slika smrti i umiranja. Znači to su plodovi tih miroljubivih institucija (RS: 23-24).

Sukob, dakle, nije prevladan u građanskom društvu, već je drugačije izveden. Strane sukoba su ostale iste kao i prije društvenog ugovora kojim je uspostavljen pravni poredak uz jednu bitnu razliku: jedna strana (bogati) je postala dominantna i sukobi su se počeli manifestirati kao ugnjetavanje. Siromašnima je oduzeta i sama mogućnost nastojanja da uspostave slobodni život, a bogatom sloju sloboda je irelevantna sve dok mogu uživati u svojim društvenim povlasticama i mogućnosti neograničenog bogaćenja. Sve to Rousseau navodi da se upita je li moguće napustiti takvo stanje i oformiti politički poredak zasnovan na slobodi, a ne na miru.

Ima li prostora za sukob u političkoj zajednici?

Moramo biti oprezni kada govorimo o političkoj zajednici kod Rousseaua. Političke zajednice koje nastaju prvim društvenim ugovorima u svojoj su srži antipolitičke. Prostor politike je u njima podređen specifičnom pravu¹¹ osmišljenom da zaštiti bogate i očuva njihov društveni status. Rousseau zato razmatra političke zajednice koje nisu zasnovane na "krivim" razlozima. Političko udruživanje je, kako kaže u *Drugoj*

Uzimati će vaše slugu i vaše sluškinje, i vaše najbolje volove i magarce, i upotrebljavati će ih za svoj posao. Uzimati će desetinu od vaše sitne stoke, a vi sami postat ćete mu robovi. I kad jednoga dana budete vapili za pomoć zbog kralja koga ste sami izabrali, Jahve vas neće uslišiti u onaj dan! Narod nije htio da poslušati Samuelova glasa, nego reče: 'Ne! Hoćemo da kralj vlada nad nama! Tako ćemo i mi biti kao svi narodi: suditi će nam naš kralj, bit će nam vođa i voditi će naše ratove'" (1Sam, II, 8, 10-22: 222-223). Ovaj Samuelov monolog narodu sukladan je s Rousseauovim razmatranjima o supremaciji bogatih u prvim vladavinama kojima je na čelu, formalno, jedan kralj/tiranin/despot, ali je stvarna moć u rukama njegovih dvorana, odnosno bogataša koji sustavno izrabljuju cjelokupni narod. No, narod je i u *Prvoj knjizi o Samuelu*, kao i u Rousseauovom prikazu, u potpunosti spreman biti podjarmljen, svim posljedicama usprkos.

¹¹ Postoji cijeli niz interpretacija Rousseaua koje ga smatraju manje političkim, a više pravnim misliocem, odnosno nekim tko zanemaruje političko u korist zakona. O takvim interpretacijama, makar to nije nužno i njegova pozicija, dosta detaljno je pisao Del Lucchese (2014). Te su interpretacije manjkave zato što su zasnovane isključivo na čitanju *Društvenog ugovora*, a, kako je i ranije napomenuto, Rousseauov sustav je potrebno promatrati kao cjelinu njegova djela, budući da cijeli niz drugih radova nadopunjava *Društveni ugovor* i teze formulirane u njemu. Nadalje, kako govori Melzer, Rousseau pravo, odnosno zakone, uvijek podređuje slobodi. Sloboda (u kojoj inačici, to je već drugo pitanje) je nadvrijednost i Rousseauu je puno važnije da je do nje došlo nego što bi bio zabrinut načinom na koji se do nje došlo. Melzer tako tvrdi da je Rousseau posredstvom pohvala Rima i Sparte uputio čitatelja da se zamisli nad time što je stvarno važno – je li to ispravnost djelovanja uvijek i svugdje ili je to krajnji proizvod, a on je, barem u slučaju Rima i Sparte, najvelebnija od svih sloboda svojstvenih nekim od povijesnih građanskih društava (Melzer, 1980: 1020).

raspravi, mudro, ali jedino ako je učinjeno iz pravih pobuda. No, ukoliko je izlaskom iz prirodnog stanja čovjek jednom zauvijek napustio stanje apsolutne slobode i dozvolio da ga društvenost korumpira, je li uopće zamisliva politička zajednica društvenih ljudi koja ozbiljuje slobodu? Rousseau zamišlja političku zajednicu koja bi, slikovito rečeno, oslobodila slobodu, ali njegova definicija slobode u njoj se razlikuje od one namijenjene prirodnom stanju. Nadalje, Rousseau je svjestan da zamišlja poredak ljudi korumpirane prirode pa ne rezonira idealistički, već ih uzima takve "kakvi jesu", ali zato zakone zamišlja onakvima "kakvi mogu biti" (DU, I, U: 11).

Rousseau prepoznaje da su morali postojati određeni zajednički interesi koji su doveli do toga da je stvaranje društva postalo neminovno. I upravo bi taj zajednički interes trebao biti, tvrdi Rousseau, temelj upravljanja društvom (ŽR, I, 4: 63). Ali narod, misleći da se rukovodi tim zajedničkim interesom, ne smije nikada pristati na to da se obeća pokoravati jednom za svagda jer time uništava sebe kao narod, prihvaća gospodara i ukida prostor suverene vlasti, a "tada političko tijelo prestaje postojati" (DU, II, 1: 27-28). Zato prve političke zajednice uopće nisu bile političke, a umjesto suverenosti u njima nalazimo despotizam. Za Rousseaua je suverenost fundamentalan koncept. Suveren je onaj koji ima pravo, ali i dužnost i sposobnost donositi (temeljne) zakone. Suveren nije samo narod, već je općenita volja suveren, odnosno narod kao utjelovljenje općenite volje. S druge strane postoji vlada koja je, također, važan akter političkog procesa. Taj je proces moguće pojmiti jedino kroz prizmu suodnosa vlade i suverena (Lalović, 2017: 79). Dakle, suveren bi bio zakonodavna, a vlada izvršna vlast? Situacija je znatno složenija od takve simplifikacije.

No, prije nego li nastavimo, potrebno je definirati pojam općenite volje. Općenitu volju (*volonté générale*) treba razlikovati od volje svih (*volonté de tous*). Prva označava volju suverenog naroda kao cjeline, a druga tek zbroj partikularnih volja pojedinaca iz kojeg ne proizlazi uvijek općenita volja. Cijeli narod uvijek mora odlučivati o narodu kao cjelini i kada to čini u svojstvu suverena u postupku odlučivanja o zakonu, tada nastaje općenita volja. (Lalović 2006: 140, 154-155). Ipak, volja svih i jest i nije jednaka općenitoj volji. Općenita volja nastaje isključivo onda kad narod očituje vlastitu volju u svojstvu suverena. Međutim, iako suveren za Rousseaua može biti samo narod, narod ne djeluje uvijek kao suveren. Iz toga proizlazi da je volja naroda uvijek jednaka volji svih, ali samo kada narod nastupa kao suveren možemo tvrditi da se volja svih i općenita volja poistovjećuju (Lalović 2006: 154). Rousseau također napominje da, ukoliko se želi da u republikama¹² prevlada općenita volja, mišljenja svih pojedinačnih građana moraju biti što bliža jednoglasnosti (DU, IV, 2: 92). Ali ne radi li se ovdje tek o jednoj u nizu Rousseauovih zamki (usp. Lalović, 2006: 7)?

Naime, jednoglasnost je dobra u kreposnim društvima, kao što je to za Rousseaua bio Rim, ali upitno je može li jednoglasnost biti poželjna među moralno korumpiranom svjetinom modernih društava? Do jednoglasnosti dolazi, napominje Rousseau, onda kada nema istinske slobode, već se građani ponašaju kao robovi, a "strah i laskanje pretvaraju glasove u pljeskanje" (DU, IV, 2: 92). Jednoglasnost je, u uvjetima karakterističnima za moderna društva, samo odraz dragovoljnog sužanjstva obespravljenih masa spremnih, što iz kukavičluka, što iz privida samointeresa, *de iure* se pokoriti snažnom vođi, ali *de facto* bogatim elitama koje, iako formalno

¹² Za Rousseaua su republike svi legitimno uspostavljeni politički poreci kojima se upravlja zakonito (DU, II, 6: 38). Republika je svaki onaj poredak u kojem općenita volja nesmetano opstoji i unutar kojeg se zakonima štiti opće dobro, a ne partikularno dobro jednog staleža.

ne obnašaju vlast, drže svu moć u državi.¹³ Možemo, stoga, zaključiti da Rousseau ne zagovara jednoglasnost u vidu jednolične pokornosti, već jednoglasnost kao suglasnost o općem dobru. Ali glavni problem s takvom koncepcijom leži u tome kako definirati opće dobro jer ga je, zahvaljujući mnogostrukim manipulacijama (ponovno bogatih), lako okarakterizirati na način da se nominalna suglasnost za tren pretvori u pokoravanje. Također, tko može reći da nešto jest, a nešto nije opće dobro? Samo narod kao suveren. Ali što kada je narod kao bezglavo i naivno mnoštvo korumpiran vještim usmjeravanjima bogatih?

U Rousseauovom prijedlogu političkog poretka zasnovanog na ispravnom društvenom ugovoru djeluje nam kako se sukob izmješta iz naroda na relaciju suveren-vlada. Vlada uvijek iznova želi uzurpirati moć suverena namećući svoju partikularnu volju kao općenitu. Narod u svojstvu suverena, pak, nerijetko pokušava objediniti zakonodavnu i izvršnu vlast te magistrature učiniti izlišnima (Lalović, 2017: 180-181). U Rousseauovoj preskripciji takav proporcionalni odnos težnji za prevlast suverena s jedne i vlade s druge strane rezultira sjajnim balansom u kojem su i jedni i drugi iznimno jaki, ali niti jedna strana nije dovoljno jaka da prevlada i zamijeni onu drugu jer bi se tada urušio legitimni politički poredak te bi nastupila ili despocija ili tiranija (Lalović, 2017: 186). Ali narod mora biti jedinstven ukoliko želi djelovati kao suveren jer ne može postojati sukob unutar suverena budući da tada suverena vlast dokida samu sebe. No, znači li to da je zabranjeno sporenje o općem dobru? Jer, ukoliko smo suglasni da je kod Rousseaua mjera općeg dobra odluka naroda u svojstvu suverena, to nam ne govori ništa o samom procesu formuliranja prijedloga općeg dobra. Kada bi bilo posve jasno što je opće dobro za jedan legitiman politički poredak, tada bi sam proces odlučivanja suverenog naroda o tome je li prijedlog općeg dobra u skladu s općenitom voljom bio suvišan.

Rousseau nas ovdje ponovno izaziva navodeći nas čas na jedan, čas na drugi zaključak. Kao što tvrdi u svojim *Razmatranjima o vladavini u Poljskoj*, sloboda i spokoj ne mogu ići ruku pod ruku. Ti su koncepti nezdrživi, čak nesumjerljivi, i potrebno je odabrati što se od toga želi (VP, I: 156). Kod Rousseaua nema spora, sloboda republikanske vrline uvijek je pretpostavljena spokoju despocija. A ako je tako, ne bi li tada trebalo biti nužno da postoje raznovrsne koncepcije općeg dobra? U dinamičnom procesu deliberacije bilo bi potrebno sučeliti različite koncepcije općeg dobra i na kraju donijeti odluku koju bi svi članovi suverena prihvatili, makar i ne bili izvorno za nju. No, Rousseau je bio protivnik dugih rasprava jer su one bile prozor u premoć posebnih interesa "istaknutih" pojedinaca ili "uglednih" grupacija nad općim dobrom, a to vodi postepenom urušavanju suverenog poretka (DU, IV, 2: 92).

Ipak, duge rasprave, odnosno iscrpne deliberacije, nisu uvijek nepoželjne. U kreposnim društvima slobode, one mogu biti plodonosne. Načelno, raspravljanja o općem dobru prije ili kasnije upropaštavaju republiku, ali primjer Rima dokazuje upravo suprotno. Baš su duge deliberacije ojačale tu republiku i učvrstile njezin etos (Violi, 2017: 18). Ali, korumpirana društva u kojima građani slijede samo svoje

¹³ U *Nacrtu ustava za Korziku* Rousseau piše: "Svuda gdje prevladava bogatstvo, moć i vlast su obično odijeljene, s obzirom da sredstva pomoću kojih se stječe bogatstvo i sredstva da se dođe do vlasti nisu ista, i rijetko ih koriste isti ljudi. Tada je prividna moć u rukama magistrata, a stvarna moć u rukama bogatih. ... Tako se događa da se predmet pohlepe podijeli: jedni teže vlasti da bi je prodali bogatima i na taj način se sami obogatili, drugi, i to najbrojniji, idu direktno za bogatstvom s kojim su sigurni da će jednog dana imati moć, kupujući bilo vlast, bilo njezine čuvarne" (UK: 142). Nadovezuje se to na Machiavellijevu tezu iz *Rasprave o firentinskom uređenju* gdje govori da su sve firentinske vlade bile neuspješne jer se reforme nisu provodile za opće dobro, "već kako bi učvrstile i osiguravale [interese] jedne strane" (DF: 163).

partikularne interese nisu podobna za slobodno življenje, a tada su i deliberacije od samog početka korumpirane (Viroli, 1989: 414). Rousseau je, tvrdi Melzer, vrstan filozof radikalne dekadencije koji na civiliziranje gleda kao na udaljavanje od zlatnog doba plemenske bezbrižnosti i razuzdanih zabava. Antičke republike (Rim i Sparta) predstavljaju vrhunac civilizacije, a sve nakon toga karakterizira moralno, zakonsko, političko, društveno i ino opadanje. Ljudi modernih društava su posve moralno korumpirani, a pitanje je kakva je sudbina društava nepovratno korumpirana duha (Melzer, 1983: 299, 310-320)?

U takvim je društvima svaki sukob, čak i onaj u formi deliberacije o općem dobru, uzaludan jer prevladava partikularni, a ne opći interes, za razliku od antičkih republika u kojima je opći interes bio mjerilo političkog djelovanja kreposnih i slobodoljubivih članova političke zajednice. Sukob unutar modernih društava, stoga, ne može prouzročiti efekte slobode kao što je to činio kod starih, ali ukoliko njega nema, nedostižna je i sama sloboda. Ali glavno je pitanje jesu li moderni uopće sposobni biti slobodni ili republike nisu prikladne za korumpirane ljude civiliziranih društava moderne epohe?¹⁴ Sukob jamči slobodu od dominacije, to vidimo kod Rousseaua, ali, promatrajući njegov politički projekt iz *Društvenog ugovora*, djeluje nam da on moderne ne doživljava spremnima othrvati se dominaciji i prigrliti slobodu pa zato nameće cijeli niz ograničenja kojima prikriva tu korumpiranost. Jedno od tih ograničenja odnosi se i na zaziranje od frakcija. Što nam to, ustvari, govori o Rousseauovom vrednovanju sukoba?

Sukob u kreposnim društvima starine: Rousseau s Machiavellijem

Rousseau je bio veliki protivnik sekti, frakcija, stranaka i strančarenja. On je prezirao ono što danas nazivamo interesnim skupinama. Tako nas u *Društvenom ugovoru* upozorava da su frakcije i bilo kakve društvene podjele loše, a kao potvrdu svoje pozicije koristi citat iz Machiavellijevih *Firentinskih povijesti* na izvornom talijanskom jeziku o tome kako neke razlike štete, a neke koriste državi, ali da su sekte i strančarenje uvijek opasni (DU, II, 3: 30-31). Rousseau od riječi do riječi, posve ispravno, citira Machiavellija, ali mu mnogobrojni interpreti zamjeraju selektivno navođenje i napominju da je namjerno izostavio rečenicu koja je prethodila citatu koji navodi (Geuna, 2013: 70). Pogledajmo, stoga, što je to Machiavelli točno napisao u *Firentinskim povijestima*:

Ali prije želim još reći, prema običajima našim izlažući, kako se oni koji se nadaju da republika može biti ujedinjena, upravo u toj nadi varaju. *Ispravno je da neke podjele štete republikama, a neke koriste. Štete one koje su popraćene sektama i strančarenjem, korisne su one koje se bez sekti i strančarenja održavaju. Ne može li utemeljitelj republike osigurati da u njoj ne bude neprijateljstva, ima za osigurati barem da u njoj ne bude sekti*¹⁵ (FP, VII, 3: 547).

¹⁴ Odjekuju ovdje Machiavellijeve riječi iz *Rasprava*: "I bez dvojbe, onaj koji bi u sadašnja vremena htio uspostaviti jednu republiku, lakše bi to mogao među planinskim ljudima, gdje nema nikakve civilizacije, negoli s onima naviknutima živjeti u gradovima, gdje je [sama] civilizacija korumpirana; i kipar će lakše izraditi lijepu skulpturu iz grubog mramora negoli iz loše započetog [kipa] nekog drugog [kipara]" (R, I, 11: 93).

¹⁵ Kurzivom je označen dio citata koji Rousseau navodi u *Društvenom ugovoru*.

Rousseau, dakle, namjerno izostavlja dio u kojem Machiavelli iznosi kritiku onih koji vjeruju u jedinstvo svih građana republike – dio koji opovrgava njegov cjelokupni projekt, dio u kojem se Machiavellijev nauk suprotstavlja njegovom.¹⁶

Ipak, čini se da postoji dovoljno prostora za drugačiju interpretaciju. Zašto bi od svih autora i djela Rousseau odabrao baš Machiavellijeve *Firentinske povijesti*, i to ni manje ni više negoli dio o sektama i strančarenju? Je li to samo zato da bi se suprotstavio skupini prosvjetiteljskih autora (Voltaireu prije svih), mrzitelja Machiavellija? Takvo obrazloženje djeluje nategnuto. Je li uistinu mislio da nitko nikada neće provjeriti izvornik i usporediti citat priložen u *Društvenom ugovoru* s izvornim izdanjem *Firentinskih povijesti*? Moguće, ali malo vjerojatno. Rousseauu je moguće štošta predbaciti, ali optužiti ga za aljkavost i površnost ne djeluje pretjerano uvjerljivo. Možemo li doći do zaključka da je Rousseau, ne samo bio upoznat s rečenicom koja prethodi dijelu kojeg navodi, već i da je bio suglasan s tamo iznesenom tezom? Ali otkud onda zaziranje od frakcija i strančarenja? Nije li to znak da Rousseau zagovara jedinstvo svih građana republike?

Rousseau, kao što je više puta napomenuto, ne teži miru, već slobodi, a u slučaju u kojem postoje frakcije nije nezamislivo (dapače, očekivano je) da jedna frakcija ojača toliko i postane dominantna u društvu pa samim time korumpira suvereno tijelo podmećući svoju partikularnu volju pod općenitu. U takvoj situaciji potpune dominacije jedne frakcije vrlo vjerojatno vlada mir, ali je sloboda izgubljena, a za Rousseaua je, napominje Viroli, "sloboda više negoli vječni mir ona koja osigurava prosperitet republike. Razuman stupanj građanske nesloge koristan je da očuva političko tijelo u dobrom zdravlju" (1989: 411). Nesloga je, uviđamo odjednom, ponekad korisna stvar prema Rousseauu. Ali Rousseau ostaje nedorečen u svojem iskazu pa nam nije do kraja jasno na koji je način on koncipirao neslogu i kako je gledao na sukob među građanima republike. No, jasno je, pak, da se Rousseau uvelike ugledao na Machiavellija kojega je u svojem opusu čitav niz puta uzdizao na razinu autor-skog uzora.¹⁷ Upravo zato se potrebno nakratko okrenuti Machiavelliju i njegovom pogledu na sukob jer bi nam on mogao pružiti ključnu teorijsku pozadinu za pokušaj pronalaska odgovora na Rousseauove nedorečenosti.

Machiavelli u *Vladaru*, u poglavlju *O građanskom principatu*, iznosi poznatu tezu: "U svakom se gradu, doista, nalaze dvije različite težnje, jer narod ne želi da mu se zapovijeda i da ga tlače velikaši, dok velikaši žele vladati i tlačiti narod. ... velikaše se ne može zadovoljiti na častan način i bez nanošenja nepravdi drugima, dok se narod može zadovoljiti jer on ima časniji cilj negoli velikaši, koji žele tlačiti, dok narod želi da ne bude tlačen" (V, IX, 1-3: 81). Upravo iz nejedinstva težnji, puka s jedne i velikaša s druge strane, otvara se prostor neprijateljstvima unutar republike. Mjesto sukoba stvoreno je samim zasnivanjem Grada¹⁸ unutar kojeg nužno koegzistiraju plemići (velikaši, tj. bogata elita) i puk (uglavnom obespravljeni i siromašniji dio naroda) sa suprotstavljenim težnjama. Ipak, postojanje mjesta sukoba ne garantira

¹⁶ Budući da je potpuno precizno citirao dio iz Machiavellijevih *Firentinskih povijesti* koji u to vrijeme nije bio pretjerano korišten i prenošen, posebice ne u izvornoj verziji na talijanskom jeziku, opravdano je zaključiti da je Rousseau čitao Machiavellija u izvorniku i da je, samim time, bio upoznat s rečenicom koja je prethodila citatu koji navodi (Viroli, 1989: 406).

¹⁷ O teorijskoj vezi između firentinskog i ženevskog mislioca napisani su mnogi radovi relevantnih poznavatelja njihovih opusa kao što su Filippo Del Lucchese (2014), Marco Geuna (2013), Lionel A. McKenzie (1982), Roger Payot (1971), Gabriele Pedullà (2018) i Maurizio Viroli (1989). Detaljnije o teorijskom utjecaju Machiavellija na Rousseaua v u: Stanić (2023).

¹⁸ Kada Machiavelli govori o gradu on misli na politički poredak, odnosno na ono što bismo mi danas nazvali državom. Zato se u radu riječ Grad piše velikim početnim slovom.

nužno ozbiljenje sukoba, već mogućnost njegove realizacije, a to je bitna razlika koja će nam pokazati zašto Machiavelli pozitivno valorizira sukob.

Machiavelli primjećuje da postoje težnje puka koje su suprotstavljene težnjama velikaša. No, ta deskripcija nije vrijednosno neutralna jer je Machiavelli produbljuje konkretnim opisom tih težnji: "I bez dvojbe, ukoliko se promotre ciljevi plemića i puka, vidjet će se kod prvih velika volja da dominiraju, a kod drugih jedina želja da ne budu dominirani" (R, I, 5: 73). Te su težnje, dakle, asimetrične prirode i iz njih nastaje prvobitna podjela koja nije, makar inicijalno, proizašla iz ekonomskog stanja: jedni žele vladati, gospodariti i zapovijedati, a drugi ne žele biti podjarmljeni. Ciljevi puka su minimalni i potpuno časni, a ciljevi velikaša su duhovno korumpirani (Lefort, 2017: 144). Machiavelli, djeluje nam, odmah u startu staje na stranu puka. Postoje dvije težnje, ali samo je jedna prihvatljiva (Žagar, 2019: 205). No, tek kada su obje strane u mogućnosti izraziti vlastite težnje u vidu konkretnog djelovanja, možemo govoriti o manifestaciji sukoba. Osim što je permanentna mogućnost zbog nužnog postojanja različitih težnji, sukob je za Machiavellija ujedno i onaj koji stvara politički poredak te ga je nemoguće prevladati u dijalektičkom razvoju povijesnog procesa (De Simone, 2013: 85).

Sukob nastaje u društvu i iz društva. Paradoksalno, on je i glavni faktor samog nastanka društva. Machiavelli iznosi tezu o uzrocima sukoba, a ta je teza gotovo identična onoj koju Rousseau iznosi u *Drugoj raspravi*, ali i na drugim mjestima:

[Najveći sukobi] su u velikom broju slučajeva uzrokovani od onih koji posjeduju jer strah od gubitka proizvodi u njima iste volje koje postoje kod onih koji žele steći; jer ljudima ne djeluje dovoljno posjedovati sa sigurnošću ono što imaju ukoliko ne stječu iznova od drugoga. I još dodatno, posjedujući puno, mogu s više moći i većom okretnošću raditi promjene. A usporedno s tim, njihovi nepošteni i ambiciozni postupci uzrokuju, u grudima onih koji ne posjeduju, volju za posjedovanjem, ili da im se osvete svrgavajući ih, ili kako bi mogli oni steći ista bogatstva i časti koje drugi zloupotrebljavaju (R, I, 5: 74-75).

Dakle, težnje velikaša (bogatih vlasnika) orijentirane su ka očuvanju postojećeg stanja, odnosno, kako bi rekao Rousseau, legalizaciji otimačine. No, ako nam je prvotno djelovalo da su ciljevi pučana plemenite prirode i da samo žele izbjeći podjarmljivanje, vidimo da i puk želi posjedovati te uživati u bogatstvima i častima u kojima uživaju velikaši. Znači li to da u Gradu postoji samo jedna težnja, ali da postoje dvije suprotstavljene klase koje ulaze u konfrontaciju oko toga tko će biti s "ispravne" strane jednom realizirane težnje?¹⁹ Ipak, kakve god težnje puka i velikaša bile, Machiavelli napominje da je sukob spomenutih društvenih skupina u kreposnim društvima kao što je bila Rimaska Republika²⁰ osiguravao opstanak slobode u republici.

Savršenost rimske mješovite vladavine proizašla je, tvrdi Machiavelli, iz nesklada puka i Senata²¹ (R, I, 2: 68-69). Plemstvo je u Rimu preuzimalo potpuni društveni

¹⁹ Rodonačelnik teorije jedne težnje u Machiavellijevim djelima je Leo Strauss. Detaljnije o tome na koji način se Straussova teorija jedne težnje i Lefortova teorije dvije težnje suprotstavljaju, ali i nadopunjavaju, v. u: Žagar (2019: 313-324).

²⁰ Za potrebe ovog rada nije bitno jesu li Machiavellijevi i Rousseauovi povijesni primjeri ispravni ili se radi o krivotvorenju povijesti. Bitno je ono što Machiavelli i Rousseau povijesnim primjerima nastoje teorijski prikazati. Da se radi o povijesnoj romantizaciji, potvrđuje sam Machiavelli kad iz pohvale pređe u kritiku Rima.

²¹ Kada Machiavelli govori o Rimskom Senatu u početnim poglavljima prve knjige *Rasprava*, tada je on ekvivalent za velikaše, odnosno rimsko plemstvo (patricije). Stoga, kada puku suprotstavlja Senat, Machiavelli ustvari puku suprotstavlja velikaše, što postaje jasnije u kasnijim poglavljima kada govori o častima koje velikaši uživaju.

primat, ali njihova je nezasitnost razjarila puk koji je postao, nemajući što za izgubiti, slično kao kod Rousseaua prije prvog društvenog ugovora, sve spremniji na otpor velikašima. Izlaz iz te naoko bezizlazne situacije pronađen je u uspostavljanju institucije Pučkog tribuna, medijatora između puka i Senata, svojevrsne kočnice²² ambicijama arogantnog plemstva (R, I, 3: 70). Pučki tribuni su bili najveća brana slobode u Rimskoj Republici, a stvoreni su iz plamena sukoba puka i Senata čija je razjedinjenost tu Republiku učinila moćnom i slobodnom (R, I, 3: 69-70). Pučki su tribuni, djelujući kao antiteza zahtjevima plemstva, puku omogućavali institucionalni otpor dominaciji (Žagar, 2019: 206). Jedna je to od centralnih Machiavellijevih inovacija: sukobi su oni zbog kojih je bilo moguće donositi zakone koji generiraju slobodu, a samo su zakoni proizašli iz nejedinstva interesa puka i velikaša mogli jamčiti slobodu (McKenzie, 1982: 210; Lefort, 2017: 125-126). Pučki tribuni su nastali kao "ustupak" velikaša puku, kao naoko mudra politička reakcija kojom su namjeravali primiriti sukobe i očuvati vlastitu (ekonomsku) prevlast unutar društva. No, tim su "ustupkom", iz perspektive vlastitih beneficija, velikaši, čini se, počinili veliku pogrešku. Pučki tribuni su se pokazali kao jak mehanizam neformalnog veta tendencijama velikaša za dominacijom (Matić, 2014: 131).

Ukoliko je sloboda glavni cilj svake republike, tada je nužno spriječiti svaku od društvenih skupina da donosi propise isključivo u svom interesu, a tada zaključujemo da građanska nesloga i razjedinjenost nisu štetne po slobodu republike, već da su sukobi Senata i puka "služili da ponište sve sektaške interese i jedine su deliberacije koje bi rezultirale zakonom bile one od kojih je korist imala zajednica u cjelini" (Viroli, 1989: 410). Biti slobodan označava borbu za slobodu, odnosno sposobnost borbe za slobodu. Puk želi mjesto slobode očuvati praznim, učiniti ga mjestom za koje se vode političke borbe, a velikaši su oni koji žele zatvoriti pristup mjestu slobode uspostavljajući dominaciju.²³ To nas vraća korak unatrag jer iz toga proizlazi da su borbe koje vodi puk usklađene s općim dobrom, a borbe (odnosno njihovo suzbijanje) koje vrše velikaši idu kontra općem dobru (Raimondi, 2013: 191). Nisu, dakle, kompromisna rješenja garancija slobode, već su to zakoni skloni pučkim težnjama.

Puk voli i štuje slobodu. Velikaši preziru i samu njezinu ideju. Kod puka vidimo "veću volju za slobodnim životom uz manju mogućnost nadanja da će [slobodu] uzurpirati negoli je to slučaj kod velikaša; s obzirom da su narodnjaci zaduženi da čuvaju slobodu, razumno je da će više o njoj brinuti i, ne mogavši je zauzeti oni, neće dozvoliti da je zauzmu drugi" (R, I, 5: 73). Nije upitno da će velikaši uvijek iznova pokušavati onemogućiti slobodu nudeći alternativu u miru, stabilnosti, jedinstvenosti i društvenoj koheziji (Žagar, 2019: 203). Zato je ključno uvidjeti da Machiavelli, zagovarajući sukob, ne zagovara sukob radi njega samoga, već radi suglasja s jednom od sukobljenih strana. On opće dobro definira iz perspektive mnoštva

²² Machiavelli izlaže sustav kočnica, ali bez intencije dostizanja ravnoteže. Neravnoteža u kojoj se pučke težnje ozbiljuju, a one velikaša većim dijelom ostaju neostvarene, predstavlja se kao prototip poretka (Pedullá, 2018: 124).

²³ Što bi uopće bilo mjesto slobode? U ovoj konkretnoj interpretaciji riječ je o utjelovljenju pojma slobode unutar političkog života republike. Puk je taj koji nastoji slobodu ostaviti dostupnu svima u svakom trenutku. Sloboda mora biti predmet neprestane dinamike javnog života u kojem ne postoji prostor za dominaciju. Mjesto slobode je, stoga, prostor političkoga u svakoj republici – ono je sinonim punini političkog života temperamentne republike. Velikaši, pak, pristup političkom životu nastoje ograničiti i onemogućiti puk da "uživa" plodove slobode nudeći im mir kao alternativu, ali riječ je o soluciji koja isključuje slobodu jer onemogućuje pristup spomenutom mjestu slobode. Političko ostaje nedostižno u takvim omjerima snaga.

(Ribarević, 2016: 25-26). Oslobađajuća dimenzija sukoba krije se upravo u asimetričnom produktu suprotstavljanja inicijalno asimetričnih težnji.

Sukob u korumpiranim društvima moderne

Čini se da se Rousseau slaže s Machiavellijem o tome kako je sukob u kreposnim društvima starine imao oslobađajuću ulogu.²⁴ Puk je svojim djelovanjem, i mogućnošću djelovanja, uvijek iznova kontrirao velikaškim težnjama za dominacijom i suzbijanjem slobode te je to rezultiralo, u zlatno doba Rima i Sparte kao najblistavijih primjera društva starine, najvećom od svih sloboda. No, vrijede li isti postulati i u društvima moderne koja su, ako je suditi prema Rousseauu, neusporediva s tim kreposnim društvima starine? Društva moderne karakteriziraju iznimne razine moralne, ekonomske i ine korumpiranosti, a u takvim okolnostima se sukob drugačije manifestira. Puk više nije u poziciji da se bori protiv dominacije, već je, čini se, pristao na početne postavke velikaša, a to je za Rousseaua krajnje problematično i zato sukob u korumpiranim društvima moderne ne može zauzimati podjednako bitno mjesto u procesu doseganja slobode kao u kreposnim društvima starine.

Kako bi nam Rousseauov kritički pogled na moderna trgovinska društva bio jasniji, potrebno je ponovno vratiti se korak unatrag i raščlaniti Machiavellijevu apologiju siromaštva, budući da će praktički identične političko-ekonomske pozicije kasnije ponoviti Rousseau. Naime, Machiavelli je osobno bogatstvo smatrao štetnim, a siromaštvo je uzdizao kao vrlinu svih građana republike. Da bismo shvatili na što točno misli, okrenimo se *Opisu stanja stvari u Njemačkoj*:

U stvarnu snagu Njemačke nitko ne bi trebao sumnjati, jer obiluje ljudima, bogatstvima i oružjem. A kad su u pitanju bogatstva, ne postoji zajednica koja je u prednosti u odnosu na nju po pitanju javnog novca ... I imaju prekrasan poredak jer imaju uvijek dovoljno za jesti, piti i grijati se za godinu dana ... Ako je narod tamo privatno bogat, razlog je sljedeći: jer žive kao siromasi, ne grade, ne oblače se [skupo] niti imaju [raskošan] namještaj po kući; dovoljno im je da kruha i mesa ima u obilju i da imaju kamin uz koji bi pronašli utočište od hladnoće; i onaj koji nema ostalih stvari, živi bez njih i ne traži ih. Troše po 2 forinte u deset godina i svatko živi sukladno svojem stupnju i nitko se ne obazire na ono što mu nedostaje, već na ono što mu je potrebno, a njihove su potrebe značajno manje od naših²⁵ (NJ: 145).

Ovdje je riječ o Machiavellijevoj uputi vlastitim sugrađanima da ne smiju prezirati siromaštvo,²⁶ odnosno da je oskudni život u kojem su namirene sve primarne ljudske potrebe (jelo i topao dom) pravi put jer luksuz je porok koji kvari revno građanstvo. Osobno bogatstvo nikada ne smije biti pretpostavljeno javnom dobru jer to je put u propast i gubitak slobode. Konačno, materijalna bogatstva samo su prepreka građanstvu u obavljanju javnih poslova, a ti su poslovi fundament opstojanja

²⁴ Naravno, ponovno je riječ o romantizaciji stvarnog stanja. Detaljnijim uvidom u Machiavellijev i Rousseauov opus postaje jasnije kako su obojica bila prilično kritički nastrojena prema društvima starine, barem u nekim njihovim fazama. Pohvale upućene tim društvima i/ili političkim porecima više su pohvala ideji negoli stvarnosti.

²⁵ Machiavelli misli na Firencu svojega vremena, ali i na ostale poretke Apeninskog poluotoka za koje smatra da imaju znatno veći "apetit" negoli njemački gradovi-države.

²⁶ Podudara se to s Machiavellijevom tezom iz *Umijeća ratovanja*, napisanog u obliku dijaloga: "COSIMO: Koje stvari biste htjeli uvesti, a da su poput onih iz starina?; FABRIZIO: Poštivati i nagrađivati vrline, ne obezvrjeđivati siromaštvo, poticati načine i poretke vojničke discipline, primorati građane da vole jedni druge, da žive bez sekti, da štuju manje privatno negoli javno" (UR, I: 106 – istaknuo D.S.).

nja slobode u republici jer doprinose bogaćenju cjelokupne zajednice. Machiavelli, ustvari, zagovara svojevrsnu asketsko-republikansku političku ekonomiju na razini pojedinca, ali snažnu i aktivnu ulogu republike kao ključnog ekonomskog aktera (Rose, 2016: 736-737).

Rousseauova pozicija, u bitnome, nije pretjerano drugačija od one Machiavellija. Naime, osim *Druge rasprave* u kojoj pokušava proniknuti u same uzroke nejednakosti među ljudima koje se gnuša, Rousseau u nizu ostalih radova iznosi teze kojima glasno izražava prezir prema bogatašima, ali i sklonost siromaštvu. Govori tako u *Novoj Heloisi* da "nema apsolutnog bogatstva. Ova riječ znači samo suglasnost preobilja želja i preobilja mogućnosti bogata čovjeka. Netko je bogat s jutrom zemlje; netko siromašan usred svojih gomila zlata. Razuzdanost i mušice nemaju granica i stvaraju više siromaha nego prava oskudica" (NH, V, 2: 148). Čovjek u početnoj jednostavnosti želja i potreba jedini je pogodni materijal republikanskom životu, ali je, zahvaljujući procesu duševnog i moralnog kvarenja, osuđen biti vječito tašt, a taština ga vodi u propast oduzimajući mu svu radost (NH, V, 2-3: 152, 192). Jer čovjekova želja za bogatstvom tek je slika njegove nemoći:

Kad vidim da je netko htio podići veliku palaču, odmah se upitam: Zašto ova palača nije veća? ... Zašto ovaj čovjek koji pozlaćuje svoju kočiju ne pozlati i njezine oplate? Ako su joj oplate pozlaćene, zašto i krov nije pozlaćen? Tko je htio sagraditi visoku kulu, dobro je učinio što ju je htio podići do neba; inače, uzalud bi ju dizao, točka gdje bi se zaustavio samo bi iz veće daljine dokazivala njegovu nemoć. O mali i naduti čovječe! Pokaži mi koliko si moćan, pa ću ti pokazati koliko si jadan (NH, V, 2: 164-165).

Ljudi u modernim građanskim društvima žele biti bogati i slavljani, ali upravo su oni najvećeg društvenog ugleda i najdostojniji prezira (PE, II: 27). Podlaci su to koji spletkarenjem nastoje uvećati imutak;²⁷ bogati uvijek žele biti bogatiji i siromašne učiniti siromašnijima te ovisnijima o njihovoj volji, a tome, primjećuje Rousseau, "prirodni napredak uvijek teži" (VP, X: 199).

Ali Rousseau se grozi što svijet tako funkcionira. U njegovom bi idealno zamišljenom svijetu nejednakost imutka iščezla jer bi se ljude onemogućilo da stječu bogatstva, ali i da postanu uboga sirotinja kojoj bi trebala javna konačišta (PE, II: 31). Ne radi se o inačici aristotelovske ekonomske politike srednjeg sloja, već Rousseau teorijski slijedi Machiavellija – siromaštvo i ubogost nisu ista stvar. Kako Machiavelli prepoznaje da republikanska *virtù* počiva na asketskom životu zasnovanom na zadovoljenju osnovnih potreba i nepreziranju siromaštva, tako i Rousseau idealnog republikanca zamišlja kroz prizmu zadovoljenja osnovnim i vođenja jednostavnog života. Ali moderna trgovinska društva učinila su takav razvoj situacije nemogućim jer je fokus na bogaćenju i ljudi su počeli zanemarivati opće u korist partikularnog. U takvim je društvima iluzorno očekivati sveopću ekonomsku jednakost bez zakonskih rješenja kojima bi se utjecalo na imovinsko stanje i bogatih i siromašnih.

Zagovara li, stoga, Rousseau neki oblik redistributivne ekonomije? Ako je suditi prema njegovom opusu: ne. Redistribucija je štetna. Ali zbog čega? Ako znamo da

²⁷ U *Pismima s planine*, točnije u *VIII. pismu*, Rousseau piše da "često nepravda i prevara pronalaze zaštitnike; one nemaju nikada javnost na svojoj strani; u ovome je glas Naroda ujedno i glas Boga; ali taj je sveti glas nažalost uvijek slabašan u djelovanjima protiv krika moći, a pritužbe potlačene nevinosti izdahnuće su šaputanjima prezrenima od tiranije. Sve što se čini putem intriga i zavoda, čini se radi ostvarivanja dobiti onih koji vladaju; drugačije ne može biti. Lukavstvo, predrasude, interes, strah, nada, taština, prividni izgledi, dojam reda i podređenosti, sve pogoduje sposobnim ljudima ovlaštenima autoritetom i verziranim u umijeću obmanjivanja ljudi" (PP, VIII: 369).

je Rousseau bio štovatelj Likurgova lika i djela, a također i obožavatelj Plutarhovitih *Životopisa*, tada je sigurno stav o Likurgu formirao i zahvaljujući Plutarhu, čitajući kod njega o spartanskoj redistribuciji bogatstva.²⁸ Ipak, Rousseau nije načelni protivnik redistribucije, već ju smatra štetnom u modernim društvima. Nije kod njega riječ o lokovskom bespogovornom zagovoru zaštite i neotuđivosti vlasništva, nego se radi o tome da redistributivnu ekonomiju smatra nepogodnom za takva društva. S obzirom na to da je redistribucija posljedica proizvoljne odluke od koga uzeti i kome dati, u modernim će društvima ona biti prozor u koruptivna djelovanja (PE, III: 39). Takva je ekonomska politika mogla uspjeti samo u republikama (kao što je bila Sparta) koje su krasiли kreposni građani i kreposno vodstvo (kao Likurg).²⁹ Rousseau stoga iznosi pragmatičniji političko-ekonomski prijedlog: uvesti izrazito visoke poreze na luksuz. Sukladno tome, ili bi bogati odustali od suvišnog trošenja što bi dovelo do smanjenja državnih izdataka, ili bogati ne bi umanjili vlastitu glad za rakoshi pa bi se državna blagajna punila prihodima iz poreza i tim resursima brinula o općoj dobrobiti zajednice (PE, III, 47-48).

Dakle, redistribucija kao ekonomski model nije za ljude modernih društava jer, ako zbog osobnih ambicija nije mogla uspjeti u kreposnom Rimu, a upitno je koliko je bila uspješna i u kreposnoj Sparti, tada je bespredmetno očekivati bolje ishode u još korumpiranijim društvima. Ekonomska jednakost, premda ju zazivaju i Machiavelli i Rousseau, ne djeluje dostižno sudeći prema njihovim deskripcijama. Ljudska je priroda toliko korumpirana da je nemoguće očekivati reinkarnaciju spartanskog radikalnog egalitarizma unutar nekog od, Machiavelliju i Rousseauju, suvremenih društava. No, republika bez (ekonomske) jednakosti ne može opstati kao republika, slažu se firentinski i ženevski mislilac. To nas dovodi do pat pozicije. Ukoliko je ekonomska jednakost nedostižna u modernim društvima, barem regularnim zakonodavnim putem, a republika bez jednakosti ne može postojati, kako onda republike mogu opstati kao republike?

Vraća nas to Rousseauovom *Društvenom ugovoru*. Već je rečeno kako Rousseau promišlja u kategorijama nadolazećeg i kako kod njega ne postoji gledanje unazad. Povratak na ono što je bilo nije moguće, a ono što postoji trenutno (govorimo o

²⁸ Kaže tako Plutarh: "Najsmionija Likurgova politička mjera bila je preraspodjela zemlje. Kako je u tom pogledu nejednakost bila strašna i ... bogatstvo [se] usredotočilo u rukama sasvim malobrojnih, Likurg, odlučan da istjera ... bogatstvo i siromaštvo, nagovori sugrađane da svu svoju zemlju, učinivši je zajedničkim vlasništvom, iznova podijele i da žive jedni s drugima na osnovi posvemašnje jednakosti ... natječući se ponajprije vrlinom u uvjerenju da nema druge razlike niti nejednakosti između čovjeka i čovjeka osim one koja određuje prijekor za sramotna i pohvalu za lijepa djela" (Plutarh, 2009: 364).

²⁹ Nije ni Machiavelli bio sklon redistributivnoj ekonomiji, što potvrđuje njegovo pisanje o Agrarnom zakonu u Rimu. Taj je zakon, tvrdi Machiavelli, doprinio propasti Rima jer se puk nije zaustavio na dobivanju tribuna, već je nastavio borbu s plemstvom za časti, titule, pozicije i bogatstva. Agrarni zakon je bio usmjeren upravo protiv bogatstva plemstva i tu je bila temeljna pogreška puka (R, I, 37: 140-141). Jer, kako nas podsjeća Lefort, plemstvo će lako pristati da s pukom dijeli deklarativne časti, ali nikada neće pristati da dijeli bogatstva jer iz njih proizlazi prava društvena i politička moć (Lefort, 2022: 514). Time što je plemićima oduzeta "njihova" zemlja samo ih se naljutilo i potaklo na djelovanje radi očuvanja "svojih" imanja, a to je dovelo do oružanog krvoprolića između puka i Senata koje je rezultirao građanskim ratom iz čega se izrodila Cezarova tiranija (R, I, 37: 141-142). Puk je težio materijalnom, a ne općem dobru i tako odveo sebe u propast, a time i republiku jer ona ne može opstati bez slobodnog pučanstva usmjerenog ka općem (R, I, 53: 169). Agrarni zakon je imao štetne posljedice i bio je donesen iz krivih pobuda, ali po Rim bi bilo štetnije da nikad nije donesen jer puk čini dobro kada nastoji spriječiti nezasiťnu ambiciju plemstva koja je uvijek suprotstavljena općem dobru zajednice (R, I, 37: 142).

Rousseauovom vremenu) ni na koji način nije zadovoljavajuće. Jedina je opcija prevladati korumpiranost modernih društava tranzicijom u posve novi politički poredak. Ostvarenje projekta iz *Društvenog ugovora* stvorilo bi preduvjete za kreposno življenje sukladno okolnostima, iz Rousseauove perspektive, suvremenog života. Taj je politički projekt, složit će se mnogi, misaono najznačajniji Rousseauov "izum", ali kako je onda moguće da u *Društvenom ugovoru* nema niti spomena o sukobu? Sukob je tamo, znakovito, skroz izostavljen. Vraća nas to na pitanje koje se provlači duž rada: je li moguće sukob u političkoj zajednici? Rousseau odgovara, napokon zaključujemo, da nije moguće. Zašto onda cjelokupna rasprava o postojanju teorije sukoba u Rousseauovim djelima kada u njegovom najznačajnijem i najpoznatijem djelu mjesta za sukob nema? Odgovor na to pitanje krije se u sukusu ovog dijela rada: u ekonomiji.

Rousseau zamišlja društvo bez bogatih, ali i bez ubogih. On prezire luksuz i akumulaciju bogatstva. No, on isto tako primjećuje jednu važnu stvar, a to je da puk, kao tradicionalno siromašnija klasa, teži za materijalnim bogatstvima bogatih. Ekonomske postavke modernih trgovinskih društava učinile su želju za prekomjernim bogaćenjem idealom za kojim teže svi. To znači da je opće dobro republike postalo irelevantno u modernim građanskim društvima gdje se sukob manifestira kao borba bogatih i siromašnih oko materijalnih bogatstava. Zato Rousseau, kada zamišlja novi kreposni poredak u svojem *Društvenom ugovoru*, u sklopu njega ne želi prostor za sukob jer je svjestan što bi taj sukob podrazumijevao. Doduše, on nam ne nudi, barem ne sustavno i cjelovito, alternativu ekonomskom sustavu modernih trgovinskih društava. Možda iz straha da niti ta alternativa ne bi mogla spriječiti stvaranje klase bogatih i klase siromašnih. Doduše, i takav je poredak, lišen ekonomske sfere, idejno ogroman korak unaprijed u odnosu na postavke modernih građanskih društava, ali pitanje je može li se taj projekt ostvariti među korumpiranim narodima? Projekt iz *Društvenog ugovora* nije neostvariv, ali je malo vjerojatan, a toga je, u konačnici, postao svjestan i sam Rousseau.

Umjesto zaključka

Ovaj je rad nastojao proniknuti u Rousseauovu teoriju sukoba koju on nikada sustavno nije razradio i koju je, ustvari, vješto sakrio. I premda Rousseauova teorija sukoba niti u jednom dijelu njegova opusa nije eksplicitno iznesena, u ovom se radu nastojalo, neortodoksno interpretirajući cjelinu Rousseauova opusa, pokazati da Rousseauova teorija sukoba postoji i da je njegov pogled na sukob, inspiriran Machiavellijem, nerijetko posve drugačiji negoli to nastoji tvrditi velika većina Rousseauovih interpreta. Rousseau u svojim pomnim deskripcijama prepoznaje konstantnu prisutnost ili mogućnost prisutnosti sukoba. Sukob, kao krajnji produkt različitih unutar društvenih težnji, stalno pronalazi način kako da se pojavi unutar društva. No, primjećuje Rousseau, jedna strana sukoba (velikaši/plemstvo/bogati) konstantno želi zatomiti taj sukob nudeći siromašnom puku mir kao privlačnu alternativu.

Sukob, dakle, može biti trajno prisutan, ali može biti i razriješen. Odnosno, može djelovati kao da je razriješen, ali je tada, zapravo, samo potisnut i strpljivo čeka priliku kada će se ponovno manifestirati. A njegovo će manifestiranje u svakom takvom slučaju biti krvožednije negoli je to bio slučaj u prethodnim manifestiranjima. I upravo je zbog toga ljudska povijest tragično nezavršivo djelo (De Simone, 2014: 73-74). Nije nezavršivo zbog toga što se sukobi nikada ne razrješavaju, već uspješno

zatamljuju što onemogućuje slobodu. To je put u mirno sužanjstvo. Ljudska povijest je, zapravo, povijest zatamljivanja sukoba putem društvenih ugovora, tj. putem prevara bogatih kojima oni uspostavljaju dominaciju nad siromašnim pučanstvom, a taj novi politički poredak čine manje slobodnim negoli je to bio u pretpolitičkom stanju spontano zasnovanih društava.

Iz navedenog razloga, Rousseauu suvremena društva žive u, prema njemu, korumpiranim porecima u kojima se sloboda ne može ozbiljiti. Sukob je mogao, govori Rousseauov "učitelj" Machiavelli, osloboditi puk u nekorumpiranom i kreposnom Rimu gdje je sjećanje na slobodno življenje bilo svježije (R, I, 17: 107). Ali u modernim društvima, u kojima je puk navikao na mirno ropstvo, kada bi taj isti puk kojim slučajem i stekao slobodu ne bi bio "ništa drugo doli divlja životinja koja je, osim što je po prirodi krvoločna i surova, uvijek čuvana u zatvoru i u ropstvu; koja potom, prepuštena sudbini oslobođena na nekom polju, ne mogavši se pripitomiti niti znajući mjesta na koja se sakriti, postaje plijen prvom koji ih pokuša zatočiti" (R, I, 16: 103). Narodi koji poznaju samo koruptivan život ne mogu uspjeti u slobodi (R, I, 16: 103). Sličnog je mišljenja Rousseau koji rezolutno tvrdi da se "sloboda ... može steći, ali se ne može nikad povratiti" (DU, II, 8: 43). Revolucije, prevrati, građanski ratovi, stoga, mogu biti dobar model za uspostavljanje slobode političkog poretka, ali samo ukoliko osjećaj slobode i dalje opstoji u narodu. Jednom kada se sloboda i građanski poriv izgube, što je za Rousseaua slučaj u mnogim modernim građanskim društvima, neredi i revolucije uništavaju državu i ne mogu više obnoviti slobodu (DU, II, 8: 43). Zato bi se "jakobinski teror mogao prije označiti izopačenjem nego provođenjem Rousseauovih ideja" (Vujeva, 2015: 134).

Sloboda je, tvrdi Rousseau, teško probavljiva hrana. Mnogima su puna usta slobode, a o njoj malo toga znaju. Ona se stječe i zadržava po vrlo skupoj cijeni, ali ljudi ne uviđaju da su zakoni slobode nebrojeno puta stroži negoli oni surovosti tiranija. "Gorda i sveta slobodo! Kada bi te ovi jadni ljudi mogli poznavati ... njihove bi se slabe duše, ropkinje onih strasti koje bi valjalo ugušiti, stotinu puta više bojale tebe negoli kmetovanja; s užasom bi bježale od tebe kao od tereta spremna da ih smrvi" (VP, VI: 173). Ljudi modernih korumpiranih društava nisu sposobni živjeti u slobodi. I to je tragična Rousseauova spoznaja. Njegov normativni projekt iz *Društvenog ugovora*, bez obzira na to što tvrdi da uzima ljude onakve kakve jesu, ne može uspjeti među korumpiranom i neslobodoljubivom svjetinom. To nas vodi posljednjem, nategnutom, ali izazovnom, zaključku o Rousseauu i njegovom pogledu na moderna društva.

Rousseau, čini se, na koncu svojeg života sam postaje onaj čovjek kojeg sramežljivo predviđa u *Društvenom ugovoru*. Čovjek koji odbija biti strana društvenog ugovora i koji se odbija pokoriti općenitoj volji te samim time gubi svaku mogućnost da bude dijelom političkog poretka. Čovjek koji svjesno izabire biti stranac (DU, I, 7: 21-23).

Ostao sam, dakle, sam na zemlji; nemam više ni brata, ni blišnjega, ni prijatelja, ni društva osim sebe samoga. Najdruževniji i najljubazniji od svih ljudi bio je jednodušno prognan iz njihova društva. U svojoj pretjeranoj mržnji tražili su koje bi mučenje moglo biti najokrutnije za moju osjetljivu dušu i grubo su raskinuli sve veze koje su me s njima spajale. Ja bih volio ljude usprkos njima samima. Tek kad su prestali biti ljudi, uspjeti su pobjeći od moje ljubavi. ... Sam do kraja života, jer samo u sebi nalazim utjehu, nadu i mir, moram se i želim baviti još jedino sobom. ... Svoje posljednje dane posvećujem proučavanju samoga sebe ... Prepustimo se posve slasti razgovora s vlastitom dušom, jer je ona jedino što mi ljudi ne mogu oduzeti (SŠ, I: 5, 10).

Rousseau, dakle, odlučuje napustiti društvo svjestan nemogućnosti ostvarenja zamišljenog političkog projekta. Riječ je o eskapizmu, ali on šalje važnu poruku svima spremnima poslušati. Moderna su društva odviše korumpirana da bi se u njima mogla ostvariti sloboda kako je Rousseau zamišlja. Ta su trgovinska društva nepogodno tlo za njegove političke i ekonomske projekte pa je izlazak iz društva jedino što mu je preostalo. Ali to je individualan čin i društvo time ne prestaje postojati, a sukob unutar njega nastavlja biti vječita mogućnost.

Konačno, vrijedi se zapitati jednu stvar. Ukoliko su moderna trgovinska društva toliko korumpirana, kako kaže Rousseau, mogu li sukobi u njima djelovati oslobađajuće? Vraća nas to na jednu od prethodno izrečenih teza: moderna društva izgubila su i natruhu strastvenosti usmjerene ka općem dobru. U narodima modernog svijeta ne postoje više dvije težnje, već ista težnja opstoji u obje društvene klase/skupine. I to je konačna pobjeda bogatih velikaša koji su uspjeli uvjeriti siromašni puk da je materijalno bogatstvo, a ne slobodno življenje, cilj kojemu trebaju težiti. Sukob se stoga više ne manifestira kao ostvarenje mogućnosti postavljanja potpuno asimetričnih zahtjeva, već kao ekonomska borba za materijalnu prevlast. A s takvim je postavkama pobjednik borbi unaprijed poznat. Machiavelli i Rousseau su nam značajni jer opisuju kakvu je ulogu sukob imao ili mogao imati u društvima starine u kojima je osjećaj slobode i dalje bio duboko prisutan među pučanstvom, ali su nam, isto tako, ključni da shvatimo kako u modernim porecima mjesto sukoba zauzima nešto što u bitnom sukob nije.

Kratice korištenih djela

Slovna kratica označava djelo čije je puno izdanje navedeno u popisu literature. Rim-ska brojka označava prvu hijerarhijsku razinu razdjela (knjiga, glava, poglavlje, dio, dijalog, šetnju, broj pisma) odnosno slovo P ili U označavaju predgovor ili uvod. U slučaju da postoji i druga hijerarhijska razina, ona je označena arapskom brojkom prije dvotočke (poglavlje, odlomak ili broj pisma), a arapska brojka nakon dvotočke označava stranicu korištenog izdanja. Primjerice, DU, I, 1: 11 označava I. knjigu, 1. poglavlje Društvenog ugovora i stranicu 11 korištenog izdanja, DR, P: 123 označava predgovor Druge rasprave i pripadajuću stranicu 123, a NH, IV, 10: 58 označava IV. dio, 10. pismo Nove Heloize i stranicu 58.

Jean-Jacques Rousseau

DU – Društveni ugovor

DR – Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima

PE – Rasprava o političkoj ekonomiji

RS – Ratno stanje

PJ – Ogled o podrijetlu jezika

NH – Julija ili Nova Heloiza

VP – Razmatranja o vladavini u Poljskoj i o njezinoj namjeravanoj reformi

UK – Nacrt ustava za Korziku

PP – Pisma s planine

SŠ – Sanjarije samotnog šetača

ŽR – O društvenom ugovoru ili ogled o obliku republike, poznat i kao *Ženevski rukopis*

E – *Émile* ili o odgoju

D – Dijalozi ili Rousseau sudac Jean-Jacquesu

Niccolò Machiavelli

R – Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija

FP – Firentinske povijesti

V – Vladar ili *De principatibus*

NJ – Opis stanja stvari u Njemačkoj

UR – Umijeće ratovanja

DF – Rasprava o firentinskom uređenju nakon smrti Lorenza Medicija mlađeg, poznata i pod latinskim nazivom *Discursus florentinarum rerum*

Literatura

- Biblija (1987). Prva knjiga o Samuelu. U: B. Duda i J. Kaštelan (ur.), *Biblija. Stari i Novi zavjet* (str. 217-244). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Del Lucchese, F. (2014). Freedom, Equality and Conflict: Rousseau on Machiavelli. *History of Political Thought*, 35(1), 29-49.
- De Simone, A. (2013). *Machiavelli. Il conflitto e il potere. La persistenza del classico*. Milano: Mimesis.
- De Simone, A. (2014). *L'arte del conflitto. Politica e potere da Machiavelli a Canetti. Una storia filosofica*. Milano: Mimesis.
- Geuna, M. (2013). Rousseau interprete di Machiavelli. *Storia del pensiero politico*, 2(1), 61-87. <https://dx.doi.org/10.4479/73192>
- Hont, I. (2015). *Politics in Commercial Society: Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith*. London: Harvard University Press.
- Lalović, D. (2006). *Mogućnosti političkoga. Preko građanina ka čovjeku*. Zagreb: Disput.
- Lalović, D. (2017). Republican Synthesis of the Political and of the State in Rousseau's Political Theory. U: L. Ribarević i D. Vujeva (ur.), *Europe and the Heritage of Modernity* (str. 55-94). Zagreb: Disput.
- Lefort, C. (2017). Machiavelli e la verità effettuale. U: B. Magni (ur.), *Machiavelli. Sette saggi di teoria politica* (str. 123-154). Milano: Mimesis.
- Lefort, C. (2022). *Le travail de l'œuvre Machiavel*. Pariz: Gallimard.
- Machiavelli, N. (2018). *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. Milano: BUR Rizzoli.
- Machiavelli, N. (2013a). Ritratto delle cose della Magna. U: A. Montevecchi (ur.), *Niccolò Machiavelli. Istorie fiorentine e altre opere storiche e politiche* (str. 145-150). Torino: UTET.
- Machiavelli, N. (2013b). Discursus florentinarum rerum post mortem iunioris Laurentii Medices. U: A. Montevecchi (ur.), *Niccolò Machiavelli. Istorie fiorentine e altre opere storiche e politiche* (str. 161-174). Torino: UTET.
- Machiavelli, N. (2013c). Istorie fiorentine. U: A. Montevecchi (ur.), *Niccolò Machiavelli. Istorie fiorentine e altre opere storiche e politiche* (str. 217-653). Torino: UTET.
- Machiavelli, N. (2016). Dell'arte della guerra. U: A. Capata (ur.), *Machiavelli. Il Principe seguito da Dell'arte della guerra* (str. 99-244). Rim: Newton Compton editori.
- Machiavelli, N. (2020). *Vladar ili De Principatibus*. Zagreb: Disput.
- Matić, I. (2014). Social Discord as the Foundation of Republicanism in Machiavelli's Thought. *Filozofija i društvo*, 25(4), 123-145. <https://doi.org/10.2298/FID1404123M>
- McKenzie, L. (1982). Rousseau's Debate with Machiavelli in the Social Contract. *Journal of the History of Ideas*, 43(2), 209-228. <https://doi.org/10.2307/2709200>
- Melzer, A. (1980). Rousseau and the Problem of Bourgeois Society. *The American Political Science Review*, 74(4), 1018-1033. <https://doi.org/10.2307/1954321>
- Melzer, A. (1983). Rousseau's "Mision" and the Intention of his Writings. *American Journal of Political Science*, 27(2), 294-320. <https://doi.org/10.2307/2111019>
- Payot, R. (1971). Jean-Jacques Rousseau et Machiavel. *Les Études philosophiques*, 2, 209-223.

- Pedullá, G. (2018). *Machiavelli in Tumult. The Discourses on Livy and the Origins of the Political Conflictualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plutarh (2009). *Usporedni životopisi. Svezak 2*. Zagreb: Globus.
- Raimondi, F. (2013). Libertà, Sicurezza e Tumulti: Machiavelli e la 'corruzione' di Firenze. U: R. Caporali, V. Morfino, i S. Visentin (ur.), *Machiavelli: tempo e conflitto* (str. 185-198). Milano: Mimesis.
- Ribarević, L. (2016). Četiri ogledala za Vladara. Leo Strauss ili prva etida iz metodološke polifonije. *Političke perspektive*, 6(1-2), 7-34.
- Rose, J. L. (2016). 'Keep the Citizens Poor': Machiavelli's Prescription for Republican Poverty. *Political Studies*, 64(3), 734-747. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12204>
- Rousseau, J.-J. (1984). *Julija ili Nova Heloisa. Druga knjiga*. Split: Logos.
- Rousseau, J.-J. (1993a). Rasprava o političkoj ekonomiji. U: I. Prpić (ur.), *Jean-Jacques Rousseau: Politički spisi* (str. 15-48). Zagreb: Informator.
- Rousseau, J.-J. (1993b). O društvenom ugovoru ili ogleđ o obliku republike (prva verzija). U: I. Prpić (ur.), *Jean-Jacques Rousseau: Politički spisi* (str. 49-106). Zagreb: Informator.
- Rousseau, J.-J. (1993c). Nacrt ustava za Korziku. U: I. Prpić (ur.), *Jean-Jacques Rousseau: Politički spisi* (str. 107-152). Zagreb: Informator.
- Rousseau, J.-J. (1993d). Razmatranja o vladavini u Poljskoj i o njezinoj namjeravanoj reformi. U: I. Prpić (ur.), *Jean-Jacques Rousseau: Politički spisi* (str. 153-236). Zagreb: Informator.
- Rousseau, J.-J. (1997). *Sanjarije samotnog šetača*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Rousseau, J.-J. (1999). *Dialogues de Rousseau juge de Jean-Jacques suivis de Le Lévite d'Éphraïm*. Pariz: Flammarion.
- Rousseau, J.-J. (2000). *L'État de guerre*. Arles: Babel.
- Rousseau, J.-J. (2006). *Ogleđ o podrijetlu jezika*. Zagreb: Demetra.
- Rousseau, J.-J. (2009). *Émile ou de l'éducation*. Pariz: Flammarion.
- Rousseau, J.-J. (2012a). Lettres écrites de la Montagne. U: J.J. Rousseau, *Collection complète des œuvres de J.-J. Rousseau, citoyen de Genève. Tome VI* (str. 123-417). Paris: Classiques Garnier.
- Rousseau, J.-J. (2012b). Društveni ugovor. U: H. Hlad (ur.), *Jean-Jacques Rousseau: Društveni ugovor. O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima* (str. 9-122). Zagreb: Feniks knjiga.
- Rousseau, J.-J. (2012c). O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima. U: H. Hlad (ur.), *Jean-Jacques Rousseau: Društveni ugovor. O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima* (str. 123-180). Zagreb: Feniks knjiga.
- Stanić, D. (2023). *Rousseau i Machiavelli: uloga sukoba u republikanskoj političkoj teoriji* (diplomski rad). Zagreb: Fakultet političkih znanosti. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:114:266931>
- Strauss, L. (2003). *Progoni i umijeće pisanja*. Zagreb: Disput.
- Viroli, M. (1989). Republic and Politics in Machiavelli and Rousseau. *History of Political Thought*, 10(3), 405-420.

- Viroli, M. (2017). Rousseau and Machiavelli: Two Interpretations of Republicanism. U: H. Rosenblatt i P. Schweigert (ur.), *Thinking with Rousseau. From Machiavelli to Schmitt* (str. 7-28). Cambridge: Cambridge University Press.
- Vujeva, D. (2015). *Država i demokracija. Građansko društvo i politička država u Filozofiji prava*. Zagreb: Disput.
- Vukušić Zorica, M. (2020). Rousseau i njegovi ratovi: O Glazbenom rječniku. *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost*, 52(195), 21-31. <https://hrcak.srce.hr/238158>
- Žagar, D. (2019). *Machiavellijevo poimanje političkoga* (doktorski rad). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Rousseau's Hidden Theory of Conflict

Summary The article thematizes the notion of conflict in the political theory of Jean-Jacques Rousseau. Even though conflict is not central for Rousseau's work, the thesis is defended that Rousseau, although never explicitly, develops a theory of conflict which remains hidden behind various rhetorical manoeuvres and other parts of his political thought to which Rousseau's interpreters through history have given far greater significance. While the usual interpretations classify Rousseau as a strong opponent of conflict, the article tries to prove that there is a place for conflict inside Rousseau's political theory and that conflict is often positively valued. Moreover, the article seeks to differentiate the manifestations of conflict depending on the virtue of the political order, questioning the conflicts within modern commercial societies. Modern commercial societies are condemned to conflicts that do not generate freedom, nor are they directed towards the common good but exclusively towards obtaining the material wealth which leads to strong economic inequality, thus greatly affecting Rousseau's assessment of conflict. The article tries to interpret Rousseau's view on modern commercial societies and the role of conflict in them, connecting Rousseau's personal escapism with his theoretical framework and ideological positions.

Keywords Jean-Jacques Rousseau, conflict, freedom, economic equality, modern commercial society

Kako citirati članak / How to cite this article:

Stanić, D. (2024). Rousseauova skrivena teorija sukoba. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 249-273. <https://doi.org/10.20901/an.21.05>

LUKSUZ ILI NEŠTO DRUGO? UZROCI RASPADA FEUDALIZMA I NASTANKA MODERNOG TRGOVINSKOG DRUŠTVA U POLITIČKO- EKONOMSKOJ TEORIJI ADAMA SMITHA

Nikola Noršić

<https://orcid.org/0000-0003-4771-2374>

Master of European Studies

Fakultet političkih znanosti

Sveučilište u Zagrebu

E-mail: nikola.norsic@studenti.fpzg.hr

<https://doi.org/10.20901/an.21.04>

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 28. 3. 2024.

Prihvaćeno: 20. 10. 2024.

Sažetak Rad analizira političko-ekonomsku teoriju Adama Smitha te preispituje uzroke raspada feudalizma i nastanka modernog trgovinskog društva u njegovoj teoriji. Interpretativno, rad se fokusira na treću knjigu *Bogatstva naroda*, ali istražuje i druge važne dijelove tog kapitalnog djela. U radu se najprije razmatraju osnovne odrednice škotskog pristupa istraživanju povijesti, pri čemu se posebno analizira Smithovu stadijsku teoriju povijesti. Nakon toga, rad najprije istražuje Smithovo poimanje uzroka propasti antičkih trgovačkih poredaka, a zatim se u središnjem dijelu analizira niz uzroka i posljedica koji su srušili feudalnu hijerarhiju i omogućili nastanak novog ekonomskog poretka. Glavni argument rada je da Smithovi uvidi nadilaze uobičajenu interpretaciju njegove teorije u kojoj su vanjska trgovina i luksuz ključni pokretači propasti feudalizma i razvoja trgovinskog društva. Umjesto toga, ovaj rad tvrdi da su ljudska priroda i temeljna čovjekova težnja za unapređenjem materijalnih uvjeta ono što istinski pokreće transformaciju društvenog poretka u Smithovoj teoriji. Umjesto zaključka, rad se osvrće na važnu ulogu suverena i moderne države u održanju modernog društva zasnovanog na trgovini.

Ključne riječi Adam Smith, konjunkturalni pristup, trgovinsko društvo, feudalizam, moderno društvo

Uvod

Adam Smith općenito je poznat kao ekonomski autor, a njegovo kapitalno djelo, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, najčešće se kategorizira kao djelo ekonomske teorije.² Međutim, Smith je bio puno više od ekonomskog teoretičara, a *Bogatstvo naroda*, u svom skraćenom nazivu, puno je više od djela ekonomske teorije. Adam Smith bio je ponajprije moralni filozof, a tek onda politekonomski

¹ Ovaj rad je rezultat razrade diplomskog rada *Nastanak modernog društva u političko-ekonomskoj teoriji Adama Smitha* napisanog pod mentorstvom Domagoja Vujeve i obranjenog na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu 2023. godine.

² Smith se, na temelju svog kapitalnog djela, popularno smatra i "ocem" moderne ekonomske znanosti (Berry, 2018).

teoretičar.³ Kao jednoj od važnijih figura škotskog prosvjetiteljstva, njegov rad bio je ukorijenjen ne samo u ekonomskoj analizi, već i u širem razumijevanju silnica koje pokreću čovjeka i društvo. U svojoj esenciji, dakle, *Bogatstvo naroda* je političko-ekonomsko djelo, djelo koje je dubinski isprepletено Smithovom moralnom teorijom. Prvi put je objavljeno 1776. godine, a sastoji se od pet knjiga. Prve dvije knjige većinom sadržavaju ono što bi se moglo nazvati ekonomskom teorijom u užem smislu. Treća knjiga sadržava dio Smithove teorije povijesti te posebno obrađuje način nastanka modernog trgovinskog društva. Četvrta se knjiga bavi različitim sustavima političke ekonomije te njihovim učincima u različitim vremenima i društvima, dok se u petoj knjizi Smith detaljnije bavi ulogom države. Od navedenih, treća knjiga predstavlja središnju temu ovog rada. No, zašto baš ta tema?

Iako je riječ o najkraćoj knjizi *Bogatstva naroda*, radi se o izrazitom slojevitom i kompleksnom prikazu nastanka trgovinskog društva, u kojem Smith na jedinstven i inovativan način isprepliće i povezuje svoju moralnu filozofiju sa svojom političko-ekonomskom teorijom. Problem je, međutim, što je ova tema nerijetko ostala neistražena kod Smithovih interpreata.⁴ Ipak, mora se istaknuti da političko-ekonomska narav teorije Adama Smitha, kao i važnost treće knjige *Bogatstva naroda*, nije tolika novost za sve interprete Smithovog opusa. Kod ozbiljnijih istraživača, Smith je već neko vrijeme poznat kao puno više od samo "ekonomskog autora". Na svjetskoj akademskoj sceni, Smithova je političko-ekonomska i politička teorija itekako prepoznata i relevantna. Između velikog broja ostalih interpreata, treba izdvojiti Istvana Honta, koji je u prethodnim desetljećima uvelike pridonio "oživljavanju" Smithove bogate teorije, te Paula Sagara koji posljednjih godina nastavlja tu tradiciju.⁵ Uz njih, elemente Smithove političke teorije opravdano je naglasio i Cohen (1989), istaknuvši pritom često zanemarenu ulogu pravosuđa u Smithovom opusu. Nešto recentnija interpretacija pozabavila se pak ulogom i psihološkim aspektima Smithove teorije autoriteta kod pojedinaca u trgovinskom društvu (Lévy-Tessier, 2020), dok je jedan od istaknutijih politologa i ekonomista danas naglasio važnost simultane, višestrane reforme društva, povezujući to sa Smithovim pogledom na simultani politički i ekonomski razvoj gradova u vrijeme raspada feudalizma (Weingast, 2017: 43). Na hrvatskoj akademskoj sceni također je bilo hvalevrijednih i balansiranih tekstova o Smithu, za koje su bili zaslužni Zvonimir Baletić (2004), Dag Strpić (2017) i Marko Grdešić (2016). Međutim, njihovi radovi – posebice u posljednje vrijeme – su hvalevrijedne iznimke, ali nažalost ne pravilo. Drugim riječima, primjetno je da na hrvatskoj akademskoj sceni posljednjih godina postoji određena podzastupljenost radova koji se bave Smithom. Da ne govorimo o pojedinim dijelovima njegove političko-ekonomske teorije, poput treće knjige njegovog kapitalnog djela. Uz to, iz perspektive povijesti političkih ideja, praktički se ne može naći recentniji rad koji ozbiljno ulazi u diskusiju sa Smithom, a da pritom objedinjuje Smithovu moralnu teoriju s njegovom političko-ekonom-

³ Ova tvrdnja je činjenično točna, ako se uzme u obzir da je Smith *Teoriju moralnih osjećaja* [1759] napisao i objavio prije *Bogatstva naroda* [1776].

⁴ Jedan takav primjer je udžbenička studija Marka Blauga *Economic Theory in Retrospect* (1997), koja, unatoč svojoj duljini, ne uspijeva pronaći dovoljno mjesta za ovako važnu temu.

⁵ Iako se u radu, počevši od naslova, govori o "političko-ekonomskoj teoriji" Adama Smitha, rad sadržajno obuhvaća i dijelove Smithovog moralnog opusa te njegove političke teorije, o kojoj opširnije pišu Hont (2009) i Sagar (2018). Primjerice, Hont smatra da je Smithova teorija povijesti zakona i vlasti ustvari njegova politička teorija, dok Sagar Smithovu političku teoriju vidi u njegovoj teoriji autoriteta i vlasti te izvorima podaničke poslušnosti koje ta teorija obuhvaća.

skom i političkom teorijom. S obzirom na sve to, tema ovog rada nedovoljno je istražena te stoga vrijedna razmatranja.

Iako se ovaj rad primarno bavi poviješću političko-ekonomskih ideja, njegove implikacije nadilaze vremenski okvir o kojem rad govori. Kroz diskusiju i analizu Smithove misli o razvoju modernog trgovinskog društva, rad otvara pitanje temeljnih silnica koje oblikuju ne samo prošla, već i današnja društva. Naime, ako je Smithov rad donio važne uvide o uzrocima raspada feudalizma i uspona trgovinskog društva, njegova promišljanja čitatelju pružaju ključ za refleksiju i razumijevanje silnica koje danas oblikuju svijet, primjerice u kontekstu razvoja novih tehnologija poput umjetne inteligencije. Ali ovdje se treba zaustaviti i ne ulaziti u žanrovski *faux pas*, dakle u pokušaj izravne usporedbe onoga o čemu je Smith pisao sa suvremenim društvenim fenomenima. Čitanje Smitha, pa tako i ovoga rada, nije zamjena za sustavnu analizu društva danas, već prilika za refleksiju o trajnim pitanjima ljudske prirode, prirode koja prouzrokuje transformaciju društva. Stoga, ovaj rad otvara pitanja koja implicitno pozivaju čitatelja da sam promisli o današnjim promjenama kroz prizmu povijesnih uvida, a ne da povijesne fenomene sagledava kao doslovne analogije našeg doba.⁶

S obzirom na to, glavno pitanje koje rad otvara je: kako razumjeti uzroke razvoja i nastanka modernog trgovinskog društva u političko-ekonomskoj teoriji Adama Smitha? Glavni argument rada je da Smithovi uvidi nadilaze uobičajenu interpretaciju njegove teorije u kojoj su vanjska trgovina i luksuz ključni pokretači propasti feudalizma i razvoja trgovinskog društva. Naprotiv, ovaj rad tvrdi da su ljudska priroda i temeljna težnja za unapređenjem materijalnih uvjeta ono što istinski pokreće transformaciju društvenog poretka u Smithovoj teoriji. Stoga, analizirajući njegovu teoriju povijesti, istražujem kako se ta ljudska težnja manifestirala kroz različite povijesne faze, a posebno u prijelazu iz feudalnog u trgovinsko društvo. Iako luksuz i trgovina predstavljaju vidljive aspekte tih promjena, oni su zapravo samo sredstva putem kojih se izražavaju dublji, univerzalni ljudski porivi.

Središnji pojam koji se koristi u radu je "moderno trgovinsko društvo", a pod time se misli na društvo specifičnog mjesta, vremena i strukture.⁷ Mjesto podrazumijeva da se prvenstveno radi o društvu europskog kontinenta, a vrijeme da je riječ o ranomodernom, europskom društvu koje je nastalo nakon srednjeg vijeka te koje se razvilo u razdoblju od ranog 16. do kasnog 18. stoljeća. Osim mjesta i vremena, moderno je društvo određeno svojom strukturom, po čemu je ono, u svojoj osnovi, tržišno ili trgovinsko društvo. Iako je u fokusu ovog rada treća knjiga *Bogatstva naroda* (2007), rad se u svojoj argumentaciji oslanja na *Predavanja o ju-*

⁶ Rad nastoji ne pretjerati sa suvremenim paralelama te ne ulazi u ekstenzivnu diskusiju s drugim interpretima. Zbog istog razloga, rad svjesno zaobilazi kritiku postavki političko-ekonomske teorije Adama Smitha iz perspektive političke ekonomije 21. stoljeća. Za suvremenu perspektivu takvog tipa ogleđan je članak Marka Grdešića (2016) pod naslovom "Je li Adam Smith konzervativac? Nevidljiva ruka, institucionalni dizajn i društvena hijerarhija". Nešto raniju i sasvim kritičku perspektivu politekonomske tipa daje Karl Polanyi koji, između ostalog, propituje temeljne postavke ne samo Smithove političko-ekonomske teorije, već i njegove moralne filozofije (Polanyi, 1999).

⁷ Kao sinonimi tog pojma koriste se i izrazi poput "moderno društvo", "moderno europsko društvo", "trgovinsko" ili "trgovačko" društvo, i "građansko društvo". Drugi pridjevi ili prefiksi ispred riječi "društvo" podrazumijevaju ono što prethodi modernom društvu. Na primjer: "predmoderno društvo", "feudalno društvo", "antičko trgovinsko društvo" i sl.

risprudenciji (1982) te na Smithovu moralnu filozofiju, izloženu u *Teoriji moralnih osjećaja* (2002).⁸

Škotski konjunkturalni pristup i Smithova teorija povijesti

Osnovne odrednice škotskog konjunkturalnog pristupa i Smithove teorije povijesti

U istraživanju i opisivanju povijesnog razvoja društva Adam Smith je koristio konjunkturalni pristup. Tu je postavku prvi iznio Dugald Stewart, koji je tvrdio da je Smith uključen u tzv. "konjunkturalnu povijest" (eng. *conjectural history*), odnosno u oblik "empirijski utemeljenog povijesnog istraživanja" u kojem je poanta "formirati konjektura u područjima u kojima nedostaju izravni empirijski dokazi" (Griswold, 2018: 75). Iako konjunkturalna odnosno nagađajuća povijest nije isto što i činjenična povijest, pogrešno bi bilo reći da se radi o posve hipotetičkoj povijesti.⁹ Naime, pripadnici konjunkturalnog pristupa mahom su se služili pretpostavkama i konjekturama u opisivanju najranijih dijelova ljudske povijesti, i to posebice prilikom opisivanja najranijih ljudskih zajednica, prvenstveno lovačkih i sakupljačkih društava. Međutim, u prikazivanju kasnijih faza društvenog razvoja, a posebice poljoprivredne i trgovinske faze, pisci konjunkturalnih povijesti pretežito su se oslanjali na činjeničnu (dokumentiranu) povijest. Zbog toga konjunkturalni pristup predstavlja kombinaciju konjektura i činjenica čiji je cilj pružiti što cjelovitiju sliku ljudske povijesti (Hopfl, 1978: 25-30).¹⁰

Bitno obilježje škotskog konjunkturalnog pristupa odnosi se na važnost koja se pridavala ekonomskim silama u razvoju društva. Postavivši Smitha kao predvodnika škotskog pristupa, Skinner (2003) napominje da se naglasak tog pristupa na ekonomiji očituje na tri karakteristična načina. Prvo, razvoj društva je od vremena primitivnih ljudskih zajednica počivao na čovjekovoj težnji da unaprijedi materijalne uvjete svoga života. Ta je prirodna težnja od društvenih prapočetaka pa sve do modernog trgovinskog društva "držala industriju čovječanstva u kontinuiranoj kretnji" (Smith, 2002: 214). Drugo, društveni se razvoj kroz povijest može promatrati kroz tri ili četiri socioekonomska stadija (ili faze) koji se međusobno razlikuju po načinima proizvodnje bogatstva u društvu, točnije po oblicima preživljavanja te formi privatnog vlasništva koje je u društvu prisutno. Treće, svaka od ovih ekonomski

⁸ *Predavanja o jurisprudenciji* predstavljaju posthumno objavljeno djelo Adama Smitha, nastalo sakupljanjem pronađenih bilješki studenata koji su slušali Smithova predavanja na Sveučilištu u Glasgowu između 1762. i 1764. godine.

⁹ Primjer takve hipotetičke povijesti je Rousseauova ideja prirodnog stanja, o čemu detaljnije piše Griswold (2018: 34-35, 41-42). Škotski su autori ideju prirodnog stanja zamijenili primitivnom i društvenom lovačko-sakupljačkom fazom društva, koju su smatrali više utemeljenom u stvarnosti (Hopfl, 1978: 26-27).

¹⁰ Osim Smitha, konjunkturalne povijesti pisali su i drugi autori iz razdoblja škotskog prosvjetiteljstva, poput Adama Fergusona, Johna Millara, Lorda Kamesa i Davida Humea, no i drugi neškotski pisci (Palmeri, 2016: 5). Primjerice, iako se konjunkturalni pristup popularno povezuje sa Škotima, isti se pristup, doduše u znatno različitim oblicima, nazire i kod Francuza (Rousseau, Condorcet) i kod Nijemaca (Herder, Kant), između ostalih (Palmeri, 2016). Istvan Hont povezuje Smithov konjunkturalni pristup i s Montesquieuom, a posebice s Lockeom (Hont, 2009). O konjunkturalnom pristupu, njegovoj genealogiji i njegovim varijantama detaljnije piše Palmeri u uvodu i prvom poglavlju svoje knjige, a o Smithovim intelektualnim "dugovima" unutar i izvan Škotske također pišu Andrew S. Skinner (1975: 171-175) i Winch (2008: 445-447).

određenih faza uspostavlja specifičnu društvenu strukturu, tj. načini preživljavanja i proizvodnje te vrste privatnog vlasništva određuju ustroj i oblike moći u društvu (Skinner, 2003: 37-38).

Iako je Smithov konjunkturalni pristup ekonomski određen, pristup u mnogočemu proizlazi iz Smithove moralne teorije.¹¹ Naime, Smith tvrdi da moralnu prirodu čovjeka određuju tri vrste strasti. Prva vrsta su društvene strasti iza kojih stoji žudnja čovjeka da ga drugi ljudi odobravaju. Osim iz žudnje za odobravanjem, društvene strasti proizlaze iz čovjekove simpatije (*sympathy* ili *fellow-feeling*), sposobnosti koja nam omogućuje da suosjećamo sa situacijom drugih ljudi. Taj osjećaj suosjećanja čovjek postiže tako što se postavlja u ulogu neovisnog promatrača koja mu omogućuje udaljšavanje od vlastitih osjećaja i približavanje osjećajima drugih. Simpatija, stoga, čovjeka prirodno čini sklonim društvu te ona nastanak društva isprva čini mogućim (Smith, 2002: 47, 103). Druga vrsta strasti jesu nedruštvene strasti, poput mržnje i ozlojeđenosti te njima sličnih emocija. Nedruštvene strasti za Smitha su sporedne ili sekundarne ljudske strasti jer proizlaze iz ljudske imaginacije, što nije slučaj kod društvenih strasti koje Smith smatra originalnim ljudskim strastima (Smith, 2002: 11, 38, 41-47; Waszek, 1988: 112).

Treća vrsta strasti su sebične strasti. Njih pokreću ljudsko samoljublje te čovjekova žudnja za divljenjem od strane drugih ljudi, oboje od kojih stoje iza već spomenute težnje čovjeka za unapređenjem vlastitih materijalnih uvjeta (Smith, 2002: 49, 201-202). Te sebične strasti, sadržane u pojmu ekonomskog samointeresa, dakle težnje za poboljšanjem ekonomskih uvjeta naših vlastitih života, pokreću razvoj i omogućuju održanje modernog trgovinskog društva koje se sastoji od velikog broja pojedinaca.¹² Naime, Smith napominje da simpatija i žudnja za odobravanjem same po sebi ne mogu održati veliko društvo, prvenstveno zbog toga što su osjećaj i sposobnost za simpatiju jači u slučaju naših obitelji i prijatelja, a manji u slučaju ostalih pojedinaca u društvu (Smith, 2002: 258). Dakle, u odnosu čovjeka s njemu nepoznatim ljudima poveznica koja održava društvo neće biti društvene, već sebične strasti. Jedino sebične strasti, kanalizirane kroz ekonomski interes pojedinca, mogu stvoriti i održati veliki društveni poredak koji bi ujedno težio i općem blagostanju (Waszek, 1988: 115).¹³

U svojoj teoriji povijesti, Adam Smith razlikuje četiri faze društvenog razvoja: lovačku, pastirsku, poljoprivrednu, i trgovinsku fazu. Specifičnost je Smithove teorije u tome što europsko društvo do trgovinske faze dolazi dva puta: jednom u antici,

¹¹ Krajem 19. stoljeća njemački akademici tvrdili su da postoji tzv. "problem Adama Smitha" (*Das Adam Smith Problem*), a radilo se o navodnoj nekompatibilnosti ideja Smithove moralne teorije iznesene u *Teoriji moralnih osjećaja* i njegove političke ekonomije u *Bogatstvu naroda*. Konkretnije, tvrdilo se da je moralna teorija, iznesena u prvom od dva navedena djela, u potpunosti izostala u drugom, tj. da je moralnost u prvom zamijenjena tržišnom ekonomijom u drugom djelu. Navedeni se problem, među ozbiljnijim poznavateljima Smithova opusa, danas smatra razriješenim mitom iza kojeg stoji činjenica da su oba djela, u moralno-filozofskom pogledu, međusobno konzistentna (Hont, 2015: 17-18; Sagar, 2022: 1-2).

¹² U ključnom uvidu vezanom uz razumijevanje sebičnih strasti kod Adama Smitha, Albert Hirschman zaključuje da je Smith izjednačio strasti s interesima, čime je napravio odmak u odnosu na dotadašnju moralnu tradiciju (Hirschman, 1991: 100-101). Ovo izjednačavanje, smatram, korisnije je pojmiti kao kanaliziranje sebičnih strasti u obliku ekonomski izraženog interesa.

¹³ Sličnu ulogu interesima pridaje i Hirschman, koji ističe teorijsku i praktičnu važnost interesa u osnivanju stabilnog društvenog poretka, pozivajući se pritom na eksplanatornu neadekvatnost teorije društvenog ugovora (Hirschman, 1991: 33).

a drugi put u modernom dobu nakon pada feudalizma. U skladu s tim, i faze koje prethode dvjema trgovinskim fazama zapravo se odvijaju dva puta (Hont, 2009: 156). Pritom je iznimka lovačka faza u koju europsko društvo ne degradira jednom kada je nadiđe. Ovaj dvostruki karakter teorije o četiri stadija povijesti nije nešto što Smith eksplicira, već nešto što je vidljivo iz načina na koji on svoju teoriju iznosi. U tom smislu, stadijsku teoriju povijesti točnije je pojmiti kao idealni ekonomski model društvenog razvoja, model od kojeg Smith nerijetko odstupa kada opisuje razvoj europskog društva (Sagar, 2022: 19-20). Dakle, iako transformacija europskog društva kod Smitha ugrubo prati četiri navedene faze, ona se ne odvija uvijek linearno, a niti je granice transformacije među fazama uvijek moguće jasno odrediti. Slično kaže i Hont kada tvrdi da je Smithov eksplanatorni sustav suviše sofisticiran da bi se mogao staviti u okvire linearnog ekonomskog determinizma (Hont, 2009: 155).

Međutim, Smithova nedosljednost u pridržavanju vlastitog faznog modela ne umanjuje vrijednost njegove teorije povijesti, i to zato što korištenjem stadijskog modela povijesti Smith nastoji sintetizirati kompleksne povijesne procese u prepoznatljivije faze koje se mogu analizirati i uspoređivati. Dakle, iako ona nije uvijek savršeno primjenjiva na svaki povijesni primjer, fazna teorija povijesti omogućava smisleno raspravu o uzrocima i posljedicama strukturalne društvene promjene. Zbog toga Smithov stadijski model povijesti nije samo interpretativni alat već i eksplanatorni mehanizam bez kojeg bi povijest bila beskonačan niz pojedinačnih događaja i promjena bez jasne uzročno-posljedične veze. Na taj način, Smithova teorija povijesti omogućuje sagledavanje povijesti društvenog razvoja kao procesa koji ima strukturu i logiku, koliko god ta struktura bila pojednostavljena i odvojena od mnogih povijesnih specifičnosti.

Smithova teorija autoriteta: izvori nejednakosti među ljudima u lovačkoj i pastirskoj fazi društva

Prva i najprimitivnija faza društva u Smithovoj teoriji povijesti je faza lovačkih i sakupljačkih naroda kakvu se moglo prepoznati kod urođeničkih plemena Sjeverne Amerike. Riječ je o stadiju društva u kojem je svaki čovjek i ratnik i lovac, što znači da se prilikom odlaska u rat čovjek uzdržava svojim radom na jednak način kao i kad ne ratuje. U tom stadiju društva "nema ni pravog vladara ni prave države" (Smith, 2007: 669). Jedan od razloga za to je da se život u ovom stanju društva temelji na lovu i sakupljanju prirodnih plodova, što znači da su ljudske zajednice raštrkane i brojčano premalene da bi zahtijevale ikakav ozbiljan oblik vlasti koja bi njima upravljala. Drugi i važniji razlog za izostanak vlasti u ovoj fazi je nepostojanje privatnog vlasništva. Preciznije, u lovačkom društvu ne postoje napredniji i veći oblici vlasništva koje bi premašivalo vrijednost rada od nekoliko dana (*ibid.*, 685). Instrumenti za lov, lovina i ubrani plodovi primitivni su oblici vlasništva, koji često pripadaju čitavoj zajednici, što znači da ne mogu postojati ozbiljne povrede vlasništva koje bi vlast trebala regulirati i sankcionirati (*ibid.*, 684). Dakle, nepostojanje privatnog vlasništva znači da ne postoji potreba za vlasti, a kako nema vlasti, tako nema ni njezine raspodjele. Eventualni prijestupi pravila zajednice rješavaju se unutar grupe ili obitelji. Pojedinci u tim društvima uživaju relativno veliku razinu slobode i jednakosti, a odluke koje se tiču čitave zajednice, poput odluke o odlasku u rat, u pravilu se donose demokratski (Smith, 1982: 201-202).

Međutim, ovdje ipak postoje dva oblika nadmoćnosti koji tim društvima pomažu da donose takve odluke. Ti oblici nadmoćnosti, koje pojednostavljeno možemo

pojmiti kao izvore moći, dio su Smithove *teorije autoriteta*, shvaćene kao uzroka ili okolnosti prirodnog podčinjavanja. U lovačkom stanju društva to su (a) *dob* i (b) *sposobnosti ili kvalitete pojedinca (tjelesna snaga, mudrost i druga duševna svojstva)*. Na temelju njih, donošenje konačnih odluka u lovačkom društvu najčešće se prepušta starijima i sposobnijima (Smith, 2007: 685-686). Posljednje, u ovom stanju društva podjela rada nije prisutna ni u kakvom ozbiljnom obliku, a zamjene primitivnih proizvoda lova i sakupljanja su rijetke, i to zato što se ti proizvodi ne mogu akumulirati te zato što čovjek u tom stadiju društva sve svoje potrebe može zadovoljiti samostalno (Smith, 2007: 281).

S vremenom se lovačko društvo povećava, zbog čega lov postaje nedostatan način preživljavanja. Težnja čovjeka da unaprijedi svoje materijalne uvjete postepeno rezultira domestikacijom životinja čime se razvija pastirsko društvo (Smith, 1982: 14-15). Takvo stanje društva moglo se prepoznati kod Tatara i Arapa kod kojih je svaki pripadnik grupe bio jednako tako i ratnik. Takvi narodi nemaju stalnog boravišta, žive pod šatorima te migriraju s promjenama godišnjih doba i drugih okolnosti (Smith, 2007: 669; 1982: 218). Iako je, kao i u lovačkom društvu, svaki pojedinac pastirskog društva ujedno i ratnik, među dvama društvima postoje bitne razlike. Prvo, dok vojska lovaca jedva može premašiti dvjesto ili tristo ljudi, vojska pastira može doseći dvjesto do tristo tisuća. Zbog toga lovački narod ne može predstavljati ugrozu za civilizirane narode, dok pastirski narod može (Smith, 2007: 670). Drugo, u pastirskom se društvu zbiva jedna bitna promjena, promjena koja će biti presudna za čitav daljnji tijek razvoja društva, a to je razvitak privatnog vlasništva nad stokom. Razvoj tog oblika vlasništva omogućava akumulaciju stoke kao oblika zalihe koja omogućuje još uvijek rudimentarne, no razmjerno naprednije oblike razmjene i podjele rada u odnosu na lovačka društva (Smith, 2007: 281; 1982: 521; Meek i Skinner, 1973: 1109). Zahvaljujući akumulaciji vlasništva, neki pojedinci, kroz vlastite sposobnosti ili po nasljedstvu od oca, s vremenom stječu dovoljno stoke i drugih životinja da počinju prehranjivati ne samo sebe već i veliki broj drugih ljudi (Smith, 1982: 208, 216).¹⁴ Zbog toga se u društvu postupno razvijaju velika nejednakost i prvi oblici vlasti, a s njima se javljaju i druga dva izvora moći u Smithovoj teoriji autoriteta: (c) *bogatstvo* i (d) *podrijetlo*.¹⁵

Na ovom mjestu treba istaknuti dvije stvari. Prvo, budući da u pastirskom društvu nastaju prvi oblici vlasti, ovdje postaje prikladnije izvore moći tumačiti kao izvore vlasti, a Smithovu teoriju autoriteta kao teoriju vlasti. Drugo, nadmoćnost po bogatstvu prethodi nadmoćnosti po podrijetlu, tj. "starost obitelji znači svuda starost bogatstva ili one veličine koja se obično temelji na bogatstvu ili je bogatstvo prati", čime se ističe hijerarhija između starog i novog bogatstva (Smith, 2007: 686-687). Ukratko, uspostavljanje novog oblika vlasništva u pastirskom društvu nastaju prvi oblici bogatstva, a njihovim nastankom nastaju i prvi oblici vlasti.¹⁶ Štoviše,

¹⁴ Hont (2009: 154) ističe da je nejednakost u pastirskom društvu nastala tako što su pojedinci svoje bogatstvo dobrovoljno prenijeli vladarima i poglavicama društva, putem darova i podmićivanja u slučaju sporova oko vlasništva. Iako to jest bio slučaj, ti darovi i podmićivanja kao izvori bogatstva dolaze tek naknadno, povrh vlasništva nad stokom koje je prvotno omogućilo vlast bogatih poglavica (Smith, 1982: 212). Kasniji darovi i podmićivanja uvećavali su njihovu već postojeću imovinu, koja se, sudeći prema Smithovom iskazu, razvila kao produkt kontingencije, nasljeđivanja i prvih dvaju oblika nadmoćnosti.

¹⁵ Dok su prva dva izvora moći (dob i sposobnost) prisutni i u teoriji Johna Lockeja, bogatstvo i podrijetlo predstavljaju Smithovo odstupanje u odnosu na Lockeovu teoriju (Hont, 2009: 150).

¹⁶ Pritom vlast ponajprije nastaje sa svrhom obrane "bogatih protiv siromaha ili onih koji imaju neko vlasništvo protiv onih koji nemaju uopće ništa" (Smith, 2007: 689).

ne samo da se bogatstvo ovdje pojavljuje kao izvor vlasti, ono se nameće kao izvor najveće vlasti. Pastirsko društvo tako "dopušta veoma velike nejednakosti bogatstva" te "nema razdoblja u kojem bi nadmoćnost bogatstva davala tako veliku vlast onome koji ga posjeduje", i to toliku, naime, da "nema razdoblja u kojem su savršenije bili ustanovljeni vlast i podčinjavanje" (Smith, 2007: 687). Ovako velika nejednakost pastirskog društva proizlazi iz činjenice da tatarski poglavica, kojeg Smith koristi kao primjer, ima dovoljno stada i krda u svojem posjedu da uzdržava tisuće ljudi, što on i čini. A budući da ih uzdržava, ti su ljudi o njemu sasvim ovisni. On je njihov vojskovođa u ratu te njihov sudac u miru, a to što je njihov poglavica, posljedica je nadmoćnosti njegova bogatstva (Smith, 2007: 686-687).

Znači li to da je u pastirskom društvu bogatstvo jednako vlasti? Ne, jer takav zaključak nije posve precizan. Naime, ono što donosi vlast bogatom pojedincu u pastirskom društvu nije njegovo bogatstvo per se, već ogromno bogatstvo koje on ima u odnosu na druge. Stoga je preciznije reći da je pravi izvor vlasti u pastirskom društvu ekstremna ekonomska nejednakost između vladara i ostatka društva. Odnosno, tatarski poglavica ima sve, a ostali žive na rubu preživljavanja te o njemu ovise. Jer kada bi pojedinci pastirskog društva mogli uzdržavati sami sebe, dakle kada bi imali barem mali dio bogatstva za sebe od kojega bi mogli živjeti, tada oni ne bi morali ovisiti o velikom bogatstvu poglavice. Ovako postavljen odnos između bogatstva i vlasti implicira da opseg vlasti pojedinca u društvu ovisi o količini bogatstva koje on posjeduje u odnosu na druge pojedince. Ukratko, gdje postoji ekonomska nejednakost, postoji i političko podčinjavanje. Iz toga slijedi da će promjena u ekonomskoj nejednakosti među pojedincima dovesti do promjene u oblicima političkog podčinjavanja u društvu.¹⁷

Blizak odnos između bogatstva i vlasti dolazi do izražaja i u daljnjem tijeku razvoja društva prema Smithovoj teoriji povijesti. Naime, osim što se bogatstvo najprije pojavljuje kao izvor vlasti, vlast se s vremenom pojavljuje i kao izvor bogatstva. Opisujući vlade tatarskih naroda u Aziji te germanskih i skitskih naroda u Europi, Smith napominje kako su vladari tih naroda prvotno bili i suci u slučajevima bilo kakvih sporova među pojedincima. Budući da su oni svoje donošenje pravde naplaćivali u mitu i darovima, sudska je vlast takvih vladara bila nezanemariv izvor prihoda (Smith, 2007: 689). Sudbenu dužnost vladari s vremenom povjeravaju svojim zamjenicima i namjesnicima, a konačno odvajanje sudske od izvršne vlasti, koje nadilazi fazu pastirskog društva, odvija se u narednim fazama društvenog razvoja, i to pod pritiskom povećanog broja sporova koji rastu kao posljedica napretka i rasta društva, a s čime rastu i tržišni zahtjevi za regulacijom sudstva (Smith, 2007: 690-696).

Ovako objašnjen razvoj sudske vlasti osvjetljava važan dio Smithove teorije vlasti, a to je Smithova teza da sudska vlast prethodi zakonodavnoj. Za razliku od Rousseaua, Smithov redoslijed između dviju grana vlasti glasi: prvo dolaze suci, a onda zakoni (Smith, 1982: 313).¹⁸ Zanimljivo je pritom da Smith, netom nakon što je istaknuo povijesni redoslijed dviju grana vlasti, svoja *Predavanja* nastavlja raspravom o principima koji stoje iza političke poslušnosti podanika vlasti. Preuzimajući Hu-

¹⁷ Suvremenu diskusiju i pogled na pitanja ekonomske nejednakosti kod Smitha nudi Rasmussen (2016).

¹⁸ Kod Rousseaua je ovaj redoslijed obrnut, pri čemu pretpostavka "da su postojali izvršioци zakona prije njih samih" za njega nije bila vrijedna razmatranja (Rousseau, 2012: 168). Temu odnosa sudaca i zakona kod Smitha i Rousseaua podrobnije je razradio Hont (2015) u poglavlju *Histories of Government: Which Comes First, Judges or the Law?*

meov argument, Smith najprije kritizira Lockeovu teoriju pristanka,¹⁹ a zatim kaže da su principi na kojima se temelji politička poslušnost ili vjernost podanika vlasti (a) autoritet i (b) opća korist (Smith, 1982: 313-318; Hont, 2009: 139). Iako Smith kaže ponešto o principu opće koristi, poput toga da se politička poslušnost podanika može temeljiti na sigurnosti koju im vlast donosi, on razmjerno veći naglasak stavlja na princip autoriteta. Taj je princip povezan s njegovom teorijom autoriteta i četiri oblika nadmoćnosti, no ponajprije s divljenjem i poštovanjem koje bogatstvo vladajućih izaziva kod čovjeka (Hont, 2009: 151-152).

I dok su predmoderni stadiji društva cjelovito određeni uskom vezom između bogatstva i vlasti, ta će se veza u modernom trgovinskom društvu bitno promijeniti. Naime, stečeno ili naslijeđeno bogatstvo više neće jamčiti političku vlast, dakle vlast utemeljenu na ekonomskoj ovisnosti jednog pojedinca o drugome. Iako će bogatstvo možda (p)ostati sredstvo za stjecanje nekog oblika vlasti ili utjecaja na vlast, primarno značenje bogatstva u modernom društvu ograničit će se na pojam ekonomske ili kupovne moći (Smith, 2007: 65-66).²⁰ U svakom slučaju, važnost principa i teorije autoriteta, a posebno vlasti utemeljene na bogatstvu, ponovno će doći do izražaja kako društvo bude napredovalo, odnosno kako se nejednakost bogatstva među pojedincima bude mijenjala. No prije toga, da bi se mogao razumjeti nastanak modernog trgovinskog društva u Smithovoj teoriji, mora se razumjeti nastanak i raspad onoga što Smith naziva prvom ili antičkom trgovinskom fazom povijesti.

Antički poredci kao trgovačka društva

Za Smitha se tranzicija iz pastirskog u poljoprivredno društvo prvi put odvila na području stare Grčke, odnosno Atike. Ondje smješteni pastirski narodi uživali su geografski povoljan položaj koji ih je prirodno branio od neprijatelja. Radi pogodne klime tog područja, ali i zbog površinski manjeg područja, nomadski način života prestao je imati smisla te su se pastirski narodi ubrzo počeli baviti poljoprivredom. Zahvaljujući relativno sigurnom položaju i plodnoj zemlji, sada poljoprivredni narodi brzo su rasli u broju i povećavali svoje bogatstvo. Kako bi zaštitili svoje bogatstvo i lakše se branili od potencijalnih neprijatelja, oni su se počeli nastanjivati na manjem geografskom području, osiguranom zidinama, čime su nastali prvi gradovi. Neki od tih gradova, poznati kao gradovi-države ili polisi, vrlo brzo su razvili znanost, umjetnost i unutarnju trgovinu, a s njima i republikanski oblik vlasti.²¹

¹⁹ Detaljno obrazložena kritika Lockeovog prešutnog pristanka, i teorije društvenog ugovora općenito, iznesena je u eseju *Of the Original Contract* (Hume, 1953: 43-63). Smithovo preuzimanje tog argumenta može se pronaći u *Predavanjima* (1982: 316-317). Ustvari, čitava se Smithova teorija povijesti i vlasti može shvatiti kao svojevrsna readaptacija Lockeove teorije vlasti na osnovama Humeove kritike, o čemu više govori Hont (2009: 141-148).

²⁰ S obzirom na to, poslušnosti vlasti u modernom društvu temeljit će se više na "mišljenju, nego na izravnoj prisili" (Hont, 2009: 153). Iako je Sagar (2018) tu tezu detaljno razradio, pa i razvukao do njenih granica, oba se interpretira slažu da je izvor za teoriju o divljenju i poštovanju koje bogatstvo izaziva kod čovjeka Smith pronašao kod Humea. Sagar pritom opravdano ističe da Smith, kao i Hume, nije imao teoriju suverenosti, poput Hobbesa na primjer (2018: 207).

²¹ Smith ovdje najčešće koristi primjer Atene i, nešto rjeđe, Sparte. Pritom su antički polis i njegovo republikansko-demokratsko ustrojstvo vlasti nastali kao posljedica već opisanog geografskog položaja na kojemu su se nastanila prva pastirska plemena. Naime, unatoč povoljnim geografskim uvjetima, Atika je kao poluotok bila izložena napadima neprijatelja s mora, zbog čega se atička populacija počela okupljati na malom i ozidanom geografskom području. Plemenski poglavice, okupljeni na malom i utvrđenom prostoru, nisu mogli ni htjeli izabrati jednog koji bi nad njima vladao. Rješenje je bilo da odluke donose zajednički – prvo sudbene,

Okruženost morem omogućila im je napredak vanjske trgovine te nekoć pastirska, a zatim poljoprivredna društva, postala su trgovačka (Smith, 1982: 221-225; Hont, 2009: 157). Ta novonastala društva stare Grčke (Atene i Sparte) svojim napretkom i bogatstvom nadmašila su društva u užoj i široj okolici antičkog poluotoka. Osim toga, ova društva posjedovala su robove čiji je prisilni rad omogućavao slobodnim muškarcima bavljene politikom i stvarima od javnog interesa (Smith, 1982: 226). Osim što su se mogli baviti politikom, muškarci slobodni od rada mogli su ratovati ili se pripremati za rat, održavajući tako svoj borbeni duh. "U različitim republikama stare Grčke", Smith objašnjava, "vojničke vježbe bile su nužni dio odgoja koji je država nametala svakom slobodnom građaninu" (Smith, 2007: 673). Na taj su se način starogrčki polisi oslanjali na *narodnu vojsku ili miliciju* u obrani protiv vanjskih neprijatelja. S obzirom na veličinu njihova teritorija i specifičnost njihova ustroja, starogrčke trgovačke republike za Smitha su predstavljale (a) *defanzivne republike* jer su morale zadržati svoj maleni teritorijalni status (Smith, 1982: 229). Tako su, dakle, nastala trgovačka društva u prvoj trgovinskoj fazi Smithove teorije. No, kako je došlo do njihovog raspada?

Te su defanzivne republike svoju moć i snagu počele gubiti kako su društvo i trgovina u njima napredovali. Naime, iako je napredak trgovine povećao broj populacije u tim republikama, on je smanjio broj njihove vojne populacije (Smith, 1982: 229). Unatoč tome što su vojne vježbe bile obvezne za slobodne muškarce, te što su se osnovne djelatnosti društva u vrijeme ratova mogle prepustiti robovima, zov zanatlijskog i trgovačkog načina života prodro je do umova i srca slobodnih građana. Ništa nije moglo spriječiti ovaj negativni utjecaj trgovačkog načina života na dotad borbeni duh slobodnih građana stare Grčke.²² Odlazak u rat postao je smetnja trgovini. Svaki sat koji su tkalac ili kovač proveli ne radeći na svom zanatu radi odlaska u rat, bio je skup i štetan ne samo za njih, već i za cjelokupnu trgovinu antičkih republika (Smith, 1982: 230). Trgovina je tako omekšala borbeni duh društva koje je inače spremno dočekivalo rat. I to toliko, naime, da ništa doli neposredne opasnosti za egzistenciju poretka nije moglo natjerati slobodne muškarce da napuste svoj obrt i odu u rat. Stoga su oni koji su išli u rat bili dio najnižeg sloja ljudi, bez ratnog duha i bez domoljublja. Osim smanjene brojčane snage, tako sačinjene vojske bile su još slabije u svojoj sili (Smith, 1982: 232). S druge strane, pastirska društva, koja su vrebala u okolici starogrčkih polisa, bila su ratnička društva u kojima je svaki čovjek bio ujedno i ratnik. Nagomilano bogatstvo i luksuz antičkih trgovačkih republika tako su prizvali brojnija pastirska društva u napad. Na taj su način napredak trgovine i uživanje u luksuzu oslabili starogrčke narode iznutra te istodobno dozvali opasnost i konačnu propast izvana.²³

Antički Rim, drugi primjer društva prve trgovinske faze i svojevrsni nasljednik starogrčkih trgovačkih društava, za Smitha je bio primjer (b) *osvajачke republike*, koja nije imala drugog izbora nego pokoriti narode u svojoj okolini (Smith, 1982:

a zatim i zakonodavne. Na taj je način postupno došlo do stvaranja antičkog polisa, pri čemu je republikansko-demokratska organizacija polisa nastala kao nužna posljedica urbanizacije (Smith, 1982: 224-225; Hont, 2015: 62-63).

²² Posjedovanje robova isprva je omogućilo ekonomski napredak i relativnu dugotrajnost antičkog polisa, u smislu da bi se antički polis bez robova urušio mnogo prije. Prije nego što im je trgovina pacificirala ratnički duh, slobodni građani nisu se ni htjeli ni morali baviti ničim drugim osim javnim stvarima i obranom poretka (Hont, 2009: 159).

²³ Ulozi koju je napredak trgovine imao u propasti antičkih republika treba pridodati i učinke napretka umijeća ratovanja, zbog čega su obrambene utvrde postajale sve ranjivije na nove načine, strategije i taktike vođenja ratova (Smith, 1982: 232-235).

229).²⁴ Međutim, kao što je defanzivna ratna strategija bila nekompatibilna s trgovačkim načinom života u republikama stare Grčke, tako je i starorimska osvajačka strategija bila nekompatibilna s trgovinom i manufakturama koje se raširile starorimskim društvom (Hont, 2009: 160). Naime, osim što su napredak trgovine i luksuznog načina života u antičkom Rimu doveli do toga da slobodni muškarci nisu bili skloni ratovanju, Rim se kao osvajačka republika previše raširio da bi mogao stabilno vladati svojim golemim teritorijem. Zbog toga se Rim nije mogao osloniti na narodnu miliciju kao što su to činili starogrčki poredci, već je morao oformiti *plaćenu ili stajaću vojsku*. "Od vremena opsade Veja", ističe Smith, "rimске su armije dobivale plaću za svoju službu tijekom vremena koje su provodile na bojištu" (Smith, 2007: 672). S obzirom na to da ta plaća vjerojatno nije bila velika, rimske vojne postrojbe s vremenom su se sve više počele popunjavati najnižim slojevima rimskog društva i robovima, dok su se bogatiji i plemenitiji slojevi društva okrenuli trgovini. Specifična klasna struktura rimske vojske značila je da vojnici koji su činili tu vojsku nisu imali nikakve odanosti prema rimskoj središnjici, dakle prema višim klasama centralnog Rima, već da su bili isključivo odani vojskovođama o kojima su kroz godine ratovanja postali ovisni. Takav je ustroj rimske vojske ubrzo doveo do toga da su vojskovođe i generali stekli toliku veliku vojnu moć da su je mogli iskoristiti za vojni udar i zbacivanje rimske republikanske vlasti, što su u konačnici i učinili (Smith, 1982: 233-234).²⁵

Iako bi se možda očekivalo da će uspostava vojne diktature negativno utjecati na trgovački način života Rimljana, prema Smithovoj interpretaciji to nije bio slučaj. Štoviše, ne samo da trgovina nije bila smanjena uspostavom vojne diktature, ona se povećala. Širenje teritorija prema van dodatno je obogatilo Rim, a posebice rimske vojne diktatore kojima je odgovarala slobodna trgovina građana, budući da im je ona donosila dodatno bogatstvo i luksuz. S dodatnim teritorijalnim osvajanjima, rasli su i zahtjevi Rima za vojnicima te se rimska vojska počela oslanjati i na pripadnike pokorenih pastirskih naroda, dok je veći dio rimskog naroda i dalje uživao u bogatstvu i luksuzu koje je donosila trgovina (Smith, 1982: 234-238). Takav klasni sastav vojske i takvo bogatstvo Rima s vremenom su morali doživjeti propast, a ta je propast došla kada su se pokoreni pastirski narodi okrenuli protiv Rima. Međutim, iako su pastirski narodi uništili Rim, izvorno sjeme rimskog uništenja i propasti došlo je iznutra – kao i u slučaju Atene. Napretkom trgovine i razvojem luksuznog načina života, građansko-trgovački način života postao je važniji i rašireniji od vojničkog. Stajaća rimska vojska stoga je postala nedisciplinirana, zanemarena i pokvarena, a time i nesposobna da se odupre napadima germanskih i skitskih naroda koji su provalili u Zapadno Rimsko Carstvo, uništili ga i okončali prvu trgovačku fazu europskog kontinenta (Smith, 2007: 680-681).

²⁴ Iako je antički Rim bio najbolji primjer osvajačke republike, Smith ga gotovo uvijek spominje u paru s Kartagom. Međutim, on ističe da je Kartagin povijesni put zaustavio upravo Rim, koji ju je pregazio. Da se to nije dogodilo, Kartaga bi imala istu sudbinu kao i antički rimski poredak (Smith, 1982: 229, 233).

²⁵ Primjerice, Smith kaže da su Cezaru mnogobrojna ratna osvajanja i odanost vojske praktički omogućili da postane doživotni diktator (Smith, 1982: 234).

Raspad feudalizma i nastanak modernog trgovinskog društva

Prirodni i neprirodni poredak stvari

Treću knjigu *Bogatstva naroda* Smith započinje opisujući "prirodni poredak stvari", ili prirodni napredak bogatstva, prema kojemu poljoprivredna proizvodnja sela potiče ekonomski razvoj gradova. Taj proces odvija se putem trgovine između stanovnika grada i stanovnika sela, trgovine koja se sastoji od zamjene sirovih proizvoda sela za prerađene i manufakturne proizvode grada, izravno ili uz posredovanje novca (Smith, 2007, 377). Selo tako "opskrbljuje grad životnim potrepštinama i sirovinama [nužnim] za manufakturu", a grad je pritom "stalni sajam ili tržište na koje dolaze stanovnici sela da zamijene svoje sirove proizvode za prerađene proizvode" (*ibid.*, 377, 379). Za Smitha, prirodni poredak stvari stoga predstavlja idealni ekonomski razvoj društva prema kojemu poljoprivreda sela postupno potpomaže razvoj manufaktura i prerađenih proizvoda u gradovima, što zatim postupno podupire razvoj vanjske trgovine gradova (*ibid.*, 380). Međutim, Smith tvrdi da je ovaj prirodni tijek stvari bio potpuno izokrenut u svim modernim državama Europe, i to tako što su vanjska trgovina i manufakturna proizvodnja gradova postale uzrok ekonomskog razvoja i razvitka poljodjelstva na selu, obrnuvši tako prirodni poredak stvari: "Običaji i navike koje je uvela priroda prvobitne vlade europskih modernih država i koji su ostali pošto su se te vlade izmijenile, nužno su prisilili europske moderne države u taj neprirodni i retrogradni poredak" (Smith, 2007: 381).²⁶

Pod običajima i navikama prvobitnih europskih vlada Smith misli na zastarjele zakone o zemljišnom posjedovanju i nasljedstvu koji su obilježavali alodijalni ustroj društva predfeudalnog razdoblja. Odnosno, kako bi se zemlja zadržala u vlasništvu velikih zemljoposjednika, uspostavio se zakon o prvorodstvu, a s njime i neotuđivo nasljedstvo, tako da je zemlja uvijek ostajala unutar obitelji. Međutim, ovakvi zakoni i običaji s vremenom su kočili ekonomski napredak društva jer bogati nasljednici nisu obrađivali svoju zemlju ili su je obrađivali loše, dakle neproaktivno (Smith, 2007: 383). Razlog za to Smith je vidio u velikom bogatstvu veleposjednika koji nisu bili pretjerano zainteresirani za poboljšanje zemlje, te nisu bili sposobni za pažnju "prema malim uštedama i dobicima" koji će zemlju učiniti profitabilnijom (*ibid.*, 385).

Iako veleposjednici nisu bili sposobni produktivno iskoristiti svoju zemlju, još se manja produktivnost mogla očekivati od kmetova koji su pod veleposjednicima tu zemlju održavali, kmetova koji su se nalazili u ropskom odnosu spram svojih gospodara. Naime, za kmetove se smatralo da su pripadali zemlji te su zajedno s njom mogli biti prodani. Osim toga, oni nisu mogli steći imovinu za sebe, a sve materijale za obradu zemlje pružao im je veleposjednik koji ih je ujedno i prehranjivao i uzdržavao (Smith, 2007: 386). Eksplicirajući zašto je takav ropski status kmetove činio neproaktivnim radnicima, Smith piše: "Čovjek koji ne može steći imovine ne može imati drugog interesa nego da jede što je moguće više, a da radi što je moguće manje. Kakav god rad on obavljao iznad onoga što je dovoljno da njime kupi svoje vlastito uzdržavanje, takav rad se može iz njega istisnuti samo nasiljem, a ne kakvim njegovim vlastitim interesom" (*ibid.*, 387). Dakle, čovjek koji ima prirodnu težnju unaprijediti svoje materijalne uvjete neće činiti ništa drugo doli održavati vlastitu egzistenciju ako ne može steći imovinu kojom bi te materijalne uvjete unaprijedio.

Budući da kmetovi nisu dovoljno produktivno obrađivali zemlju, a pritisci vanjske trgovine povećavali su svoje zahtjeve za proizvodnjom na selu, s vremenom su

²⁶ U hrvatskom izdanju djela koje citiram umjesto "retrogradni" stoji "nazadni".

se počele razvijati prve vrste feudalnog zakupništva koje su zakupnicima omogućile da obrađuju zemlju svojim vlastitim sredstvima uz plaćanje određene rente veleposjedniku čiju zemlju koriste. Međutim, uvjeti feudalnih zakupništava na početku su bili iznimno nesigurni i nestimulativni. Primjerice, zakupnici su mogli biti izbačeni sa zemlje u bilo kojem trenutku i bez ikakve odštete, zbog čega nisu mogli motivirati zakupnike da ulože vlastiti kapital u obrađivanje zemlje i dodatno ju obogate (Smith, 2007: 388-391). Ipak, s vremenom će doći do poboljšanja uvjeta zakupništva, i to pod utjecajem djelovanja trgovine manufakturama u gradovima. No da bi se razumio uzročno-posljedični mehanizam manufakturne trgovine gradova na razvoj povoljnijih uvjeta feudalnog zakupništva, potrebno je preispitati način na koji je najprije došlo do razvoja manufakturne trgovine i, posljedično, slobode pojedinaca u gradovima.

Kako su stanovnici gradova stekli svoju slobodu

Povijest društvenih promjena često započinje naizgled malim događajima koji, iako neprimjetni u trenutku, s vremenom donose revolucionarne posljedice. Prema Smithovoj interpretaciji, jedan takav događaj bilo je kraljevo oslobođenje određenih trgovaca i građana od pojedinačnih taksi i poreza u zamjenu za godišnju glavarinu koja se plaćala kralju pod kojim i na čijem prostoru su ti trgovci i građani trgovali.²⁷ Taj je događaj bio pogodan za sve stanovnike grada jer su ekonomske slobode pojedinačnih trgovaca i građana s vremenom prerasle u ekonomsku i političku slobodu čitavih gradova (Smith, 2007: 396). Kralj je, naime, građanima postupno dao slobodu upravljanja gradom, pod uvjetom da mu oni plaćaju fiksnu godišnju glavarinu, koja je bila oblik svojevrsnog nasljednog zakupa koji su građani dobili nad gradom. Ta se vrsta zakupa nad gradom zatim proširila na gotovo sve gradove na kraljevu teritoriju, a sam godišnji zakup bio se toliko ustalio da je postao praktički vječan. Tako su gradovi postupno postali tzv. slobodni gradovi, a u zamjenu za svoju slobodu kralju su plaćali godišnje poreze. Postupno je sloboda upravljanja koju su uživali gradovi dovela i do toga da su gradovi "bili uzdignuti u općinu ili korporaciju, uz povlasticu da imaju vlastite magistratske i gradsko vijeće, da donose statute za svoju vlastitu upravu", da grade vlastite bedeme te da imaju i vlastitu vojsku (*ibid.*, 396-397). Iako navedeni opis događaja objašnjava kako su gradovi stekli svoju slobodu, on ne objašnjava zašto su je mogli steći. Drugim riječima, zašto je kralj dao takvu slobodu gradovima? Zašto je on dopustio da se izgradi "neka vrsta neovisnih republika" unutar njegovog vlastitog teritorija (Smith, 2007: 398)?

Za odgovor na to pitanje Smith je, čini se, pronašao dio inspiracije u Machiavelliju, kojeg i spominje na stranicama istog poglavlja.²⁸ Neovisno o Smithovoj inspiraciji Machiavellijem, čijim dokazivanjem se ovaj rad ne bavi, između ideja dvojice autora mogu se i smiju povući neke paralele. Konkretno, kao što je za razumijevanje Machiavellijeva *Vladara* važno preispitati odnose između vladara, puka i velikaša, tako je i za razumijevanje Smithove interpretacije uspona i napretka gradova ključno preispitati odnose između kralja, građana i lordova (ili veleposjednika). Na-

²⁷ Smith se u ovom opisu događaja prvenstveno služi primjerom Engleske, iako nije na nju ograničen (Smith, 2007: 395, 397). Više detalja o drugim dijelovima Europe, poput specifičnosti slučaja tadašnje Njemačke, Smith iznosi u *Predavanjima*. O tome više piše i Haakonssen u sedmom poglavlju knjige *The Science of a Legislator* (1981).

²⁸ Govoreći o načinu na koji su manufakture bile uvedene u različite zemlje i gradove, Smith se referira na "jednog od Machiavellijevih heroja", Castrucija Castracanja, koji je iz grada Lucce protjerao neke trgovačke obitelji u Veneciju, koja ih je objeručke prihvatila (Smith, 2007: 402).

ime, Smith objašnjava kako su "lordovi prezirali građane koje su smatrali ne samo kao pripadnike drugog reda ljudi, već kao gomilu oslobođenih robova, gotovo za drukčije ljude nego što su oni. Bogatstvo građana je uvijek izazivalo njihovu zavist i mržnju" (Smith, 2007: 398). Građani su, pak, "mrzili i bojali se lordova.²⁹ Kralj je također mrzio i bojao se lordova, dok nije imao nikakva razloga ni da mrzi ni da se boji građana, iako ih je možda prezirao. Prema tome, zajednički interes navodio je građane da potpomažu kralja, a kralja da potpomaže građane protiv lordova. Građani su bili neprijatelji kraljevih neprijatelja, pa je bilo u kraljevu interesu da učini građane, koliko god je to mogao, sigurnima i neovisnima o tim neprijateljima" (*ibid.*, 398).³⁰ Zanimljivo je da Smith priznaje kako je kralj, iako za to nije imao razloga, možda i prezirao građane. Time Smith očigledno implicira da kralj građanima nije dao slobodu sa zadovoljstvom, već da je na to bio primoran zbog relativno većeg straha i prijezira koje su kod njega izazivali lordovi. K tome, kralj je od građana nešto mogao i dobiti, barem ubiranjem poreza, dok je u odnosu s lordovima gotovo nužno morao gubiti, jer su lordovi građane "svakom prilikom pljačkali bez milosrđa ili grižnje savjesti", što znači da su posredno pljačkali kralja koji je od građana ubirao glavarinu (Smith, 2007: 398).

Osim ekonomskih motiva kralja, svoju su ulogu odigrali i njegovi politički motivi. Naime, budući da su lordovi gledali kako će umanjiti moć i vlast kralja, odnosno kako će uvećati svoju moć i vlast, kralj ih je morao smatrati neprijateljima. S druge strane, jedino što su građani htjeli bila je sloboda, shvaćena prvenstveno ekonomski, a zatim politički. Zbog toga je kralj gradovima odobravao vlastite suce, samoupravu te izgradnju infrastrukture za obranu. Tako je kralj građanima "dao sva sredstva sigurnosti i neovisnosti o plemićima, koja su bila u njegovoj moći da ih podijeli", čime ih je učinio svojim vjernim saveznicima (Smith, 2007: 398-399).³¹ S obzirom na to, može se zaključiti da je rast ekonomske moći gradova s vremenom kralja učinio ovisnim o prihodima koje je dobivao od gradova, a to povećanje ovisnosti kralja o prihodima gradova značilo je smanjenje ovisnosti gradova i građana o kralju, odnosno povećanje njihove političke moći i autonomije. Zašto je ovo važno? Zato što je novostečena sloboda i politička autonomija stanovnika gradova bila u oštrm kontrastu sa nepromijenjenim statusom ropstva kod stanovnika sela: "Tako su u gradovima ustanovljeni red i dobra vlada, a zajedno s njima sloboda i sigurnost pojedinaca, u vrijeme kad su uživaoci zemlje na selu bili izloženi nasilju svake vrste" (Smith, 2007: 400).

²⁹ Smith kaže da u vrijeme feudalizma "vladar nijedne zemlje u Europi nije bio u stanju štiti na cijelom području svojih zemalja slabije svoje podanike od tlačenja velikih lordova", te nastavlja da su "oni koje zakon nije mogao zaštititi i koji nisu bili dovoljno jaki da se sami brane bili prisiljeni ili da uteku zaštiti nekog velikog lorda, a da je dobiju morali su postati njegovi robovi ili vazali, ili da sklope savez za međusobnu obranu i zajedničku zaštitu" (Smith, 2007: 398). Kao pojedinci, stanovnici gradova i zamaka nisu se mogli sami braniti, no sklapanjem saveza o međusobnoj obrani i zaštiti sa svojim susjedima oni su se mogli samostalno obraniti od vanjskih neprijatelja.

³⁰ Usporedimo ove Smithove rečenice s Machiavellijevim iskazima u poglavlju *Vladara* o građanskom principatu: "U svakom se gradu, doista, nalaze dvije različite težnje, jer narod [puk] ne želi da mu se zapovijeda i da ga tlače velikaši, dok velikaši žele vladati i tlačiti narod [puk] ... Onaj koji postane vladar uz pomoć naroda [puka] mora sačuvati njegovo prijateljstvo, što će mu biti lako jer narod [puk] ne traži ništa drugo osim da ne bude tlačen" (Machiavelli, 2020: 81-82).

³¹ U zaoštreno verziji, "vladari koji su živjeli u najlošijim odnosima sa svojim barunima izgleda da su zbog toga bili najliberalniji u davanju svojim gradovima pogodnosti te vrste" (Smith, 2007: 399). Smith na ovom mjestu navodi primjere takvih vladara u Engleskoj (Ivan Bez Zemlje) i Francuskoj (Filip I. i njegov sin Luj VI. Debeli).

Prisjetimo se da zbog njihovog ropskog statusa seoski kmetovi nisu imali mogućnost stjecanja vlasništva za sebe, a time niti mogućnost da unaprjeđuju svoje materijalne uvjete, sukladno svojoj prirodnoj težnji. Bilo kakav višak proizvoda zemlje koji bi oni proizveli i potajice uzeli za sebe, izložio bi ih nasilju i otimačini veleposjednika ukoliko bi on za to saznao. Radi takvih nepovoljnih uvjeta života na selu, stanovnici sela su s vremenom počeli migrirati u gradove kao nova utočišta slobode u kojima će moći zadovoljiti svoju prirodnu težnju i slobodno raspolagati proizvodima svog rada. Drugim riječima, ekonomska sloboda i pravo na stjecanje vlasništva stanovnika gradova bili su među ključnim pokretačima društvenih migracija tog vremena.³² Uz to, prednosti migracije sa sela u gradove nisu bile samo ekonomske, već i političke. Naime, ne samo da su gradovi postali privremena ekonomska utočišta, već i izvori trajne slobode za kmetove.³³ Međutim, broj kmetova koji su se bijegom u grad oslobodili svojih gospodara nije mogao biti velik, što znači da je feudalna nesloboda i dalje bila opće stanje stvari kod stanovnika sela. Osim što su lordovi ili veleposjednici svoje kmetove nastojali zadržati u čvrstim okovima feudalnog ropstva, važniji razlog za prevlast feudalne hijerarhije na selu bila je ekonomska oskudica.

Ekonomski napredak sela: uloga luksuza i manufakturne trgovine u raspadu feudalizma i nastanku trgovinskog društva

Prethodno opisani disparitet između slobode ostvarene u gradovima i nepromijenjenog feudalnog poretka na selima primarno je bio posljedica ekonomskih nejednakosti na selu, nejednakosti koje su proizlazile iz stanja neimaštine kmetova i zakupnika u odnosu na veliko bogatstvo veleposjednika. No, trgovina gradova postupno je ipak pridonijela ekonomskom unapređenju sela, i to na tri načina. Prvo, pružanjem tržišta za sirovi proizvod sela, prvenstveno onih sela koja su se nalazila u neposrednoj blizini gradova, dakle kojima su troškovi transporta sirovih dobara bili manji. Drugo, i važnije, stanovnici gradova (ponajprije trgovci) su svojim novostečenim bogatstvom počeli kupovati neobrađena zemljišta na selima kako bi se od njih dodatno obogatili.³⁴ Treće, trgovina i manufakture gradova dovele su do unapređenja sela tako što su "uvele red i dobru upravu, a s njima i slobodu i sigurnost pojedinaca među stanovnike sela" koji su dotad živjeli u "ropskoj ovisnosti o svojim pretpostavljenima" (Smith, 2007: 406). Ovaj treći način na koji je došlo do unapređenja i liberalizacije sela važan je za razumijevanje raspada feudalne hijerarhije i razvoja modernog trgovinskog društva. Zbog toga mu je potrebno posvetiti posebnu pozornost.

³² Objašnjavajući važnost te mogućnosti stjecanja za čovjeka tog vremena, Smith kaže: "Naprotiv, kad su sigurni da će uživati plodove svoga rada, [ljudi] ih prirodno iskorištavaju da poprave svoj položaj i da steknu ne samo potrebitosti, već i udobnosti i raskoši života. Prema tome, ona radinost, koja teži za nečim više nego što je nužno [za] uzdržavanje, ostvarila se u gradovima mnogo prije nego što su je općenito prihvatili uživaoci zemlje" (Smith, 2007: 400).

³³ "U to je vrijeme zakon bio tako obziran prema stanovnicima grada i tako željan da umanjí vlast lordova nad stanovnicima sela da je poljodjelac bio zauvijek slobodan ako se mogao sakriti u gradu od progona svog lorda za godinu dana. Prema tome, svaki kapital koji se akumulirao u rukama marljivog dijela stanovnika sela prirodno se sklanjao u grad, kao u jedino utočište, gdje je mogao biti siguran za čovjeka koji ga je stekao" (Smith, 2007: 400).

³⁴ Pritom su trgovci obično bili bolji od veleposjednika u poboljšavanju zemlje. To je zato što su trgovci, za razliku od seoskih veleposjednika, navikli pametno ulagati i očekivati povrat na svoja ulaganja, zahvaljujući navikama štednje i pažljivog korištenja kapitala (Smith, 2007: 405-406).

Prisjetimo se, najprije, da za vrijeme alodijalnog ustroja društva, u područjima s nerazvijenom vanjskom trgovinom, te nerazvijenom domaćom trgovinom i manufakturnom proizvodnjom, seoski veleposjednici nisu imali nikakva načina da potroše proizvode svojih zemljišta povrh uzdržavanja sebe i svojih slugu. To razdoblje alodijalnog i kasnije feudalnog siromaštva na selu bilo je, takoreći, slično stanju i vremenu pastirskih društava. Jer čak i kada bi veleposjednik imao stotine ili tisuću robova pod sobom, on ne bi imao drugog načina da potroši eventualni višak proizvoda svoje zemlje nego na uzdržavanje tih ljudi. Veleposjednik je njima bio zakonodavac, sudac i vođa (Smith, 2007: 406-408).³⁵

Stanje stvari nije bilo ništa bolje ni s razvojem kasnijeg feudalizma, dakle ni kod onih zakupnika koji su održavali zemlju veleposjednika. Ti su zakupnici, iako više nisu bili kmetovi, obrađivali zemlju veleposjednika pod takvim uvjetima da su i dalje materijalno ovisili o (rijetkoj) velikodušnosti svojih uzdržavatelja. Previsoka renta koju su plaćali veleposjednicima za zemlju te pravna nesigurnost zakupa, radi koje su u svakom trenutku mogli neopravdano ostati bez tog zakupa, činili su to stanje stvari i dalje iznimno nepovoljnim za obrađivanje zemlje. Iako je uvođenje feudalnog prava bio pokušaj da se ograniči moć alodijalnih veleposjednika, odnosno velikih slobodnih lordova koji su svoju moć temeljili na alodijalnom pravu, taj je pokušaj ograničavanja moći bio jalov. Veleposjednici ili lordovi su tako za vrijeme feudalizma još uvijek bili premoćni, zbog čega su nastavili voditi ratove kako su htjeli, kako međusobno tako i protiv kralja, a sela su još uvijek bila nezaštićena poprišta nasilja, pljački i nereda (Smith, 2007: 409). Što je onda uspjelo promijeniti opisano stanje stvari i srušiti ustaljenu vlast veleposjednika? Što je, prema uvriježenoj interpretaciji Smitha, zadalo taj konačan udarac feudalnoj strukturi društva te omogućilo promjene koje su u konačnici proizvele moderno europsko društvo?

Bila su to, tvrdi se, manufakturna i luksuzna dobra,³⁶ produkti mehanizama vanjske trgovine i manufaktura u gradovima te proizvodni ishodi neprirodnog i retrogradnog ekonomskog poretka:

Ali ono što sva sila feudalnih ustanova nikada ne bi mogla ostvariti, učinilo je tiho i neosjetno djelovanje vanjske trgovine i manufaktura. One su postupno opskrebile veleposjednike nečim za što su mogli zamijeniti cijeli višak proizvoda svojih zemalja i što su oni mogli potrošiti sami a da to ne dijele ni sa svojim feudalnim zakupcima ni s vazalima. Izgleda da je u svako doba gospodare čovječanstva rukovodilo jedno načelo: sve za sebe, a ništa za druge ljude ... Možda za par dijamantnih kopči ili za nešto isto tako tašto i nekorisno, oni su zamijenili uzdržavanje ili, što je ista stvar, vrijednost uzdržavanja od tisuću ljudi kroz godinu dana, a njime i cjelokupnu važnost i vlast koju im je to uzdržavanje moglo dati (Smith, 2007: 409).

Na ovom mjestu treba pojasniti dvije stvari. Prvo, koje je podrijetlo tog luksuza koji je omogućio urušavanje feudalizma? Drugo, kako je izgledao mehanizam putem kojeg su trgovina i luksuz srušili vlast feudalnih veleposjednika? Što se tiče podrijetla luksuza, Hont ističe da luksuz svoje podrijetlo vuče iz nasljeđa antičkih

³⁵ Smith istim riječima opisuje tatarska pastirska društva kada kaže da je tatarski poglavica svojim podanicima bio "nužno i njihov vojskovođa i njihov sudac", što je bio "nužni učinak nadmoćnosti njegova bogatstva" (2007: 686-687). U tom smislu, alodijalni i feudalni oblici društva mogu se shvatiti kao svojevrсни amalgami pastirskog, poljoprivrednog, pa čak i trgovinskog tipa društva.

³⁶ Smithovu naraciju o luksuzu kao uzročniku pada feudalizma iznosi i podrobno razlaže Hont, koji kaže da je kontinuirana opskrba luksuznim dobrima postupno uništila feudalnu elitu (2009: 166).

poredaka i trgovinskih puteva nastalih za vrijeme prve trgovinske faze europskog društva. Međutim, dok su trgovina i luksuz u prvoj trgovinskoj fazi pridonijeli propasti antičkih trgovačkih društava, u drugom ciklusu razvoja europskog društva oni su omogućili pad feudalizma i stvaranje modernog trgovinskog društva te njemu pripadajućih sloboda. Različite ishode dviju trgovinskih faza pritom možemo pripisati činjenici da su antički poredci prve trgovinske faze bili izolirani slučajevi razvijenih trgovačkih društava, koja su bila ranjiva na ratnička i nerazvijena društva kojima su bila okružena. S druge strane, druga trgovinska faza odvila se u većem dijelu Europe istovremeno, pridonijevši tako stvaranju modernog europskog društva zasnovanog na trgovini (Hont, 2009: 166-167).

Što se tiče mehanizma djelovanja luksuza u stvaranju modernog društva, istaknuto je već da su veleposjednici zamijenili (prodali) svu svoju moć i vlast kako bi posjedovali luksuzne predmete. No koje su bile neposredne posljedice njihove kupovine luksuza? Prije svega, kupovina luksuznih dobara povećala je osobne rashode veleposjednika. Oni su zbog toga postupno smanjivali broj vazala na svojoj zemlji kako bi smanjili rashode koji su odlazili na uzdržavanje tih vazala, odnosno kako bi povećali svoje prihode za kupovinu luksuza. Postupno su otpustili sve svoje vazale, a isti uzrok ih je natjerao da otpuste sve feudalne zakupnike osim onog broja zakupnika nužnog za obrađivanje zemlje. Nakon što su otpustili nepotreban dio zakupnika, od preostalog su broja zakupnika zahtijevali da plate punu vrijednost zakupa. Tako su veleposjednici smanjili broj usta koja su morali hraniti, a povećali višak proizvoda zemlje koji su dobivali samo za sebe, dakle prihode od zemlje koji su koristili za kupovinu luksuznih dobara koja su nudili trgovci i manufakturisti gradova (Smith, 2007: 410-411). Prema tome, iako veleposjednici nisu imali ni sklonosti ni sposobnosti za produktivno korištenje zemlje, težnja za luksuznim dobrima natjerala ih je da postojeću zemljišnu proizvodnju učine efikasnijom.

Međutim, niti to im nije bilo dovoljno, pa su veleposjednici postupno počeli povećavati cijenu zakupa (rentu), unatoč lošim uvjetima pod kojima su taj zakup davali. Problem je nastao kada je neki veleposjednik rentu htio podignuti iznad onoga što je njegova zemlja mogla pružiti, u smislu proizvoda koji su se obradom zemlje mogli dobiti, barem prema tadašnjem stanju zemlje i načinu obrađivanja. Jedini način na koji su zakupnici mogli pristati na takvu visoku cijenu zakupa bio je uz uvjet da im se zemlja iznajmi na duži niz godina, što bi im dalo dovoljno vremena da unaprijede obrađivanje zemlje i izvuku neki profit za sebe. Iako veleposjednici nikada ne bi pristali na ovakav sporazum sa zakupnicima u ranijim stadijima feudalizma, "skupa taština privoljela je vlasnika zemlje da prihvati taj uvjet i odatle potječu dugotrajni zakupni ugovori" (Smith, 2007: 411). Zakupnici koji su sklopili te dugotrajne zakupne ugovore sada su po prvi put mogli steći djelić bogatstva za sebe, čime su postali praktički neovisni o veleposjednicima.³⁷ Veleposjednici tako više nisu mogli od zakupnika očekivati ništa više dužnosti i obveza povrh onih navedenih u dugotrajnim zakupnim ugovorima. Novostečena neovisnost tih zakupnika značila je da su svi vazali bili otpušteni te da su svi kmetovi bili oslobođeni, čime su veleposjednici napokon predali svu svoju moć i vlast. Na taj su način veleposjednici prestali biti zakonodavci i suci unutar svojih posjeda, a vlast je sada bila uređena izvanjski.

³⁷ Ovdje se, takoreći, radilo o tome da su zakupnici dobili mogućnost steći privatno vlasništvo unutar privatnog vlasništva (zemlje) veleposjednika. Paradoksalno je, međutim, to što su tu predaju vlasništva veleposjednici izvršili dobrovoljno, što se jedino može objasniti činjenicom da pojedinci generalno nisu svjesni konačnih društvenih posljedica svog pojedinačnog djelovanja.

Smithovim riječima, sklapanjem dugotrajnih zakupnih ugovora veleposjednici su "prodali svoje pravo po krvi" za "nakit i trice", dakle više "igračke za djecu nego ozbiljne težnje ljudi" (Smith, 2007: 411).

U potrazi za stvarnim uzrokom raspada feudalizma i nastanka modernog trgovinskog društva

Sve za sebe, a ništa druge za ljude

Čini se, dakle, da je luksuz bio uzrok raspada feudalizma i nastanka modernog trgovinskog društva. Dijamantne kopče, nakit, tkanine i sav taj luksuz polako su, ali sigurno, nagrizli temelje feudalnog poretka. Veleposjednici, opsjednuti luksuznim predmetima, napustili su stare dužnosti i izgubili moć koja ih je nekoć definirala. No, je li zaista bilo tako jednostavno? Je li zaista luksuz, kao takav, zaslužan za urušavanje starog feudalnog poretka i nastanak novog društva zasnovanog na trgovini? Ili je možda moguće da se uzrok promjena krije negdje dublje?

Da bismo istražili tu misao, potrebno se vratiti na Smithov iskaz u kojemu on tvrdi da su manufakturna i luksuzna dobra omogućila veleposjednicima da zamijene uzdržavanje svojih vazala za predmete koji su pripadali isključivo njima:

Ali ono što sva sila feudalnih ustanova nikada ne bi mogla ostvariti, učinilo je tiho i neosjetno djelovanje vanjske trgovine i manufaktura. One su postupno opskrebile veleposjednike nečim za što su mogli zamijeniti cijeli višak proizvoda svojih zemalja i što su oni mogli potrošiti sami a da to ne dijele ni sa svojim feudalnim zakupcima ni s vazalima. *Izgleda da je u svako doba gospodare čovječanstva rukovodilo jedno načelo: sve za sebe, a ništa za druge ljude ...* Možda za par dijamantnih kopči ili za nešto isto tako tašto i nekorisno, oni su zamijenili uzdržavanje ili, što je ista stvar, vrijednost uzdržavanja od tisuću ljudi kroz godinu dana, a njime i cjelokupnu važnost i vlast koju im je to uzdržavanje moglo dati (Smith, 2007: 409).

Na prvi pogled, Smithova analiza potvrđuje tvrdnju da je luksuz bio glavni krivac – on omogućuje veleposjednicima da viškove zemljišne proizvodnje zamijene za luksuzne predmete, što posljedično dovodi do oslobađanja kmetova i ekonomskog razvoja sela. No, ako pogledamo pažljivije, što se zaista ovdje događa? Jesu li zaista dijamantne kopče i ostala luksuzna dobra bili ti koji su srušili feudalizam, ili je Smithova misao o "načelu" koje rukovodi "gospodare čovječanstva" da traže "sve za sebe, a ništa za druge ljude" trag prema pravom uzroku – ljudskoj sebičnosti, kanaliziranoj u obliku oslobođenog ekonomskog interesa?

Smithov citat, smatram, otkriva dublju refleksiju: luksuz je bio samo sredstvo, sredstvo putem kojeg se kanalizirala ljudska priroda. Težnja za unapređenjem vlastitih materijalnih uvjeta uključuje i posjedovanje luksuza, koji je u zaoštrenoj verziji ništa drugo doli simboličko izražavanje ekonomske nadmoći – kupovne nadmoći – nad drugim ljudima. U osnovi, stoga, nije luksuz izazvao transformaciju feudalnog društva u trgovinsko, već je to ljudska priroda. U ovom slučaju, ljudska taština. Luksuz je, stoga, veleposjednicima samo pružio priliku da zadovolje taj dio čovjekove prirode i time dobrovoljno prodaju svoju društvenu moć – moć uzdržavanja drugih ljudi – za osjećaj prestiža. To je, u konačnici, bilo ono što je pokrenulo proces urušavanja feudalizma i stvaranja trgovinskog društva.

U skladu s tim, uvid koji proizlazi iz Smithovog citata nije toliko vezan uz veleposjednike kao pojedince, već se odnosi na dublju strukturu koja ih nadilazi. Kada Smith govori o "gospodarima čovječanstva" vođenima načelom "sve za sebe, a ništa

za druge ljude", čini se na prvu da opisuje same veleposjednike i njihove postupke. Međutim, detaljnijim promatranjem možemo zaključiti da su ti "gospodari" zapravo manifestacija ljudske prirode koja se izražava kroz sebičnost, taštinu i težnju za osobnim stjecanjem. Sebičnost je ta koja upravlja djelovanjem i izborima veleposjednika; ona je pravi "gospodar" koji ih navodi da zamijene vlast i uzdržavanje nad drugim ljudima za individualno uživanje u luksuznim predmetima. Veleposjednici, stoga, nisu bili vođeni racionalnom procjenom onoga što bi bilo korisno za njihov društveni status, već su nesvjesno podlegli temeljnim porivima ljudske prirode koja zahtijeva ispunjenje osobnih želja i taština.

A načelo "sve za sebe, a ništa za druge ljude" pritom karakterizira temeljnu težnju za stjecanjem koja se nije mogla kanalizirati unutar ograničenih okvira feudalnog poretka. Ona je, takoreći, proizvela novi trgovinski poredak unutar kojega se može zadovoljiti. U feudalizmu, sjetimo se, sustav društvenih obveza bio je strukturiran na način da su individualne težnje bile ograničavane obvezama prema drugima (kmeta prema veleposjedniku, veleposjednika prema kralju), čime se stvarao zatvoreni sustav uzajamne ovisnosti. Međutim, kada su veleposjednicima postala dostupna luksuzna dobra koja su mogli posjedovati samo oni, omogućeno im je novo izražavanje te sebične težnje – izražavanje kroz simboličke predmete koji im nisu bili tek sredstvo potrošnje, već novi oblik moći koji se ogledao u prestižu i ekskluzivnosti. Na taj način, načelo sebičnosti nije osobina specifična samo za veleposjednike, već predstavlja univerzalni poriv u ljudskoj prirodi koji nadilazi društvene klase i povijesne okolnosti. Prema tome, Smith nam ovdje otkriva da su stvarni gospodari čovječanstva, oni koji ga pokreću i oblikuju, u konačnici naši unutarnji porivi, usmjereni na osobno bogaćenje i dominaciju.

Ako se ponovno osvrnemo na Smithovu interpretaciju pada antičkih poredaka, stare Grčke i antičkog Rima, pronalazimo upečatljive paralele s njegovim viđenjem propasti feudalizma. Oba društva, prema Smithu, navodno je potkopao luksuz. Jedno je bilo trgovačko, a drugo feudalno. No, luksuz ni ondje nije bio korijenski uzrok, već kanal kroz koji se ljudska priroda manifestirala. U slučaju antičkih poredaka, luksuz se često prikazuje kao onaj koji je potkopao duh građanske dužnosti i vojničke hrabrosti, zamjenjujući ih udobnošću i samozadovoljstvom. No pravi katalizator ležao je dublje: u ljudskoj prirodi koja se očitovala kao sklonost udobnosti, trgovini i svim pogodnostima koje one donose, a nasuprot tome, bio je odmak od ratovanja i čvrstoće koja je održavala ta društva. Luksuz je bio vanjski izraz tog pomaka. Pad antičkih trgovačkih društava stoga odražava isti temeljni uzrok: reorijentaciju vrijednosti vođenu prirodnom ljudskom težnjom za materijalnom udobnošću, koja je dovela do erozije militarističkih i zajedničkih temelja na kojima su ona počivala.

Prepoznajući ovaj obrazac djelovanja ljudske prirode, postaje jasno zašto je ključno ispitati uvriježenu interpretaciju Smithove tvrdnje da je luksuz uzrok pada tih poredaka (Hont, 2009: 166). Luksuz je kanal za jednu intrinzičniju silu: ljudsku prirodu. U oba slučaja, i u antičkim i u feudalnim društvima, nisu luksuzni predmeti oni koji su donijeli propast, već načini na koje su ti predmeti omogućili izražavanje želja ljudske prirode, mijenjajući tako društvene vrijednosti. Ljudska priroda, sa svojim nezasićenim tragom za unapređenjem materijalnih uvjeta, za udobnošću, za lakoćom i za moći, predstavlja nit koja povezuje pad antičkih civilizacija s padom feudalizma i nastankom trgovinskog društva. Ta prirodna težnja za poboljšanjem životnih uvjeta – koja, kako Smith primjećuje, drži "industriju čovječanstva u kontinuiranoj kretnji" – stalno je prisutna i u osnovi vodi transformaciju društava kroz

povijest (Smith, 2002: 214). Luksuz je, stoga, samo jedan od oblika kroz koji se ta težnja manifestira, ali on nije uzrok te kretnje.

Zaključno, treba istaknuti da je ljudska težnja za unapređenjem materijalnih uvjeta bila prisutna u svim fazama povijesti, od primitivnih zajednica do feudalnih društava. No, upravo je u trgovinskoj fazi društvenog razvoja ta težnja pronašla svoje najpotpunije izražavanje. Trgovinsko društvo, koje je nastalo raspadom feudalizma, pružilo je infrastrukturu i ideološki okvir u kojem je težnja za osobnim stjecanjem mogla doseći svoju kulminaciju. Za razliku od feudalnog poretka, u kojem su materijalni uvjeti bili strogo vezani uz zemljišne posjede i uzajamne društvene obveze, trgovinsko društvo oslobodilo je pojedinca da ostvaruje svoje ekonomske interese unutar tržišta. Uz to, u trgovinskom društvu, ekonomski rast i individualno stjecanje postali su ne samo prihvaćeni, već i ohrabreni. Vrijednosti koje ga definiraju – težnja za povećanjem produktivnosti, razmjenom i akumulacijom kapitala – ujedno su i manifestacije temeljne ljudske želje za boljim uvjetima života. Ono što je trgovinsku fazu društvenog razvoja učinilo jedinstvenom jest to da ona nije ograničila čovjekovu težnju za unapređenjem materijalnih uvjeta samo na društvenu elitu, već je priliku za njezino zadovoljenje dala i širim društvenim slojevima. Osim toga, trgovinsko društvo neprestano proširuje horizonte potrošnje i proizvodnje, otvarajući nove načine zadovoljavanja ljudskih potreba i želja, od osnovnih do luksuznih. Dakle, trgovinska faza omogućila je čovjeku da dodatno razvija i zadovoljava svoje materijalne potrebe, stvarajući društvo u kojem ne postoji konačni cilj – osim, daka-ko, konstantnog unapređenja čovjekovih materijalnih uvjeta.

Zasade modernog trgovinskog društva

Što Smith, zapravo, postiže u trećoj knjizi *Bogatstva naroda*? U suštini, on sažima dobar dio ne samo svoje teorije povijesti, već i svoje političko-ekonomske teorije općenito, pa čak i svoje moralne filozofije. To je posebno vidljivo u iskazu pred kraj treće knjige, gdje Smith uspostavlja intrigantan odnos između čovjekove prirode i političko-ekonomskih implikacija posjedovanja luksuza. Naime, Smith napominje da su dijamantne kopče koje su kupovali veleposjednici, kopče koje možemo shvatiti kao sinonim za luksuzna (i neposredno nekorisna) dobra općenito, "imale biti sasvim njihove i nijedno drugo ljudsko stvorenje nije moglo imati nikakav udio u njima" (Smith, 2007: 409). Dok su veleposjednici svoje prethodno bogatstvo, utemeljeno na zemljišnim sirovinama, morali dijeliti s ljudima koje su uzdržavali, odnosno trošiti ga na njihovo uzdržavanje, luksuz je mogao i morao biti sasvim njihov. Također, Smith na istoj stranici ponavlja svoju prethodnu tvrdnju govoreći da su veleposjednici "postupno zamijenili svu svoju moć i vlast" za zadovoljenje "najdjetinjastije, najniže i najobičnije od svih taština" (*ibid.*, 409). Podsjetimo se da su veleposjednici (lordovi) bili i suci i vojskovođe kmetovima, što je bio nužan učinak materijalne ovisnosti kmetova o veleposjednicima. Taj odnos ekonomske ovisnosti jednih o drugima počeo se raspadati onda kada su veleposjednici počeli mijenjati moć uzdržavanja drugih ljudi za moć kupovanja manufakturnih dobara iliti kupovnu moć. Drugim riječima, luksuz je aktivirao taštinu bogatih veleposjednika, taštinu zbog koje su oni dobrovoljno predali (iliti prodali) svu moć i vlast koju su imali nad svojim podanicima.

Međutim, dano objašnjenje može i mora ići dublje. Naime, što su uopće veleposjednici morali vidjeti u luksuzu da bi se radi njega odrekli čitave svoje moći i vlasti? Što se krije iza te "najdjetinjastije, najniže i najobičnije od svih taština"? Zašto čovjek

želi unaprijediti svoje materijalne uvjete, zašto je tašt i sebičan, te što točno on dobiva (ili misli da dobiva) gomilanjem bogatstva i luksuza?

Opisujući izvore ljudske ambicije i klasne razlike među ljudima u *Teoriji moralnih osjećaja*, Smith kaže da je svrha čovjekove težnje za unapređenjem vlastite materijalne pozicije ta da čovjek bude primijećen, da mu se drugi obrate s pažnjom, simpatijom i odobravanjem:

Taština je ono što nas zanima, a ne olakšanje ili ugoda. No, taština je uvijek utemeljena na vjerovanju da smo predmet pažnje i odobravanja. Bogataš se ponosi svojim bogatstvom jer osjeća da ono prirodno privlači pažnju svijeta ... Kad razmišlja o tome, čini se da se njegovo srce širi i da bubri unutar njega, i on više voli svoje bogatstvo zbog toga nego zbog svih ostalih prednosti koje mu ono donosi (Smith, 2002: 61-62).

Smatram da se ovdje nameće jedan paradoksalan zaključak o Smithovom poimanju prirode čovjeka, a to je da se uzrok čovjekove sebičnosti nalazi u njegovoj društvenosti. Da ekspliciram, tek ulaskom u društvo i tek ulaskom u odnos s drugima čovjek može težiti k stjecanju bogatstva kao načinu na koji će ostvariti odobravanje i naklonost drugih ljudi.

S obzirom na to, mora se ustvrditi kao neosporno da je ljudska priroda – a ne luksuz – bila stvarni pokretač kidanja uske veze između pojedinačnog bogatstva i vlasti nad pojedincima. Ta uska veza bogatstva i vlasti, toliko karakteristična i sveprisutna u predmodernim stadijima društva, posredstvom djelovanja čovjekove prirode bila je prekinuta. Veleposjednici su na taj način "postali isto tako beznačajni kao i bilo koji imućni građanin ili trgovac u gradu. Na selu, kao i u gradu, uspostavljena je redovna uprava. Budući da nitko nije imao dovoljno moći da ometa djelovanje redovne uprave ni na selu ni u gradu, ona je uspostavljena i tu i tamo" (Smith, 2007: 411). Novonastalo moderno trgovinsko društvo bilo je određeno posve novim ekonomskim, pa tako i političkim odnosima. Međutim, iako je moderno društvo omogućilo stvaranje novog zajedničkog bogatstva (eng. *common stock*), ponajprije zahvaljujući uključivanju u ekonomiju velikog broja dotad iz ekonomije isključenih pojedinaca, ono nije nastalo kao rezultat dobrohotnih namjera ijednog od aktera u ovoj političko-ekonomskoj slagalici. Naprotiv, moderno trgovinsko društvo nastalo je kao posljedica toga da je svaki pojedinac u društvu slijedio vlastiti sebični interes:

Tako su dva različita reda ljudi koja nisu imala ni najmanju namjeru služiti javnosti, ostvarila revoluciju koja je od najveće važnosti za opće dobro. Zadovoljenje najdjetinjastije taštine bila je jedina pobuda veleposjednika. Manje smiješni su trgovci i ruketvorci koji su radili samo sa stajališta svog vlastitog interesa i slijedeći svoj kramarski princip da obrću novac gdje god se novac može zaraditi. Ni veleposjednici, ni trgovci, ni ruketvorci nisu znali ni predviđali tu veliku revoluciju koju je postupno uzrokovala ludost jednih i radinost drugih (Smith, 2007: 412).³⁸

Osim što je bilo nenamjeravana posljedica djelovanja ljudskog ekonomskog interesa, moderno trgovinsko društvo bilo je rezultat težnje svakog čovjeka da unaprijedi materijalne uvjete vlastitog života. Iako se u slučaju veleposjednika može činiti da je bila riječ o ludosti, sebični interes koji ih je vodio ka kupovini luksuza i predaji sve svoje moći i vlasti nije bio posve iracionalan. Kao što Smith potvrđuje, veleposjednici jednostavno nisu mogli znati posljedice svog pojedinačnog djelovanja, a

³⁸ U nastavku tog citata Smith kaže da umjesto "da budu posljedica, trgovina i manufakture su tako u najvećem dijelu Europe bile povod i uzrok poboljšanja i obrađivanja zemlje", pa i ovdje treba reći: ljudska priroda je bila uzrok, a trgovina i manufakture njezina sredstva.

kamoli posljedice zbira pojedinačnih djelovanja svih pojedinaca u društvu.³⁹ No, o kakvim je točno posljedicama ovdje riječ? Kakav je bio ishod te "revolucije" o kojoj Smith govori, te na koji je način ona bila od "najveće važnosti za opće dobro"?

Revolucija o kojoj Smith govori odnosi se na oslobađanje velikog dijela europskog društva od statusa potpune ekonomske ovisnosti o pojedincima u društvu, što je ujedno značilo i nastanak društva koje je bilo slobodnije i jednakije nego ijedno drugo društvo u europskoj povijesti, barem onakvoj kako je Smith razumije. To novo društvo stvorilo je jedinstven oblik ekonomske neovisnosti pojedinaca:

[Veleposjednik u trgovinskom društvu] obično pridonosi veoma malom broju [ljudi] samo mali iznos za uzdržavanje svakog od njih, možda deseti, mnogima ni stoti, a nekima ni tisućiti dio, čak ni desetstisućiti dio njihova cjelokupnog godišnjeg uzdržavanja. Prema tome, iako on pridonosi održavanju sviju njih, oni su svi više ili manje o njemu neovisni jer se obično svi mogu održavati i bez njega ... Svaki trgovac ili rukotvorac stječe svoje održavanje od zaposlenja koje mu ne daje jedna, već stotine ili tisuće različitih mušterija. Iako je on zbog toga u izvjesnoj mjeri njima obavezan, on nije sasvim ovisan ni o jednoj od tih mušterija (Smith, 2007: 410).

Kod Smitha je pritom bitna poanta da je u modernom društvu svaki čovjek *de facto* trgovac, i to prvenstveno trgovac svoga rada. Tu poantu on eksplicira u prvoj knjizi *Bogatstva naroda* gdje govori o razmjerima podjele rada u modernom društvu:

Kad se podjela rada jednom potpuno uvede, ostaje veoma malen dio potreba koje čovjek može podmiriti proizvodom vlastitog rada. On podmiruje mnogo veći dio svojih potreba zamjenjujući onaj višak proizvoda vlastitog rada koji prelazi i nadmašuje njegovu vlastitu potrošnju, za one dijelove proizvoda rada koji su mu potrebni od drugih ljudi. Na taj način svaki čovjek živi od zamjenjivanja i postaje na neki način trgovac, a društvo samo postaje ustvari trgovačko društvo (Smith, 2007: 59).

Međutim, trgovački karakter društva počiva na djelovanju tržišta koje okuplja veliki broj ljudi i omogućuje razmjenu velikog broja različitih dobara, pri čemu se mehanizmom razmjene čovjekova prirodna sebičnost transformira u oblik društvenosti koji je utemeljen na trgovini.⁴⁰ U tom smislu, tržište i trgovina "proizvode" društvenost među pojedincima tako što kanaliziraju čovjekove sebične strasti u – i dalje sebičan, ali za društvo pogodan – ekonomski interes.

S obzirom na navedeno, može se zaključiti da feudalno robovlasništvo i feudalni ekonomski sustav nisu bili kompatibilni s razvojem modernog trgovinskog društva jer su u srži negirali čovjekove sebične strasti, dakle njegov ekonomski interes. Kmetovi taj interes nisu mogli slijediti jer nisu imali svoje vlastito održavanje u svojim rukama. Prema tome, moderno trgovinsko društvo nije moglo nastati prije nego što je ukinut feudalni robovlasnički sustav, odnosno prije nego što je većem broju ljudi omogućeno da održavaju sami sebe i da slijede vlastiti ekonomski interes, svoju težnju za unapređenjem vlastite ekonomske pozicije, te da trguju svojim radom kako žele i time stvaraju trgovačko društvo. Međutim, kada bi argumentacija ovdje

³⁹ S obzirom na to, Smitha se popularno povezuje s metaforom nevidljive ruke, koja „vodi“ sebične pojedince u njihovu djelovanju te putem koje ta sebična djelovanja u konačnici postižu opće dobro. Međutim, iako logika nenamjeranih posljedica pojedinačnih djelovanja jest važna u Smithovoj teoriji povijesti, samu metaforu nevidljive ruke Smith je rijetko koristio (Grdešić, 2016: 91). O "mitu nevidljive ruke", kao obliku doktrinarne interpretacije Smithove teorije, opširnije piše Baletić (2004).

⁴⁰ Društenost utemeljena na trgovini u Smithovoj teoriji Hont (2010) izražava terminom "trgovinske društvenosti" (eng. *commercial sociability*).

stala, ona bi bila nepotpuna, jer bi zanemarila jedan vitalan dio Smithove političko-ekonomske teorije, dio bez kojeg se trgovinsko društvo ne može trajno održati.

Umjesto zaključka: uloga suverena u trgovinskom društvu

U trećoj knjizi *Bogatstva naroda*, opisujući posljedice pada moći i vlasti veleposjednika, Smith kaže: "Na selu, kao i u gradu, uspostavljena je redovna uprava. Budući da nitko nije imao dovoljno moći da ometa djelovanje redovne uprave ni na selu ni u gradu, ona je uspostavljena i tu i tamo" (Smith, 2007: 411). Redovna "uprava" je ovdje potencijalno varljiv prijevod Smithovih riječi,⁴¹ budući da na drugom mjestu, gdje Smith opisuje ustroj vlasti feudalnog društva, imamo ono što se čini kao precizniji prijevod: "Vlast vlade je bila i dalje, kao i prije, preslaba u glavi, a prejaka u nižim članovima, a pretjerana snaga nižih članova bila je uzrok slabosti glave" (Smith, 2007: 409).⁴² Taj novi oblik "redovne uprave" o kojemu Smith govori jest moderna europska država, koja nastaje paralelno s modernim trgovinskim društvom te koju Smith shvaća kao suverenu instancu vlasti u tom društvu. Iako se možda čini da je ova tvrdnja dana posve niotkuda, ona dobiva svoju potkrjepu ako se u obzir uzmu dvije stvari.

Prvo, sjetimo se da je u svom opisu retrogradnog poretka europskih društava Smith zapravo govorio o europskim modernim državama: "Vanjska trgovina nekih gradova europskih *modernih država*⁴³ uvela je sve njihove fine manufakture, ili one koje su bile prikladne za prodaju na udaljenim tržištima, a manufakture i vanjska trgovina zajedno su rodile glavno poboljšanje poljodjelstva" (Smith, 2007: 381). Drugo, kada govori o ulozi države, Smith govori o "dužnostima suverena" (Smith, 2012: 686). I u ovom slučaju hrvatsko izdanje *Bogatstva naroda* gdje se sadržava ne posve precizan prijevod tako što se "*sovereign*" prevodi kao "vladar" (Smith, 2007: 665). Potencijalna varljivost tog prijevoda je u tome što "vladara" može biti više, kao što je to bio slučaj u feudalnom dobu gdje je svaki veleposjednik ili lord na neki način bio vladar vlastitog područja. S druge strane, suveren je nužno jedan, iliti vladar među vladarima. S tim na umu, potrebno je razmotriti ono što Smith naziva dužnostima suverena (odnosno države) u modernom društvu.

Prva dužnost suverena je obrana društva od vanjskih neprijatelja iliti drugih nezavisnih društava. Upravo zbog ovoga, moderna – centralizirana – država nastaje paralelno s nastankom modernog trgovinskog društva, čime će ono izbjeći sudbinu antičkih trgovačkih društava.⁴⁴ Naime, centralizirana država, posredstvom poreza, raspolaže s dovoljno prihoda kojima može oformiti vojsku prikladnu za obranu od neprijateljskih društava u modernom dobu. Zašto je to bitno? Jer je moderno trgovinsko društvo sačinjeno od pojedinaca koji su primarno usmjereni na svoje ekonomske interese te su zbog toga nesposobni i nezainteresirani za ratovanje. Međutim, za ovaj problem Smith nudi dva, otprije nam poznata rješenja.

⁴¹ U izvorniku: "a regular government" (Smith, 2012: 408).

⁴² U izvorniku: "The authority of government still continued to be, as before, too weak in the head, and too strong in the inferior members; and the excessive strength of the inferior members was the cause of the weakness of the head" (Smith, 2012: 405).

⁴³ U izvorniku: "modern states of Europe" (Smith, 2012: 377).

⁴⁴ Ovdje se ponajprije misli na centralizaciju vlasti koju je proveo vladar u borbi protiv lordova, što je bilo prikazano u četvrtom poglavlju ovog rada. O procesu centralizacije vlasti u Europi tog vremena detaljnije piše Ivan Prpić, koji tvrdi da "proces ustanovljenja 'države kao takve' započinje u apsolutnoj monarhiji" (Prpić, 1987: 2121).

Prvo rješenje je da država prisili sve građane na nekakav oblik poluredovite vojne obuke i time oformi *narodnu miliciju*, po uzoru na stare Grke, a drugo je da plati građane i oformi *stajaću vojsku*, kao što je to bio slučaj u antičkom Rimu.⁴⁵ Razumljivo, Smith je skloniji drugom rješenju jer ono igra na ekonomski interes građana. Važnije, on prepoznaje da jedino država može spojiti taj privatni ekonomski interes s nužnošću obrane društva od neprijatelja: "Ali samo mudrost države [eng. *wisdom of the state*] može učiniti vojničko zvanje posebnim zanimanjem, odvojenim i posebnim od svih ostalih ... Samo mudrost države može učiniti da postane njegov interes da veći dio svog vremena žrtvuje tom posebnom zanimanju" (Smith, 2007: 674).

Druga dužnost suverena je zaštititi svakog pripadnika društva od nepravde ili nasilja bilo kojeg drugog pripadnika društva. Suveren to čini uspostavom pravosuđa, ali i uspostavom policijskog sustava koji će se brinuti da se zakoni poštuju (Smith, 2007: 684; 1982: 486). Genealogija tog sustava pravosuđa ukratko je prikazana u prvom poglavlju rada, gdje je istaknuto da je razvoj pravosudnog sustava pratio razvoj društva po stadijima. Važnost pravosudnog sustava Smith ističe na sljedeći način:

Trgovina i manufakture rijetko kad mogu dugo cvjetati u nekoj državi u kojoj ne postoji redovno dijeljenje pravde, u kojoj se narod ne osjeća sigurnim u posjedu svoje imovine, u kojoj se povjerenje u ugovore zakonom ne podupire, i u kojoj se ne smatra da će se državna vlast redovno upotrebljavati da se prisile na plaćanje dugova svi oni koji mogu platiti (Smith, 2007: 868).

Teško je pronaći drugo mjesto u *Bogatstvu naroda* na kojem Smith ovako jasno naznačuje da moderno trgovinsko društvo ne može opstati bez države kao suverene vlasti. Razlog za to je što država maksimizira ekonomsku slobodu i pravnu jednakost pojedinaca tako što uspostavlja sveobuhvatni pravni sustav kojim omogućava povjerenje u ugovore, sigurnost vlasništva te redovno i predvidljivo dijeljenje pravde. Prema tome, ako kažemo da djelovanja sebičnih pojedinaca u trgovinskom društvu usmjerava nevidljiva ruka, pri čemu se proizvodi društveno pozitivan ishod, onda moramo reći i da taj pozitivan ishod uvelike ovisi o "vidljivoj ruci" suve-

⁴⁵ Poglavlje "O rashodima za obranu" pete knjige sadržava intrigantan povijesno-teorijski prikaz razvoja ratovanja i uloge vojski u različitim stadijima i društvima povijesti. Iz tog se prikaza, između ostalog, mogu povući zanimljive paralele između Smithove i Machiavellijeve tipologije vojski. Očigledno je iz Smithovih referenci da je čitao Machiavellija, i čini se da je spram Firentinca zauzeo suprotan stav o tome koja je vojska bolja i zašto. Štoviše, na jednom se mjestu čini kao da Smith odgovara na Machiavellijevu kritiku plaćeničkih vojski kao beskorisnih i opasnih za slobodu (Machiavelli, 2020: 88-89). Na tom mjestu Smith kaže: "Ljudi republikanskih načela bili su ljubomorni na stajaću vojsku jer je opasna za slobodu. Stajaća vojska je sigurno opasna za slobodu gdje god interes vojskovođe i najviših časnika nije nužno povezan s podržavanjem ustava države. Cezarova stajaća vojska uništila je Rimsku republiku. Cromwellova stajaća vojska izbacila je iz zgrade Dugi parlament [*The Long Parliament*]. Ali tamo gdje je sam [suveren] vojskovođa, a veliko plemstvo i vlastela najviši časnici vojske, gdje je vojna sila stavljena pod komandu onih koji imaju najveći interes da podržavaju građansku vlast, jer oni sami imaju najveći udio u toj vlasti, stajaća vojska nikada ne može postati opasna za slobodu" (Smith, 2007: 682-683). S druge strane, Smith na više mjesta idealizira narodne milicije antičkih i pastirskih društava, zbog čega njegovo neslaganje s Machiavellijem nije toliko jednoznačno kao što se možda čini. Više se čini da se slagao s Machiavellijem, no da je stajaću vojsku jednostavno vidio kao imperativ modernog društva te izazova s kojima se to društvo susretalo. S obzirom na različitost vremena u kojima su Machiavelli i Smith pisali, ovakav stav i ne treba previše začuditi.

rena koji osigurava da čovjekovo samoljublje ostane unutar granica zakona (Cohen, 1989: 63). Jedino moderna suverena država može biti jamac takvog pravnog sustava, pravnog sustava bez kojeg trgovina ne može dugo cvjetati. Ako trgovina ne cvjeta, onda ona s vremenom propada. A ako nema trgovine, onda nema niti modernog trgovinskog društva.⁴⁶

Treća i posljednja dužnost suverena jest pružiti društvu javna dobra, odnosno započinjati javne radove te ustanoviti i uzdržavati javne institucije. Pružanje javnih dobara društvu daje veliku korist, no ulaganja koja ta dobra zahtijevaju premašuju ekonomske interese te premašuju ekonomske sposobnosti ulaganja pojedinca ili malog broja pojedinaca. Prema tome, ta javna dobra može pružiti jedino država (Smith, 2007: 665-666, 696). Smith navodi tri vrste javnih dobara koje država mora pružiti: (a) prometnu infrastrukturu, (b) obrazovni sustav za odgoj mladeži, i (c) obrazovni sustav za ljude svake dobi. Poprilično je samorazumljivo zašto Smith navodi prometnu infrastrukturu kao jedno od tih javnih dobara, budući da ono omogućuje lakši i jeftiniji transport dobara, a time uspješniju i profitabilniju trgovinu. Međutim, malo manje samorazumljive su potonje dvije vrste javnih dobara.

Prvo od njih, obrazovni sustav za odgoj mladeži, reflektira ono što bi se moglo nazvati rezerviranošću Adama Smitha u vezi modernog društva utemeljenog na trgovini. Konkretno, Smitha brine činjenica da razvijena podjela rada postupno dovodi do toga da se rad velikog broja pojedinaca svodi na nekoliko iznimno jednostavnih operacija. Ti, tzv. široki slojevi naroda, zbog toga postaju zatupljeni radom koji obavljaju te gube svaku sposobnost rasuđivanja. Stoga je odgoj takvog puka u civiliziranom i trgovačkom društvu možda i važniji od odgoja viših i imućnijih slojeva društva. I to toliko, naime, da bi se učenje osnovnih sposobnosti poput čitanja, pisanja i računanja moglo i nametnuti društvu (Smith, 2007: 746-748). No koja je poanta takvog obrazovanja? Zašto bi Smith mario za negativne učinke podjele rada u trgovinskom društvu? Odgovor je da su neobrazovane mase politički povodljivije i sklonije nepromišljenom protiviljenju političkoj vlasti (Smith, 2007: 751). To, prije svega, narušava stabilnost društva i slobodu optjecaja trgovine. Zaključno, što se tiče obrazovnog sustava za ljude svih dobi, Smith se najprije dotiče vjerskih sekti te nekih negativnih izričaja religije poput činjenice da se vlast religije često zasniva na ulijevanju neke vrste straha u vjernike. Takva je religijska vlast kroz povijest često podrivala svjetovnu vlast, zbog čega ne iznenađuje kada Smith u prosvjetiteljskom tonu zaključuje da jedan od lijekova za bolesti koje društvu prenose religiozne sekte može biti studij znanosti i filozofije (Smith, 2007: 758-760).

⁴⁶ Iako država kod Smitha pruža izvanjski (sigurnosni i pravni) okvir za funkcioniranje modernog trgovinskog društva, unutarnji okvir za funkcioniranje tog društva trebao bi pružiti mehanizam tržišta. Naime, prisjetimo se da je tržište mjesto razmjene, a da se putem razmjene čovjekova prirodna sebičnost transformira u trgovinsku društvenost. U tom smislu, tržište samo po sebi može "proizvesti" društvenost među pojedincima. O tome piše Dag Strpić kada kaže da je kod Smitha konstituiranje građanskog ili trgovinskog društva "permanentni ekonomski proces" koji Smith postavlja "namjesto jednokratnog političko-pravnog akta" iliti društvenog ugovora kakav je prisutan u teoriji Thomasa Hobbesa, Johna Lockea i drugih (Strpić, 2017: 130-131). Na taj se način Smithovo građansko društvo u teoriji može samoreproducirati putem tržišne razmjene, shvaćene kao specifičan tip "društvenog ugovora" koji pojedinci u društvu međusobno iznova sklapaju i rasklapaju sa svakim novim činom razmjene. Ovom temom Strpić se detaljnije bavi u sedmom poglavlju studije *Robna proizvodnja i udruženi rad u Marxovoj kritici političke ekonomije* gdje razlaže principe Smithove političke ekonomije koji omogućuju funkcioniranje trgovinskog društva. Više o doprinosu Strpićeve studije V. u: Ribarević (2020).

Literatura

- Baletić, Z. (2004). Mit nevidljive ruke. U: I. Prpić (ur.), *Globalizacija i demokracija* (str. 151-163). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Blaug, M. (1997). *Economic Theory in Retrospect* (5. izd). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805639>
- Weingast, B. (2017). Adam Smith's Theory of Violence and the Political Economics of Development. U: N. Lamoreaux, i J. Wallis (ur.), *Organizations, Civil Society, and the Roots of Development* (str. 51-82). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226426532-004>
- Berry, C. J. (2018). *Adam Smith: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, E. (1989). Justice and Political Economy in Commercial Society: Adam Smith's "Science of a Legislator". *The Journal of Politics*, 51(1), 50-72.
- Grdešić, M. (2016). Je li Adam Smith konzervativac? Nevidljiva ruka, institucionalni dizajn i društvena hijerarhija. *Politička misao*, 53(3), 85-107.
- Griswold, C. L. (2018). *Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith: A Philosophical Encounter*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315436579>
- Haakonssen, K. (1981). *The Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1017/CBO9780511628276>
- Hanžeković, M. (2007). Predgovor. U: A. Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* (str. 13-16). Zagreb: Masmedia.
- Hirschman, A. O. (1991). *Strasti i interesi: politički argumenti u prilog kapitalizmu prije njegova trijumfa*. Zagreb: Stvarnost.
- Hont, I. (2009). Adam Smith's history of law and government as political theory. U: R. Bourke i R. Geuss (ur.), *Political Judgement: Essays for John Dunn* (str. 131-171). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511605468.006>
- Hont, I. (2010). *Jelousy of Trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. Cambridge, MA i London: Harvard University Press.
- Hont, I. (2015). *Politics in Commercial Society. Jean-Jacques Rousseau and Adam Smith*. Cambridge, MA i London: Harvard University Press.
- Hopfl, H. M. (1978). "From Savage to Scotsman: Conjectural History in the Scottish Enlightenment". *Journal of British Studies*, 17(2), 19-40. <https://doi.org/10.1086/385720>
- Hume, D. (1953). *David Hume's Political Essays*. New York: The Liberal Arts Press. <https://doi.org/10.1017/S0003055400275023>
- Levy-Tessier, M. A. (2020). *Revisiting Adam Smith and the Politics of Commercial Societies* (doktorska disertacija). York University, Toronto. <http://hdl.handle.net/10315/37808>
- Machiavelli, N. (2020). *Vladar ili De Principatibus*. Zagreb: Disput.
- Meek, R. L., i Skinner, A. S. (1973). The Development of Adam Smith's Ideas on the Division of Labour. *The Economic Journal*, 83(332), 1094-1116.

- Palmeri, F. (2016). *State of Nature, Stages of Society: Enlightenment Conjectural History and Modern Social Discourse*. New York: Columbia University Press.
- Polanyi, K. (1999). *Velika preobrazba: Politički i ekonomski izvori našeg vremena*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Prpić, I. (1987). Država – nastanak i pojam. *Naše teme*, 31(12), 2114-2130.
- Rasmussen, D. C. (2016). Adam Smith on What Is Wrong with Economic Inequality. *The American Political Science Review*, 110(2), 342-352. <http://www.jstor.org/stable/24809527>
- Ribarević, L. (2020). Politička ekonomija u Levijatanu: Hobbes, Macpherson i Strpić. *Politička misao*, 57(2), 127-148.
- Rousseau, J.-J. (2012). *Društveni ugovor. O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*. Zagreb: Feniks.
- Sagar, P. (2018). *The Opinion of Mankind: Sociability and the Theory of the State from Hobbes to Smith*. Princeton: Princeton University Press.
- Sagar, P. (2022). *Adam Smith Reconsidered: History, Liberty, and the Foundations of Modern Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Skinner, A. S. (1975). Adam Smith: an Economic Interpretation of History. U: A. S. Skinner i T. Wilson, T. (ur.), *Essays on Adam Smith* (str. 154-178). Oxford: Clarendon Press.
- Skinner, A. S. (2003). Analytical Introduction. U: A. Smith, *The Wealth of Nations*, knj. I-III (str. 8-85). London: Penguin Classics.
- Smith, A. (1982). *Lectures on Jurisprudence*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (2002). *The Theory of Moral Sentiments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A. (2007). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Zagreb: Masmedia.
- Smith, A. (2012). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Ware: Wordsworth.
- Strpić, D. (2017). *Robna proizvodnja i udruženi rad u Marxovoj kritici političke ekonomije*. Zagreb: Disput.
- Waszek, N. (1988). *Man's Social Nature: A Topic of the Scottish Enlightenment in Its Historical Setting*. Frankfurt: Peter Lang.
- Weingast, B. (2017). Adam Smith's Theory of Violence and the Political Economics of Development. U: N. Lamoreaux, i J. Wallis (ur.), *Organizations, Civil Society, and the Roots of Development* (str. 51-82). Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/9780226426532-004>
- Winch, D. (2008). Scottish political economy. U: M. Goldie i R. Wokler (ur.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought. The Cambridge History of Political Thought* (str. 443-464). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1017/CHOL9780521374224>

Luxury or Something Else? The Causes of Decline of Feudalism and the Emergence of Modern Commercial Society in Adam Smith's Political-Economic Theory

Abstract The paper analyzes Adam Smith's political-economic theory and re-examines the causes of feudalism's decline and the emergence of modern commercial society in Smith's theory. The paper primarily focuses on the third book of *The Wealth of Nations* but also explores other significant sections of this foundational work. It begins by examining the basic tenets of the Scottish approach to historical research, paying special attention to Smith's stadial theory of history. Following this, the paper investigates Smith's understanding of the causes behind the collapse of ancient commercial societies and, in the main part, analyzes a series of causes and effects that dismantled the feudal hierarchy and enabled the development of a new economic order. The central argument is that Smith's insights go beyond the usual interpretation of his theory, which sees foreign commerce and luxury as key drivers of feudalism's downfall and the growth of commercial society. Instead, this paper argues that human nature and the fundamental inclination to improve our material condition are what truly propel the transformation of social order in Smith's theory. Rather than a conclusion, the paper reflects on the essential role of sovereigns and the modern state in sustaining a commerce-based modern society.

Key words Adam Smith, conjectural approach, commercial society, feudalism, modern society

Kako citirati članak / How to cite this article:

Noršić, N. (2024). Luksuz ili nešto drugo? Uzroci raspada feudalizma i nastanka modernog trgovinskog društva u političko-ekonomskoj teoriji Adama Smitha. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 275-302. <https://doi.org/10.20901/an.21.04>

***POLEMIKA O JEDNOJ
BIOGRAFIJI***

***DISPUTE OVER A
BIOGRAPHY***

I POSLIJE ŠUVARA – ŠUVAR!

Rade Dragojević, *Šuvar. Politička biografija.*

Zagreb: Srednja Europa, 2024., 440 str.

Josip Pandžić <https://orcid.org/0000-0002-8265-9452>

Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: jpandzic2@ffzg.unizg.hr

Recenzija knjige

Zaprimljeno: 11. 8. 2024.

Prihvaćeno: 13. 8. 2024.

Uvodne napomene

Ima li se uopće nešto novo reći o Stipi Šuvaru? Ako je suditi prema opsežnoj knjizi Rade Dragojevića, stječe se dojam da je odgovor potvrđan.¹ Na 440 stranica i u 11 poglavlja, Dragojević obrađuje različite epizode i segmente života i karijere sociologa, sveučilišnog profesora i političara čija je ostavština odavno obilježena kao problematična u mnogim aspektima. Iako je već objavljivao članke o Šuvaru u periodici i na internetskim portalima (Dragojević, 2022a; 2022b; 2022c; 2024), imajući u vidu navedeno razdoblje pisanja (31. siječnja 2020. – 19. travnja 2021.) (427), integralni oblik čekao je na objavu stanovito razdoblje. Knjiga je, usputnim spomenom u panegiričkom prilogu o Šuvaru povodom dvadesete godišnjice njegove smrti, najavljena na ljeto 2024. (Markovina, 2024).² Odmah je po izlasku najavljena i u medijima (v. Vurušić, 2024)

Iako nije u potpunosti jasno što bi bio "politički lik", za razliku od političkog djela, o Šuvaru nije bilo "ozbiljnijeg osvrta, knjige ili djela bilo koje vrste, pa onda ni filma", što je Dragojević s pravom smatrao neobičnim (1). On potom ističe dva osobna razloga za pisanje političke biografije: Šuvar je "jedan od rijetkih političara koji nije pristao na političko glajhšaltovanje nakon političke pobjede nacionalista [1990.]" (2) i načimanje "uvriježene" i "simplificirane slike" o "njemu kao o nekome tko je u socijalističkom periodu slovio za neprikosnovenog političkog moćnika, a nakon obrata devedesetih za poraženog čovjeka s političke margine svakog žaljenja vrijedan" (12). I drugi Dragojevićevi osobni razlozi i motivi, u prvom redu školovanje u "šugarici" te poznanstvo i druženja sa Šuvarom nakon 1990., ističu se kao važni za njegov biografski izbor (18-19). "Nekritička benevolencija" kao i "sentimentalno-nostalglična prenemaganja" te neki drugi, navodno neispravni pristupi Šuvarovu liku i djelu, poput svođenja Šuvara na "bezazlenog kulturnog radnika" ili njegovog političkog djelovanja na "niz zabluda, neuspješnih eksperimenata i neiskorištenih šansi" kao "sinegdohe Jugoslavije", navodno ne dopijevaju do istine da Šuvar nije bio "ni aždaja ni dobrica" (12, 14-15, 17). Poslije odbacivanja "pokroviteljskog" i "komemorativnog" tona, Dragojević poentira:

Zaoštro kazano – njegovi tekstovi i njegovo političko djelovanje govore sami za sebe i nikakvih mu drugih satisfakcija ne treba. Ne treba ga ni posebno štiti, niti se prema

¹ Brojke navedene u zagradama iz nastavka teksta odnose se na stranice u knjizi.

² U tekstu je pojava knjige najavljena u jesen 2024, a publicirana je u srpnju 2024.

njegovoj političkoj ostavštini odnositi tutorski, a niti papagajski ponavljati tezu o njegovoj uspravnosti. Ne treba ga ni kulturalizirati, a još manje memorijalizirati i svoditi ga na nekoliko izlizanih anegdota iz političkog ili profesorskog života ... ovaj naš pokušaj ne predstavlja ni nekakav politički *facelifting* Stipe Šuvara, jer to jednostavno nije ni moguće, kao ni nekakvu političku restauraciju *ancien regimea* ili žal za njim (18).

Odmah nakon ovog obećavajućeg pristupa, Dragojević okreće ploču i daje čitatelju do znanja da je knjiga, iako označena kao "politička" biografija, u službi Šuvarove "intelektualne rehabilitacije" kako bi se iz njegova političkog nasljeđa i intelektualne ostavštine što god moglo upotrijebiti u političke svrhe. Danas i u budućnosti (*ibid.*). Četiri glavne teme Dragojević ističe kao okosnicu Šuvarove političke biografije: sukob s Miloševićem; sukob sa Špiljkovom "desnom" frakcijom u SKH; sukob s "kulturnom desnicom"; te reformu školstva (19).

Politička biografija Stipe Šuvara predstavlja velik izazov za svakoga tko se upusti u taj pothvat jer je riječ o bilježenju života u sjeni sinergije političke karijere i znanstvenog rada. Drugim riječima, pišući o prvom nužno se piše o drugom i obrnuto. Iako je politička dimenzija, odnosno dimenzija moći, u prvom planu, ona nije shvatljiva bez pozivanja na Šuvarov znanstveni rad u području marksističke sociologije, točnije na idejnu legitimaciju njegovog političkog djelovanja. Ne samo da je pritom potrebno barem približno pratiti kanone pisanja biografija koji ističu cilj, interes, ciljanu publiku, rađanje subjekta, kronologiju, intimni život, rad i posthumni tretman te pokušati vlastiti fokus istraživanja političke dimenzije nečijeg lika i djela najbolje s njima uskladiti, već je poželjno poznavati razlikovanja u kvaliteti i svrsishodnosti između različitih izvora poput autobiografskih i memoarskih izdanja (Hamilton, 2008). Tek onda slijedi višegodišnji rad u knjižnicama i arhivima kako bi se tako glomaznu građu poput one koja se tiče Šuvara uopće moglo adekvatno zahvatiti interdisciplinarnim istraživanjem. Njegov opus količinski je impozantan, posebice ako se tu pribroje i brojni javni nastupi te intervjui (v. Pilić, 2004). Iako postoji prijetnja da se prema navedenim mjerilima Šuvarova politička biografija pretvori u preambicioznu "šuvarologiju", savjestan bi biograf svedjedno trebao težiti što širem obuhvatu dostupne primarne i sekundarne građe kako bi smanjio šanse za propuste i posljedično povećao kvalitetu knjige.

U ovoj će recenziji biti iznesen niz kritičkih prigovora. U prvom će dijelu biti kritički obrađena pojmovna i teorijska, metodološka i istraživačka, stilska i jezična te politička i ideološka uporišta Dragojevićeva pisanja o Šuvaru. Zasebnu cjelinu podložnu kritici čine pogreške i propusti knjige. Manjkavi temelji biografskog pristupa izravno utječu na tumačenja biografskih epizoda koje Dragojević odabire kao najvažnije za Šuvarovu političku biografiju, čineći ih površnim, slabo argumentiranim i apologetskim pa se u drugom dijelu recenzije njima pridaje posebna kritička pažnja. Zaključnim će se komentarima istaknuti finalne epizode knjige, a time i Šuvarova života te najvažnije nalaze kritike i posljedice koje proizlaze iz neadekvatnog, točnije hagiografskog vrednovanja Šuvara kao važne, iako kontroverzne figure hrvatske političke povijesti 20. stoljeća.

Uporišta

Pojmovna i teorijska određenja

Prva se pristranost očituje u Dragojevićevu korištenju Šuvarova rječnika zbog čega često nije moguće razlikovati njihova shvaćanja: "restauracija kapitalizma" (19);

"borba protiv antisocijalističkih skretanja" (49); "borba za 'materijalnu osnovicu društva'" (66); "upotrebna" i "prometna" vrijednost (69); "proširena reprodukcija" (78); "antikomodifikacijski pokret", "kontrarevolucionarni zahtjevi" (79); "autoritarni zov" srednje klase (133); "malograđanska klasa" (136); "građanska reprodukcija" (170); "građanska historiografska metoda" (174); "višak rada" (181-182); "klasna društva" (182); "buržoaske demokracije" (421). Marksistički žargon svojstven je, dakako, istovjetnom pristupu, koji je još uvijek legitiman u društvenim i humanističkim znanostima, ali bez iznošenja pomnijeg objašnjenja smislenosti njegova korištenja u ovom slučaju – naročito zbog povezanosti s ideologijom socijalizma/komunizma, a time i Šuvarom – stječe se dojam da taj pristup ne odgovara stvarnosti zbog svoje doktrinarne zastarjelosti pa se njegovim korištenjem ukida svaki potencijalni dijalog neistomišljenika o nekim nerazjašnjenim biografskim epizodama. Primjerice, danas rasprava o Šuvarovu mišljenju o ekonomskoj krizi u Jugoslaviji 1980-ih s osobom koja još uvijek koristi sintagmu "višak rada" ne bi imala pretjeranog smisla, posebice u svjetlu činjenice da se marksistička radna teorija vrijednosti i teorija o višku vrijednosti ne mogu više tretirati kao neupitne premise rasprava o ekonomiji.

S druge strane, domaći i strani marksistički i lijevo orijentirani autori Dragojeviću su pomogli u pokrivanju različitih područja istraživačkog interesa pa je u svojim opsežnim digresijama koristio obilje (neo)marksističke citatologije koja sa Šuvarom nema previše veze (68-80, 111-112). Njegov snažni protukapitalistički i protuliberalni sentiment naslonjen na marksizam te na kolektivističku misao Karla Polanyija očituje se u dogmatskoj prosudbi ekonomskih liberala kao pojedinaca spremnih na uporabu sile za uspostavu tržišnih odnosa (375) te čak zadržava kominternovsku misao o protukriznom djelovanju fašističkog i nacističkog ekstremizma (365-366). Posebno je zanimljivo tumačenje poratnog osvajanja vlasti komunista u srednjoj i istočnoj Europi, točnije ignoriranje sovjetske okupacije, sovjetski iniciranih državnih udara u režiji domaćih komunista, nasilne sovjeticizacije društava i uspostave totalitarnih političkih poredaka u korist isticanja "socijalističke solidarnosti". Ova sintagma ustvari predstavlja eufemizam za Staljinovu apsolutnu kontrolu nad državama koje Dragojević drugdje u knjizi bez navodnih znakova naziva "narodnim demokracijama" (151):

Današnjim rječnikom kazano, antikapitalističke snage odnijele su odmah poslije Drugog svjetskog rata pobjedu, barem u zemljama sa socijalističkim uređenjem, jer je princip socijalističke solidarnosti držao pod kontrolom teoriju vrijednosti i rezon kapitala (90).

Pojmovlje i teorijski fragmenti marksizma korišteni u knjizi smanjili su distancu biografa prema predmetu istraživanja te su povećali pristranost njegovih zaključaka povremenim stapanjem biografova mišljenja sa Šuvarovim mišljenjem o pojedinim temama. Cijela je knjiga u stvari marksistički "obojena", unatoč manjku konkretnog i čvršće obrazloženog marksističkog okvira pa je prava šteta što se Dragojević barem nije na samom početku deklarirao marksistom jer njegovo učestalo korištenje marksističke literature upućuje na shvaćanje tvrdnji iz knjige kao neproblematičnog znanja o povijesti i društvu. Na ovaj je način pripremljen teren za metodološke i istraživačke probleme knjige.

Metodološko zaleđe i istraživački postupci

Izravno se nadovezujući na marksistički vokabular i teorijsku perspektivu, metodološki problemi ove političke biografije predstavljaju nepremostivu prepreku za kvalitetno istraživanje. Osim što nigdje eksplicitno nije navedena metodološka in-

spiracija, pristup, perspektiva ili, pak, barem sažeto eksplicirana biografska metoda kao takva te njena primjena u slučaju političke biografije Stipe Šuvara, nije spomenuta niti rudimentarna podjela na kronološki i problemski pristup biografskom istraživanju kojom se biograf može heuristički poslužiti za strukturiranje biografije. Bez inicijalnog se metodološkog usmjerenja, a time i mogućnosti primjerenog istraživanja, ionako klimava teorijska i pojmovna struktura zasnovana na ortodoksnom marksizmu začinjena s ponešto "samoupravljačkog" žargona dodatno gubi na uvjerljivosti i korisnosti za ovu političku biografiju.

U knjizi se brojne tvrdnje i objašnjenja doimaju nabacanima bez posebnog reda dok ravnopravnu ulogu s pouzdanijim izvorima informacija imaju asocijacije (227, 279), analogije (4-5, 334, 380, 123, 169) anegdote (22, 54) i autobiografske crtice (162-165, 180, 210-213). Štoviše, u mnogim se slučajevima izvori tretiraju jednako-vrijednima, neovisno o tome je li riječ o tekstu novinara i Šuvarova intimusa Pere Kvesića s *Facebooka* (240), intervjuu s književnikom i Šuvarovim komesarom Goranom Babićem (263-265), tekstu "karlovačkog aktivista" Petra Pavlovića (404-405) ili o "hrvatskoj" *Wikipediji* (48). Povrh svega, potonji je izvor na istom mjestu bez objašnjenja svrstan u proizvode Šuvarovih "najžešćih neprijatelja" (*ibid.*). Dragojević je čak, gotovo na tragu nastavka biografije Josipa Broza iz pera povjesničara i novinara Vladimira Dedijera s početka 1980-ih, u knjigu uvrstio prilog filozofa i publicista Borisa Budena o njegovom odnosu prema Šuvaru (324-333) ne navodeći dovoljno snažnih razloga za takvu intervenciju.

Dragojeviću se činilo potrebnim dobiti "izjave nekih od važnih aktera političkog i kulturnog života iz tog vremena", odnosno "ljudi koji su u to doba sa Šuvarom prijateljevali, drugovali ili mu bili kolege" (426), ali ne samo da intervjui nisu prisutni kao zasebna metoda istraživanja već se radi o "dobivanju izjava" aktera čiji je stav u mnogome unaprijed poznat jer se radi o Šuvarovim istomišljenicima i poklonicima. Primjerice, dokazivanje Šuvarove uspješnosti Dragojević zasniva na osobnim utiscima Šuvarovih suradnika, a ne na vlastitim spoznajama utemeljenima na različitim izvorima (31-36).³ Naposljetku, ni u svojem početnom naumu Dragojević nije uspio u cijelosti jer Šuvarovi "komandosi" Stipe Orešković, Mladen Babun i Dejan Jović nisu zastupljeni s izjavama i tumačenjima (426-427). Tehnički propusti odnose se na izostanak datiranja usmenih i pisanih izjava (17, 44, 54, 202, 259-261, 263-265) dok Dragojević datirane prepiske elektroničkom poštom naziva "razgovorima" (193, 404).

Poprilično iznenađuje nedostatak izvorne arhivske građe. Čak i kad se arhivski dokumenti navode u izvornom obliku, u nastavku se navodi pravi (sekundarni) izvor (281, 387). Iznimku čine mrežni *Wikizvor* (3, 5), interni materijali (*Bijela knjiga*) koji se, po svoj prilici, nalaze u Dragojevićevoj posjedu (225, 229, 235, 243, 244, 259, 266), jedno Šuvarovo pismo upućeno "Općinskom komitetu SK Trnje" (289) iz privatnog arhiva njegove obitelji i jedan dokument (*Izvod iz zaključaka 16. Sjednice Predsjedništva Rk SSOH*) iz Šuvarova osobnog arhiva (393). Partijski i državni (republički i savezni) arhivi te arhivi brojnih institucija i organizacija s kojima je Šuvar

³ Goran Babić (famozni "KGB") u Dragojevićevoj knjizi zauzima posebno mjesto kao vlasnik "predosjećaja", "premonicije", "istine", k tome "nepogrešive" o nadolasku rata u Jugoslaviji (317), kao jedan od "rijetkih" političkih emigranata iz Hrvatske (322) ili pak kao netko tko govori "sočnim jezikom" (382-383). Govoreći o Babićevoj odnosu prema prvom svesku *Hrvatskog biografskog leksikona* koji je kritizirao jednom prilikom 1984., Dragojević bez navodnih znakova tvrdi da je Babiću "smetala zastupljenost tolikog broja popova, fratara i klerikalaca različitih fela, mnogi od njih ogrezlih u zločinu" (386) što se može protumačiti kao njegovo slaganje s krajnje ideologiziranim stavovima.

suradivao te, naposljetku, arhivske informacije republičke (hrvatske) Službe državne sigurnosti (SDS), nisu konzultirani iako za ovakav biografski zalogaj predstavljaju značajnu i, ne manje važno, javno dostupnu građu.

Biografijama o suvremenim političarima, posebice onim novinsko-publicističkog tipa, arhivska građa ne predstavlja krucijalni aspekt biografskog portretiranja (vidjeti, primjerice: Đikić, 2004; Bajruši, 2011). Međutim, u Šuvarovu je slučaju ona nezaobilazna imajući na umu dugotrajnost i brojnost njegovih političkih funkcija. S obzirom na to da se ne odlikuje znanstvenim aparatom, ne diskriminira izvore i informacije prema njihovoj važnosti i uvjerljivosti, nije dostatno održavana arhivskom građom te uopće ne posjeduje zasebni popis korištene građe i literature, knjiga u biti ne donosi, niti može donijeti nešto novo, ranije nepoznato, a kako pokazujem u recenziji, ona nažalost ne sadrži ni nešto argumentacijski i interpretacijski originalno. Zbog navedenih joj razloga nedostaje znanstvena legitimacija za biografsko djelo političke povijesti na što upućuju dvije pozitivne recenzije povjereničara sa znanstvenim titulama, dr. sc. Igora Graovca i izv. prof. dr. sc. Željka Kruselja. Oni, dakako, snose dio odgovornosti za brojne učinjene propuste jer svojom ekspertizom pokrivaju politologiju, sociologiju, povijest i novinarstvo, odnosno sva područja od značaja za Šuvarovu političku biografiju, kao i za njegova biografa Dragojevića.

Jezik i stil

Jezični i stilski problemi dodatno kompliciraju iznesene pojmovne i teorijske te metodološke i istraživačke nedostatke knjige. Za početak, zbog prethodno navedenih nedostataka kombiniranih s novinsko-publicističkim izričajem (v. 1, 84), tekst se često doima diskontinuiranim te opterećenim digresijama. Drugim riječima, čitatelj ima osjećaj kao da Šuvar progovara iz knjige o epizodama svojeg života u obliku niza naknadnih racionalizacija iz Dragojevićeva pera. Preuzimajući Šuvarov način razmišljanja o politici i diskursu te mu dodajući vlastitu dozu stilskih i jezičnih "začina", Dragojević ni ne pokušava današnjem čitatelju olakšati razumijevanje Šuvarove stvarne političke biografije.

Učestalo korištenje prvog lica množine doima se neprimjerenim intimistički intoniranoj političkoj biografiji poput Dragojevićeve. U njoj se piše: "donosimo" (2); "nama" (81); "Kako smo već rekli..." (178); "kako rekosmo" (185); "zamolili"; "pitali" (197); "nadamo se"; "nama se čini" (321), "mi (...) nismo našli" (397); "nismo uspjeli doći" (426). Također, neovisno o razlozima za korištenje prvog lica množine, ono pridonosi zbunjivanju čitatelja jer, između ostalog, knjiga sadržava i Dragojevićeve nemale autobiografske retke u *ich*-formi.

Navodeći na jednom mjestu ime jezika kojim je dubrovački pjesnik Milan Milišić (uz ekavicu) pisao kao "zapadnu varijantu srpsko-hrvatskog jezika" (241), Dragojević je na taj način relativno kasno u tekstu odlučio čitatelju otkriti nešto o vlastitom shvaćanju jezika kojim se koristi. Uključujući u tako shvaćen jezični izričaj publicističke bravure, kolokvijalizme, regionalizme, anglizme i sleng, moguće je naići na mnoštvo rogovatnih i stoga neprimjerenih jezičnih rješenja za izdanje koje pretendira na status ozbiljne društveno-humanističke biografije pisane koliko-toliko standardnim jezikom: "provodilac"; "ekstenzivnijem" (2); "prenavlja" (14); "Vlaji" (15); "etikecija" (18); "zglajzao" (22); "čurak naopako" (51); "provijavati" (60, 141), "dependencijom" (112); "ekscencionalno(st)" (120, 315); "fertutma" (123); "šarža" (128); "kuburila" (151); "izimaginiraju" (152); "ideološkom fonu" (156); "radni skor" (164); "facilitirao" (170); "hilarioznih" (180); "tjerali šegu" (211); "ušemio"

(212); "čvenk" (212); "nacion" (219); "integratora" (221); "bulevarska štampa" (250); "šizma" (252); "kurtališe" (296); "bremze" (319); "frkću" (333); "bitno neupitniji" (?) (333); "kontributora" (348); "zort" (363); "filmovati" (377); "marifetlucima" (384); "besparica" (399); "na niskoj kvalitativnoj razini" (399); "fasovao" (407); "popilo je dobre batine" (415); "utoku" (417); "set tehnika" (421); "diktum" (421); "momentum" (422).⁴

Političke i ideološke pretpostavke

Knjiga je politički i ideološki "nabrušena" što, imajući u vidu ranije iznesenu marksističku pojmovnu i teorijsku podlogu te manjak metodološke, istraživačke, stilske i jezične discipliniranosti, nužno rezultira uporabom Šuvarove političke biografije za slabo pripremljeno započinjanje polemika protiv svojih suvremenika-neistomišljenika i zauzimanje strana u današnjim političkim raspravama. Dragojevićev narativ o suvremenoj političkoj povijesti je dobro poznat jer je, doduše bez naročite snage dokaza i uvjerljivosti, ponavljan do izlizanosti od 1990. naovamo, od splitskog *Feral Tribunea* do zagrebačkih *Novosti*. Šuvar je ovom prilikom poslužio kao povod za njegovo najnovije oživljavanje u biografskom formatu.

Šuvar je prema ovom narativu bio principijelan i kompetentan zastupnik "socijalističke ideje iz prethodnog poretka" ali 1990. nije pristao na "glajhšaltovanje" te je bio "ostraciran" od nacionalističke Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), posebice od Vladimira Šeksa po nalogu predsjednika Franje Tuđmana (1, 2). Šuvar kao sociolog, sveučilišni profesor, polemičar i "glavni akter posljednjeg pokušaja društvene i političke mobilizacije lijevih snaga u ondašnjoj SRH i šire, SFRJ" koji se suprostavljao "narastajućim nacionalizmima" i "najavljivanoj restauraciji kapitalizma" (19) kontrastira se HDZ-u kao desnopopulističkom pandanu "antibirokratskoj revoluciji" (4-5) na čijem se čelu nalazio predsjednik kojemu su secesionističkim ustavom osigurane "skoro pa diktatorske ovlasti" (3).

Nakon poraza 1971., nacionalističke su snage krajem 1980-ih "ponovno zbile redove, regrupirale se i ovaj put bitno organiziranije nego prvi put krenule u opću kampanju, a naposljetku i u pravi rat za vlast" (19). U tome su im, sudeći po teško provjerljivim i stoga nepouzdanim izvorima koje Dragojević koristi, pomagali hrvatski partijski vrh utjelovljen u najvećem Šuvarovu rivalu Miki Špiljku i hrvatski (republički) SDS (296-298). Preciznije, 1989. "izronili" su "tuđmanisti" (255), očigledno sljedbenici hrvatskog "vožda" (380) Tuđmana, izvršili "devolucijski preokret" (421) da bi nakon osvajanja vlasti i rata koji je rezultirao restauracijom pljačkaškog kapitalizma, rehabilitacijom fašizma te dovršavanjem izvornog zadatka ustaškog poglavnika Ante Pavelića – progona Srba iz Hrvatske – kao Tuđmanovom "rekonkvistom" (169), HDZ kao stranka naposljetku bila diskreditirana "sustavnom desetogodišnjom pljačkom zemlje" za vrijeme (pejorativno shvaćenog) "Tuđmanova režima" (418).

"Bljutavi elektoralizam" (421), kako saznajemo od Dragojevića, ionako je bio ispod Šuvarove razine. Sve ovo Dragojevića upućuje na pogled unatrag u potrazi za boljom socijalističkom prošlošću kao uzorom za bolju (socijalističku?) budućnost.

⁴ Jedan od najboljih primjera posljedice srpsko-hrvatske jezične zbunjenosti u Dragojevićevom pisanom izričaju tiče se Šuvarova savjetovanja o "idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva" iz kojeg je proizašla *Bijela knjiga*; on ga najprije naziva "Majskim" (30, 87), a kasnije u tekstu "svibanjskim" (238, 386). Problem je također u tome što se pojam "Majsko savjetovanje" u historiografiji tiče specifičnog povijesnog događaja, točnije savjetovanja vodstva Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) početkom svibnja 1941. u Zagrebu (Jelić, 1984).

Rasprava o samoupravljanju većinom sadrži izvore kojima je, unatoč figurativnim kritičkim opaskama, svojstveno afirmativno vrednovanje samoupravljanja u Jugoslaviji i Jugoslavije kao takve (59-89). Slovenski komunist Boris Kidrič proglašen je "velikim" (65), a tvrdnje srpskog nadrealista i partizanskog generala Koče Popovića (70, 83) navode se kao značajne. Poratna retorizacija jugoslavenskih partizana relativizirana je usporedbama s europskim praksama (334). Naprednom decentralizacijom Jugoslavija je stavljena uz bok drugim razvijenim državama (90), a položaj SR Hrvatske u odnosu na Republiku Hrvatsku evocira se kao dokaz naprednosti socijalističkog u odnosu na liberalno-demokratsko političko uređenje (94-96). O "hrvatskoj šutnji" Dragojević govori s prezirom kao o "desnom tropu" dok za potkrepu svojih stavova konzultira istomišljenike koji nisu bili ušutkivani cenzurom i strahom od kazne za verbalni delikt (254-255). Neovisno o povijesnim činjenicama, za Dragojevića je socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji bilo "brutalno zadržano uz ogromnu primjenu sile baš zato što se nije istrošilo i baš zato što još uvijek isijava nadom" (86).

Napokon, u skladu s površnim i posve ideologiziranim tretmanom kompleksnih društvenih i političkih promjena krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, Dragojević redovito propašuje u karakterizaciji nekih javnih ličnosti. Za njega je Vera Horvat Pintarić "disidentski poputčik" (233) što je, za početak, oksimoron, a niti ne odgovara činjenicama kada je disidentura u pitanju već samo suputništvo. Barem u odnosu prema Šuvaru.⁵ Vuk Drašković je tek "osnivač političke stranke oslonjene na kolaboracionizam" (237), a ne autor šovinističkih romana, glorifikator četništva i ratni huškač. Dušan Bilančić je 1990. "promijenio stranu" (238), pri čemu se valjda misli na to da je prihvatio demokratske promjene iako je ostao član SKH-SDP i postao član Predsjedništva SR Hrvatske nakon prvih parlamentarnih izbora u svibnju 1990. Dok s članovima iste osnovne političke i ideološke orijentacije tek prividno polemizira (13-14), u drugim slučajevima nastupa puno oštrije. Najbolji primjer predstavljaju Dragojevićevi navodi o Ivi Lučiću kojeg bez konkretnog povoda i relevantnih dokaza obilježava kao "agenta i osnivača herceg-bosanskog SIS-a" (31), a zatim kao "general, obavještajca i bivšeg načelnika Sigurnosno informativne službe (SIS) Hrvatskog vijeća obrane (HVO)" (334).

Pogreške i propusti

S ovakvom doktrinarnom, protuznanstvenom, dnevopolitički usmjerenom i izričajno zbudjujućom pozadinom biografskog narativa, politička biografija Šuvara nikad nije imala šansu postati razmjerno objektivno, dakle ideološkim predrasudama i političkim resantimanima neopterećeno štivo. Međutim, srozavanju uvjerljivosti napisanog također je u mnogome doprinio nezanimariv broj nepreciznosti te faktografskih, redaktorskih i korektorskih pogrešaka i propusta koje odaju dojam neprofesionalno odrađenog posla. Oni se redom ističu u nastavku.

Već je u samoj najavi knjige prilikom njene objave, reproduciranoj i na njevoj poledini, napravljena pogreška: Šuvar nije *podrijetlom* iz Dalmatinske zagore već on *jest* iz nje jer je rođen u Imotskom, a vezan je obiteljski uz Zagvozd. Citati sociologa Dušice Seferagić i Benjamina Čuliga navode se bez izvora (36-37) dok u bilješci 51 nedostaje godina izdanja (42). Navode se dvije različite godine izdanja rada "Kapital i rad u SFRJ" (1985. i 1986.) (63-64). U bilješci 118 zajedno se navode dvije Šuvarove knjige kao naslov jedne: "Nezavršeni mandat. Pitanje [sic!] kontinuiteta" (87). Ne navodi se primarni izvor za navodno kontroverzni govor ekonomista

⁵ V. "Dossier Šuvar" – Skupina autora, 1982: 87.

Marka Veselice 1971. u kojemu je spominjao tenkove i odcjepljenje kao sredstva za sprečavanje nazadovanja Hrvatske u Jugoslaviji (123). Dragojević je bilježio misli iz sabranih političkih zapisa škotskog polihistora Jamesa Milla, ali bez navođenja stranice iako je citat u pitanju (133). Izvor priloga filozofa Slavoj Žižeka pedagoškoj raspravi i kasnijeg vica nije naveden (190, 268-269). Ime knjige u bilješci 293 treba biti *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze, a ne Historiografija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija u svjetlu aktualnih idejnih kontroverzi* (ime savjetovanja) (224). Kritička inteligencija nije istoznačnica disidentima (227) dok se Marx i Bakunjin ne mogu neproblematično nazivati "suputnicima" (253) zbog toga što se pojam "suputnik" najčešće odnosi na simpatizere revolucionarnih stranaka u 20. stoljeću. "Srpska ratna drama Veselina Đuretića" izvorno je članak povjesničara Ljube Bobana objavljen u partijskom časopisu *Naše teme* prije uvrštavanja u knjigu *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* u obliku poglavlja (334-335), pa on ne može biti "odgovor" jer Đuretićeva knjiga nije kao tekst usmjerena Bobanu konkretno već se radi o obračunu CK SKH s pokušajem političke rehabilitacije četništva u Srbiji za što je bio odabran Boban. Knjiga generala Velimira Terzića u prvom se izdanju iz 1963. zvala "Jugoslavija u Aprilskom ratu 1941.", a ne "Aprilski rat" (336) dok je drugo, bitno prošireno izdanje koje Dragojević spominje izdano 1982. pod naslovom "Slom Kraljevine Jugoslavije 1941". Kritika Dedijerovih *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* iz pera povjesničara i kroničara Dušana Bilandžića koju Dragojević spominje (387) odnosila se samo na treći tom iz 1984. kojem je on ujedno bio i recenzent. Ime knjige izdane na temelju teksta doktorske disertacije povjesničara i novinara Željka Krušelja greškom je zamijenjeno imenom druge knjige istog autora (*ibid.*). Napokon, bilješka 549 navedena je nepotpuno (413).

Ishodi

Rezultati Dragojevićeva pisanja opterećenog spomenutim nedostacima prilično su nezavidni. Za početak, nije želio zauzimati distancu u odnosu na epizode biografske obrade čime nije učinjena usluga Šuvaru. Njegovom glorifikacijom nastojao je istovremeno kritizirati njegove tadašnje kao i današnje neistomišljenike i neprijatelje njegova nasljeđa čime je tekst dodatno "razvodnjen". Ipak, takvo je što moguće, a na kraju je i izvedeno, isključivo selektivnom prezentacijom građe i apriorno pozitivnim vrednovanjem gotovo svih biografskih epizoda. Napokon, opća su mjesta Šuvarove mitologije nerijetko potencirana preko granice dobrog ukusa. Stoga ne samo što u određenim dijelovima Dragojevićeva biografija umnogome nalikuje na nespretni pokušaj publicističkog kompiliranja *bildungsromana* prema izreci *per aspera ad astra* već se navođenjem različitih područja od Šuvarova interesa nastoje opravdati njegov komunistički dogmatizam i volja za moć.

Sukladno Dragojevićevu inicijalnom odabiru, u nastavku će, kroz četiri ključne teme Šuvarove političke biografije, biti kritički obrađeni ishodi biografskog nastojanja čiji su temelji udareni pojmovnim i teorijskim, metodološkim i istraživačkim, jezičnim i stilskim, političkim i ideološkim te faktografskim i izvedbenim nedostacima.

Reforma školstva

Prvi veliki Šuvarov projekt u mandatu republičkog sekretara za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu (1974-1982), koji se pokazao jednom od najzloglasnijih epizoda njegove političke karijere, odnosio se na reformu školstva. U reformu ulazi ideološki ostrašćen jer je školstvo percipirao zastarjelom društvenom institucijom,

točnije utvrdom konzervativizma koja promovira klasnu segregaciju i reproducira klasne nejednakosti. Zagovarajući kombinaciju "škole i tvornice" protiv navodno zastarjelog obrazovnog sustava i pedagogije kojom se služi "pedagoška birokracija", Šušar se zbog svojeg političkog položaja zapravo javio u ulozi "političke birokracije" koja ima namjeru politizirati obrazovanje do krajnje moguće mjere.

Nazvavši školstvo "sakrosanktnom institucijom građanske reprodukcije", Dragojević Šušarov radikalni eksperiment njegova redefiniranja otvoreno podržava suprotstavljajući se pritom nekadašnjim i sadašnjim kritičarima reforme (7-9, 170, 183). Dragojević pritom nije koristio argumente i dokaze proizašle iz konkretnih, neovisnih evaluacija Šušarove reforme školstva, a izostanak takva pristupa svejedno spočitava kritičarima reforme. U tome prevladavaju subjektivni tonovi i prosudbe temeljene ponajprije na Šušarovim vlastitim objašnjenjima ili objašnjenjima njegovih poklonika i političkih istomišljenika (202-203). Primjerice, koliko su "prenemaganja" i "jeremijade" (213) izrazi primjereni opisima kritičkih viđenja reforme školstva, a koliko dobro služe kao primjeri Dragojevićeve ignorantske obrane neobranjivog s ekstremno ideoloških pozicija, ostaje na prosudbu čitateljima.

Također, ne čine se provjerljive, a time ni smislene Dragojevićeve tvrdnje da je "u filistarskim formacijama zavladao klasni strah" te da je "srednjo-klasna javnost naslutila opasnost" (178). Radikalni protuintelektualizam (171-172) reforme Dragojević ne objašnjava detaljnije već ga prihvaća kao pozitivnu činjenicu. Šušar, kao i njegov tumač Dragojević, iz usporedbe jugoslavenskog socijalističkog sa švedskim kapitalističkim modelom usmjerenog obrazovanja ne izvlače logični zaključak: švedski model školstva uspješan je zbog "podređenosti kapitalu" (174). Iako se nastoji našaliti s imenima zanimanja za koja učenici nakon usmjerenog obrazovanja postaju kvalificirani, Dragojević svejedno iskorištava priliku da čak i besmislice samoupravnog školstva kontrastira "besmislenim poslovima" kapitalističkog Zapada kako bi zaključio da su učenici u "šušaricama" svejedno bili osposobljavani za "esencijalna zanimanja" (180) unatoč činjenici da je slaba usklađenost kvalifikacija stečenih u "šušarici" s bilo kojim drugim obrazovnim programima u načelu predstavljala ozbiljan strukturalni problem za ulazak učenika na tržište rada ili nastavak fakultetskog obrazovanja.

Ukupno gledano, radi se o reformi istovremeno primitivnoj u kontekstu globaliziranih gospodarskih tokova postindustrijskih, informacijsko-tehnološki razvijenih društava i utopijskoj zbog hiperambicioznih ciljeva te loše pripremljenosti. Također, zbog slabosti izvedbe i zanemarivih, ako ne i regresivnih ishoda kada su u pitanju društvene nejednakosti, modernizacija nastavnog procesa i usklađivanje s tržištem rada, reforma nije upitna samo ako se izostavi temeljita, nepristrana obrada same teme. "Deskolarizacija školstva" kojom se nastojalo "izvući ... đake iz učionica, otrgnuti ih od štreberskog tupila i katedarske nepogrešivosti, iščupati učenike i učitelje iz petrificiranih gimnazija i povezati ih s ostalim segmentima društva, prije svega sa svijetom rada" (171), u stvarnosti je podrazumijevala paralelne procese marksističke (re)ideologizacije društva uvođenjem predmeta marksizma i teorije i prakse samoupravnog socijalizma (TIPSS)⁶ u obrazovni proces, čime je dovedena u pitanje

⁶ Dragojević nastoji učiniti te predmete privlačnima citiranjem *Leksikona YU mitologije* "publicista i pjesnika" Đorđa Matića. Ne samo što se ne radi o relevantnom izvoru koji ionako upućuje na mitomanski pristup već je pribjegavanje samih autora udžbenika marksizma i socijalističkog samoupravljanja kontrakturnim, ponajprije zapadnjačkim fenomenima, sadržajima i autorima, za oprimjerivanje marksističkog sadržaja groteskno zbog svoje beznadne zastarjelosti i anarhičnog slobodarstva (Bob Dylan, Beatles i dr.) (185-186).

izvedba klasičnih predmeta obuhvaćenih marksističkim okvirom (filozofija, sociologija i dr.), te proletarizacije društva ukidanjem gimnazija i stvaranjem centara za usmjereno obrazovanje s ciljem pramarksističkog brisanja razlika između intelektualnog i manualnog rada, točnije priključivanja djece radnika gimnazijskom planu i programu uz istovremeno izlaganje gimnazijalaca "radno-proizvodnoj" praksi (178-179, 185). Škola je, prema Šuvarovu napatku, trebala obrazovati samoupravljajuće kreativnih ličnosti te ih odgojiti za oslobođenje rada, a ne najamne radnike i potrošače koji će biti žrtve "diktata kapitala" (195-196). Apologija ovog promašenog društvenog eksperimenta puno je više svjetla bacila na Dragojevićev ideologizirani odnos prema obrazovanju nego na Šuvarove izvorne zamisli.

Sukob sa Špiljkovom "desnom" frakcijom u SKH

Reducirani fokus Dragojevićeva najavljenog interesa kada je "desnica" u SKH bila u pitanju potrebno je sagledati u kontekstu šire teme Šuvarova odnosa prema nacionalnom pitanju u njegovim različitim vidovima. U prilog tome ide i činjenica da je frakcijski sukob Špiljka i Šuvara trajao samo dvije godine, od Špiljkovog povratka u Zagreb sa savezne funkcije u Beogradu 1984. do Šuvarova odlaska na saveznu funkciju u Beograd 1986. Za početak je bitno naglasiti da u Šuvarovu dogmatskome svjetonazoru lijeva i desnica zauzimaju ključno mjesto za razgraničavanje socijalizmu poželjnih od nepoželjnih društvenih pojava, ideja i aktera. Nacionalizam je "desno", a internacionalizam i njegova domaća inačica jugoslavenstvo su "lijevo". Stoga unutarpartijski sukobi Šuvara i partijske "desnice" sežu još u drugu polovicu 1960-ih, točnije u vrijeme objave *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*. Tada Šuvar započinje svoj protunacionalistički angažman posvećujući se problematici nacionalnog pitanja u Jugoslaviji kroz pitanje jezika te pitanje odnosa republika i jugoslavenske federacije. Točnije, tada ulazi u sukobe i polemike s pojedincima koji izražavaju nacionalno osviještene stavove bliske novom političkom smjeru SKH nakon pada Aleksandra Rankovića 1966., odnosno "desničarima".

U ovom je smislu Šuvar jezična pitanja bez iznimke svodio na politiku, čvrsto se držeći baštine "suradničke, neseparatističke jezične politike" (410), a u stvari administrativno uzdržavane unitarističke jezične politike najjasnije izražene u obliku *Novosadskog dogovora* iz 1954. te posvećujući najoštrije retke ideologiziranih polemičkih invektiva zagovornicima hrvatske jezične zasebnosti sve do 1989. Partijski osuđenu *Deklaraciju*, zabranjeni *Hrvatski pravopis* Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Mogaša, odnosno "londonac" iz 1971. koji Dragojević smatra "rađenim na načelima isključivosti" i prekid suradnje Matice hrvatske i Matice srpske na izradi zajedničkog rječnika u knjizi se proglašavaju "glavnim negativnostima" koje dovode u pitanje jezično zajedništvo (411). Površnom obradom tematike i selektivnim odabirom citata Dragojević je propustio navesti mnoge detalje koji mogu doprinijeti objektivnijem prikazu jezičnih prijevora u kojima je Šuvar sudjelovao, posebice nakon sloma Hrvatskog proljeća krajem 1971., poput Šuvarova podgrižavanja problema ustavnog imenovanja jezika 1985., otvorenog pisma Petra Šegedina Šuvaru 1987. i točnog obrazloženja "separirajuće" presude Ustavnog suda Jugoslavije iz 1988. Sirovost Dragojevićeva pristupa, vjerno prateći Šuvara, najbolje se očituje iz sljedećih tvrdnji:

Nije smetalo, dakle, anti-vukovskim reformatorima u nas samo to što se hrvatski jezik u doba socijalizma, ali i ranije, toliko uparivao sa srpskim, nego i to što se on u svom razvoju, umjesto na izvještačeni, u svakodnevicu nepostojeći i praktički mrtvi jezik stare

hrvatske književnosti kojim nitko više ne govori, ipak radije oslonio na živi narodni govor koji su Hrvati dijelili s drugima, posebno sa Srbima (413).

Šuvar je podosta svojih napisa posvetio nacijama, nacionalnom pitanju i nacionalizmu. Površnim se pregledom količina napisanog i referenciranog doima impozantnom, ali je u stvari riječ o "vječnom vraćanju istog" u varijanti marksističke skolastike. Od titoističkog koncepta jugoslavenskog socijalističkog patriotizma uzdržavanog "bratstvom i jedinstvom" Šuvar nije nikada nimalo odstupao. Točnije, promicao je Bakarićevu doktrinarnu ideju da Jugoslaviju ne drži na okupu jugoslawenstvo već "socijalistički program, iskustvo zajedničkog oslobodilačkog rata i revolucija" (299). Spomenuti federalističko-antifederalistički spor, točnije spor unitarista i nacionalista, Dragojević prelama preko polemike Šuvara i Šime Đodana iz 1969., iskorištavajući priliku za polemiziranje sa suvremenim autorima (106-121). Đodanovo insistiranje da komparativistički dokaže usporavanje razvoja Jugoslavije kao posljedice redistributivne politike pomoći nerazvijenim područjima (republikama i pokrajinama), odnosno da na taj način nerazvijene republike izrabljuju razvijene dijelove Jugoslavije, Dragojević želi diskvalificirati kao komično. Međutim, on pritom ne ulazi u meritum stvari nego gomilanjem Šuvarovih citata protivnih Đodanovim stavovima nastoji uvjeriti čitatelja da je riječ o zabludi (114-115).

Na ovakva stajališta logično se vezuje Šuvarovo, a time i Dragojevićevo izrazito negativno viđenje Hrvatskog proljeća jer se saznaje da je Šuvar ionako "oduvijek uzrujavao hrvatske nacionalistički nastrojene intelektualce" (169). Šuvar je polemizirao s pojedincima vezanim uz Hrvatsko proljeće, ali uz etiketiranje i demonizaciju koja je mogla slobodno biti korištena za njihov kasniji progon s obzirom na to da se njegove etikete i tumačenja nisu razlikovali od kasnijih optužnica vlasti prema važećem zakonodavstvu koje je značajno ograničavalo slobodu govora. Šuvaru je sve to naposljetku koristilo za nagli uspon u partijskoj hijerarhiji. Pomoć u zapošljavanju nekadašnjeg studentskog vođe Dražena Budiše nakon njegova izlaska iz zatvora Dragojević, kao i drugi Šuvarovi poklonici, ističe kako bi se potonjeg prikazalo tolerantnim. Međutim, optužbe zbog kojih su pojedinci, uključujući Budišu, izdržavali zatvorske kazne, Šuvar je zadržao u svojem vlastitom repertoaru optužbi na račun "masovnog pokreta" u Hrvatskoj 1971. dugi niz godina nakon toga. Spomenutu godinu Dragojević inače predstavlja, "kao što se zna", kao simbol "uzmaka klasnog" i "adventa nacionalnog rezona u jugoslawenskom okviru..." (2).

Međutim, na pitanje zašto radništvo nije podržalo "advent nacionalnog rezona", odnosno Hrvatsko proljeće, odgovor se pronalazi u tvrdnji da je "Jugoslavija ipak bila genuino radnička država" (125) što Dragojević nastoji dokazati spomenom slučaja Katice Pintar, radnice Ghetaldusa i predstavnice radnika u CK SKH, koja je jedina glasovala protiv smjene "dalmatinskog partizana", političkog unitarista Miloša Žanka na Desetoj sjednici CK SKH. No, ne samo što je ona bila delegat, a time praktički i političar zbog čega je mogla imati vlastite interese za takvu odluku, već se o njoj ne donose dodatne informacije temeljem kojih bi se moglo dobiti jasniji uvid u njen lik i djelo te spomenuti postupak. Napokon, ne treba posebno dokazivati da poopćavanje temeljem jednog primjera nije znanstveno valjano. U nastavku Dragojević s prešutnim odobravanjem ističe da Šuvar i Jure Bilić kao članovi novog CK SKH u Beogradu 1972., dakle poslije sloma Hrvatskog proljeća, brane Žanka. Također, spominje izmišljeni "Komitet pedesetorice" kao nespornu činjenicu te se vraća Đodanu, kojeg svrstava uz bok Ivanu Stamboliću i SANU-u, da bi za Đodana

i "njegove" zbog dosuđenih zatvorskih kazni naposljetku cinički ustvrdio da su "pre-rano kukuriknuli" (129-131).

U vrijeme svojeg najvećeg utjecaja i moći, Šušvar je bio omražen od konzervativno orijentiranih intelektualaca (prvenstveno hrvatskih i srpskih nacionalista) zbog svojeg socijalističkog jugoslavenstva i profitiranja na žrtvama čistke 1972., ali i od partijskih ličnosti republičke i savezne provenijencije zbog karijerizma i raznorodnih epizoda ideološkog zelotizma. Iako Špiljka nije smatrao pravim nacionalistom već neobrazovanim primitivcem s partizanskim pokrićem, njegovu struju u SKH nužno je, ranije prikazanom logikom ideološkog zaključivanja, bila desničarska. Idući korak dalje, vrlo je vjerojatno u ovoj optici takva bila i struja Špiljkovog nasljednika Stanka Stojčevića, ali to u tekstu, dakako, nije eksplicitno navedeno. Drugim riječima, pored Šušvarova ljevičarskog žara, gotovo su svi bili desničari.

Dragojevićeva percepcija Špiljka kao desničarskog intriganta, "patrona desne frakcije u hrvatskoj partiji" (381) umnogome se zasniva na Šušvarovim i "šušvarovskim" argumentima o Špiljkovom zastupanju pomirbe ideoloških razlika među članovima SK i protivljenju (Šušvarovu) ljevičarskom sektaštvu (razna savjetovanja i drugi oblici "idejne borbe"), o Špiljkovoj sprezi s nacionalističkim disidentom Franjom Tuđmanom u drugoj polovici 1980-ih kao logičnom ishodu strategije približavanja nacionalista i socijalista, o podmetanjima Šušvaru prilikom kandidature za člana Predsjedništva CK SKJ te o Špiljkovoj smjeni "unitarista" u *Poletu* (Orešković, Babun i drugi) (52, 242-244, 263, 296-297, 392-393). Od sponzoriranja političkog klijentelizma, nepotizma, korupcije i gospodarskog kriminala do nemoćne netrpeljivosti prema lijevom radikalizmu personificiranom u Šušvaru, Špiljak je predstavljen u najcrnjem svjetlu, gotovo kao demijurg hrvatskog separatizma. Imajući u vidu nisku kvalitetu biografske studije o Miki Špiljku (Barić, 2020) s čijim autorom povjesničarem Hrvojem Klasićem (2019) Dragojević u knjizi nastoji polemizirati, pozudani i arhivski utemeljeni prikaz sukoba Špiljka i Šušvara trebat će pričekati neko vrijeme. Čini se da su sukob taština i političko rivalstvo potencirano generacijskim jazom ipak temeljni orijentiri sraza Šušvara i Špiljka, a ne desničarenje i ljevičarenje kao takvo iako je u Šušvarovom i Dragojevićevom očistu takvo određenje ključ za pravilno, a u stvari potpuno ideologizirano tumačenje ove političke epizode.

Sukob s "kulturnom desnicom"

U vrijeme povratka Mike Špiljka u Zagreb, Šušvar je već dobrano bio zaokupljen ideološkim poslovima. Od savjetovanja o historiografskim temama na kojem su za svrhe kasnije javne objave uredno pobrojani oni koji na to savjetovanje nisu došli, a bili su pozvani, do onog o neprijateljskim pojavama u kulturnoj proizvodnji koji rezultira *Bijelom knjigom* (224-225), Šušvar je nakon školstva težio reideologizirati cijeli javni prostor, od medija i novinstva preko umjetnosti do književne i publicističke produkcije. Time je prekršio staro Lenjinovo (i Titovo) pravilo o potrebi čišćenja nacionalističkog smeća ispred vlastitog praga, a ne kritiziranja tuđeg (u velikoj mjeri srpskog u jugoslavenskom okviru). Stoga je više nego čudno primijetiti da prilikom isticanja najcrnijih primjera velikosrpskog šovinizma s ciljem pripreme terena za opravdanje Šušvarovih metoda i ishoda idejne borbe protiv neprijatelja socijalizma, Dragojević Jovana Radulovića i Vuka Draškovića – ranije istaknutog kao "osnivača političke stranke oslonjene na kolaboracionizam" – eufemistički karakterizira kao "etno-deterministički postavljene" (219-220). Dragojević nadalje pravda pojavu *Bijele knjige*: ona je "inventurna lista" čiji su se autori trudili biti "konstruktivni", u kojoj "nema klevetanja, a lijeva se agitacija podvodi pod egidu 'idejne borbe'", koja

je "razjarila" opoziciju i pozvala "liberalnu stranu" na "megdan", odnosno "otvoreni boj s komunistima", te je tako postala "preteča danas popularnog preveniranja difamacijskog govora" (224-225, 230).

Međutim, Dragojević promašuje bit problema ističući da je Šušvar uvijek zastupao idejnu borbu, a ne represiju (238-240). Naime, Šušvar zaista nije imao kontrolu nad onim što dolazi nakon idejne borbe, a time ni izravnu odgovornost za eventualni progon prokazanih pojedinaca kao nositelja navodnih idejnih zastranjenja. Kazneno je zakonodavstvo bilo vezano uz partijski konstruirani ustavni poredak pa je idejna borba završavala predvidljivim ishodom. Drugim riječima, biti na krivoj strani idejne fronte značilo je biti na krivoj strani u odnosu na vlast koju je, naposljetku, upravo Šušvar predstavljao.⁷

Iako se ističe Šušvarova tvrdnja da on nikada nije bio "pristaša političkih procesa" (42), kako drugačije tumačiti činjenicu da je on upravo zbog političkih procesa dobio priliku uspeti se u partijskoj hijerarhiji očišćenom od proljećara? Nadalje, zbog kažnjavanja delikta mišljenja, savjetovanja poput Šušvarovih mogla su pružiti dokazni materijal za nečiji progon zbog pisane ili izrečene riječi unutar kulturne sfere. Ravnopravna idejna borba u tom je smislu utopijska ideja jer u pozadini nastupa jedne strane u idejnoj borbi stoji prijetnja kaznenim progonom. S tim u skladu, rano u knjizi istaknuta Šeksova optužba Šušvara u Saboru SRH 1990. i Šušvarova replika predstavljaju se da bi se dokazao Šeksov revanšistički krimen jer dotični nije bio u stanju izdvojiti nijedan izravni represivni čin koji se može pripisati Šušvarovu djelovanju (3). Međutim, Šušvarova politička pozicija i ugled unutar SKH i izvan njega u dogmatskim krugovima te ideološki utjecaj potenciran statusom sveučilišnog profesora (marksističke) sociologije bili su dovoljni za pokretanje neostaljinističkih hajki, što je predstavljalo signal za represiju policijskih i sigurnosnih organa. Ono najžalosnije u priči o šušvarovskoj idejnoj borbi jest postojanje indoktriniranog podmlatka ujedinjenog s nešto starijim kolegama; svi odreda u biti "Šušvarovi komandosi", pokazali su se ideološki naglijima od samog Šušvara. On ih je naposljetku iskoristio, prepustio ih sebi i odustao od svega već u razdoblju priprema za odlazak na saveznu funkciju u Beograd 1986. (393).

U sukob Šušvara s "kulturnom desnicom" može se uvrstiti i njegov odnos prema izvanpartijskoj ljevici koju, kao i partijsku desnicu (od Đodana do Špiljka), smatra frakcionaškima u odnosu na generalnu liniju SKJ shvaćenu na marksističko-lenjinistički način (137-138). Naime, problemi s krajnje lijevim praksisovcima počinju 1975. nakon gašenja *Praxisa* pod egidom zaključaka Desetog kongresa SKJ 1974. o štetnosti ultraljevičarstva te Kardeljeve kritike ultraljevičarstva u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja iz 1977.* (usp. 139). Međutim, *Praxis* je ugašen baš u vrijeme Šušvarova obnašanja dužnosti republičkog sekretara za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu zbog čega su ga praksisovci smatrali izravno odgovornim za taj čin. Praksisovsku ljevicu Šušvar je, sukladno spomenutim Kardeljevim zaključcima, na Šesnaestoj sjednici CK SKH čak prozvao "desnicom", što Dragojević izostavlja spomenuti iako su mu zasigurno trebale poznate pisane optužbe Šušvara za staljinizam iz pera Milana Kangrge u sklopu kojih se ta Šušvarova

⁷ Na tom je tragu bio i Vanja Sutlić kojeg Dragojević spominje (244), ali uz izostavljanje jedne vrlo važne činjenice vezane za Sutlićevo izlaganje na Šušvarovu savjetovanju o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva: poziva na represiju. Naime, Sutlić je upozoravao na politička djelovanja izvan partijske linije, pozivao na aktivniji nastup protiv "neprijatelja marksizma i socijalizma", odnosno na "organiziranu borbu" kojoj neće biti strane "pravne", "administrativne" mjere poput sudskih procesa i zatvorskih kazni (v. citat i tumačenje u: Sesardić, 2021: 217).

tvrdnja spominje.⁸ Nije suvišno spomenuti ni činjenicu da je Kardelj metode protufrakcionaške borbe izučio četrdesetak godina ranije u Sovjetskom Savezu pa je Šuvarova borba protiv frakcija u ime generalne linije jugoslavenske partije djelovala kao svojevrsni odjek izvorne staljinističke opresije nad intelektualcima.

Uz praksisovce je, dakako, nužno spomenuti i sociologe ne samo zato što su dominantno bili vezani uz praksisovsku tradiciju već i zato što je Šuvar bio sociolog i to na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Ali, bio je također smatran Bakarićevim nasljednikom. Stoga se Šuvar, posebno nakon Bakarićeva novogodišnjeg intervjua u *Vjesniku* 1981. i 1982., u kojem je olinjali "guverner" Hrvatske za Odsjek za sociologiju na Filozofskom fakultetu rekao da "ne liferuje ništa dobro",⁹ priklonio bakarićevskom viđenju vlastitih kolega. Naknadno ih posprdno naziva "krizolozima" (337). Sukob je najavljen još ranije, kontroverzama oko izbora Šuvara za redovitog profesora na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (1979-1982), što se u knjizi ne dokumentira dovoljno detaljno i s potrebnim izvorima (352-355).

Neovisno o sociološkom obrazovanju i radnom mjestu, Šuvar je ipak dogmatski političar koji insistira na "partijnosti" te za kojeg je partija "avangarda", a ne "debatni klub" dok zamjena sintagme "radnička klasa" s "radni ljudi" otupljuje oštricu revolucije desnim skretanjem (140, 144, 147) imajući u vidu ustavno određene iz 1974. o samoupravljanju u Jugoslaviji kao diktaturi proletarijata. Za Šuvara je temeljni princip jugoslavenskog društva i poretka samoupravljanje čije izvorište locira u odlučivanju narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenim teritorijima tijekom partizanskog rata (87-88).¹⁰ Nije stoga čudno što je, barem prema mišljenju njegova odsječkog kolege Vjerana Katunarića, bio "vinovnikom napada na sociologiju kao 'buržoasku znanost'" te kolege nazivao "malograđanskim poluinteligenzima" (351). Šuvarovu detekciju svih "građanskih" pravaca u sociologiji kao politički orijentiranih Dragojević pozdravlja te izražava žal zbog opstanka "restauracijskog" elementa sociologije i utapanja marksističkog pristupa krajem 1980-ih u "pozitivistički glib" (340-341, 343, 344).

Pitanje pomirbe Šuvara i njegovih nekadašnjih neistomišljenika poput onih koje Dragojević prigodno odabire (Milan Kangrga, Jurica Pavičić, Boris Buđen) (11) nije se pokazalo toliko važnim u odnosu na prostor koji zauzima u knjizi. Naime, svi su navedeni autori ideološki srodni pa se ovaj primjer priče o pomirbi praksisovski orijentiranih ljevičara i službenog ideologa komunističkog režima nakon 1990. zasniva na pojavi zajedničkog neprijatelja: hrvatskog nacionalizma. Dakako, prigodno zaboravljajući da je riječ o sporom koračanju prema liberalnoj demokraciji kroz rat za osamostaljenje, postsocijalističku tranziciju bremenitu klijentelizmom, korupcijom i autoritarnom vladavinom te istovremeno prisutne kompleksne moderne i post-moderne društvene promjene, na krajnjoj se ljevici – kojoj nesumnjivo i Dragojević intelektualno i politički pripada – uvriježila misao o fašističkom karakteru nove, nesocijalističke Hrvatske. Ipak, ako su se tako brzo i lako pomirili Šuvar i omraženi mu praksisovci, možda ipak nije bilo bitne razlike između njihovih marksizama.

⁸ V. "Dossier Šuvar" – Skupina autora, 1982: 102.

⁹ *Ibid.*, 94.

¹⁰ Kritizirajući Šuvarovo "odčitavanje historije unatrag", odnosno ideološku konstrukciju prema kojoj on zametak tadašnjeg razvijenog oblika samoupravnog socijalizma 1980-ih pronalazi u prvoj godini partizanskog ustanka u Jugoslaviji, njegov odsječki kolega Duško Sekulić (1991: 51) objašnjava da je slučaj upravo suprotan: "Nema latentnosti samoupravljanja – ono se javlja kao posljedica sukoba s 'uzorom' [Sovjetskim Savezom] i odonda se postepeno razvija kao ideološki institucionalni model jugoslavenskog društva".

Kada se želi relativizirati Šušvarov pogubni ideokratski utjecaj u kulturnom životu, evociraju se "kapitalni projekti hrvatske kulture" (Muzej crkvene umjetnosti u Zadru, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Muzej Mimara i Muzejski centar "Julije Klović" u Zagrebu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu), pri čemu Dragojević tvrdi da o ovoj temi postoji "kakav takav konsenzus" (47-48). Međutim, kao što to i Šušvarov kolega Šime Pilić (2005: 228) kaže, a i sam Šušvar priznaje (48-49), tri od četiri kapitalna projekta hrvatske kulture koje oni navode kao najvažnije podržavala je vlast, dok je četvrti Šušvar "pogurao" pravnim trikom – Nacionalnu sveučilišnu knjižnicu. Iz svega se može zaključiti da su ustvari Šušvarovi poklonici krivi za mitomansko ponavljanje teze o kapitalnim projektima hrvatske kulture, a ova knjiga u tom smislu nije iznimka. Stoga je važno naglasiti da je Šušvar sam kao ideolog i funkcionar vlasti bio, u odnosu na neke druge, u položaju napraviti takve iskorake. To ne umanjuje njegov doprinos, ali nužno povlači za sobom pitanje prirode političke vlasti kojoj Šušvar pripada, ako se pothvat moćnika na primjeru "guranja" kapitalnog projekta hrvatske kulture predstavlja velikim uspjehom. Umjesto da nedolazak visokopozicioniranih kadrova SKH i drugih poznatijih ličnosti vezanih uz kulturu na polaganje temeljca za Nacionalnu sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu 1988. (48) prepozna kao zabrinjavajuće, Dragojević iz toga izvlači poantu o Šušvarovu vizionarstvu.

Sukob sa Slobodanom Miloševićem

Posljednja tema tiče se razdoblja 1986. – 1989. Iako je važno za političku biografiju kao takvu, radi se o razdoblju koje u Šušvarovu slučaju nije zanimljivo koliko ono ranije, u Hrvatskoj od 1972. Naime, krajem 1980-ih Šušvar je došao u priliku sukobljavati se sa Slobodanom Miloševićem, vođom srpske partije, u Predsjedništvu CK SKJ. Fama o skandiranju "Šušvar, Šušvar" na splitskom nogometnom stadionu Poljud 1989. kao događaju urezanom u kolektivno sjećanje, širena je upravo na tragu Šušvarova jalovog nastojanja da Miloševićev srpski nacionalizam nazove svojim imenom, odnosno da kaže "bobu bob, popu pop" te obrani socijalistički federalizam Titove Jugoslavije. On to ipak nije napravio pa se javno mnijenje u Hrvatskoj jasno okrenulo protiv njega kao personifikacije represivnog, ali politički impotentnog nedemokratskog sustava u raspadanju.

Zabavljajući isprva čitatelja zanimljivošću o čovjeku s jedne fotografije publike na javnoj tribini posvećenju nacionalizmu u Beogradu 1972. koji jako slični Miloševiću (283-284) jer je na toj tribini sudjelovao i Miloševićev kasniji suparnik Šušvar, Dragojević uz prikaze sukoba dvaju navodnih antipoda s kraja 1980-ih – Šušvara kao titoista i Miloševića kao srpskog unitarista (301-302, 304-305) – konstantno nastoji pronaći dokaze za obranu Šušvara od kritika. U tome ne dopijeva daleko, pa se dodatna objašnjenja navedena u nastavku prilažu za upoznavanje s ključnim činjenicama ovog razdoblja Šušvarove političke karijere: Šušvar isprva iskreno simpatizira Miloševića, pa čak i podržava rezultate Osme sjednice CK SK Srbije 1987. zbog navodne mlitavosti smijenjene garniture Ivana Stambolića; Miloševića kao deklariranog titoista podržava u protunacionalističkim istupima zbog čega nije uspio prepoznati na vrijeme pravu opasnost srpskog nacionalizma u unitarističkom ruhu; Miloševića neizravno priziva na Sedamnaestoj sjednici CK SKJ 1988. za pojavu sinergije neostaljinizma i nacionalizma u Srbiji, ali ništa ne postiže jer ne imenuje prave krivce; ne uspijeva "srušiti" Miloševića jer mu je odbijen uvodni referat na Dvadesetoj sjednici Predsjedništva CK SKJ 1989. i jer njegov partijski drug iz Hrvatske Ivo Družić otupljuje oštricu Šušvarove kritike Miloševićeve politike; sišavši

među kosovske rudare 1989. Šušvar upozorava na Miloševića, iako zapravo želi sačuvati Titovu Jugoslaviju; Šušvaru navodno svi podmeću, a on ustraje na Jugoslaviji na korist svih;¹¹ ne želi se suprotstaviti Miloševiću lidersko-populističkim pristupom, ali ne shvaća da time ujedno propušta povijesnu šansu za suprotstavljanje velikosrpskom hegemonizmu *iznutra* i može bitno sprečavanje budućih krvoprolića po raspadu Jugoslavije (v. 287-288, 292-294, 301-304, 308-310, 369, 379). Šušvar sofisticiranim argumentom pledira da hrvatska delegacija ostane na Četrnaestom (izvanrednom) kongresu SKJ 1990. (286-287), a Dragojević u tom pogledu sljedećim zaključkom najjasnije zauzima Šušvarovu stranu, ističući neki oblik jugoslavenskog konfederalizma kao poželjno državno uređenje, a nastupajući protiv bilo kakvog separatizma kao nepoželjnog ishoda političkih odluka:

Odlazak pojedinih delegacija s tog posljednjega kongresa SKJ pokazao je da je republičkim partijskim elitama tada ipak više bilo stalo do vlastitog atara i da su spremnije bile djelovati nacional-egoistički na novim nesocijalističkim osnovama, nego, možda pokušati iskoristiti demokratski potencijal koji je tih godina narastao u tadašnjoj Jugoslaviji i sačuvati socijalističku ideju. Pitanje koje će ostati bez odgovora glasi: gdje bi se vrijednosti poput ravnopravnosti, solidarnosti i slobode više maksimirale – u nezavisnim državama s rigidnim i zatvorenim režimima, kakva je situacija u državama bivše Jugoslavije vladala devedesetih godina, ili u uvjetima nekakvog mogućeg šireg saveza država s istaknutim političkim pluralizmom, solidarnošću, ravnopravnošću i samoupravljanjem (305-306).

Nije naodmet spomenuti da Šušvarov boljševički opasni mentalitet u ovom razdoblju svejedno nije slabio, posebice jer je bio hranjen spregom obavještajnih službi i komunističke vrhuške kojoj je pripadao (272). Dragojević dominantno usmjerava pažnju na nebitne detalje Šušvarova političkog djelovanja u ovom razdoblju ne spominjući da je, primjerice, unatoč kasnijem suprotstavljanju Miloševiću Šušvar bio i ostao zadržati titoist koji je u svojim govorima spominjao specijalni rat protiv Jugoslavije (Šušvar, 1988: 130) u jednakoj maniri kao i profesori obrane i zaštite u svojim udžbenicima.

Zaključak

Šušvarov politički epilog Dragojević nastoji, bez primjerenih referenci, gotovo na rubu trača, istaknuti spomenom djelovanja njegova časopisa *Hrvatska ljevica* od 1994. i njegove stranke Socijalističke radničke partije (SRP) od 1997., verbalnih i fizičkih napada na njega od 1990. do njegove smrti 2004., kao i spomenom nekih drugih zanimljivosti poput njegova pisanja za *Slobodnu Dalmaciju* 1992. (397-403, 413-414). Devedesete godine prošlog stoljeća u Hrvatskoj posebice su na zlu glasu. Sažaljenje nad Šušvarom kao ideološkim puristom s osjećajem za kulturu i progonojenog bližnjeg te nastojanje da se taj osjećaj približi čitatelju na ovom su mjestu dosegli vrhunac Dragojevićeve izvedbe. Zanimljivo stvarno stanje stvari i uzdižući Šušvarove ideološki izmaštane vrline, stječe se dojam da su Šušvar, kao i njegov svestrani misaoni policajac Goran Babić, bili žrtve okolnosti usmjerenih protiv jedinog ispravnog političkog svjetonazora. Šušvarov politički sumrak rezultirao

¹¹ Dragojevićevo (2022a) ranije pozitivno vrednovanje odnosa Šušvara i Srba u Hrvatskoj zrcali se u sadržaju ove knjige. Međutim, ono ne predstavlja ništa drugo osim oslanjanja na ključne aspekte "jugoslavenske sinteze" iz socijalističkog razdoblja: bratstvo i jedinstvo, zajednička borba protiv okupatora u NOB-u, Srbi kao konstitutivni narod u Ustavu SRH, socijalistički patriotizam u federalističkom ruhu i dr. Za međunacionalne razmirice i sukobe isključivo su krivi nacionalisti koji koriste partijski pogon za svoje separatističke ciljeve.

je čak odbijenicama za financiranje njegova časopisa *Hrvatska ljevica* od Instituta Otvoreno društvo (399), njegovom protuameričkom paranojom (408), njegovom kritikom NATO-ovog bombardiranja SR Jugoslavije 1999. povodom rata na Kosovu (418) i drugim neslavnim epizodama. Konačni rezultat Šuvarova cinizma u ovom se razdoblju očitovao lenjinističkim poistovjećivanjem socijalizma i mira, posebice u slučaju Jugoslavije, iako je svaki socijalizam vodio svojevrsni "rat" protiv vlastitog stanovništva upotrebom nasilja za ostvarenje političkih ciljeva (v. Solzhenitsyn, 1982). Neovisno o tome, razdoblje Šuvarove biografije dulje od desetljeća nakon raspada Jugoslavije neusporedivo je manje važno od svih ranijih razdoblja. Time dolazi do izražaja neuravnoteženost knjige jer prijelaz s tretmana političkog moćnika na sakupljanje biografskih papiraka o društvenom marginalcu nije dovoljno umješno izvršen.

Ukupno gledano, potencijalni čitatelji imat će u ovoj knjizi priliku uroniti u svijet oblikovan snažnim ideološkim diskursom pomiješanim s novinarskim žargonom suvremene krajnje lijeve dnevno-političke i kulturne kritike. Štoviše, Dragojević je iznašao gotovo nevjerojatnu količinu energije za opravdavanje Šuvarovih političkih poteza na koje mnogi danas gledaju s gnušanjem ili podsmijehom. Reklamirati ovu knjigu kao proizvod jednog diplomiranog sociologa, a u stvari po zanimanju novinara je iz ranije navedenih razloga gotovo pa moguće proglasiti slučajem lažnog oglašavanja jer knjiga kroz Šuvara progovara na autobiografski i krajnje politički pristrani način,¹² sa slabom argumentacijom, zastarjelim diskursom, istraživački nedisciplinirano, stilski kaotično i s neuvjerljivim dokazima. Točnije, Dragojević s ovom knjigom ponajviše nastoji govoriti o sebi i Šuvarovu vremenu kao svojem, a time i o socijalističkoj Jugoslaviji. Zbog toga knjiga može biti korisna jedino za uživljanje u ulogu hipotetskog pripadnika Dragojevićeve generacije koji je vjerovao u sve ono što je Šuvar zastupao.

Iako je čitatelja na samom početku želio uvjeriti u to da knjiga neće sadržavati panegiričke ocjene, ona je njima ispunjena. Ubrajajući čak i Krležine pozitivne ocjene (46-47) u repertoar pohvala, Dragojević piše: Šuvara "ne da vrijeme nije pregazilo, nego upravo obrnuto, on je na neki način prednjačio, bio je po nekim pitanjima ispred svog vremena"; on je bio "jedan od najprincipijelnijih i najkompetentnijih zastupnika socijalističke ideje iz prethodnog poretka"; "prosvijećeni reakcionar" ("obnovitelj"); "beskompromisni borac protiv nacionalističkih uskogrudnosti"; te "izniman čovjek" koji "nije bio popularan u 'strukturama', ali je među plebsom sjaj njegove zvijezde ostao nepotamnjen" (11, 1, 380, 408, 55). Dragojevića i Šuvara, uz to, vežu neke "tajne veze" (26). Također, može se primijetiti pokušaj Dragojevićeve konstrukcije svojevrsne teleologije Šuvarova komunizma čiji je cilj uspon do partijskog vrha i to upravo na temelju Šuvarovih reminiscencija: Šuvaru je samo prezime "lijevo" jer dolazi od staroslavenske riječi "šuj", odnosno "lijevi" pa je njegov svjetonazor etimološki "predestiniran"; otac mu je bio član KPJ, kasnije partizanski odbojnik; Šuvarov Zagvozd daje španjolske interbrigadiste zbog pristanka radnika uz socijalističke pokrete tijekom razdoblja emigracije u zapadnoeuropskim državama, a "kraj" je "i inače bio antifašistički i partizanski orijentiran" pa Zagvozd daje "stotinjak partizana i tek 12 ustaša"; prva Šuvarova marksistička knjiga bila je Marxov i Engelsov *Komunistički manifest*; kao gimnazijalac "tumači Krležu" i održava sat povijesti o Prvoj i Drugoj internacionali; veliča rusku književnost; predsjednik je omladine škole koji u školi zavodi "pravu skojevsku vlast"; studira pravo i među najboljim je studentima; postaje glavni i odgovorni urednik *Studentskog lista* 1958.; na omla-

¹² Ovo ne treba čuditi jer je i sam Dragojević bio član krajnje lijeve Radničke fronte. V. N1, 2015.

dinsku radnu akciju odlazi 1960.; doktorira s 29 godina; zapošljava se, piše, predaje i istražuje; uređuje partijski časopis *Naše teme* od 1963. do kooptacije u CK SKH 1972. te preuzimanja funkcije ministarske funkcije 1974. po nalogu Milke Planinc; postaje član Predsjedništva CK SKH 1982., a član 1986. te potom predsjednik Predsjedništva CK SKJ 1988. (21, 23-25, 28-29, 38, 48). Brojne funkcije, njih preko 50, navedene na jednom mjestu (37), uglavnom su partijski određene te ne predstavljaju dokaz Šuvarove veličine koliko častohleplja te impresioniraju samo nepoznavatelje režimske prirode velikog broja tih funkcija. Dovoljno je navesti njegovo članstvo u Odboru za obilježavanje imena i djela Josipa Broza Tita, Odboru posvećenom djelu Miroslava Krleže, Odboru za izdavanje sabranih djela Vladimira Bakarića te Odboru za izdavanje sabranih djela Edvarda Kardelja.

Ovu je recenziju uputno završiti pregledom Dragojevićevih autobiografskih intervencija u biografsko štivo jer one predstavljaju posljednji argument u kritici pristranog pristupa političkoj dimenziji Šuvarovog života i rada. Naime, Dragojević je i sam nastojao pratiti "teleologiju komunizma": sa 17 je u "šuarici" pristupio Savezu komunista, partijski rad nastavlja kao student sociologije u Osnovnoj organizaciji SK na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, postaje predsjednik te organizacije SK koja obuhvaća odsjeke za filozofiju, sociologiju i psihologiju, a time i član Sveučilišnog komiteta, da bi naposljetku u toj ulozi podržao višestranačje 1989., samokritički proglašavajući taj svoj čin oportunističkim (162-165). Daljnji slijed naglo je prekinut 1990. odlaskom komunista s vlasti te Dragojevićevim zapošljavanjem u novinstvu. Time je zatvoren ovaj (auto)biografski niz.

Sudeći prema publicističkom karakteru ranijih Dragojevićevih napisa o Šuvaru, kvalitativno se drugačije štivo nije moglo očekivati ni u opsežnijem formatu iako određeno "politička biografija" nagoviješta istančanije analize, u ovom slučaju Šuvarova političkog razmišljanja i djelovanja na partijskoj i državnoj sceni socijalističke Jugoslavije. Prednost su odnijele paušalne ocjene, aktivistička navijanja, upitne reminiscencije, pozivanja na nepouzdanе izvore, neizostavna slaganja sa Šuvarovim političkim stajalištima i druge neprilične pojavnosti. Knjiga se stoga pridružuje nizu recentnih pokušaja ideološke, političke i moralne rehabilitacije najviših dužnosnika jugoslavenskog komunističkog režima (usp. Jakovina, 2011; 2020; Klasić, 2019). Informaciju s kraja knjige o nadolasku doktorske disertacije o Šuvaru (427) stoga je potrebno pozdraviti uz nadu da se njezin autor prilikom pisanja neće ugledati na Dragojevićev biografski pokušaj.

Literatura

- Bajruši, R. (2011). *Zoran Milanović. Politička biografija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Barić, N. (2020). Recenzija knjige Hrvoja Klasića *Mika Špiljak, revolucionar i državnik* (Zagreb: Ljevak, 2019), 255 str. *Časopis za suvremenu povijest*, 52(1): 318-335.
- Dragojević, R. (2022a). Stipe Šuvar i srpsko pitanje u Hrvatskoj. *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, 5(2): 7-34. <https://doi.org/10.52328/t.5.2.1>
- Dragojević, R. (2022b). *Šuvar i punk (1)*. <https://kritika-hdp.hr/suvar-i-punk-1/>
- Dragojević, R. (2022c). *Šuvar i punk (2)*. <https://kritika-hdp.hr/suvar-i-punk-2/>
- Dragojević, R. (2024). Uz dvadeset godina od odlaska Stipe Šuvara. 11. srpnja. <https://www.bilten.org/?p=47226>
- Đikić, I. (2004). *Domovinski obrat: politička biografija Stipe Mesića*. Zagreb: V.B.Z.
- Hamilton, N. (2008). *How to do Biography. A Primer*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press.
- Jakovina, T. (2011). Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti. U: M. Planinc, *Čisti računi Željezne lady: sjećanja* (str. 9-76). Zagreb: Profil.
- Jakovina, T. (2020). *Budimir Lončar: od Preka do vrha svijeta*. Zagreb: Fraktura.
- Jelić, I. (1984). Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god. (Prilog razmatranju nekih pitanja). *Časopis za suvremenu povijest*, 16(3): 1-18.
- Klasić, H. (2019). *Mika Špiljak: revolucionar i državnik*. Zagreb: Ljevak.
- Markovina, D. (2024). Dvadeset godina bez Stipe Šuvara. *Sociologija i prostor*, 62(1): 227-231.
- N1 (2015). "U Radničkoj fronti došlo je do čistke, stiže nova stranka". 19. listopada. <https://n1info.hr/vijesti/a79869-rade-dragojevic-u-radnickoj-fronti-doslo-je-do-cistke-stize-nova-stranka/>
- Pilić, Š. (2004). Prilozi za bibliografiju radova prof. dr. Stipe Šuvara, *Školski vjesnik*, 53(3-4): 279-310.
- Pilić, Š. (2005). In memoriam: Stipe Šuvar (1936. – 2004.). *Revija za sociologiju*, 36(3-4): 225-229.
- Sekulić, D. (1991). *Strukture na izmaku: klase, sukobi i socijalna mobilnost*. Zagreb: SDH.
- Sesardić, N. (2021). Na tragu Pivčevićevih sjećanja. U: S. Kutleša (ur.), *Domovina, zavičaj, svijet. Zbornik radova povodom 90 godina života Ede Pivčevića* (str. 211-236). Zagreb: Institut za filozofiju.
- Skupina autora (1982). Dossier Šuvar. *Dalje*, 1(2): 85-109.
- Solzhenitsyn, A. (1982). *Warning to the West*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Šuvar, S. (1988). *Vrijeme iskušenja. Jugoslavenski socijalizam između vizija i posrtanja*. Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: August Cesarec i Globus.
- Vurušić, V. (2024). "Prva knjiga o Stipi Šuvaru: Bio je omraženi moćnik, a na kraju se pomirio s vlastitom karmom – odlaskom u zapećak". *Jutarnji list*, 25. srpnja. <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/prva-knjiga-o-stipi-suvaru-bio-je-omrazeni-mocnik-a-na-kraju-se-pomirio-s-vlastitom-karmom-odlaskom-u-zapecak-15485847>

REAKCIJA NA RECENZIJU JOSIPA PANDŽIĆA

Marko Grdešić <https://orcid.org/0000--0001-5810-1179>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: marko.grdesic@fpzg.hr

Polemika

Zaprimljeno: 9. 9. 2024.

Prihvaćeno: 10. 9. 2024.

Ove je godine novinar Rade Dragojević pod naslovom *Šuvar: politička biografija*, u izdanju Srednje Europe, objavio knjigu o tom komunističkom političaru (Dragojević, 2024). Riječ je o prvoj knjizi koja je posvećena Stipi Šuvaru i njegovoj političkoj karijeri. Jednu od prvih recenzija napisao je Josip Pandžić, sociolog s Filozofskog fakulteta u Zagrebu (Pandžić, 2024). Pandžić je napisao veoma dugu i veoma negativnu recenziju Dragojevićeve knjige. U ovom bih se tekstu, koji će biti mnogo kraći od Pandžićevog, htio osvrnuti na njegovu recenziju i na pitanje kome je Dragojevićeva knjiga zapravo namijenjena.*

Pandžićeva argumentacija je problematična. Što sve Pandžić zamjera Dragojeviću? Prvo, to što preuzima "Šuvarov rječnik", tj. što koristi izraze kao što su "restauracija kapitalizma" ili "upotrebna i prometna vrijednost" (Pandžić, 2024: 306-307). Međutim, ovo nisu Šuvarovi izrazi već je to rječnik tog vremena i rječnik ljevice. Sasvim je legitimno koristiti te izraze i koncepte. U današnjim marksističkim i socijalističkim diskusijama, koje se ne vežu ni za Šuvara ni za Jugoslaviju, isti se izrazi koriste i dalje. Svako intelektualno polje ima svoj žargon. Pandžić kaže kako je taj žargon legitiman, ali da je "doktrinarno zastario" (Pandžić, 2024: 307). To zapravo znači da ipak nije legitiman. Za Pandžića je nažalost cijela knjiga "marksistički obojena" (Pandžić 2024: 307) što je intelektualno diskvalificira kao da neki od najvećih povjesničara ili historijskih sociologa dvadesetog stoljeća – poput Erica Hobsbawma, Immanuela Wallersteina ili Giovannija Arrighija – nisu bili marksisti i ljevičari.

Dalje, tu su navodni metodološki problemi. Tu bi Pandžićevi komentari čak i imali smisla, ali treba imati na umu da je Dragojević novinar i da nije znanstvenik. Ova knjiga spada u žanr političke publicistike, a Pandžić je procjenjuje kao da je riječ o nuklearnoj fizici. Drugi su autori slobodni napisati drugačiju knjigu o Šuvaru, o njegovoj reformi obrazovanja ili o bilo čemu drugom što se spominje u ovoj knjizi. U hrvatskom javnom prostoru ionako imamo premalo knjiga o značajnim figurama iz hrvatske i jugoslavenske politike. Tek smo 2011. godine dobili prvu knjigu o Vladimiru Bakariću, najznačajnijem političaru socijalističke Hrvatske (Mujadžević, 2011). Tko zna koliko ćemo čekati na iduću. Prema tome, u ovako sporom i siromašnom akademskom polju, doprinos poput Dragojevićevog je važan.

* Tekst je izvorno objavljen 13. rujna 2024. u rubrici *Komentar* na mrežnoj stranici *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, paralelno s engleskim prijevodom na engleskoj verziji stranice u rubrici *Blog*. Radi očuvanja cjeline polemike na jednom mjestu, u nepromijenjenom obliku objavljujemo hrvatsku verziju teksta i na stranicama časopisa (op. ur.).

Diskvalificirati knjigu jer ne odgovara nekoj *checklisti* koju se dobilo na nekom doktorskom studiju nema mnogo smisla. Za one koji imaju jednostavniji motiv, naime, da se informiraju o jugoslavenskom socijalizmu, pogotovo o sedamdesetim i osamdesetim godinama, da pročitaju nešto o Šuvaru što nije refleksno odbaciva- nje zbog navodno katastrofalne obrazovne reforme, te da stave današnje političke probleme i ideološke diskurse u dužu vremensku perspektivu, ova je knjiga veoma korisna. Metodologija je, naravno, važna. Ali pisati o super-rigoroznoj biografskoj metodi (Pandžić, 2024: 306) ipak je pretjerivanje. Nije riječ o tome da je autor trebao napraviti test pouzdanosti za svoje kvalitativno kodiranje ili da za svoje kvantitativ- ne multivarijantne modele nije napravio sva ispitivanja robusnosti. Svaka čast bio- grafima, ali na tom terenu ipak nema takvih metodoloških standarda.

Druge stvari koje Pandžić predbacuje Dragojeviću također ne drže vodu. Pri- mjerice, zamjera mu što ponekad piše u prvom licu množine ("Kako smo već re- kli...", "nama se čini...", Pandžić, 2024: 309). To može biti praksa koja se nekom- ne sviđa, ali nije nešto što treba posebno kritizirati. Zatim, tu je kritika jezika jer su neke stvari previše neformalno napisane za Pandžićev ukus ("zglajzao", "čvenk", "bremze", Pandžić, 2024: 309-310). Također se kritizira to što Dragojević ubacuje duže citate nekih sugovornika (i do nekoliko strana) ili što koristi vlastito iskustvo učenika koji je preživio Šuvarovu obrazovnu reformu. Onaj koji takve stvari vidi kao probleme zašao je u sferu pedanterije. Isto se vidi i u Pandžićevoj kritici toga da Šuvar nije *podrijetlom* iz Zagore, kao što je napisao Dragojević, već on *jest* iz nje jer se rodio u Imotskom (Pandžić, 2024: 311). U silnoj želji da pobroji sve što ga je iritiralo u Dragojevićevoj knjizi, Pandžić je čak i to stavio na papir.

Naravno, Pandžić ima potpuno pravo da ga ova knjiga iritira. Svatko ima svoje ukuse i preferencije. Čini mi se da je pretegnulo to što se Pandžiću ne dopadaju politički stavovi Dragojevića, a niti oni Šuvara. Naravno, i to je sasvim legitimno. Međutim, ovdje je riječ o tome da je politički prijepor zakamufliran u intelektualni i metodološki. Cijela je recenzija napisana tako da se svi mogući argumenti upregnu u to kako bi se postiglo nešto što nije nužno povezano niti s metodologijom niti sa stilom. A to je diskvalifikacija lijevih ideja, pogotovo onih koje su povezane sa soci- jalističkom Jugoslavijom. Sva buka oko metodologije je samo municija za tu svrhu.

Doduše, možda postoji i drugi razlog. Naime, možda je riječ i o potrebi da se brani Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji je i sam bio meta Šuvarovih polemika, pa se ta kritika pojavljuje i u Dragojevićevoj knjizi. Naime, taj je odsjek stekao određenu reputaciju, koju u nekoj mjeri ima i danas, da je povezan s (neo)liberalnim idejama. U socijalističkom bi se vremenu reklo da je zagrebačka sociologija "buržoaska", a Šuvar bi rekao da je "malograđanska." Insajderi mogu o tome reći više od mene, ali nema sumnja da su tenzije između Šuvara i njegovih kolega na tom odsjeku, na kojem je i sam bio zaposlen, bile ozbiljne. Prema tome, rekao bih da su opet neki drugi motivi važni. Možda Pandžić osjeća potrebu da na- stavi tu nekadašnju borbu i danas te da brani svoj odsjek. Mogu to razumjeti, ali kao intelektualni argument, to i nije baš nešto.

Sve ovo što sam napisao ne znači kako mislim da je Dragojević pokrio sve što je trebao i mogao. Primjerice, volio bih da je više napisao o tzv. "Šuvarici", tj. o reformi školstva. Rekao bih da je to tema koja je i dalje veoma živa. Dapače, suvremena je. Svuda se pojavljuje potreba da se stručno i akademsko znanje poveže, da se ne stva- rajaju *fach*-idioti. Također, s obzirom na to da je Pandžić sociolog, dobro zna koliko je u sociologiji postao popularan Pierre Bourdieu koji je upravo na nejednakostima koje generira i legitimira obrazovni sustav stvorio cijelu akademsku nišu.

Prema tome, dobro bi nam došla barem još jedna ozbiljna studija o učincima te reforme na same učenike, s obzirom na to da danas već i samo spominjanje te teme u javnom prostoru izaziva veoma snažne reakcije onih koji Šuvara ne vole. Ali opet, to bi bila neka druga knjiga. To je knjiga za koju bih ja htio da ju je Dragojević napisao. Ali on ima pravo birati kakvu će knjigu napisati. Čini mi se da je dobar dio Pandžićeve kritike utemeljen na tome da je Pandžić htio da Dragojević napiše neku drugu knjigu o Šuvaru. Ili možda, da ne napiše o Šuvaru ništa.

Literatura

- Dragojević, R. (2024). *Šuvar: politička biografija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Mujadžević, D. (2011). *Bakarić: politička biografija*. Zagreb: Plejada.
- Pandžić, J. (2024). I poslije Šuvara – Šuvar!, *Anali Hrvatskog politološkog društva* (21): 305-323. <https://hrcak.srce.hr/clanak/462567>

SMRT PEDANTERIJI, SLOBODA DILETANTIMA!*

Josip Pandžić <https://orcid.org/0000-0002-8265-9452>

Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: jpandzic2@ffzg.unizg.hr

Polemika

Zaprimljeno: 17. 9. 2024.

Prihvaćeno: 18. 9. 2024.

U svojoj reakciji na moju recenziju knjige Rade Dragojevića o Stipi Šuvaru politolog Marko Grdešić s Fakulteta političkih znanosti, iznio je 13. IX. 2024. na blogu *Analiza HPD-a* niz kritika na moj račun za koje smatram da su činjenično netočne, ideološki tendenciozne i argumentacijski neuvjerljive. Imajući u vidu jednu Grdešićevu boju referencu iz njegove reakcije, može se reći da sam očekujući dum-dum metke svjedočio tek rafalnoj paljbi čoraka.

Za početak, Grdešićev prigovor za pedanteriju shvaćam kao nenamjeravanu pohvalu jer se pojam ne definira isključivo pejorativno kao sitničavost već i kao "pretjerana savjesnost i točnost" (*Hrvatski opći leksikon*, 1996: 741). Upravo su savjesnost i točnost, koliko god se činile nekome pretjerane, ono što razlikuje profesionalnog od neprofesionalnog, odnosno nepouzdanog pristupa istraživanju. Grdešićev animozitet prema pedanteriji, inače nimalo originalan za ideološki ostrasćene i stoga gotovo poslovično nemarne sugovornike, iskazao se upravo u ovom tekstu. Primjerice, ja nisam napisao "[j]ednu od prvih recenzija" već *prvu* jer je najava novinara *Jutarnjeg lista* Vlade Vurušića koju spominjem u recenziji bila upravo to – najava.

Osvrćući se na pojmove koji konstituiraju marksistički rječnik, Grdešić mi docira o mojem navodnom nepoznavanju marksizma. Meni, dakako, ne pada na pamet uvjeravati ga u suprotno iako vlastitom semantičkom pedanterijom u potpunosti promašuje bit moje primjedbe. Naime, ne samo da je na osnovnoj razini vrednovanja neutemeljeno razlikovati rječnik marksizma od Šuvarova rječnika jer je riječ o marksistu nego je Dragojević upotrijebljavao već *tada* zastarjele termine koje je, za razliku od tada suvremenijih, dakle neomarksističkih, koristio Šuvar oslanjajući se na ortodoksni marksizam i lenjinizam. Grdešić pritom nesvjesno upada u zamku vlastite argumentacije jer, ako je to zaista bio "rječnik *tog vremena* i rječnik ljevice", a prisutan je "[u] današnjim *marksističkim i socijalističkim diskusijama*" (Grdešić, 2024; 325), onda to jasno podrazumijeva dogmatski kontinuitet koji nije i ne može biti produktivan i razumljiv *izvan* krugova istomišljenika, odnosno u spomenutim "diskusijama". Termini koje navodi u korist svojeg argumenta zapravo ponajbolje otkrivaju njegovo vlastito shvaćanje marksizma.

* Tekst je izvorno objavljen 20. rujna 2024. u rubrici *Komentar* na mrežnoj stranici *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, paralelno s engleskim prijevodom na engleskoj verziji stranice u rubrici *Blog*. Kao i u slučaju prethodnog teksta, radi očuvanja cjeline polemike na jednom mjestu, u nepromijenjenom obliku objavljujemo hrvatsku verziju i na stranicama časopisa (op. ur.).

Ostavi li se u ovom slučaju po strani sitničava (pedantna?) jezična primjedba da se uglavnom umjetnine i kulturna dobra "restauriraju", a ne politički i/ili gospodarski sustavi poput kapitalizma koji se uspostavljaju, sintagma "restauracija kapitalizma" upućuje na sirovo ideološko pojednostavljivanje društvenih kompleksnosti. Drugim riječima, je li se po toj logici raspadom SFRJ i postsocijalističkom tranzicijom ahistorijski "restaurirao kapitalizam" iz Kraljevine Jugoslavije ili neki drugi? Ili možda "kapital-odnos"? Također, zar ne postoje "varijante kapitalizma" (Hall i Soskice, 2001) i "svjetovi kapitalizma blagostanja" (Esping-Andersen, 1990)? Upravo se korištenjem pojma "restauracija" (obnova) snažno implicira negativno viđenje procesa neovisno o njegovim mogućim ishodima i razlozima koji su doveli do njega. Kapitalizam je po svojoj prilici za Grdešića nepoželjan, gdje god i kad god on bio "restauriran" te neovisno o svojoj vrsti što rezultira autocenzorskim onemogućivanjem pouzdanog istraživanja. To je zapravo samoporažavajući način razmišljanja ima li se u vidu činjenica da je temeljni predmet istraživanja marksista upravo kapitalizam kojemu se uobičajeno pridružuju pridjevi "liberalni", "monopolni", "državni" i drugi. Napokon, ovaj termin nije tek marksistički već lenjinistički jer Marx i marksisti do jeseni 1917. ionako nisu mogli govoriti o obnovi nečega što nije nigdje ni iščezlo. Inače, potječe od Lenjina (1976 [1920]: 124-215) kao praznora opasnog mentaliteta boljševizma čija je žrtva bio upravo Šuvar, a Grdešić ga može pronaći i spisima drugih uzornih lenjinista (Staljin, 1981 [1928]: 232-234; Tito, 1982 [1948; 1951]: 348, 356, 412; Mao, 1968 [1957]: 27). Što se tiče ortodoksnog razlikovanja "upotrebne" i "prometne" vrijednosti, ono naprosto ne postoji izvan "socijalističkih i marksističkih diskusija" jer je plod Marxova hegelovskog tumačenja pojma robe u okviru diskreditirane radne teorije vrijednosti. Ako mi ne želi vjerovati na riječ, predlažem Grdešiću da pokuša sudjelovati u nekoj suvremenoj raspravi o političkoj ekonomiji i gospodarstvu koristeći se tim razlikovanjem pa da se uvjeri u ispravnost svojih tvrdnji.

Marksistički *pristup* zaista jest legitiman ali on i njemu svojstven *žargon* mogu biti korisni za opisivanje stvarnog svijeta jedino uz "pomnije objašnjenje smislenosti njegova korištenja" (Pandžić, 2024: 307). Preciznije, Dragojević ne navodi razlog za njegovo korištenje pa stoga nije u mogućnosti ostvariti ni minimalnu distancu u odnosu na predmet svog istraživanja, odnosno marksista Šuvara, što podjednako snažno pojačava pristranost analize i otežava čitanje suvremenom konzumentu političke publicistike nenaviknutom na zastarjeli žargon ortodoksnog marksizma i lenjinizma. Postavlja se stoga pitanje: kome je Dragojevićeva knjiga zaista namijenjena, širem čitateljstvu ili stručnjacima? Uvlačenjem Bourdieuovog "polja" u raspravu Grdešić radi grešku sličnu Dragojevićevoj jer specifični sociološki termin raznorodnoj publici predstavlja kao samorazumljiv iako je on sve samo ne takav. Napokon, uspoređivati Dragojevića s "superteškašima" marksističke humanistike i društvenih znanosti u najmanju je ruku neukusno poznavajući kvalitetu njihovih ekspertiza, neovisno o njihovom ideološkom bilježu.

Govoreći o metodološkim problemima Dragojevićeve knjige kao navodnima, što implicira da oni ne postoje, Grdešić oduzima svaki smisao mojim primjedbama. Međutim, on ponovno previđa da je problem upravo u tome što Dragojević *nije znanstvenik*, ali je svejedno dobio znanstvenu legitimaciju svoje knjige s kojom bi, u hipotetskom slučaju, mogao biti konkurentan pri izboru u znanstveno zvanje u polju povijesti. Opravdanjem Dragojevićeve knjige Grdešić dodatno unižava povjesničare zbog njezine usporedbe s kvalitetnom historiografskom biografijom Bakarića. U tom smislu relativno mladi povjesničari kao pretendenti na znanstvena

i znanstveno-nastavna zvanja trebaju uložiti godine mukotrpnog rada za postizanje rezultata koji će se, nažalost, jednako vrednovati kao Dragojevićev. Napokon, nisam siguran koliko bi hrvatska čitateljska javnost profitirala od još jedne knjige o Bakariću, ali je zato sasvim sigurno da u hrvatskoj biografskoj produkciji ne manjka naslova o "značajnim figurama iz hrvatske i jugoslavenske politike". Knjige o ovako opisanim "figurama" nisu nužno "političke biografije" već biografije o političarima koje samim odabirom subjekta istraživanja i fokusom na političkim karijerama postaju "političke". Brojka od preko 50 biografskih naslova izdanih u protekla tri desetljeća o političarima, a ne samo knjiga s podnaslovom "politička biografija", upućuje na Grdešićevo frapantno nepoznavanje spomenute produkcije. Čak i da jest riječ o "siromašnom akademskom polju", ova knjiga predstavlja medvjedu uslugu tom istom polju jer nije akademska, a izdaje se za nju.

Grdešiću skrušeno priznajem da mi nije poznat doktorski studij na kojem bi se doktorandima dijelio popis obveza vezanih za uspješno pisanje biografija. Međutim, predstavljanje mojeg navođenja rudimentarnih smjernica za pisanje konzistentnog i koherentnog biografskog štiva kao "super-rigoroznih" predstavlja komično preuveličavanje mojeg napora čiji je pravi izvor Grdešićeva neinformiranost. Dragojevićeva knjiga naprosto nije kvalitetna, između ostalog jer pati od metodoloških nedostataka najosnovnije vrste, pa stoga ne može ni biti korisna jer zbog svojeg hendikepa više skriva nego što otkriva o Šuvaru. U pisanju političkih biografija zaista ne postoje metodološki standardi, ali to nije ili barem ne bi trebalo biti opravdanje za odbacivanje korisnih putokaza s pomoću kojih knjiga neće zadobiti oblik teško čitljive "kupasare".

Što se tiče mojeg navodnog kamufliranja političkog prijedora "intelektualnim" i metodološkim prijedorom te diskvalifikacije "lijevih ideja", Grdešić zbog neiskustva s takvim tipom literature, a očito ne prezajući od ideoloških naljepnica, samo dokazuje da nije navikao na opsežnu, pa ako hoće i pedantnu analizu kojoj ne bih ni pristupao da je recenzentski posao bio kvalitetno odrađen. On očigledno ne može ili ne želi shvatiti da su ideološka pojednostavljanja u Dragojevićevu slučaju komplementarna nestručnosti jer su jedino u toj verziji i moguća. Rehabilitacija jugoslavenskih komunističkih vlastodržaca koju spominjem na kraju recenzije odnosi se na uratke koji boluju od približno istih boljetica kao i Dragojevićeva knjiga.

Pitanja jezika i stila, za razliku od Grdešića, smatram iznimno važnima. Naravno, čito u političkoj publicistici. Sukladno tome ne bi bilo naodmet ni pažljivo pročitati stav koji se nastoji kritizirati. Naime, napisao sam da se "[u]čestalo korištenje prvog lica množine *doima* ... neprimjerenim intimistički intoniranoj političkoj biografiji" te "pridonosi zbunjivanju čitatelja jer ... knjiga sadržava i Dragojevićeve nemale autobiografske retke u *ich-formi*" (Pandžić, 2024: 309). Autor političke biografije koji nema na umu čitatelja ne bi se ni trebao upuštati u takav pothvat, osim ako mu on ne služi za pothranjivanje vlastite sujete. Dugi citati, pak, ukazuju na neracionalno "punjenje" knjige nerelevantnim iskazima što dodatno otežava čitanje. Ova se primjedba odnosi i na Grdešićeve neformalno napisane "stvari". Naime, kada kvartovski tinejdžeri budu financirali objavljivanje političkih biografija u Hrvatskoj, obećavam mu da ću zažmiriti na oba oka. Zanimljivo, od svih stvari koje je kritizirao, Grdešić nije spomenuo brojne popisane pogreške i propuste. Pretpostavljam da su mu oni neproblematični, simpatični, ako ne i prihvatljivi kao nusproizvodi ogromnog Dragojevićeva truda uloženog u pisanje knjige.

Svađe između Šuvara i pojedinih članova Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu ponajviše su bile svađe unutar iste ideološke obitelji pa Odsjeku

2024. godine nije potrebna moja obrana. Takvo što ne bih ni pokušavao jer ne smatram sebe glasnogovornikom relativno velikog i svjetonazorski heterogenog skupa nastavnika. Grdešićevo olako ideološko poopćavanje bilo je svojstveno upravo netrpeljivom Šuvaru pa priču o (neo)liberalnim poveznicama odbacujem kao plod kolektivističke maštovitosti kojom se dokida individualnost svakom članu Odsjeka. Uostalom, pa što i da jest o nekakvom (neo)liberalizmu riječ? Bi li se danas netko stvarno trebao zabrinuti ako ga se pogromaški proglaši (neo)liberalom, odnosno "buržujom" ili "malograđaninom"? Takvi diskvalifikativni neusporedivo više govore o onima koji ih koriste nego o onima kojima su upućeni. Svejedno, istina je poprilično drukčija: Šuvaru su upravo doajeni ultralijeveg *Praxisa* otvorili vrata Odsjeka i podupirali ga sve do polovine 1970-ih. Ne treba biti insajder već je dovoljno pročitati relevantne, javno dostupne tekstove o tome, što Grdešić u dragojevićevskoj maniri nije napravio, a zbog čega činjenice ustupaju mjesto ideološkim konfabulacijama. Iako je sukob Šuvara i sociologa "tinjao" još od gašenja *Praxisa* 1975., on je eskalirao 1979. vehementnim protivljenjem praksisovaca, isprva Rudija Supeka, a zatim i Milana Kangrge, Šuvarovu izboru za redovitog profesora, između ostalog zbog njegovih pretenzija na mjesto predavača sociologije obrazovanja u vrijeme dok je bio član CK SKH i "ministar kulture" zaslužan za katastrofalnu reformu školstva (v. Horvat, 1985: 238-246). Bakarićeva demonizacija Odsjeka kao "konglomerata antisamoupravnog društva i ideologije" (cit. u: *Dossier Šuvar*, 1982: 94) dodatni je razlog eskalaciji kritičnosti sa Šuvarove strane. Svejedno, mnogi od njegovih najoštrijih protivnika i osporavatelja iz 1980-ih i sami su bili marksisti. Štoviše, jedan je od njih bio i autor udžbenika marksizma i socijalističkog samoupravljanja. Liberalizam je u ovom slučaju legitiman izraz jedino u vidu neostaljinističkog poistovjećivanja "ultraljevice" s "anarholiberalizmom" kao idejnim skretanjem i frakcionaštvom. Nije nepoznato da je ta "karakteristika" osim u repertoaru inkriminacija svojstvenog partijskim moćnicima bila prisutna i u popisu kategorija "unutarnjih neprijatelja" kojim se vodila Služba državne sigurnosti u svojem postupanju.

Grdešić je tek djelomično u pravu što se tiče mojih želja: naravno da je knjiga o Šuvaru poželjna, kao uostalom i o svakoj osobi koja je ostvarila njemu sumjerljiv utjecaj u suvremenoj hrvatskoj povijesti, ali definitivno ne ova i ovakva. Iz tog sam razloga naposljetku i pozdravio predstojeću doktorsku disertaciju o Šuvaru koja će, imajući na umu nužnu istraživačku discipliniranost doktoranada, biti proizvod umnogome manje bremenit problemima Dragojevićeve knjige. I to, vjerovao mi Grdešić ili ne, bez zloglasne *checkliste*.

Literatura

- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Grdešić, M. (2024). "Reakcija na recenziju Josipa Pandžića". *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21) 1, 325-327.
- Hall P. A., i Soskice D. (ur.) (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Horvat, B. (1985). *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Zagreb: Globus.

- Hrvatski opći leksikon* (1996). Pedantnost. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Lenjin, V. I. (1976). Osmi sveruski kongres sovjeta. U: P. Dajić (ur.), *Dela, tom 33: Novembar 1920 – mart 1921.* (str. 91-169). Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret; Jugoslaviapublic.
- Mao, T.-t. (1968). *Citati predsednika Mao Ce Tunga.* Peking: Izdavačko preduzeće literature na stranim jezicima.
- Pandžić, J. (2024). I poslije Šuvara – Šuvar! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1): 305-323.
- Skupina autora (1982). Dossier Šuvar. *Dalje*, 1(2): 85-109.
- Staljin, J. V. Dž. (1981). *Pitanja lenjinizma.* Zagreb: CDD SSOH.
- Tito, J. B. (1982). *Jugoslavenska revolucija i socijalizam. Prvi svezak.* Zagreb: Globus.

SAMO JE MARKSISTIČKO MIŠLJENJE MIŠLJENJE, SVE OSTALO JE BRBLJANJE

Rade Dragojević

E-mail: rdragojević@gmail.com

Polemika

Zaprimljeno: 22. 9. 2024.

Prihvaćeno: 24. 9. 2024.

Odgovaram na dva teksta Josipa Pandžića koja su izašla u Analima Hrvatskog politološkog društva. Prvi tekst pod naslovom "I poslije Šuvara – Šuvar!" pojavio se u sv. 21 br. 1, 2024, a drugi na mrežnoj stranici Anala, pod naslovom "Smrt pedanteriji, sloboda diletantima!". Između je bio tekst Marka Grdešića, izašao također na mrežnoj stranici Anala.*

Odmah na početku ničim izazvan, gotovo refleksno, recenzent u svom prvom tekstu "I poslije Šuvara – Šuvar" konstatira da je "Šuvarova ostavština odavno obilježena kao problematična u mnogim aspektima". Ne znamo ni tko ju je problematičnom proglasio ni kad se to dogodilo (znamo samo da je "odavno"), osim ako ne mislimo da bi politički tračeraž koji se svih ovih godina i desetljeća vuče iza Šuvara trebao predstavljati nekakav relevantni orijentir za takav stav. Ovako olako dana konstatacija o "problematičnoj ostavštini" više je "pokupljena s ulice", kako je takve i slične objede protiv sebe svojedobno nazivao Šuvar. Kasnije su takve "uličarske" diskvalifikacije, kao što se zna, ušle u službenu ideologiju na temelju kojih bi Šeks, recimo, politički odstreljivao one s "problematičnom ostavštinom" (što će reći, bivše režimske ljude), kao Šuvara u ljeto 1990. u Saboru. Nakon Šuvara im je lišavanje ljudi (ne samo onih čija je "ostavština odavno obilježena kao problematična") njihovih funkcija, poslova, pa i života išlo puno lakše.

Osim "obilježenih ostavština" imamo tu i zahtjev za "pomnijim objašnjenjem smislenosti". Recenzent kaže da koristim marksistički žargon, a da to prije toga nisam jasno deklarirao. Nisam se takvim jezikom smio koristiti dok ne obećam da svoje suparnike neću poslati u Sibir. Ili recenzentovim riječima: "...njegovim korištenjem (tog žargona) ukida se svaki potencijalni dijalog neistomišljenika...", a prema karikaturnoj slici komunizma koju recenzent ovdje sustavno razvija, u to doba nije bilo dijaloga, a ako se netko i drznuo suprotstaviti, nastradao bi i sl. Na primjeru Šuvara tvrditi da nije bilo dijaloga moraš biti popriličan ignorant. Junak moje knjige bio je u dijalogu, konfliktu, svađi, što god, s praktički svima, i kad je bio na vlasti i kad nije i nikad nitko zbog toga nije završio u zatvor. Recenzenta ne poznajem i ne znam kako on stoji po pitanju potkazivačke prakse. Sudeći po ova dva teksta, ne baš najbolje. Ako se time i ne bavi, onda se nudi.

U svakom slučaju, nama se današnjima koji posegnemo za tim zastarjelim žargonom nikako ne smije vjerovati na riječ (sve zbog starih grijeha komunizma), moramo najprije položiti test lojalnosti (ima, dakle, da "pomnije objasnimo smislenost

* Za potrebe nastavka polemike, tekstove na koje se autor referira bez izmjena smo prenijeli i na stranice časopisa (op. ur.).

korištenja tog žargona", ili tako nešto). Inače, ja taj test kod Pandžića nisam prošao, jer sam onaj koji pripada krajnjoj ljevici (navodi se u jednoj fusnoti i da sam čak bio član Radničke fronte), na kojoj se "uvriježila misao o fašističkom karakteru nove, nesocijalističke Hrvatske". Također nemam razumijevanja, valjda s klikom kojoj navodno pripadam, za posrtanje naše Hrvatske, za njezin tegotni hod kroz "...tranziciju bremenitu klijentelizmom, nepotizmom, korupcijom...". Sad bi ja ovdje kao trebao priznati da ponekad zgriješim mišlju i djelom, ali da se zato u ovoj knjizi o fašističkom karakteru nesocijalističke Hrvatske ne piše ni u tragovima, da ja to ni inače ne činim, da nisam nikakav politički ultraš, itd. Tekst žbirski karakter poprima još jednom, kad recenzent konstatira da "po svoj prilici" posjedujem interni dokument (Bijelu knjigu), insinuirajući da bi u tome trebalo biti nešto suspektno. Nadam se da ti dijelovi, gdje se iz žanra recenzije spremno uskače u žanr policijske zabilježke, imaju samo funkciju nadraživanja čitateljske publike u stilu *narodhaera*.** Iako, podcjenjivati performativnu snagu domoljubne riječi, nije uvijek pametno.

Ovdje samo da dodamo još nešto. U situaciji kad je teorijska produkcija na tragu Marxa unazad petnaestak godina – vani, ne u nas – doslovce eksplodirala tvrditi da je marksistički pristup zastario, može samo neko koji je cijelo to vrijeme proveo pod kamenom. Inače, recenzent na još jednom mjestu ponavlja riječ "zastarjelost", onda kad u fusnoti 6 iz prvog teksta govori o "grotesknoj zastarjelosti Boba Dylana i Beatlesa" (moram priznati da nešto neobičnije nisam pročitao). Međutim, tu stvar nije posve jasna, jer je rečenica skoro pa besmislena, pa joj je teško utvrditi pravo značenje.

Kamo glavinja ta recenzentova nesretna domovina za koju ja nemam razumijevanja? U bolju budućnost u kojoj će postojati samo jedan horizont mišljenja i samo jedan žargon. Kako izgleda recenzija u Pandžićevom jednožargonskom društvu kojemu stremimo? Pa tako da se sve prije 1990. otpiše. Bez želje za nekim nijansiranim zaključivanjem (što, inače, meni predbacuje), autor u dva navrata razlike između Šuvara i Praxisa odbacuje kao tek sitne čarke sličnomišljenika. U svom drugom tekstu kaže da su to "svađe unutar iste ideološke obitelji", dok u prvom zaključuje da između tih marksizama i nije bilo neke razlike kad su se tako brzo pomirili.

U oba su teksta ("I poslije Šuvara – Šuvar" i "Smrt pedanteriji, sloboda diletanti-ma!") posijana manja ili veća recenzentova podvaljivanja. Primjerice, u prvom tvrdi da za Veseličinu izjavu o oružju nema primarnog izvora. Nema, ali ima sekundarnog, što, naravno, propušta navesti, a što je za ovaj tip knjige sasvim dovoljno. Kao što u publicističkom djelu poput ovog slobodno može proći i Čuligova fusnotom nepoduprta izjava. Da je ovo publicistička, a ne znanstvena knjiga, ja to vrlo jasno komuniciram, kako se to danas popularno kaže.

Autor nadalje lažno tvrdi da se ne navodi izvor izjave sociologinje Seferagić, a navodi se (radijska emisija), ili pak kaže da iz jednog slučaja "radnice Pintar" neopravdano poopćavam o radničkom otporu nacionalističkim tendencijama, a ne poopćavam. Eksplicitno pišem da sam primjer Katice Pintar naveo kao "kuriozum". Ili pak prigovara da o izvoru Donatovog teksta ne navodim dovoljno podataka, a navodim doslovno sve što se o tom tekstu može naći u arhivu. Nadalje, autor izmišlja da sam na 48. stranici knjige izvukao poantu o Šuvarovom vizionarstvu (glede njegove uloge u izgradnji NSK i drugih objekata), a o mojoj poanti tamo nema ni retka. Taj se pojam (vizionarstvo) u knjizi pojavljuje dva puta, ali u sasvim drugim kontekstima. Na strani 15 u prvom tekstu kaže da je Šuvar ostao zadržati titoist koji je

** Autor se referira na portal *narod.hr* udruge U ime obitelji (op. ur.).

govorio o specijalnom ratu protiv Jugoslavije i da ja to propuštam notirati. Zapravo autor recenzije je taj koji propušta primijetiti da se u knjizi donose izvaci iz Brzezinskijevog izvještaja o Jugoslaviji s kraja sedamdesetih iz kojeg je se vidi da Zapad oko Jugoslavije ipak nešto čeprka, a tekst je zanimljiv i kao dokument iz kojeg se vidi kako funkcionira američka vanjska politika.

Autor tekstova zna upasti u karakterologiju svojstvenu bulevarskoj štampi. Tako tvrdi da je odnos Šuvar-Špiljak više rezultat sukoba njihovih "taština" i rivalstva, a ne političkih razmimoilaženja. Nagadanja o nečijim taštinama nisu mi toliko interesantna kao što su recenzentu. Jeftina karakterologija prisutna je i onda kad autor Šuvara naziva častohlepnim: "Brojne funkcije... ne predstavljaju dokaz Šuvarove veličine koliko častohleplja." U knjizi Šuvarova kolegica Dušica Seferagić kaže posve suprotno, da ga je resila ogromna radna energija: "...iz naše suradnje te njegove suradnje s drugima na polju prostorne sociologije proisteklo je bezbroj članka, brojne studije i knjige. Bilo je to zlatno doba urbane sociologije u nas, razdoblje koje je obuhvaćalo drugu polovicu šezdesetih godina i sedamdesete". Kome vjerovati, recenzentu koji se potpomaže površnom psihologizacijom ili Šuvarove suradnici?

Na žalost, recenzent se na nekim mjestima spušta na nivo običnog prostakluka. Tako Šuvarovog kolegu Gorana Babića posprdno naziva "komesarom", a na drugom mjestu "svestranim misaonim policajcem". To su diskvalifikativni koji su se davnih sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća prema Babiću redovito odapinjali sa šanka dehaakove krčme, uglavnom od strane manje talentiranih i više maligniziranih kolega. Danas se takva šank-terminologija zna naći u opskurantističkim medijima desne provenijencije, kad se povremeno očešu o pjesnika. Goran Babić, naravno, nije bio nikakav komesar, nego prozaist, novinar, novinski urednik, esejist, politički radnik i odavno antologizirani pjesnik, znalci kažu, jedan od naših najvećih. Recenzent je vulgaran i kad književnika Peru Kvesića otpiše kao "intimusa" Stipe Šuvara. Kvesić nije bio nikakav Šuvarov "intimus", odnos između njega i Šuvara je bio drugarski, ako taj pojam našem recenzentu ne zvuči opsoletno.

Patetičan je kad govori o usudu istočne Evrope. Napisao sam da je tamo kapital stavljen pod kontrolu, da bi me Pandžić opomenuo da je tamo vladala staljinistička strahovlada poslije rata, kao da je to nužno jedno drugome kontraindicirano. I inače su mu tekstovi, naročito prvi, krajnje emocionalizirani.

Autor je u mojoj knjizi nekako iskopao i Pavelića. Kaže na stranici 5 u prvom tekstu: "...1989. 'izronili' su 'tuđmanisti' (255), očigledno sljedbenici hrvatskog 'vožda' (380) Tuđmana, izvršili 'devolucijski preokret' (421) da bi nakon osvajanja vlasti i rata koji je rezultirao restauracijom pljačkaškog kapitalizma, rehabilitacijom fašizma te dovršavanjem izvornog zadatka ustaškog poglavnika Ante Pavelića – progona Srba iz Hrvatske..." Autor tog svog Pavelića jednostavno izmišlja, jer ja niti pišem o progonu Srba, niti u tom kontekstu spominjem Pavelića, niti rehabilitaciju fašizma. Pavelić se u knjizi spominje ravno tri puta (prvi puta u kontekstu rubrike "Odjeci i reagovanja" beogradske *Politike*, drugi puta u kontekstu mise za Pavelića koja se redovito održavala sve donedavno /ne znam da li i dalje/ i treći i posljednji puta u Kangrginom tekstu u *Književnoj reči*), i ni u jednom od ta tri slučaja nema nikakve veze s ovim autorovim konfabulacijama. Autor spominje "progon Srba". O tome u knjizi nema ni riječi. Sama riječ "progon" spominje se u kontekstu maspoka, progona Gojka Đoge, progona čileanskih komunista, pravnog progona *Hrvatske ljevice* i kad se samog Šuvara naziva 'progoniteljem'. Još je zanimljivija autorova spominjanje "vožda" u kontekstu Tuđmana. U knjizi koju je, izgleda, autor recenzije čitao povremeno dekoncentrirano, pišem da su dva

kandidata za hrvatskog vožda – Šušar i Tuđman. Recenzent onog prvog propušta spomenuti. Također tvrdi da spominjem komitet Pedesetorice kao "nesporna činjenicu", a zapravo samo prenosim pitanja na jednoj tribini iz 1972. u Beogradu čiji su sudionici mislili da je to "nesporna činjenica", a ne ja. Kao dokaz nudim spornu rečenicu: "Na tribini je publiku još zanimalo je li Marko Koprta, kao član hrvatskog CK i komesar Glavnog štaba narodne obrane Hrvatske dijelio oružje, tko je bio u Komitetu pedesetorice, govorilo se o sudbini Savke i Tripala i dr." Ne mislim da čitalačku publiku treba toliko podcijeniti i podcrtavati im očito. Ako rečenicu ne razumije recenzent, to već nije moj problem.

Recenzent ne razumije ni to kako je društvo funkcioniralo osamdesetih. Kaže da sam Šušar doista nije "imao kontrolu nad onim što dolazi poslije idejne borbe", pa nije bio ni odgovoran za eventualni progon. Ali da je ipak kriv, jer kvaka je u tome da je kazneni pogon vezan uz partijski aparat pa su oni s druge strane "predvidljivo" završavali pod prijetnjom progona. Nikakve tu "predvidljivosti" nije bilo. Zapravo je vladala proizvoljnost, otprilike kao i danas, neki bi se javni tužilac osokolio i optužio nekoga, drugi bi sličan slučaj preskočio, partija se slušala i nije (u knjizi se navodi upravo takav slučaj s dubrovačkim pjesnikom Milišićem). Stvar je bila daleko od bajne, ali da je "idejna borba završavala predvidljivim ishodom" jednostavno nije točno. Navodi da su Šušarove polemike s "prolječarima" mogle biti korištene za njihov progon. Dokaze, kao i obično, ne podastire, navode "kupi s ulice" i samo je još je jedna u nizu brojnih proizvoljnosti lansirana. Perjanice srpskog nacionalizma, Draškovića i Radulovića za recenzentov ukus nedovoljno cipelarim, opisujem ih "eufemistički". Šteta, a tu sam mogao uknjižiti koji bod više na testu lojalnosti.

Kao i obično nije samo važno ono što je recenzent primijetio i napisao, nego i ono što je prešutio. Tako tvrdi da su mi sugovornici manje-više takvi za koje se unaprijed može znati da su suglasni sa Šušarom, da su "njegovi istomišljenici i poklonici". Svetozar Livada govori da se bojao da Šušar ne pretvori sociologiju u sluškinju politike, Antun Petak govori nešto slično, (iako ne meni kao sugovorniku), Gavrilović mu prigovara manjak sluha za novo, i sve to recenzent preskače, premda su neki "poklonici", a neki nisu. Također, pokazuje manjak smisla za ironiju kad se opisuje Šušarovo školovanje i njegove kasnije godine. Primjerice, više je nego jasno da Šušarova etimološka "predestiniranost" za ljevičara tek usputna zanimljivost, a ne dokaz o nekakvoj "teleologiji Šušarova komunizma". Kao što ni u dijelovima kad prelazim u "ich-formu" nema ni riječi o nekakvoj mojoj teleologiji komunizma, nego o pomalo ironičnom samoopisu. Naš se recenzent, a to sad već pomalo predstavlja ozbiljan problem, pokazuje kao obični prepisivač. Kritizira Šušarovu reformu obrazovanja, kaže da je bila "primitivna" i istodobno "utopijska". Problem se za recenzenta krije u tome što je kritiku Šušarove reforme u ovoj knjizi već obavio Rastko Močnik, otprilike po istoj liniji (dakako, spretnije), ali Pandžić to prešućuje i Močnikovim se nalazima koristi kao svojim. Onaj koji kraducka i koji se kiti tuđim perjem predbacuje lažno oglašavanje jer sam u izdavačevom katalogu naveden kao diplomirani sociolog. Sad sam kriv i za katalošku prodaju, s čim, dakako, nemam nikakve veze. Ja jesam diplomirao sociologiju, pa tu nema ništa neistinito, iako sama knjiga uopće ne sadrži bilješku o autoru, pa onda nema ni gdje stajati koju sam školu završio.

Recenzent straši svoju publiku strašnim Vanjom Sutlićem kojeg spominjem u poglavlju o Bijeloj knjizi, ali ne navodim onaj dio gdje on poziva na obračun s neistomišljenicima. Jer da mi se nije uklapalo. Pa i nije. Ne mislim da je profesor s Fa-

kulteta političkih nauka i ne bog zna kako disciplinirani član (ako je uopće bio član partije), bio posebno opasan. Ali je zato opasno mislio. S njim i njegovim istupom na savjetovanju (Bijela knjiga) koje spominjem u knjizi završavam ovaj članak. Tu se Pandžićeva nacionalna eshatologija s "vekivečnom" Hrvatskom zgodno konfrontira sa Sutlićevom komunističkom. Kaže Sutlić da se "ne pristane na lažni pluralitet u kojemu će komunistički profilirano mišljenje biti samo još jedno mišljenje među mišljenjima", htijući reći da je samo marksističko i komunistički profilirano mišljenje, a sve ostalo je brbljanje.

NETRPELJIVOST LIJENOG MIŠLJENJA

Josip Pandžić <https://orcid.org/0000-0002-8265-9452>

Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: jpandzic2@ffzg.unizg.hr

Polemika

Zaprimljeno: 4. 10. 2024.

Prihvaćeno: 5. 10. 2024.

Više od mjesec dana i pol od objave moje recenzije i tek nakon moje prepiske s Markom Grdešićem, Rade Dragojević odlučio je odgovoriti na kritike imajući u vidu recenziju njegove knjige o Stipi Šuvaru (Pandžić, 2024a), Grdešićevu reakciju na nju (Grdešić, 2024) i moj odgovor na tu reakciju (Pandžić, 2024b). Odbacivši masku kritički orijentiranog novinara na biografskom zadatku, Dragojević je pokazao ružno lice ideološke isključivosti. Prigodnim oglašivanjem na Šuvarovo omiljeno načelo da se kritizira *ad rem* umjesto *ad hominem*, Dragojević se čak želio prikazati žrtvom mojeg navodnog progona. Ipak, za to mu je nedostajalo argumenata i dokaza koje je nastojao nadomjestiti imputacijama, uvredama te izljevim a otvorene nesnošljivosti. Prozvati u istom tekstu nekoga za potkazivača ili za osobu koja se nekom "nudi" za isti posao, za podvaljivača, prepisivača/kradljivca, prostaka, te za lažljivca, ali i "žbira", po sebi ne zavrjeđuje odgovor no, uz isprazne klevete, Dragojević je ponudio i ponešto sadržajne argumentacije. Na njegov selektivni odabir mojih kritika, odnosno na one za koje je uspio iznaći kojekakve protuargumente, odlučio sam začepljenog nosa odgovarati skladno slijedu napisanog, ne razmatrajući nanovo kritike na koje nije ni pokušao odgovoriti.

Za početak, Šuvarova ostavština u mnogim svojim aspektima zaista jest problematična. Naime, ako Šuvarovi kritičari koji pripadaju oprečnim ideološkim "taberima" argumentirano i s gotovo podjednakom dozom zgražanja kritiziraju različita, a ponajviše politička djela njegove ostavštine, onda je riječ "problematičan" opravdana jer se tiče upitnosti nekoga ili nečega, odnosno "dvojbene" i "otvorenosti sumnjama" (Hrvatski jezični portal, 2024). Drugim riječima, ako je približno jednako nadmoćnom argumentacijom kritiziraju različiti intelektualci, primjerice, Predrag Matvejević, Duško Sekulić, Igor Mandić, Rudi Supek, Gojko Nikoliš, Vjeran Katunarić, Petar Šegedin, Branko Horvat i Milan Kangrga, samo iznimna ignorancija može polučiti čuđenje kada je problematičnost Šuvarove ostavštine u pitanju. Naposljetku, problematičnost se očituje i u tome da je Šuvar kao političar bio poprilično neuspješan ako je se procjenjuje prema ostvarenju ciljeva različitih političkih akcija koje je pokretao (usp. Bilandžić, 1986: 212-215).

Kako će biti razvidno iz nastavka, za razliku od Dragojevića, ne služim se "uličarskim diskvalifikacijama" jer mi one nisu potrebne pored stvarnih dokaza, a niti ih smatram valjanim sredstvom u elaboraciji i argumentiranju vlastitih stajališta. S obzirom na to da je Šuvar ostavio iza sebe sasvim dovoljno pisanog materijala, dobar dio njegove "ostavštine" otvoren je svima na uvid pa znatiželjnici mogu relativno bezbolno doći do istine o mojim "objedama". Povezavši opasne uličarske diskvalifi-

kacije, mene kao osobu koja ih koristi te Vladimira Šeksa i *njih* (HDZ?) kao navodnih stručnjaka za politički i fizički odstrel "problematičnih" temeljem spomenutih diskvalifikacija, Dragojević je dotaknuo dno svojeg, ionako plitkog, rezervoara svete vodice ideologije. Napokon, ne samo da su se Šuvar i njegova "sljedba" služili puno gorim izričajem, istodobno odobravajući režimsko "lišavanje ljudi ..., funkcija, poslova, pa i života" (Dragojević, 2024b: 335), već se Dragojević ne može dogovoriti sa samim sobom što mu je neprihvatljivije u postsocijalističkoj tranziciji: smjena nedemokratski biranih "režimskih ljudi" korištenjem "uličarskih diskvalifikacija" za kojima su ranije i oni sami posezali u "idejnoj borbi" ili ostanak režimskih ljudi na svojim funkcijama i poslovima što podrazumijeva njihov "glajhšaltung" jer nije moguće ostati vjeran ideji samoupravnog socijalizma uz istovremeni pristanak na život u demokratskom uređenju u kojem si smjenjiv voljom većine. Iz svega je jedino moguće izvući zaključak da bi po Dragojeviću bilo najbolje da se ništa nije promijenilo te da su demokratski nesmenjivi režimski ljudi još uvijek na funkcijama, odnosno na vlasti.

Nadalje, da je riječ o političkoj publicistici bez znanstvenog pokrića u vidu recenzenata sa znanstvenim zvanjima povijesti i izdavača specijaliziranog za upravo to polje, obrazloženje pojmovnog i teorijskog okvira, a možda i metodoloških smjernica biografske analize ne bi bilo toliko važno, ali već treći put ističem da se radi o političkoj publicistici koja se kiti znanstvenim perjem pa je zbog toga više nego utemeljeno zahtijevati barem minimalnu dozu obzira ovakvog tipa. Reagirati na tu primjedbu spomenom "testa lojalnosti" (Dragojević, 2024b: 338) na ovom mjestu utemeljeno je smatrati izrazom Dragojevićeva političkog morbiditeta, a ne tek nekusa koji i inače izviruje iz njegovih napisa.

Ne znam gdje je točno u mojim tekstovima Dragojević mogao pročitati tvrdnju o nepostojanju dijaloga iako o kažnjavanju doista jesam pisao. Točnije, napisao sam da su "zbog kažnjavanja delikta mišljenja, savjetovanja poput Šuvarovih *mogla* pružiti dokazni materijal za nečiji progon zbog pisane ili izrečene riječi unutar kulturne sfere", odnosno da su "Šuvarova politička pozicija i ugled unutar SKH i izvan njega u dogmatskim krugovima te ideološki utjecaj potenciran statusom sveučilišnog profesora (marksističke) sociologije bili ... dovoljni za pokretanje neostaljinističkih hajki, što je predstavljalo *signal* za represiju policijskih i sigurnosnih organa" (Pandžić, 2024a: 317). Drugim riječima, moja "karikaturalna slika komunizma" upućuje na nešto puno specifičnije: Šuvarovo licemjerno pozivanje na idejnu *borbu*, a ne puki dijalog, dok u pozadini stoji prijetnja represijom nad neistomišljenicima režima koji su se odlučili dovesti u pitanje dogme nedemokratske vlasti. U tom smislu nije naodmet navesti tvrdnje poznatog poljskog filozofa Leszeka Kołakowskog iz druge polovice 1970-ih o Jugoslaviji, dok je Šuvar vodio "dijaloge":

Država je, na vlastitu inicijativu, ograničila – što je neobično – svoj utjecaj na ekonomiju, ali ni najmanje nije odustala od monopola na političku inicijativu niti od policijskih formi borbe s opozicijom. Riječ je o posebnoj situaciji: Jugoslavija je i dalje zemlja u kojoj je javna riječ slobodnija nego u drugim socijalističkim zemljama, ali gdje su ujedno policijske represije vrlo jake. Ukratko, u Jugoslaviji je lakše objaviti tekst suprotan zvaničnoj ideologiji, ali ujedno je lakše naći se u zatvoru; broj političkih zatvorenika u Jugoslaviji znatno je veći nego u Poljskoj ili Mađarskoj, gdje su inače policijske restrikcije u kulturi oštrije. Jednopartijska vlast ni najmanje nije narušena, a njeno dovođenje u pitanje je kažnjivo. Drugim riječima: elementi pluralizma u društvenom životu protežu se tako daleko kako to vladajuća Partija smatra prikladnim... (Kołakowski, 1985: 538).

Zatvorska kazna nije bila jedini oblik represije nad neistomišljenicima režima. Primjerice, pisana korespondencija i telefonski razgovori režimu imalo "opozicijski" nastrojenih osoba bili su pod nadzorom dok su mreže doušnika Službe državne sigurnosti bile poprilično razvijene. Teško mi je povjerovati da Dragojeviću ove činjenice barem približno nisu poznate. Uostalom, ako mu je do čitanja naslova o represiji nad mišljenjem i govorom u Jugoslaviji "liberalnih" 1980-ih, preporučujem mu da posjeti obližnju knjižnicu i posudi pokoji relevantni naslov (v. Miškulin, 2021), a ako uhvati vremena od brojnih neodgodivih obveza, može svratiti i u Hrvatski državni arhiv te potražiti dosjee Službe državne sigurnosti i pripadajuće dokumente o tome. U slučaju da mu spomenute reference svedjedly ne budu predstavljale dovoljno uvjerljivo štivo onda, bojim se, Dragojeviću naprosto nema pomoći.

U svojoj sam recenziji, sudeći prema naknadnim uvidima u relevantnu građu, ustvari relativno blago predstavio odnos Šuvara i represije. Naime, on nije opciju represije smatrao legitimnom samo zato što je legalna. Poentirajući da nije "pristaša čistki" ali da "nam mora biti jasno da *'tehnologija' političkog života* nekad *nameće* i te mjere, barem prema okorjelim reakcionarima" (Šuvar, 1983: 413; kurziv J.P.), kasnije je čak razvijao neke vlastite ideje o borbi protiv neprijatelja socijalizma koje su poprilično nalikovale poratnim (staljinističkim) jugoslavenskim i kulturnorevolucijskim (maoiističkim) kineskim metodama. U svojem izlaganju na savjetovanju sekretara osnovnih organizacija Saveza Komunisti u "organima Službe unutrašnjih poslova" SR Hrvatske, u travnju 1984., dakle samo mjesec dana prije savjetovanja vezanog uz *Bijelu knjigu*, Šuvar između ostalog kaže:

Ljudi iz resora unutrašnjih poslova *trebaju raditi svoj posao*, pa ako grupa mladića – govorim u povodu konkretnog primjera – pjeva hrvatske nacionalističke pjesme, za sat vremena pojavi se milicija, pokupi ih i odvede u zatvor, i oni će biti osuđeni prekršajno ili, ako je nešto ozbiljnije, krivično... U nas nacionalistička svijest drijema kao atavizam, krv može učas da proključa i da se potegnu noževi ili izvade pištolji. Nekad nas ljudi iz svijeta ne razumiju i pitaju: zašto kažnjavate za verbalne delikte. *Osobno zagovaram metodu da ljude koji su primitivni kavanski nacionalisti izvedemo na zborove birača, pred čestite građane, a takvi su ipak u većini, u ulici, u mjesnoj zajednici u selu, u gradu, i tu ih postidimo. Ali mi smo se tih metoda odrekli.* A u trenutku kada se dogodi neki nacionalistički ispad, naše bi društveno-političke organizacije trebale odmah reagirati. Trebali bi se aktivirati i Savez socijalističke omladine i Savez komunista i Socijalistički savez, a trebalo bi ići i pred građane i radne ljude. Često se sve svede na puku represiju, *a ona bi morala, ukoliko slučajevi nisu opasni*, doći kao zadnje, a ne kao jedino i prvo sredstvo. O tome moramo razmišljati, i to nije toliko stvar koja se tiče vas u Službi unutrašnjih poslova, koliko stvar mobilizacije naših društveno-političkih snaga u smislu idejno-političke borbe *na licu mjesta*. Jer, samo represivnom mjerom dobijamo negativne heroje, maltene zaslužne borce za pravednu nacionalnu stvar. ... Ta naša politička akcija i mobilnost na licu mjesta u reagiranju na nacionalističke ispade i djelovanje utoliko je bitna. A mi u idejnoj i političkoj borbi nismo dobro organizirani, nismo prisutni. Moramo *dnevno biti budni*, dnevno analizirati osjetljive pojave, *ništa nas ne smije iznenaditi* (Šuvar, 1988 [1984]: 267-268; kurziv J.P.)

Šuvarovski zamišljena idejna borba pokazala se neodvojivom od represivnih mjera režima jer je služila kao surogat za nepostojeće političko nadmetanje različitih stranaka s obzirom na to da legalna oporba Savezu komunista nije postojala. Na spomenutom savjetovanju njegovi su sudionici iznosili stavove prilično suprotstavljene samoj ideji dijaloga: Pero Kvesić govori o savjetovanju kao "skupu istomišljenika" i težnji idejne borbe kao dijelu klasne borbe prema "monologu"; Ervin Perato-

nater upozorava: "To je pitanje: tko će koga. Ili ćemo mi njih, ili će oni nas potučiti"; Stevo Ostojić se deklarira protiv "'raznoglasja' u kome ima mjesta i za nacionaliste"; Vatroslav Mimica se slaže s idejom "o tome da na neke pojave treba reagirati i putem vlasti" jer je to "samo po sebi jasno"; Kosta Spaić rezolutno ustvrđuje da "[m]ožemo razgovarati o pluralizmu interesa kad se radi o nafti, pšenici i junicama, ali o pluralizmu ideologija ne može biti riječi" (Skupina autora, 1984: 1096, 1097, 1130, 1154, 1188, 1206). Pečat opasnog mentaliteta boljševizma koji ne poznaje istinski dijalog neistomišljenika dao je sam Šuvar:

Aktualni društveni i kulturni trenutak utoliko je obilježen i pojačanim nastupanjem retrogradnih, konzervativnih, palanačkih, popovsko-klerikalnih, nacionalističko-genocidnih, filistarsko-slobodoljubivih snaga i njihovih pogleda na svijet i društvo. Radi se o pravom politikantskom jurišu, o dosta širokoj duhovnoj kontrarevoluciji ... Ona je antipartizanska, desničarska, izdanak je i produžena ruka na našem tlu krstaškog ideološkog rata u svijetu protiv svega što je socijalističko i komunističko ... I ako je i danas nekolicina pisaca u zatvoru, zbog čega našu zemlju na stub srama u svijetu pokušavaju pribiti penklubovski krugovi ili *Amnesty International* i svi oni koji iza njih stoje, to je i opet zbog njihove zavjereničke i neprijateljske rabote (Skupina autora, 1984: 1245, 1247-1248).

Dragojevićevo stajanje u obranu savjetovanja na kojem su bile izrečene ove i ovakve izjave te proglašavanje *Bijele knjige* "pretečom danas popularnog preveniranja difamacijskog govora" (Dragojević, 2024a: 230) četiri desetljeća nakon njene pojave predstavlja rijetko viđen primjer intelektualnog i moralnog beščašća.

Šuvar je i sam bio poznat po "pretjerivanju" u istupima i postupcima vezanim uz široko zamišljenu idejnu borbu. Osim represivnog odnosa prema neistomišljenicima u kulturi u vidu kontrole nad omladinskim tiskom, smjena nelojalnih redakcija, nedopuštanja osnivanja književnih udruženja te arbitrarnog "umrtljivanja" tzv. Jezične komisije (Matvejević, 2006 [1985]: 42-43), Šuvar se "iskazao" i pojedinim izjavama. Primjerice, prilikom rasprave o praksisovskoj optužbi vlasti za gušenje časopisa, on je ustvrđio da su to floskule jer, uz ostalo, "kada bi se doista htjelo ugušiti neki časopis, ne bi to ni bilo teško" (Šuvar, 1980: 39). Komentirajući 9. kongres Saveza književnika Jugoslavije održan u travnju 1985., Šuvar je krajnje neukusno izjavio da "[o]voj zemlji nitko ne može nauditi, pa ni šačica prepotentnih književnika" no da ih svejedno "[n]e treba ni potcjenjivati, ali ih u svakom trenutku može svladati samo jedna četa vojnika" (cit. u: Nikoliš, 1988: 375). Napokon, koliko god Milan Kangrga inače bio dubiozan svjedok povijesti, nije zanemariva njegova opaska da je njegov članak "Povijesne pretpostavke socijalizma" Šuvar "sa svojim služnicima dao iščupati iz već štampana i uvezana časopisa" *Naše teme* za prosinac 1984. (Kangrga, 1988: 245). Ove epizode poprilično se dobro uklapaju u mozaik zvan Stipe Šuvar.

Moju zamjedbku o velikoj vjerojatnosti da se interni materijal CK SKH nalazi u njegovom posjedu, Dragojević je huškački iščupao iz konteksta moje rasprave o korištenju arhivske građe. S obzirom na to da Dragojevićeva knjiga oskudijeva arhivskim izvorima te da se referenca u bilješci ne navodi signaturom nekog arhiva, a interni materijali takvog tipa nisu dostupni u knjižnicama nego samo kasnije publikacije (v. Despot, 2010; Nikolić, Cvetković i Tripković, 2010), nije mi preostalo zaključiti ništa drugo nego da je riječ o izvoru u Dragojevićevu posjedu. Povrh toga, imajući u vidu predmet analize (Šuvar) i političke stranke čiji je Dragojević bio član (SKH/SKJ i Radnička fronta), za dolazak do takvog zaključka zaista nije potrebna neka naročita policijska istraga.

Zbog nesposobnosti razlučivanja monolitno zamišljenog marksizma od različitih *marksizama*, posebice u svjetlu činjenice da i sam govori o navodnoj eksploziji "teorijske produkcije na tragu Marxa" (Dragojević, 2024b: 2; kurziv J.P.), te ignoriranja mojih ranijih objašnjenja o smislenosti korištenja marksističkog pristupa i rječnika ortodoksnog marksizma te lenjinizma zbog specifičnosti predmeta biografskog istraživanja (Šuvar), Dragojević se sam diskvalificirao iz svake daljnje rasprave ovakvog tipa.

Misleći da će proglašavanjem mene podvaljivačem uspjeti i sam nešto podvaliti dok je pažnja čitatelja usmjerena na moju navodnu manu, Dragojević me namjerno pogrešno citira kao autora tvrdnje o "grotesknoj zastarjelosti Boba Dylana i Beatlesa" (*ibid.*) dok je dio rečenice u pitanju glasio: "... već je pribjegavanje samih autora udžbenika marksizma i socijalističkog samoupravljanja kontrakulturnim, ponajprije zapadnjačkim fenomenima, sadržajima i autorima, za oprimjerivanje marksističkog sadržaja groteskno zbog svoje beznadne zastarjelosti i anarhičnog slobodarstva (Bob Dylan, Beatles i dr.) (185-186)" (Pandžić, 2024a: 313). Drugim riječima, ovo "pribjegavanje" je beznadno zastarjelo zbog načina približavanja ideologiziranog sadržaja nastavnog predmeta tinejdžerima korištenjem zastarjelih primjera. Bob Dylan i *Beatlesi* navedeni su u zagradama kao primjeri sadržaja iz udžbenika pa zato i navodim stranice knjige u zagradama. Presađivanje politički anarhičnih i svjetonazorski slobodarskih poruka umjetnika poput Boba Dylana, *Beatlesa* i *Rolling Stonesa* iz kontrakulturnih 1960-ih u udžbenik marksizma i socijalističkog samoupravljanja 1980-ih predstavljao je ljavav napor da se učenicima objasne doktrinarne ideje za koje vlast želi da ih građani internaliziraju od rane dobi. Poticati učenike da pronađu pjesmu *Rolling Stonesa* te da probaju pronaći tekst koji pripada "borbenom krilu hipi-pokreta" nasuprot navedenim pjesmama *Beatlesa* i Boba Dylana koje pripadaju "neborbenom krilu" (v. Uzelac i sur., 1989: 283-286), tinejdžerima se već tada zasigurno činilo smiješnim. Ono što je možda na popkulturnoj razini šezdesetosmaškoj generaciji – iz koje su uostalom "potekli" neki od autora spomenutih udžbenika, a koji su i sami po svojoj prilici slušali takvu glazbu – bilo primamljivo kao primjer bunta, zasigurno je 1980-ih bilo zastarjelo u odnosu na neke druge tada prisutne zapadnjačke sadržaje, recimo, *punk* subkulture koja je temeljito prešućena, posebice otvoreno lijevih *The Clash* ili *Dead Kennedys*. Ironično je jedino da su nekadašnji šezdesetosmaši i novoljevičari politički kapitulirali pristajanjem na pisanje o, primjerice, novim društvenim pokretima u režimskom udžbeniku. Možda priča o sukobu ultraljevice i vlasti kao svađi unutar iste ideološke obitelji ipak nije tako bezazlena.

Tvrđnjom o mojem zastupanju "samo jednog horizonta mišljenja" i "jednog žargona" Dragojević (2024b: 336) vrši zamjenu teza jer se on, opet za razliku od mene, koristi ideološkom selektivnošću pri konstrukciji političkog narativa. U tom su smislu primarni izvori, a to bi barem on kao novinar trebao znati, ključni u dokazivanju tvrdnji jer u protivnom imamo posla s, Dragojeviću navodno omraženim, političkim "tračerajem". Važno je također znati koji je primarni izvor navođen u sekundarnom izvoru i na kakav način. Na Dragojevićevu žalost, ipak nije na njemu prosuđivati što je "za ovaj tip knjige sasvim dovoljno" (Dragojević, 2024b: 336) jer on za to nije mjerodavan, a očito ni sposoban ako mu je prihvatljiva poražavajuća praksa nenavođenja izvora za izjavu Benjamina Čuliga. Nakon ovakvih postupaka čitatelj nije načisto je li zaista riječ o publicistici ili znanosti imajući na umu znanstveno pokriće recenzenata. Čak i da taj isti čitatelj nekim slučajem uvaži Dragojevićeva neuvjerljiva žanrovska opravdanja, publicistika svejedno nije fantastika pa da za nju ne vrijede pravila racionalnog i na dokazima utemeljenog pisanja.

Otužno je da me Dragojević zbog nastavka svojih protukritika prisiljava na trošenje prostora za pomnije objašnjavanje njegovih vlastitih propusta. Što se raspona stranica 31-36 njegove knjige tiče, citati Dušice Seferagić zaista nisu adekvatno citirani već je samo na prvoj stranici ovog raspona navedeno što se točno o Šuvaru "može vidjeti iz radijske emisije koja je puštena na Trećem programu Hrvatskog radija u veljači 2016.", točnije da je "epizoda emisije 'Portreti znanstvenika' u potpunosti bila posvećena Stipi Šuvaru kao sociologu i istraživaču". Dragojević vjerojatno smatra da je ovo sasvim dovoljno, ali nažalost nije jer se čitatelja zbunjuje zanemarivanjem oblika navođenja izvora kao drugdje u knjizi (bilješke). Također, u navedenom rasponu stranica miješaju se različiti izvori, a Dragojević umeće bilješke čak i u tuđe citate (Dragojević, 2024a: 35), da bi četiri stranice poslije prvog i do tada jedinog spomena radijske emisije, inače ispunjene drugim citatima i to ponekad bez izvora (*ibid.*, 33), Dragojević čitatelju odjednom obznanio da "Šuvarova kolegica i suradnica Dušica Seferagić o njemu u *toj radijskoj emisiji* kaže da ga je resila ogromna energija" (*ibid.*, 35; kurziv J.P.). Ponavljam, riječ je o knjizi sa znanstvenom legitimacijom pa bi briga o "trivijalnostima" ipak trebala nešto značiti. Nijednom žanru, pa stoga ni političkoj publicistici, ne bi odmogla urednost.

Bio posrijedi "kuriozum" ili ne, u pogledu Katice Pintar Dragojević ipak daje do znanja čitatelju da se njezin postupak s 10. sjednice CK SKH može poopciti. Bez konkretnih dokaza, a uz preliminarno isticanje da "odgovor na pitanje zašto hrvatski nacionalni pokret nije bio popraćen značajnijim sudjelovanjem radničke klase možda leži u tome što je Jugoslavija ipak bila *genuino radnička država*" te navođenje Šuvarovih ideološki formuliranih izjava o "nenasjedanju" radništva "na fraze o nacionalnoj neravnopravnosti" kao prevažnih za donošenje valjanih zaključaka, Dragojević tvrdi da se "kao primjer toga da su radnici bili ne samo pasivni prema proljećarskom pokretu, nego da su pružali i otpor nacionalističkim tendencijama može navesti, istina, više kao kuriozum, činjenica da je na već spomenutoj, famoznoj Desetoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske u siječnju 1970 (*sic!*), od svih članova Centralnog komiteta protiv smjenjivanja Miloša Žanka sa saveznih dužnosti ... bila samo Katica Pintar, *predstavnica radnika u CK* (radnica u Ghetaldusu)" (*ibid.*, 125-126; kurziv J.P.). Drugim riječima, navođenje jednog primjera i to poteza *predstavnice* radnika poslije upitne¹ tvrdnje o Jugoslaviji kao "genuino radničkoj državi" te Šuvarovih pozivanja na "radni narod", smatram da poopcavanje nije daleko od istine. Jugoslavija je bila "genuino radnička država" jedino ako se prihvati tadašnje režimsko tumačenje društvene stvarnosti prema kojem su svi njeni aktivni stanovnici radnici ili "radni ljudi" koji valjda, prema jednoj kasnijoj formulaciji, razvijaju "socijalističku samoupravnu demokraciju kao poseban oblik diktature proletarijata" (Ustav SFRJ, 1976 [1974]: IV). Uostalom, ako je riječ o "kuriozumu" tj. kuriozitetu, postupak Katice Pintar podrazumijeva "neobičnu", "rijetku", "neuočajanu" i "neočekivanu" stvar ili pojavu (*Hrvatski opći leksikon*, 1996: 518), pa to onda nedvosmisleno proturječi njegovoj ranijoj izjavi o Jugoslaviji kao "genuino radničkoj državi". Točnije, ako je postupak predstavnice radnika Katice Pintar bio iznimka, ne znači li to da su radnici inače redovito na strani "nacionalne stvari"?

Nadalje, sasvim sam siguran da je članak Branimira Donata iz *Vjesnika* 1992. bio datiran, kao i sve druge novine otkad one postoje, a nije mi poznato u kojem

¹ Tvrdnja je barem statistički upitna uzmu li se u obzir podaci iz popisa stanovništva SFRJ iz 1971. godine prema kojima su relativno najviše aktivnog stanovništva prema zanimanju činili poljoprivrednici i "drugi srodni radnici" dok se prema djelatnosti istovjetna većina ticala poljoprivrede i ribarstva (Savezni zavod za statistiku, 1986: 54-55)

je "arhivu" Dragojević bio i što je tamo točno radio. Što se tiče mojeg navodno pogrešnog tumačenja Dragojevića u pogledu Šuvarova "vizionarstva", a "glede njegove uloge u izgradnji NSK i drugih objekata", kako drukčije shvatiti rečenicu da "[t]o *danas* može čuditi, tim više jer se u vezi sa Šuvarovim angažmanom na polju kulturne infrastrukture *danas* ipak održava kakav-takav konsenzus" (Dragojević, 2024a: 48; kurziv J.P.)? Pritom, naravno, imajući u vidu definiciju vizionara kao "zanesenjaka", "idealista", odnosno "onoga tko ima dalekosežne, ali često neprovedive planove" ili onoga "koji ima predodžbu o tome kako što treba biti" (*Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika*, 2015: 1688).

U slučaju moje primjedbe o specijalnom ratu protiv Jugoslavije, Dragojević nastoji dokumentom iz 1978. kontrirati moju tvrdnju o Šuvarovom paranoičnom razmišljanju objavljenom 1988., kao da se u jedno desetljeće američka vanjska politika prema Jugoslaviji nije nimalo mijenjala, što je bilo kome upućenijem u međunarodne političke odnose poprilično nebulozno. Uostalom, SAD je zaista želio eliminirati *komunizam* u Jugoslaviji, ali ne i prouzročiti raspad Jugoslavije što se pokazalo početkom 1990-ih. To su "finese" koje Dragojević ne razumije, ali ga to svejedno ne priječi u razbacivanju nerafiniranim geopolitičkim zaključcima.

"Karakterologijom" se "svojtvenoj bulevarskoj štampi" (Dragojević, 2024b: 337), s obzirom na to da o nekakvoj dvornikovićevoj varijanti karakterologije valjda mogu samo sanjati, u svojoj recenziji ne bavim jer sam upoznat s osnovnom činjenicom da u ideološkom smislu Šuvar i Špiljak nisu bili antipodi. Pozivanjem na Šuvarovu *suradnicu* Dragojević ne postiže ništa više od vaganja autoritativnosti izvora što ustvari njemu samome ne ide u prilog jer sam, u usporedbi s njime, nepristran u ocjeni odnosa Šuvara i Špiljka. Taština je gotovo poslovična odlika osobe na poziciji političke moći pa nije čudno, primjerice, da je "afera INA" koja se ticala Špiljkova sina, a oko čega je dvojac "zaratio", također uključivala sukob taština uslijed njihova unutarpartijskog rivalstva, a time i obrane stečenih partijskih privilegija u Špiljkovom, odnosno njihovog napadnog propitivanja u Šuvarovu slučaju. O supstantivnim ideološkim sporovima nije bilo ni riječi.

S obzirom na to da se cijelo vrijeme govori o *političkoj*, a ne drugim dimenzijama Šuvara, to se odnosi i na Gorana Babića. Za početak, Babić nije bio tek Šuvarov *kolega* već njegov vulgarni ideokratski malj kojemu nije bio stran pogromaški rječnik za opisivanje onog što treba učiniti s neprijateljima socijalizma (v. Babić, 1984). Zanimljivo, iako mu to smeta kod nekih drugih, Dragojeviću nimalo ne smeta Babićev vlastiti "glajhšaltung" ili, Matvejevićevim (2006 [1985]: 44) riječima, "najgori tip političkog konvertitstva": od hrvatskog nacionalizma do jugoslavenskog komunizma (usp. Babić, 1971; 1977). Nadalje, uzevši u obzir činjenicu da sam Dragojević u knjizi donosi zajedničku fotografiju Kvesića te Šuvara i njegove žene Mire, eksplicitno navodeći da se radi o "prijatelju" bračnog para, a Kvesića se može pronaći kao Šuvarova bliskog suradnika na, primjerice, zagrebačkom savjetovanju o kulturi i umjetnosti iz svibnja 1984., nisam siguran da Dragojević uopće poznaje izraz o kojem je riječ. Zar "intimus" ne znači prisan prijatelj? Također, sam je Kvesić u jednom relativno nedavnom pismu naglasio da Šuvaru "ne odriče bliskost" (Kvesić, 2021). U ovom smislu, Dragojevićev izraz "drugarski" zaista zvuči "opsoletno" jer se ne zna o čemu je točno riječ, komunističkom "drugovanju" ili možda "buržujskom" prijateljstvu.

Što se tiče komentara o poraču u istočnoj Europi, Dragojević ustrajava u obrani svojeg fraziranja skrećući pozornost sa čitave skandalozno ideologizirane i faktografski netočne tvrdnje na jedan navodno nesporni detalj koji u njegovoj novoj varijanti glasi "stavljanje kapitala pod kontrolu" (Dragojević, 2024b: 337). Naime, Dra-

gojevićeva rečenica predstavlja jedan od, barem meni, najsirovijih primjera apolo- gije poratnog staljinističkog totalitarizma jer govori o "antikapitalističkim snagama" koje su "odnijele" pobjedu "barem u zemljama sa socijalističkim uređenjem" zbog toga što je "princip socijalističke solidarnosti držao pod kontrolom teoriju vrijed- nosti i rezon kapitala" (Dragojević, 2024a: 90). Ignorirajući detalje moje primjedbe, Dragojević je elegantno prešao preko toga da spomenute "snage" nisu "odmah po- slije Drugog svjetskog rata" odnijele pobjedu jer su te zemlje na gusjenicama sovjet- skih tenkova odnosno "principom socijalističke solidarnosti" dobile "socijalistička uređenja". Napokon, spomen "teorije vrijednosti" i "rezona kapitala" u kontekstu po- pljačkanih i sovjetiziranih društava istočne Europe (v. Applebaum, 2013) čak i kod površnog poznavatelja ove traagične povijesne epizode izaziva mučninu.

Poglavnika ustaškog pokreta i NDH Antu Pavelića nisam, dakako, slučajno spo- menuo upravo zato što mi je Dragojević za to pružio nezanemariv povod. Naime, u svojem je ranijem članku (Dragojević, 2022) o Šuvarovu odnosu prema "srpskom pitanju" u Hrvatskoj, Dragojević jasno dao čitatelju do znanja što misli o sudbini Srba u Hrvatskoj 1990-ih. Oni su za njega bili "decimirani", a Dragojević prigodno dodaje i Šuvarov "gorki zaključak" iz 2002. prema kojem su "[s]nage hrvatskog naci- onalizma u toku 20. stoljeća, a posebno 1941 – 1945. i 1991 – 1995. godine, uspjele, eto, u tome, da Srbi više nisu 'remetilački faktor' hrvatske države, pa ma kakva da je ona. Poznato geslo: ili se pokori ili se ukloni! uspješnije je proveo *Franjo Tuđman* nego *Ante Pavelić!*" (cit. u Dragojević, 2022: 33; kurziv J.P.). Kako onda drugačije shvatiti Dragojevićevo nazivanje Tuđmana "vođom hrvatske nacionalističke rekon- kviste", posebice s obzirom na to da termin "rekonkvista" podrazumijeva "ponovno osvajanje ratom izgubljenih područja" (*Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika*, 2015: 1321)?

Koristeći u knjizi naizmjenice riječ "vođa" i "vožd", Dragojević ne samo da zbu- njuje čitatelja nego i svjesno nivelira konotacije. Naime, vođe kao takve postoje svugdje dok voždovi, vukući podrijetlo iz slavenske (poglavito srpske i ruske) poli- tičke kulture, konotiraju autoritarizam, populizam i nedemokratičnost. Poanta moj- jeg navođenja Tuđmana, a ne i Šuvara jest u tome što pomoću referenci i tvrdnji koje su nemarno razbacane po knjizi zapravo nastojim rekonstruirati narativ kojeg se Dragojević čvrsto drži u promišljanjima suvremene hrvatske političke povijesti. Sve da bih čitatelju recenzije približio, a kako i sam naslov tog dijela recenzije glasi, "političku i ideološku pozadinu" biografova pristupa Šuvaru kao predmetu istraživa- nja. Drugim riječima, Šuvar je u ovom pothvatu nevažan pa se ni ne spominje. Na- pokon, da je Dragojević bio imalo savjesniji u pisanju, iznašao bi način da se ogradi od zloglasnog "Komiteta pedesetorice" navodnim znakovima ili prefiksom "tzv." jer nisam siguran da je baš svaki čitatelj upoznat s detaljima izmaštane neostaljinističke optužnice "prolječara".

Od brojnih slučajeva mogućnosti korištenja Šuvarovih polemika s "prolječari- ma" kao dokaznog materijala protiv potonjih ističu se njegove polemike sa Šimom Đodanom iz 1969. o kojima u knjizi piše i sam Dragojević. Naime, te su polemike ponovno otisnute u jednoj Šuvarovoj knjizi iz 1974. Dakle, nakon što biva koopti- ran u CK SKH, u godini preuzimanja dužnosti "ministra kulture", odnosno nakon Đodanova uhićenja poslije sloma Hrvatskog proljeća te u godini Đodanova suđenja i početka služenja šestogodišnje zatvorske kazne, Šuvar ukoričuje svoje ranije pole- mičke tekstove. U njima Đodana optužuje za "političke teze, pa i zahtjeve, koji ... smjeraju na kvarenje sadašnjih međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, a ne na nji- hovo usavršavanje i pozitivno obogaćivanje u duhu posvemašnje ravnopravnosti i

brastva" te da svojim pisanjem nastoji "pojedine naše nacije i republike suprotstaviti drugima" jer se ionako njegova "pisanja i govorenja uklapaju u galamu hrvatskog malograđanskog nacionalizma", dodatno naglašavajući na jednom mjestu da "ne potcjenjuje intrigantsku ulogu hrvatskog malograđanskog nacionalizma, koji je u dru Šimi Đodanu, čini se, dobio jednog od svojih istaknutih glasnogovornika" te na drugom mjestu da Đodanova istupanja spadaju u "nacionalističke devijacije", asocirajući ga konačno s "našim hrvatskim odličnicima, našim nacionalkomunistima i našim političkim podzemljem, koje vrvu kako nepriznatim genijima tako i *potencijalnim zlikovcima*" (Šuvar, 1974: 234, 247, 253, 258, 259, 265; kurziv J.P.). Zbog čega je ono točno Đodan bio uhićen 1972.?

Primjeri Svetozara Livade, Antuna Petaka i Zlatana Gavrilovića daleko su od dokaza protivljenja Šuvaru jer ne predstavljaju kvalitativni ideološki odmak od matrice komunizma. Tu se naprosto nema što "preskakati" (Dragojević, 2024b: 338). Čini mi se, također, da je Dragojević propustio shvatiti suptilniji razlog mojeg isticanja "teleologije komunizma". Naime, Dragojević se navođenjem detalja Šuvarove ideološke i političke socijalizacije nakon koje slijedi politička karijera s vrhuncem na čelu SKJ neobično približio nekadašnjim romansiranim biografskim prikazima partijaca i partizana, posebice narodnih heroja, koji bi vrlo često na samom svojem početku sadržavali tvrdnje poput one da je "X još u ranom djetinjstvu svjedočio društvenoj nepravdi...". Drugim riječima, Šuvarov je politički vrhunac u knjizi bio, barem prema činjenicama koje Dragojević izlaže, neuvjerljivo "najavljen" različitim životnim epizodama te predstavlja skoro pa logičan ishod njegova pravocrtnog ideološkog razvoja. Iskrivljeno zrcaljenje Dragojevića i Šuvara u pogledu "teleologije komunizma", naročito jer ih veže "tajna veza", smatrao sam neophodnim dodatno istaknuti, barem zbog komičnog efekta usporedbe Šuvarove biografije i Dragojevićeva "ironičnog samoopisa" (Dragojević, 2024b: 338).

Reformu školstva nazvati pojednako primitivnom i utopijskom čitatelju zaista na prvi pogled može izgledati čudno. Međutim, na drugi su se pogled Dragojeviću pored tih određenja trebala ukazati dodatna pojašnjenja u obliku navoda o "globaliziranim gospodarskim tokovima postindustrijskih, informacijsko-tehnološki razvijenih društava" i "hiperambicioznim ciljevima te lošoj pripremljenosti" (Pandžić, 2024a: 313). Možda sam ipak za Dragojevića trebao pojednostavniti izričaj te nazvati Šuvarovu reformu školstva distopijskom. U inače žestokoj konkurenciji, najbjednija Dragojevićeva optužba tiče se mojeg "kraduckanja" od Rastka Močnika. Dakle, ne samo što sam ustvrdio odavno poznate stvari vezane uz Šuvarovu reformu školstva već sam naveo točan broj stranice Dragojevićeve knjige s obzirom na to da preciznijem sažimanju procesa proletarizacije i reideologizacije pristupam upravo temeljem njenog sadržaja: "(178-179, 185)" (Pandžić, 2024a: 314). Možda je i bolje što knjiga "ne sadrži bilješku o autoru" (Dragojević, 2024b: 338); bila bi sasvim suvišna jer nitko u nju nakon ovog ionako ne bi povjerovao.

Posljednji biser u Dragojevićevoj nisci tiče se sučeljavanja eshatologija. Pozivanjem na Sutlićevu "komunističku eshatologiju" i moju navodnu "nacionalnu eshatologiju" u zadihanoj završnici svoje neslavne utrke, Dragojević je istovremeno želio ekskulpirati Sutlića i optužiti mene za jednoumlje. To je zapravo zgodan primjer neuvijene imputacije manihejskog, binarnog viđenja politike sukladno kojem se moja kritičnost prema marksizmu i komunizmu stavlja u ravan s totalitarnim mišljenjem Dragojevićeva *Staatsphilosophia* Sutlića (v. Dragojević, 2024a: 244). Uživljavajući se u ulogu nekakvog "genseka" koji trasira "generalnu liniju" u polemici između lijeve (klasne) i desne (nacionalne) frakcije o pitanju jugoslavenskog eshatona, uspio je

tek još jednom dokazati da se izbjegavanje merituma rasprave ne može nadomjestiti neduhovitim analogijama te relativizacijom političkih i moralnih odijaja komunizma. Međutim, Sutlićev je primjer indikativan u Dragojevićevu slučaju zbog drugog razloga. Taj je isti Sutlić koji sredinom 1980-ih poziva na represiju, što po sebi nije bezazleno, sredinom 1940-ih sudjelovao u stvarnoj, skojevskoj represiji nad percipiranim neprijateljima socijalizma (v. Sesardić, 2021: 218). Ako se Sutlić Dragojeviću unatoč ovim činjenicama ne čini "strašnim", mogu samo prepostaviti što bi on sve bio spreman učiniti za socijalizam u sličnim prilikama. Ipak, korištenjem Sutlićeve grozomorne i nerefencirane deklaracije komunističkog jednonumlja za oblikovanje naslova polemičkog priloga u jednom znanstvenom časopisu, Dragojević je naposljetku napravio odlučan korak u smjeru potvrđivanja moje zloslutne pretpostavke.

Ovim je odgovorom Dragojević, ukupno gledano, savršeno upotpunio svoju knjigu napokon obznanivši svoja istinska razmišljanja i postupke s kojima čitatelji i šira javnost inače ne bi bili upoznati. Nadam se jedino da se poslije ovakvog samosramoćenja zbog svoje površnosti i neznanja kombiniranih s političkom paranojom, ideološkim sljepilom i praksom degutantnog difamiranja neistomišljenika, u budućnosti neće s biografskim pretenzijama sjetiti još pokojeg komunističkog pračovjeka iz muzeja revolucije svoje neprežaljene mladosti.

Literatura

- Applebaum, A. (2013). *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944-1956*. New York: Anchor.
- Babić, G. (1971). Gori li to Hrvatska? *Hrvatski tjednik*, 20 (3. rujna).
- Babić, G. (1977). Što bi morao komunizam. *Oko*, 135 (2. lipnja).
- Babić, G. (1984). Osjećaj za oluju. *Borba*, 56-57 (25-26. veljače).
- Bilandžić, D. (1986). *Jugoslavija poslije Tita: (1980-1985)*. Zagreb: Globus.
- Despot, Z. (ur.) (2010). *Bijela knjiga Stipe Šuvara: originalni dokument centra CK SKH za informiranje i propagandu od 21. ožujka 1984*. Zagreb: Večernji posebni proizvodi.
- Dragojević, R. (2022). Stipe Šuvar i srpsko pitanje u Hrvatskoj. *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, (5)2: 7-34. <https://doi.org/10.52328/t.5.2.1>
- Dragojević, R. (2024a). *Šuvar: Politička biografija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Dragojević, R. (2024b). Samo je marksističko mišljenje mišljenje, sve ostalo je brbljanje, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21): 335-339.
- Grdešić, M. (2024). Reakcija na recenziju Josipa Pandžića. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21): 325-327.
- Nikolić, K., Cvetković, S., Tripković, Đ. (prir.) (2010). *Bela knjiga – 1984: obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom u SFRJ"*. Beograd: Službeni glasnik; Institut za savremenu istoriju.
- Hrvatski jezični portal (2024). Problematican. https://hjp.znanje.hr/index.php?s-how=search_by_id&id=dl9kWhE%3D&keyword=problematici%4%8Dan
- Hrvatski opći leksikon* (1996). Kuriozitet. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

- Kangrga, M. (1988). *Hegel-Marx: neki osnovni problemi marksizma*. Zagreb: Naprijed.
- Kolakowski, L. (1985). *Glavni tokovi marksizma. Tom III*. Beograd: BIGZ.
- Kvesić, P. (2021). Nečastivi na Filozofskom – pismo Pere Kvesića *Večernjem listu*. *mojzagreb.info News Portal*. 25. ožujka. <https://mojzagreb.info/zagreb/ne%C4%8Dastivi-na-filozofskom-pismo-pere-kvesi%C4%87a-ve%C4%8Dernjem-listu>
- Miškuljin, I. (2021). *Usta širom zatvorena: delikt mišljenja u komunističkoj Hrvatskoj 1980. – 1990*. Zagreb: AGMF.
- Nikoliš, G. (1988). *Zapisi pod pritiskom*. Beograd: Književne novine.
- Pandžić, J. (2024a). I poslije Šuvara – Šuvar! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (21): 305-323.
- Pandžić, J. (2024b). Smrt pedanteriji, sloboda diletantima! *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1): 329-333.
- Savezni zavod za statistiku (1986). *Jugoslavija: 1945-1985: statistički prikaz*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Sesardić, N. (2021). Na tragu Pivčevićevih sjećanja. U: S. Kutleša (ur.), *Domovina, zavičaj, svijet. Zbornik radova povodom 90 godina života Ede Pivčevića* (str. 211-236). Zagreb: Institut za filozofiju.
- Skupina autora (1984). Idejna borba u kulturi i umjetnosti. *Naše teme*, 28 (7-8): 1091-1251.
- Šuvar, S. (1974). *Nacionalno i nacionalističko (eseji i polemički prilozi)*. Split: Marksistički centar Split.
- Šuvar, S. (1980). *Politika i kultura*. Zagreb: Globus.
- Šuvar, S. (1983). *Samoupravljanje i alternative. 5. dopunjeno izdanje*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost.
- Šuvar, S. (1988). *Socijalizam i nacije. Drugi svezak*. Zagreb: Globus.
- Uzelac, M., Dvornik, S., Galović, M., Janda, D., Juriša, S., Reškovac, T., Veljak, L., Vujičić, A. (1989). *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 1* (4. izd.). Zagreb: Školska knjiga.
- Ustav SFRJ. 3. izdanje*. Zagreb: Narodne novine, 1976.
- Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika* (2015). Vizionar; rekonkvista. Zagreb: Školska knjiga.

***OSVRTI, RECENZIJE I
PRIKAZI***

***ESSAYS, BOOK REVIEWS,
AND NOTICES***

KRAJINA 1991.–1995.

Kosta Nikolić, *Fraktura i Srpsko narodno vijeće*,
Zaprešić, 2023., 722 str.

Mirjana Kasapović <https://orcid.org/0000-0003-0196-201X>

E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 9. 5. 2024.
Prihvaćeno: 10. 5. 2024.

Novokrajška naracija o ratu u Hrvatskoj

Kosta Nikolić, povjesničar s Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, poznat je čitateljima znanstvenih i stručnih časopisa u Hrvatskoj. U časopisu *Tragovi* objavio je opsežne članke o ratu u Vukovaru 1991. i slomu Republike Srpske Krajine 1995. (Nikolić, 2020, 2021) koji su integrirani u knjigu *Krajina 1991.–1995.*, pa njezin sadržaj nije potpuna novost u hrvatskoj znanstvenoj i političkoj sredini.¹ Sukladno opsoletnom narativu o hrvatsko-srpskim odnosima kao okosnici političke sudbine Hrvatske – koji se korijeni i u tumačenju da je Socijalistička Republika Hrvatska normativno bila određena kao dvonacionalna, hrvatsko-srpska država, a koje je kristalno jasno izraženo u postjugoslavenskoj i novokrajškoj naraciji posljednjih desetak godina (v. Kasapović 2024: 160-161) – *Tragovi* su se proglasili časopisom za "hrvatske i srpske teme". Dosad su to svoje glavno tematsko polje dijelili na bavljenje hrvatskim zločinima (hrvatske teme) i srpskim žrtvama (srpske teme) u ratovima 1941-1945. i 1991-1995. godine (Mrkalj, 2018; Radanović, 2019, 2020, 2023; Filipović, 2019; Ponoš, 2020; Pupovac, 2020; Nikolić, 2020, 2021; Ostojić, 2021; Vukobratović, 2021; Popović, 2021; Drača, 2021, 2022; Kostić, 2022; Škiljan, 2021; Dragojević, 2022; Byford, 2023; Škiljan i Volner, 2023).

¹ Nikolić (2012, 2023a) je u hrvatskim časopisima objavio još dva članka, a u njima su publicirane i recenzije ili prikazi nekih njegovih knjiga. Hasanbegović (2002) je objavio prikaz Dimitrijevićeve i Nikolićeve biografije Dragoljuba (Draže) Mihailovića koju opisuje kao "znanstveno-historiografski izdanak" novoravnogorskoga gibanja u Srbiji devedesetih godina i posljednji od osam dotad objavljenih radova autora "tzv. ravnogorske povijesti" (549). Novoravnogorsko je gibanje "svojevrsni pokret za rehabilitaciju i stvaranje kulta Dragoljuba Mihailovića i njegove organizacije. U osnovi legitimno nastojanje usmjereno prema pobijanju i reviziji dotad uvriježene ideologizirane historiografije i publicistike te općenito političke i društvene demonizacije Mihailovića i njegovih pristaša kao nastavka građanskog rata, postupno je prešlo u nekritičko oblikovanje mita o *Ravnoj Gori* i *srpskom Čiči*, svojevrsno *neoravnogorstvo*, srbijanski politički, socijalni i (sub)kulturni postkomunistički fenomen" (549). "*Neoravnogorsko srpstvo*" politički je artikulirao Srpski pokret obnove Vuka Draškovića, a Dimitrijevićevo i Nikolićevo djelo publicirala je "Srpska reč", izdavačka kuća te stranke. Miškulin (2003) je napisao kratak i neutralan prikaz Kostićeve knjige o komunistima u Kraljevini Jugoslaviji u kojemu autoru zamjera to što djelo nije opremio "znanstvenim aparatom" kako bi i drugima bila vidljiva vrela na koja se referira (653). Jurak (2019) je napisao vrlo pohvalan prikaz Nikolićeve prve knjige iz trilogije o raspadu Jugoslavije ocijenivši je kao "vrhunsko historiografsko djelo" i "jednu od najboljih studija o raspadu Jugoslavije na (post)jugoslavenskom prostoru općenito" (233).

Uzmu li se u obzir navedeni i drugi članci o ratovima objavljeni u *Tragovima*, doista je pitanje kojemu ratu "nije dopušteno da bude zaboravljen" (Jović, 2012):² onome koji je završio prije osamdesetak ili onome koji je okončan prije tridesetak godina? A uzmu li se u obzir samo članci o sukobima devedesetih godina, ne traži li se zapravo isključivo odustajanje od hrvatske politike povijesti ili, kako Jović piše (2012), od konzervativnoga hrvatskog "nacionalističkog diskursa o 'Domovinskom ratu'"? Jović je "zatražio" da se petnaestak godina od vojnoga okončanja i desetak godina poslije mirne reintegracije Hrvatskoga Podunavlja napokon "dopusti" Domovinskom ratu da bude zaboravljen. No, kako se vidi iz uređivačke politike časopisa *Tragovi* kojemu je on glavni i odgovorni urednik, a izdavači su Srpsko narodno vijeće i Arhiv Srba u Hrvatskoj, nema govora o zaboravljanju Drugoga svjetskog rata na tlu Hrvatske, ali ni srpskih pripovijesti o ratu u Hrvatskoj devedesetih godina.

Brojni autori radova objavljenih u *Tragovima* – eksplicitno ili implicitno, više ili manje – preuzimaju naraciju i diskurs krajiških Srba, doraduju ih i oblikuju novokrajišku revizionističku interpretaciju ratnih zbivanja u Hrvatskoj devedesetih godina. Kada govorim o novokrajiškoj naraciji, ne mislim na novu Krajinu kao zemljopisno-politički entitet nego na epistemološki prostor u okviru kojega se artikuliraju vjerovanja, pamćenja, uspomene, predodžbe, percepcije, pripovijesti iz perspektive srpskih sudionika, prenositelja, graditelja i tumača ratnih zbivanja. Središte "epistemološke Krajine" nije u Kninu nego u Zagrebu, u glavnim institucijama i organizacijama srpske manjine u Hrvatskoj, kakve su Srpsko narodno vijeće (SNV), Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS), Arhiv Srba u Hrvatskoj, Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", tjednik *Novosti*, časopis *Tragovi* i dr. To ne znači da su sve te institucije i organizacije revizionističke – u konačnici, ne bave se samo poviješću i politikom nego i prosvjetom, kulturom, gospodarstvom i drugim poslovima – nego da unutar njih djeluju profesionalni znanstvenici (povjesničari, politolozi, sociolozi, kulturolozi i dr.), kao i "amaterski znanstvenici" (novinari, publicisti, književnici, politički aktivisti i dr.) koji sudjeluju u oblikovanju revizionističkih tumačenja zbivanja u novijoj povijesti – raspada Jugoslavije te "jugoslavenskih" i "postjugoslavenskih" ratova, pri čemu su najvažniji rat u Hrvatskoj, njegova pretpovijest, povijest i postpovijest. U proizvodnji i širenju svojih naracija, ti se akteri povezuju s kulturnim i društvenim ustanovama izvan vlastitoga nacionalnog kruga. Jedan izraz takve suradnje upravo je Nikolićeva knjiga nastala u koprodukciji SNV-a i izdavačke kuće Fraktura koja se, osim publiciranja književnih djela kao svoje glavne djelatnosti, profilirala i kao izdavač postjugoslavenskih studija na području društvenih i humanističkih znanosti koje su ideološki umnogome srodne novokrajiškoj revizionističkoj literaturi (v. Kasapović, 2024).

Knjiga *Krajina 1991.–1995.* pridonosi oblikovanju novokrajiške naracije o ratu. Štoviše, ona ju je dovela do političkoga klimaksa u kojemu je sudbina Srba u Hrvatskoj devedesetih godina implicitno definirana kao genocid. Svoje nalaze Nikolić je, naime, sažeo u zaključku kako je u Hrvatskoj "profilisana i podržana politika 'konačnog rešenja' srpskog pitanja" (2023: 574). Sintagma "konačno rješenje" od Holokausta se jednoznačno vezuje za genocid i implicira genocid. Drugim riječima,

² Fraza "the war that is not allowed to be forgotten" (Jović, 2012) inačica je univerzalno poznata diktuma "a past that won't pass away", koji je postao standardnim mjestom u analizama nacionalnih politika povijesti. U suvremeni diskurs uveo ga je povjesničar Ernst Nolte u tekstu "Die Vergangenheit, die nicht vergehen will: Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten konnte", objavljen u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* 6. lipnja 1986. Tim člankom i Habermasovim odgovorom na njega počeo je znani *Historikerstreit* u SR Njemačkoj.

u Hrvatskoj je devedesetih godina "profilisana i podržana" politika genocida nad Srbima. Nikolić nije znalac političkih teorija, posebice teorija političkog nasilja koje tipološki razlikuju i analitički obrazlažu raznovrsne zločine, uključujući genocid, da bi znanstveno potkrijepio svoju tezu. No to nije ni bitno u sklopu nastojanja da se neki povijesni događaj ideološki i politički revidira i utka u nacionalnu politiku povijesti. A srpska politika povijesti satkana je na naracijama o višestoljetnim genocidima nad Srbima koje su počinili Turci, Nijemci, Austrijanci, Hrvati, Albanci, Bošnjaci i drugi narodi, pa se pripovijest o još jednom genocidu dobro uklapa u nju. Metastaza pripovijesti o genocidima u Srbiji osamdesetih godina (Bougarel, 2011) prenijela se u suvremenu Srbiju.

Što autoru kažu odabrani dokumenti?

Povijesnim dokumentima, čak i ako su nedvojbeno vjerodostojni, može se manipulari na razne načine. Najdjelotvorniji je oblik manipulacije selekcijska pristranost u pristupu dokumentima iz koje proistječe i interpretacijska pristranost (Lustick, 1996; McCullagh, 2000; Zimran, 2020). Selekcijska pristranost dokumentima ne iziskuje znatnije napore da se ostvare određeni ciljevi. Autor naoko samo citira, sažimlje i ističe ono što piše u dokumentima pa se stvara privid znanstvene objektivnosti.

Nikolićeva knjiga uglavnom se temelji na dokumentima Međunarodnoga kaznenoga suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu. Neobično je što se u većoj mjeri ne oslanja na izvore iz državnih arhiva Srbije. Jesu li oni još nedostupni ili neautentični?³ Hrvatskoj znanstvenoj i političkoj javnosti bili bi zanimljivi upravo uvidi u te spise jer su joj haški dokumenti dostupni. Dostupni su joj i brojni dokumenti što su ih objavili Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i druge ustanove te pojedini autori kao priloge svojim knjigama, a koje Nikolić također mjestimice citira. Taj je prigovor supstancijalan zato što otprilike 80 posto knjige čine citati iz dokumenata. Nikolić je artikulirao svoje shvaćanje događaja ponajprije kroz odabir dokumenata koje citira, način na koji to čini i time uvjetovane komentare zbivanja što se opisuju u njima, a tek potom u skromnome autorskom tekstu.

U prikazima formiranja i funkcioniranja Republike Srpske Krajine (RSK), Nikolić ne prešućuje srpske zločine nad Hrvatima – ubojstva i zlostavljanja pojedinaца, pljačkanja njihove imovine i protjerivanja iz kuća, razaranja katoličkih crkava, "asanaciju zemljišta", odnosno spaljivanje ljudskih i životinjskih leševa i dr. – ali ih u osnovi svodi na "posljedice ratnih dejstava" i djelovanja paravojnih i paramilicijskih organizacija i skupina koje su se odmetnule od države (Srbije, odnosno Jugoslavije) i državne vojske (JNA), te na samovoljne akte i "incidente" pojedinaca. Nema prikaza masovnoga, sustavnoga i organiziranoga terora i zločina nad Hrvatima na okupiranim područjima koje su mogli počiniti samo država i državno sponzorirani akteri. Djelomična je iznimka prikaz zločina u Vukovaru (str. 175-182), a i on je vrlo kratak, ne obuhvaća ni deset stranica, u odnosu prema opisima zločina u danima

³ "Kada je general Perišić 23. januara 2004. razgovarao s tužiocem Tribunala Geoffreym Niceom kao mogućim svedok optužbe u procesu protiv Miloševića, rekao je da je postojao 'određeni selektivni pristup' u tome što će se zabeležiti u stenogramima i zapisnicima sa sednica Vrhovnog saveta odbrane SRJ, a ako su u pitanju bili ratni planovi, zapisnik se nije vodio i o tome nije obavješavana javnost" (u: Nikolić, 2023: 699). Kako srpski dokumenti o ratu ne bi dospjeli u Haag, 5. resor državne bezbednosti Srbije za Beograd izvijestio je 3. siječnja 1996. da je "tokom sređivanja dokumentacije izvršen popis dokumenata predviđenih za uništavanje i 'posle predviđene procedure uništeno je 60.000 materijala u fabrici na Adi Huji i u termoelektrani Nikola Tesla u Obrenovcu" (Nikolić, 2023: e-338).

poslije "Oluje" (str. 463-512).⁴ Iz hrvatskoga Podunavlja prognano je oko 88 posto predratnoga hrvatskog stanovništva, ali to masovno etničko čišćenje nije vidljivo iz Nikolićeve knjige. To vrijedi i za okupirana područja Slavonije, Dalmacije, Like, Banovine i Korduna. Srpske oružane akcije zahvatile su oko 27.000 četvornih kilometara ili oko 47 posto kopnenoga područja Hrvatske na kojemu je živjelo oko milijun i pol ili 31 posto stanovništva. Početkom 1992. okupirana su bila 1.074 naselja u kojima je živjelo oko 550.000 ljudi (Živić, 2003: 67). Među njima bila su brojna sela, općine i gradovi u kojima su Hrvati prije rata bili apsolutna ili relativna većina stanovništva, poput Vukovara, Beloga Manastira, Iloka, Drniša, Slunja, Grubišnoga Polja i dr. No proglašeni su srpskom zemljom, nadzemljem mitološki nesaglediva "podzemnoga svijeta" pobijenih Srba tijekom povijesti ili, posve pragmatično, mjestima na strateškim vojnim i političkim pravcima koja moraju biti osvojena. Da su udružena vanjska agresija Srbije (i Crne Gore) i unutarnja srpska oružana pobuna uspjele te da su Srbi pobijedili u ratu, Hrvatska vjerojatno ne bi bila održiva država.⁵

Autorov pristup djelomice mogu objasniti različit opseg i priroda međunarodnoga dokumentarnog gradiva o pojedinim razdobljima rata. Dok su u vrijeme slova RSK međunarodne organizacije i njihovo osoblje bili vrlo brojni i organizirani na samim ratnim poprištima – samo je u Sektoru Jug od 1992. do 1995. bilo raspoređeno više od 35.000 vojnika iz 29 zemalja (Nikolić, 2023: 500) – na početku rata bili su znatno malobrojniji i neorganiziraniji, a pristup mjestima ratnih zbivanja bio im je mnogo ograničeniji i nedostupniji. Članovi međunarodnoga vojnoga, obavještajnoga, promatračkoga, političkoga i humanitarnoga konglomerata – UNPROFOR-a, UNCRO-a, promatračkih misija UN-a i Europske unije, civilne policije i vojnih promatrača UN-a, diplomatskoga osoblja iz Zagreba, Helsinške federacije za ljudska prava, Amnesty Internationala, Crvenoga križa, neovisnih humanitarnih udruga i dr. – bili su na ulicama Knina i počeli su brojiti ispaljene granate, pogođene kuće, opljačkane trgovine i ljudske žrtve dok Hrvatska vojska još praktično nije vojno i politički ovladala gradom, ali im je ulazak u Vukovar poslije pada grada 18. studenoga 1991. bio zabranjen. Kada je američki diplomat Cyrus Vance pokazao slablašnu volju da obiđe razorenu gradsku bolnicu, jugoslavenske i srpske vojne i civilne vlasti to su mu onemogućile zbog "bezbednosnih razloga". Nasuprot tome, predstavnici međunarodne zajednice i strani novinari ušli su već 7. kolovoza 1995. u kninsku bolnicu.

⁴ Više podataka o srpskim zločinima u Vukovaru i istočnoj Slavoniji 1991. sadržava članak napisan na temelju "novih priloga za istoriju srpskih paravojnih formacija", to jest Srpske dobrovoljačke garde ili "Arakanovih tigrova", objavljen u *Polemosu* nakon izlaska knjige *Krajina 1991.-1995.* (Nikolić, 2023a). To su "noviji prilozima" na temelju kojih je Nikolić (2020) već objavio članak i poglavlje u knjizi o ratu u Vukovaru (2023). Iza opisa zločina Srpske dobrovoljačke garde i njezina vođe Arkana nazire se interpretacijska intencija da se država Srbija (Jugoslavija) i državna vojska (JNA) što više ekskulpiraju za zločine u Hrvatskoj, kao da su Srbija i JNA bile slabije od Arkanove paravojske pa nisu mogle suzbiti njezinu samovolju. Teorijski artikulirani pokušaj "izvlačenja" Srbije (Jugoslavije) iz rata u Hrvatskoj v. u: Kostić i Ilić (2016).

⁵ Predsjednik RSK Milan Martić definirao je srpske ratne ciljeve: "Naše borbene aktivnosti ne smemo svoditi samo na vraćanje onoga što Hrvatska vojska zauzme. Dejstvovaće se po čitavom prostoru Hrvatske. U udarima mi imamo inicijativu. Biramo mesto, vreme, način udara. Niko nas ne može sprečiti da tučemo po Zagrebu, Osijeku, Vinkovcima, Zadru, Karlovcu, Splitu. Hrvatska može biti rasečena i time bi sa njom raščistili za sva vremena. U slučaju naše pobjede gotovo bi bilo sa Hrvatskom" (u: Nikolić, 2023: 325).

Odmah poslije pada RSK, međunarodni predstavnici nisu se našli samo u svakome gradu i općini (Kninu, Donjem Lapcu, Gračacu, Obrovcu, Benkovcu, Korenici i dr.) nego i u zabačenima selima i zaseocima (Gruborima, Bobodolu, Palanci, Komiću, Gošiću, Orliću, Radinoviću, Rašulama, Tintorima, Todorovićima, Cvijanovićima, Petrovićima, Babićima, Ivoševcima, Orlićima, Radašnici, Bijelom Klancu, Debelom Brdu, Gornjem Žirovcu, Žagraviću itd.). Zabilježili su gotovo svaku ljudsku žrtvu, spaljenu i srušenu kuću, uginulu i ubijenu životinju, ukradeni televizor, slavinu ili tanjur, tragove krvi i rupe od metaka na zidovima kuća. Nema spora o tome da su popisivanje zločina i kažnjavanje njihovih počinitelja na hrvatskoj strani u "Oluji" i poslije nje bili nužni i opravdani. No nije bilo takvoga neposrednog organiziranog i sustavnog bilježenja zločina, a posljedično ni kažnjavanja zločinaca srpske strane na okupiranim područjima. Ovčaru su međunarodni akteri otkrili, tako reći, slučajno tek u listopadu 1992. Povjerenstvo UN-a doputovalo je u Vukovar u prosincu 1992. kako bi istražilo "lokalitet na Ovčari", dakle više od godinu dana nakon najmasovnijega pokolja civila i ratnih zatočenika u ratu u Hrvatskoj. Vlasti Krajine i tada su proglasile boravak toga tijela "nelegalnim i nepoželjnim". Prema izvješću povjerenstva UN-a od 27. svibnja 1994, "Vlada Krajine je 23. oktobra odlučila da se ispitivanje lokaliteta odloži dok se ne razreši politička situacija: 'Svo osoblje je prekinulo operacije i povuklo se sa lokaliteta'" (u: Nikolić, 2023: 178).

Diskurzivna opredijeljenost autora u opisu ratnih zbivanja

Nikolićeva pozicija vidljiva je i na diskurzivnoj razini. On na rat u Hrvatskoj gleda iz srpske perspektive pa ga tako i opisuje: oslobađanje zapadne Slavonije opisuje kao "osvajanje" i "pad"; okupirana područja Hrvatske postala su "okupirana područja RH" i "okupirana hrvatska područja"; srpski pobunjenici zapravo su "srpski pobunjenici" i "srpske paravojne postrojbe" koji su sudjelovali u "velikosrpskoj agresiji"; krajinska vojska "branila" je Kordun i Banovinu od hrvatskih snaga; Domovinski rat postao je "domovinski rat"; operacija "Oluja" bila je "napad na Srbe" i "agresija na Krajinu"; područje Krajine bilo je 1995. "oslobođeno"; promjena etničkoga sastava na okupiranim područjima bila je "jedna od posledica ratnih dejstava", a promjena etničkoga sastava Hrvatske rezultat etničkoga čišćenja; Srpska Republika Krajina i Republika Srpska bile su države, a Hrvatska zajednica Herceg-Bosna "poseban paradržavni entitet" u BiH; Hrvatska vojska svojim je operacijama 1995. "ugrozila" Grahovo i Glamoč koji su naposljetku "pali" itd. Primjerice, opsežno drugo poglavlje knjige naslovljeno je "Od Zagrebačkog sporazuma do pada Zapadne Slavonije" (2023: 225-373).⁶

⁶ "Najveći otpor hrvatskim snagama pružila je 98. pešadijska brigada. Posle njenog sloma, došlo je do pada Zapadne Slavonije..." (338); "Istovremeno je dejstvo Hrvatske vojske primoralo snage SVK da se od Bihaća okrenu prema odbrani Korduna i Banije..." (380); "Bobetko je na početku naglasio da je vojno-politička situacija na području Hrvatske, s važećim mandatom UNCRO, takva da ne garantuje mirnu reintegraciju 'okupiranih područja RH' pod njen ustavno-pravni suverenitet..." (382); "Grahovo i Glamoč pali su 28. jula" (398); "... 'Srpski pobunjenici' žele ponovo da prevare UN jer humanitarnu pomoć Bihaću uslovljavaju time da se pomoć dostavlja i njima..." (404); Tuđman je "na osnovu razgovora s vojnim vrhom održanim 17. i 31. jula na Brionima, doneo odluku o vojnoj i policijskoj akciji 'za oslobađanje okupiranih područja'" (419); "General Mrkšić je u 6.30 obavestio generala Janviera da je počela agresija na Krajinu" (426); "Operacija je završena 10. avgusta i u njoj je 'oslobođeno' 10.400 kvadratnih kilometara..." (470); itd. Kada citira Tuđmanove ili Bobetkove iskaze, onda su Nikoliću prijeporne sintagme što ih oni izriču stavljene u navodnike ("okupirana područja RH" i "oslobađanje okupiranih područja"), ali kada citira iskaz generala SVK-a Mrkšića, onda nema prijepornih sintagmi koje zaslužuju navodnike ("agresija na Krajinu").

Istovremeno se, uz diskurs o etničkom čišćenju, evakuacijski planovi i akcije krajiških vlasti i naroda opisuju kao "organizovano iseljavanje stanovništva i boraca iz delova Krajine": "mnogi se spremaju na iseljenje" zbog vojnih poraza i gubitka teritorija u zapadnoj Slavoniji; "nastavljeno je iseljavanje stanovništva"; "masovno iseljenje stanovništva i boraca u pravcu istočne Slavonije i Srbije"; "u mnogim selima i gradovima narod se pakuje i sprema na iseljavanje"; srpsko stanovništvo u sjevernoj Dalmaciji zahtijevalo je potkraj srpnja 1995. da se "Krajina napusti"; Martić je je 4. kolovoza 1995. "potpisao odluku o evakuaciji srpskog stanovništva iz Krajine", koju treba provoditi "planski, prema pripremljenim planovima, pravcima koji izvođe prema Kninu i dalje preko Otrića prema Srbu i Lapcu"; u noći 4. kolovoza "Vlada RSK izdala je proglas da se narod sa ugroženih područja povlači..." te je počelo "neorganizovano povlačenje naroda i jedinica", što je izazvalo opće "rasulo"; stvorene su "nepregledne kolone" izbjeglica i "jednostavno nema šanse da ih neko zaustavi"; iz Benkovca "svo civilno stanovništvo je evakuisano osim manjeg broja koji su odbili da idu", a vojne su se jedinice "planski povlačile za kolonom civila" (u: Nikolić, 2023: 123, 163, 193, 240, 339, 355, 399, 403, 408, 431, 432, 433, 435, 437, 442, 581-585 i d.). Nikolić konstatira: "Srbi iz Krajine su u ogromnoj većini otišli pre nego što su hrvatske snage stigle do njih" (str. 456). A ipak se ti zbjegovi definiraju kao nasilno etničko čišćenje Srba što su ga provele Hrvatska vojska i država.

Za razliku od kontradikcija u terminologiji, koje ukazuju na nesklad u poziciji te otkrivaju nedosljednost autora, korištenje nekog nazivlja ne znači uvijek pristajanje na političku poziciju koju ono implicira. Dobar primjer za to je uporaba naziva Republika Srpska Krajina bez pridjeva takozvana ili stavljanja u navodnike kod hrvatskih autora (v. Barić, 2005: 12-14). Dosljedna primjena "diskursa takozvanosti" vodi ka komunikacijskom kaosu. Posve je, primjerice, bjelodano da Demokratska Narodna Republika Koreja (Sjeverna Koreja) nije ni demokratska ni republikanska nego komunistička totalitarna država kojom vlada pseudomonarhija Kim, ali apsurdno bi bilo službenom nazivu uvijek dodavati "takozvana".

Politološko čitanje knjige

Nikolićeva knjiga može biti korisno štivo za politološku analizu RSK i paradržava općenito zato što omogućuje podrobniji uvid u nastanak i četverogodišnji opstanak RSK kao projekta Srbije, ali i međunarodne zajednice, kao i u strukturu i odnose političke moći u toj tvorevini.

Međunarodne misije, ponajprije UNPROFOR, objektivno su radile na ciprizaciji Hrvatske. Pod okriljem razdvajanja dviju zaraćenih strana *de facto* je stvarana srpska država (v., primjerice, Brink Rasmussen, 2014). Štoviše, bio je to cjelovitiji i artikuliraniji plan od ciparskoga. Snage UN-a poslone su šezdesetih godina 20. stoljeća na Cipar da razdvoje sukobljenu većinsku grčku i manjinsku tursku zajednicu dok se ne steknu uvjeti za njihovo pomirenje, ali nisu dobile mandat da stvore tursku državu na otoku. No pod njihovim je kišobranom nastala Turska Republika Sjeverni Cipar koja desetljećima funkcionira kao ogledan primjer *de facto* države u svijetu. Bitno joj ne šteti i neće je ukinuti međunarodna nepriznatost – da bi opstala, dovoljna joj je potpora Turske preko koje ima pristup cijelom svijetu. Zastrušivanje vođa RSK-a prijetnjama da ih međunarodna zajednica neće priznati bilo je nesvrhovito i neučinkovito jer su oni znali kako je dostatno da njihovu tvorevinu prizna Srbija, odnosno SR Jugoslavija pa da preživi.

U Hrvatskoj se išlo znatno dalje od Cipra. Međunarodna zajednica prilično je precizno projektirala srpsku državu koja je trebala nastati i opstati pod okriljem me-

đunarodnih vojnih, političkih i humanitarnih misija. Jednu od glavnih uloga u tome imao je američki veleposlanik u Zagrebu Peter Galbraith koji je svojim djelovanjem silno premašivao uobičajene diplomatske ovlasti. Galbraith je doslovce izdiktirao temeljne postulate te države sadržane u planu Z-4:

... Srpska autonomna pokrajina zvala bi se Krajina; imala bi predsjednika, parlament i sudove, a granica između Krajine i Hrvatske ne bi postojala; Krajina bi imala autonomiju u školstvu, kulturi, energiji, trgovini, porezu i policiji; Krajina bi mogla da sklapa i međunarodne ugovore, uz odobrenje vlade u Zagrebu; mogla bi da sklapa ugovore i s drugim srpskim državama; finansije bi bile pod kontrolom narodne banke Hrvatske, ali je Krajina mogla imati i sopstvenu valutu; predsjednik Krajine morao bi da poštuje zakone Hrvatske; formirao bi se i posebni ustavni sud koji bi činili dvojica sudija iz Krajine, dvojica iz Hrvatske i tri predstavnika međunarodne zajednice koje bi imenovao predsjednik Suda pravde Evropske unije; Krajina bi imala svoju zastavu i grb; područje Krajine bi se demilitarizovalo za pet godina (u: Nikolić, 2023: 265).⁷

Ono što joj nije pošlo za rukom u Hrvatskoj, međunarodna zajednica, ponajprije Sjedinjene Države i njihov opunomoćenik Richard Holbrooke, ostvarili su u BiH izdiktiravši ustav države u sklopu mirovnoga sporazuma u Daytonu i ugradivši u njega ratnu tvorevinu Republiku Srpsku na polovici etnički očišćena teritorija. Očito je kakve pogubne posljedice ta strategija ima za stabilnost i opstojnost BiH, a posredno i drugih balkanskih država.

Nikolićeva knjiga potvrđuje da Srbi u Hrvatskoj nisu imali navlastitu političku ideologiju nego su prihvatili ekskluzivističku nacionalističku ideologiju koja je artikulirana u Srbiji osamdesetih godina unutar komunističkoga režima i nekomunističkih kulturnih, vjerskih i drugih društvenih krugova. Pobunjeni hrvatski Srbi bili su privrženici politike Slobodana Miloševića, predsjednika Saveza komunista Srbije (SKS) i Socijalističke partije Srbije (SPS). "I na vojnoj i na političkoj strani, svi su Slobodana Miloševića zvali 'šef'" (str. 222). On je bio, kazao je Milan Martić, "naš bog" (str. 594). Potpuno su ovisili o vojnoj, političkoj financijskoj i humanitarnoj potpori Miloševićeva režima. Da nije bilo te potpore, RSK ne bi ni nastala.

U sklopu opće srpske nacionalističke ideologije koja je smjerala ostvarenju imperijalnih interesa Srbije da se Jugoslavija, ako već nije mogla opstati onakvom kakvu su Srbi željeli, podijeli i na najvećem dijelu njezina teritorija stvori Velika Srbija, hrvatski Srbi oformili su svoj intransigentni secesionistički pokret kojemu je glavni cilj bio da se odcijepi od Republike Hrvatske i novostvorenu RSK priključe Srbiji. Opetovano su izjavljivali da ne žele živjeti u Hrvatskoj izvan Jugoslavije, kakva god ona bila, a može biti samo ustaška. Predsjednik i premijer RSK Milan Martić izjavio je kako je Tuđman "nameravao da trećinu Srba protera, trećinu prevede na katolicizam, a preostalu trećinu pobije" (str. 142), evocirajući navodni Budakov obrazac rješenja srpskoga pitanja u NDH. Najviši vojni i politički dužnosnici do kraja su ustrajavali na odcjepljenju Krajine od Hrvatske. U skladu s time ponijeli su se i kada su doživjeli poraz: masovno su bježali u Republiku Srpsku i Srbiju. Kada je Hrvatska vojska ušla u Krajinu, ona je gotovo bila prazna pa se, unatoč civilnim žrtvama zločina koje su počinili pripadnici hrvatskih vojnih ili policijskih snaga (usp. Graovac, 2004), ne može govoriti o etničkom čišćenju, neovisno o tome jesu li hrvatska vlast

⁷ "Milošević je odbijao da direktno podrži plan 'Z-4' jer nije dobio garancije da će sankcije Srbiji biti značajno ublažene, ako ne i ukinute. Vreme je potvrdilo da je to bila još jedna u nizu njegovih pogrešnih procena" (Nikolić, 2023: 278). Političke vlasti RSK "na sednici Skupštine zatvorene za javnost, u potpunosti su odbile plan 'Z-4'" (str. 281).

i Hrvati priželjkivali da pobunjeni krajiški Srbi odu iz Hrvatske poslije "Oluje". Nije bitno ono što su oni željeli nego ono što se stvarno dogodilo.

Prikladno je mjesto da se upozori na još jedno problematično interpretiranje srpskih zbjegova 1995. U srpskoj naracijskoj praksi uvriježila se tvrdnja kako je Hrvatska protjerala stotine tisuća "hrvatskih državljana" srpske nacionalnosti. No jesu li krajiški Srbi formalno bili hrvatski državljani? Bili su državljani Socijalističke Republike Hrvatske, to jest imali su republičko pored saveznoga (jugoslavenskog) državljanstva, koje je prestalo važiti u Republici Hrvatskoj. Državljanstvo nije prirodna nego pravno-politička kategorija. Prema čl. 3. Zakona o hrvatskom državljanstvu iz 1991., pravo na hrvatsko državljanstvo stječe se podrijetlom, rođenjem na teritoriju Republike Hrvatske, prirodjenjem i sukladno međunarodnim ugovorima (Narodne novine 53/1991). Srbi rođeni na teritoriju Republike Hrvatske imali su, dakle, pravo na hrvatsko državljanstvo, ali ga nisu ostvarili u normativno propisanim postupcima. Nisu ga mogli dokazati dokumentima – osobnom i vojnom iskaznicom, putovnicom ili domovnicom – jer ih nisu ni tražili. Oni su se ispravama legitimirali kao državljani RSK, Srbije i SR Jugoslavije. Nisu se ni ponašali kao hrvatski državljani: nisu priznavali Ustav i zakone Republike Hrvatske, nisu sudjelovali na izborima i u konstituciji političke vlasti, nisu plaćali poreze, nisu služili vojsku, nisu pokazivali nikakvu lojalnost Hrvatskoj. Nasuprot tome, masovno su legitimirali RSK na plebiscitu 12. svibnja 1991. koji je shvaćen kao "testiranje volje" srpskog naroda da podrži prisajedinjenje Krajine Srbiji", na kojemu je od 179.840 ili 79,5 posto birača za odcjepljenje od Hrvatske i pripojenje Srbiji glasovalo 179.490 ili 99,8 posto (Nikolić, 2023: 616). General Mile Novaković kazao je u veljači 1994. da je u tome trenutku Srpska vojska Krajine (SVK) imala "85.000 naoružanih boraca – oko 20% stanovništva, što u osnovi prevazilazi sve svetske standarde..." (str. 208).

Nikolićeva knjiga omogućuje i dopunu uvida u političku prirodu, strukturu političke moći i dinamiku političkih odnosa u RSK. Premda su postojale formalne političke institucije (skupština, vlada, predsjednik države, vojska, policija, sudovi), politička moć uvelike je bila koncentrirana u paravojnima i parapoličkim formacijama, među kojima su najmoćniji bili Srpska dobrovoljačka garda i njezin vođa Željko Ražnatović Arkan. RSK je stoga podsmešljivo nazivana "Arkansasom", kao što su imenima svojih gospodara nazivani drugi nasilni i "anarhični" politički entiteti u svijetu s krajnje personaliziranom vlašću (Kasapović, 2020: 49). Isprepletala su se djelovanja formalnih i neformalnih tijela, što je najočitije bilo u zajedničkim vojnim akcijama i teroru nad nesrpskima civilima. Arkanova paravojna formacija bila je "de fakto legalna za deo Vlade iz Erduta" (Nikolić, 2023: 190). Takvi odnosi nisu bili nesporni samo neukim političarima nego i navodno uglednim pravnim teoretičarima, pa je beogradska sveučilišna profesorica prava Smilja Avramov (2008: 277) ustvrdila da su "obe srpske republike", Republika Srpska Krajina i Republika Srpska, "izgradile u kratkom vremenskom periodu pravnu infrastrukturu i tokom čitavog rata delovale su kao pravne, demokratske i parlamentarne države". Nasuprot njoj, britanska politologinja Nina Caspersen (2010: 21, 33-34 i d.) opisala je RSK kao modelski "anarhični entitet" koji se zasnivao na gospodarstvu ovisnu o zločinima, krijumčarenju i ratnom profiterstvu, nepostojecima ili vrlo slabima političkim i društvenim institucijama, nasilju i etničkom čišćenju Hrvata, stalnim frakcijskim obračunima među Srbima i vlasti "gospodara rata" koji su kontrolirali teritorij te paradržave (v. i Caspersen, 2007; Kolstø i Pauković, 2014; Štefančić, 2015; Hayball, 2017; Golek i Petković, 2017). Nikolićeva knjiga ne nudi bitne nove uvide u temeljnu strukturu i odnose političke moći u

SRK, premda sadržava mnogo pojedinosti, katkad krajnje tragičnih a mjestimice i tragikomičnih, o konkretnim događajima i akterima. No "ukopati" se u isticanje tih pojedinosti i ne prozrijeti glavnu interpretacijsku intenciju autora znači, pučki rečeno, ne vidjeti šumu od drveća.

Nikolić kao konstruktivist?

Okosnicu Nikolićeva jedva razvidnoga teorijskoga interpretacijskoga okvira čini konstruktivistički ideološki pamflet Dejana Jovića *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj* (2017):

Volja za nezavisnošću u Hrvatskoj, kako pokazuje Dejan Jović, stvarana je sejanjem strahova, ali i zabranama i pretnjama koje su stvarale društvene uslove za rat. Proces stvaranja novih mitova pratio je proces preoblikovanja nacionalnog identiteta koji je kao nužnu posledicu imao apsolutnu kontrolu nad svim društvenim tokovima kako bi se suzbilo bilo koji alternativni koncept. Zbog toga su glavni akteri i povelili rat jer je to bilo politički racionalno i korisno, bez obzira na to što je bilo i rizično i nemoralno...

Nacionalna ideologija koju je kreirala Hrvatska u tom periodu svaku je višenacionalnu zajednicu, čak i onu koju su činili vrlo bliski identiteti, tumačila kao neprihvatljivu. To se jasno videlo kada je 21. decembra usvojen novi hrvatski ustav, svečano proglašen dan kasnije. Status Srba je promenjen i oni su izgubili svoja kolektivna prava jer su od konstitutivnog naroda postali nacionalna manjina. Nova hrvatska elita je smatrala da bi Srbi, ako bi zadržali status naroda, pristupili 'komadanju' Hrvatske i izvršili pripajanje Srbiji (Nikolić, 2023: 8-9).

Volja Hrvata za državnom neovisnošću nije, dakle, bila uzrokovana ideologijom i politikom srpskoga nacionalističkoga pokreta i režima koji su djelovali još od osamdesetih godina nego ponašanjem hrvatske političke elite koja je došla na vlast izborima u proljeće 1990. i silom preoblikovala političku volju i rekonstruirala politički identitet Hrvata kako bi ih gurnula u rizičan i nemoralan rat. Hrvati su umislili da im prijete "komadanje" zemlje, a nisu se u to iskustveno uvjerali djelovanjem ogranka svesrpskoga nacionalističkog pokreta u Hrvatskoj koji je još potkraj osamdesetih godina proklamirao svoje secesionističke ciljeve, opravdavajući ih pripovijestima o obnovi ustaštva što će ih odvesti u novi Jasenovac,⁸ i to u okvirima komunističkoga političkog režima. Hrvatska politička elita proizvela je političku volju Hrvata da zarate sa Srbima zbog svoje nacionalističke i protujugoslavenske ideologije, a nisu to učinili strašna sudbina do temelja razorenoga grada te mučenih, prognanih i pobijenih nesrpskih stanovnika Vukovara i drugih gradova i sela na istoku i jugu Hrvatske. Hrvatska vlast nedemokratski je promijenila ustavni status Srba kao konstitutivnog naroda Hrvatske, što je bio "direktan povod za pobunu" (str. 9) – ne ulazim sada u neznačajko ili hotimično nerazlikovanje pojmova nacionalna država (hrvatskoga naroda) i država (srpskoga naroda u Hrvatskoj i drugih) – ali nema objašnjenja kojim su to demokratskim putem Srbi postali konstitutivan narod u Hrvatskoj, koja su to kolektivna prava imali u SR Hrvatskoj i kako su spojivi status konstitutivnog naroda i institucionalizacija posebnih kolektivnih prava koja

⁸ Pukovnik JNA Mirko Broćeta, zapovjednik vojarne u Zrenjaninu, upozorio je pripadnike jedinica JNA koje su početkom srpnja 1991. poslano u Vukovar da budu "maksimalno oprezni" jer su "svi pripadnici hrvatske zajednice ustaše, a ujedno i njihove domaće životinje" (u: Nikolić, 2023: 153). Retorika o ustaštvu stalno se radikalizirala pa su Hrvati nazivani "vati-kansko-ustaškom gamadi", "svirepim ustašama", "fašistima ustaškog tipa", "hrvatskim neo-fašistima" i sl. (str. 74, 91, 365, 582, 692 i dr.).

se vezuju za status nacionalnih manjina. Osim toga, Srbi su počeli pobunu prije promjene Ustava te ona nije bila "direktan povod" za nju.⁹

Nikolić formulira i zaključak opet parafrazirajući Jovićev iskaz iz *Rata i mita*:

Stara izreka kaže da pobjednik piše historiju, ali ono što je važnije jest da pobjednik kreira novu mitologiju koja opravdava događaje iz neposredne prošlosti. U savremenoj Hrvatskoj dominantan je narativ prema kojem je operacija 'Oluja' bila 'bitka svih bitaka' koja je srušila mit o srpskoj vojnoj nadmoći i nepobedivosti. Usporedo s tim, kreiran je mit o snazi hrvatskog oružja i o 'domovinskom ratu' kao mestu i datumu rođenja Hrvatske, odnosno utemeljena je ideologija 'državnog kreacionizma'. Ta ideologija je, nezavisno od stvarnih događaja i činjenica, stvorila sećanja i emocije koje su preoblikovale savremeni identitet u Hrvatskoj (Nikolić, 2023: 462).

Evo kako glasi Jovićev iskaz na koji se Nikolić referira:

Polazimo od zaključka da je rat imao i da dalje ima središnje mjesto u (pre)oblikovanju službenog identiteta Hrvatske kao države i Hrvata kao naroda... On ima značaj jedne vrste 'nultog sata'... Sve što je bilo prije njega dovodi se u vezu s tim – kako se u Hrvatskoj naziva, kao izravni proizvod retorike Franje Tuđmana – 'Domovinskim ratom'. Taj se *Domovinski rat* (koji dalje nećemo pisati pod navodnicima kako bismo pojednostavili komunikaciju – a ne zato što prihvaćamo politički naziv kao akademski *terminus technicus*) – smatra krajem epohe u kojoj Hrvatska nije bila država (makar ne u smislu međunarodnog subjektiviteta) i početkom njena puta kao samostalne države (Jović, 2017: 189-190).

Teorijsku "sadržajnost" i "posebnost" toga iskaza ilustrirat ću prigodnom parafrazom, a takvim je parafrazama moguće opisati povijesti svih europskih država:

Polazimo od zaključka da je rat imao i da dalje ima središnje mjesto u (pre)oblikovanju službenog identiteta Jugoslavije i jugoslavenskih naroda... On ima značaj jedne vrste 'nultog sata'... Sve što je bilo prije njega dovodi se u vezu s tim – kako se u Jugoslaviji naziva, kao izravni proizvod retorike Josipa Broza Tita – 'Narodnooslobodilačkim ratom'. Taj se *Narodnooslobodilački rat* (koji dalje nećemo pisati pod navodnicima kako bismo pojednostavili komunikaciju – a ne zato što prihvaćamo politički naziv kao akademski *terminus technicus*) smatra krajem epohe u kojoj Jugoslavija nije bila država (makar ne u smislu pune neovisnosti o imperijalističkim silama) i početkom njena puta kao samostalne države.

⁹ Secesionistički ciljevi Srba u Hrvatskoj otvoreno su izražavani na masovnim skupovima još 1989. i rane 1990, poput skupova 8. i 9. lipnja 1989. u selu Kosovu kod Knina kojim je obilježeno 600 godina od kosovske bitke i na Petrovoj gori 4. ožujka 1990. Oba skupa održana su unutar komunističkoga režima u Hrvatskoj. Secesionistički ciljevi bili su izraženi i u dokumentima i aktima Srpske demokratske stranke (SDS) Jovana Raškovića, Jugoslavenske samostalne demokratske stranke (JSDS) Mile Dakića i Socijalističke partije Hrvatske – partije jugoslavenske orijentacije (SPH-PJO), inačice Miloševićeva SPS-a, kojoj je predsjednik bio dugogodišnji "crveni vladar" Petrinje i kasniji predsjednik vlade RSK-a Borislav Mikulić, a potpredsjednik književnik Goran Babić. U Kosovu pokraj Knina proglašena je 1. srpnja 1990. Zajednica općina sjeverne Dalmacije i Like koja se smatra "embrionom srpske države Krajine" (Barić, 2005: 66). Na Srpskom saboru u Srbu 25. srpnja 1990. odlučeno je da se osnuje Srpsko nacionalno vijeće (SNV), a potom je na skupu na kojemu je bilo oko 120.000 ljudi "plebiscitarno prihvaćena 'Deklaracija o suverenosti i autonomiji srpskog naroda'" (Barić, 2005: 72). Paraustavni Statut SAO Krajine proklamiran 21. prosinca 1990, dan prije proglašenja hrvatskoga Ustava. U kolovozu 1990. počela je oružana pobuna Srba ili "balvan revolucija". Ima li se na umu vremenski slijed događaja, kako je promjena ustavnog statusa Srba iz prosinca 1990. mogla biti "direktan povod" za srpsku pobunu u Hrvatskoj?

Nadasve je neobično što se tradicionalan povjesničar poput Nikolića nerefleksivno oslanja na konstruktivizam kao teorijski i metodološki okvir. U Nikolićevu popisu literature nema nijednoga teorijskoga ili metodološkoga djela koje zagovara konstruktivistički pristup povijesti – primjerice, nekoga reprezentativnog članka Haydena V. Whitea (1966, 1984, 2000) ili njegovih istaknutijih pristaša i nastavljača škole (Ankersmit, 2010; Roth, 2021; Kuukkanen, 2013; Pihlainen, 2017). U njegovoj knjizi nema ni traga pobuni protiv "militantnoga pozitivizma" u tumačenju povijesti (White, 1966: 112). Nikolića bi konstruktivisti svrstali među pripadnike stare "narativističke filozofije povijesti", prevlast koje su intenzivno potkopavali proteklih pola stoljeća, i odredili kao povjesničara kojemu "historijsku metodu čini istraživanje dokumenata kako bi se utvrdilo što je istina ili najvjerojatnija priča koja se može ispričati o događajima koje oni dokazuju" (White, 1984: 2). Konstruktivisti misle da povijesna djela ne mogu biti "čista činjenična izvješća zasnovana na izvorima" i "izravni prikazi prošlosti", budući da je riječ o "kompliciranim i sofisticiranim konstrukcijama" (Zelevák, 2015: 210-211) u kojima je ključan problem "reprezentacije", odnosno način predstavljanja, posredovanja i prevladavanja rascjepa između povijesne stvarnosti i povijesnoga teksta (Kuukkanen, 2013). Dok konvencionalni ili "naivni" realisti otkrivaju i opisuju povijest na temelju arhivskih vrela, upravo kao što Nikolić "ne skida pogled" s dokumenata, konstruktivisti su usmjereni na konstrukciju, kreaciju, invenciju i impoziciju prošlosti. Uvođenje mitološkoga narativa ne mijenja ništa bitno jer bi Nikolićevo shvaćanje mita White (1984: 21) nazvao "arhaičnim", a ne "literarnim" ili "fikcijskim" kakvo je imanentno konstruktivističkom pristupu povijesti. No svi ti prigovori padaju u vodu ako se zaključci konstruktivista poklapaju s autorovima ideološkim i političkim uvjerenjima.

Literatura

- Ankersmit, F. (2010). Truth in History and Literature. *Narrative*. 18(1), 29-50.
- Avramov, S. (2008). *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*. Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost.
- Barić, N. (2005). *Srpska pobuna u Hrvatskoj*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- Brink Rasmussen, J. (2014). Danish Peacekeepers in the Republic of Serbian Krajina (Croatia), 1992-1995. *Baltic Security & Defence Review*. 16(1), 70-124.
- Bougarel, X. (2011). Od Krivičnog zakona do Memoranduma. Upotreba pojma "genocid" u komunističkoj Jugoslaviji. *Političke perspektive*. 1(2), 7-24.
- Byford, J. (2023). Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: istorija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku. *Tragovi*. 6(2), 7-53. <https://doi.org/10.52328/t.6.2.1>
- Caspersen, N. (2007). Belgrade, Pale, Knin: Kin-state control over rebellious puppets? *Europe-Asia Studies*. 59 (4), 621-641.
- Caspersen, N. (2010). *Contested Nationalism. Serb Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*. New York i Oxford: Berghahn.
- Drača, V. (2021). Izveštaji iz "Balvanije": imaginološka artikulacija pobune Srba u Hrvatskoj u "Slobodnoj Dalmaciji" i "Glasu Slavonije". *Tragovi*. 4(1), 73-101. <https://doi.org/10.52328/t.4.1.2>
- Drača Koritaj, V. (2022). Politika emocija i etničko nasilje: Zadar 1991. godine. *Tragovi*. 5(1), 7-42. <https://doi.org/10.52328/t.5.1.1>
- Dragojević, R. (2022). Stipe Šušteršič i srpsko pitanje u Hrvatskoj. *Tragovi*. 5(2), 7-34. <https://doi.org/10.52328/t.5.2.1>
- Filipović, V. (2019). Na rubu službene kulture sjećanja: slučaj vukovarskog kirurga Mladena Ivankovića. *Tragovi*. 2(2), 101-119.
- Golek, K., Petković, K. (2017). Kazna u Krajini. Prilog istraživanju povijesti političke moći i kažnjavanja na području Hrvatske 1991.-1995. *Časopis za suvremenu povijest*. 49(1), 29-57. <https://doi.org/10.22586/csp.v49i1.8>
- Graovac, I. (2005). Civilne žrtve u sektoru Jug u Oluji i neposredno nakon Oluje. *Polemos*. 7 (1-2), 129-145.
- Hasanbegović, Z. (2002). Bojan Dimitrijević i Kosta Nikolić, "Đeneral Mihailović. Biografija". *Časopis za suvremenu povijest*. 34 (2), 549-560.
- Hayball, H. J. (2017). A Wolf in Sheep's Clothing? Jovan Rašković, the Serbian Democratic Party, and the "Serbian Question" in Croatia. *East European Politics and Societies*. 31(1), 654-673. <https://doi.org/10.1177/0888325416678043>
- Jović, D. (2012). The war that is not allowed to be forgotten: Nationalist discourse on the "Homeland War" (1991-1995) in contemporary Croatia. *Südosteuropa-Mitteilungen*. 52(3), 52-69.
- Jović, D. (2017). *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zaprješić: Fraktura.
- Jurak, K. (2019). "Jugoslavija, poslednji dani 1989-1992" (Knjiga prva: "Svi Srbi u jednoj državi"). *Tragovi*. 2(2), 229-232.

- Kasapović, M. (2020). *Bosna i Hercegovina 1990.-2020. Rat, država i demokracija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kasapović, M. (2024). *Zbogom postjugoslavenstvu! Prilog demitologizaciji hrvatske politike i društva*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kolstø, P., Pavuković, D. (2014). The Short and Brutish Life of Republika Srpska Krajina: Failure of De Facto State. *Ethnopolitics*. 13(4), 309-327. <https://doi.org/10.1080/17449057.2013.864805>
- Kostić, S. (2022). Oči koje su gledale unutra: Uz osamdesetu godišnjicu tragične smrti najvećeg srpskog slikara moderne, Save Šumanovića (1896.-1942.). *Tragovi*. 5(2), 44-72. <https://doi.org/10.52328/t.5.1.2>
- Kuukkanen, J. M. (2013). Representationalism and Non-representationalism in Historiography. *Journal of the Philosophy of History*. 7(3), 453-479. https://doi.org/10.1057/9781137409874_4
- Lustick, I. S. (1996). History, Historiography, and Political Science: Multiple Historical Records and the Problem of Selection Bias. *American Political Science Review*. 90(3), 605-618.
- McCullagh, B. C. (2000). Bias in Historical Description, Interpretation, and Explanation. *History and Theory*. 39(1), 39-66.
- Miškuljin, I. (2003). Kosta Nikolić, "Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijal-demokratije do staljinizma". *Časopis za suvremenu povijest*. 35(2), 650-653.
- Mrkalj, I. (2018). Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927.-1955. *Tragovi*. 1(1), 124-165.
- Nikolić, K. (2012). Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*. 44(3), 631-650.
- Nikolić, K. (2020). Novi dokumenti o ratu u Vukovaru 1991. *Tragovi*. 3(1), 152-202.
- Nikolić, K. (2021). Od "Ljeta" do "Oluje". Uvod u pad Republike Srpske Krajine 1995. godine. *Tragovi*. 4 (2), 7-66. <https://doi.org/10.52328/t.4.2.1>
- Nikolić, K. (2023). Srpska dobrovoljačka garda u ratu u Hrvatskoj 1991.: Novi prilozi za istoriju srpskih paravojnih formacija. *Polemos*. 26(1), 329-361.
- Nikolić, K., Ilić, M. (2016). Causes of Armed Conflict in Croatia 1991. Resolving Conceptual and Methodological Inconsistencies. *Istorija 20. veka*. 36(2), 179-206.
- Ostojić, Z. (2022). Plačem, a nemam kome plakati': zbeg naroda Banije početkom 1943. godine. *Tragovi*. 5(1), 151-193.
- Pihlainen, K. (2017). *The Work of History. Constructivism and a Politics of the Past*. New York: Routledge.
- Ponoš, T. (2020). Sisak 1990.-1991: ratni zločini nad Srbima. *Tragovi*. 3(2), 7-72.
- Popović, D. (2021). Vreli dalmatinski srpanj 1989. *Tragovi*. 4(2), 93-121. <https://doi.org/10.52328/t.4.2.3>
- Pupovac, M. (2020). Dvadeset pet godina poslije: uticaj rata i prisilnog raseljenja na kolektivne identitete Semberaca i izbjeglica u Bijeljini. *Tragovi*. 3(1), 203-247.
- Radanović, M. (2019). Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944. *Tragovi*. 2(1), 123-196.

- Radanović, M. (2020). "Vaša pobjeda, naša osveta". Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944. *Tragovi*. 3(2), 73-145.
- Radanović, M. (2023). Interniranje srpskog stanovništva s područja kotare Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942. *Tragovi*. 6(1), 120-178. <https://doi.org/10.52328/t.6.1.4>.
- Roth, P. A. (2012). The Pasts. *History and Theory*. 51 (3), 313-339.
- Škiljan, F. (2021). Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara. *Tragovi*. 4(1), 7-72. <https://doi.org/10.52328/t.4.1.1>
- Škiljan, F., i Volner, H. (2023). Identitet i sjećanje – Srbi u donjomiholjačkom kraju. *Tragovi*. 6(2) 52-86. <https://doi.org/10.52328/t.6.2.2>
- Štefančić, D. (2015). Osnovno i srednje školstvo na okupiranom području Republike Hrvatske 1991.-1995. *Anali za povijest odgoja*. 14(14), 69-105.
- Vukobratović, N. (2021). "Srbe treba na neki način zastrašiti". Miniranje civilnih objekata na području Bjelovara 1991.-1995. *Tragovi*. 4(2), 67-92.
- White, H. V. (1966). *The Burden of History*. *History and Theory*. 5(2), 111-134. <https://doi.org/10.2307/2504510>
- White, H. V. (1984). The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory. *History and Theory*. 23(1), 1-33. <https://doi.org/10.2307/2504969>
- White, H. V. (2000). An Old Question Raised Again. Is Historiography Art or Science?. *Rethinking History*. 4(3), 391-406.
- Zeleňák, E. (2015). Two Version of a Constructivist View of Historical Work. *History and Theory*. 54(2), 209-225. <https://doi.org/10.1111/hith.10754>
- Zimran, A. (2020). Recognizing Sample-Selection Bias in Historical Data. *Social Science History*. 44(3), 525-554. <https://doi.org/10.1017/ssh.2020.11>
- Živić, D. (2003). Prognano stanovništvo iz hrvatskog Podunavlja i problemi njegovog povratka (1991.-2001.). *Hrvatski geografski glasnik*. 65(1), 63-81.

HRVATSKI BIRAČI: 30 GODINA POLITIČKOG PONAŠANJA I MIŠLJENJA

Kosta Bovan, Daniela Širinić i Višeslav Raos (ur.),
Fakultet političkih znanosti – Biblioteka *Političke analize*, Zagreb, 2024., 355 str.

Tomas Kurbanović <https://orcid.org/0009-0005-2945-6508>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: tomas.kurbanovic@studenti.fpzg.hr

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 27. 9. 2024.
Prihvaćeno: 1. 10. 2024.

2024. prva je godina u povijesti hrvatske demokracije kojoj možemo pripisati etiketu "superizborne" godine. Održavanje triju izbora različite političke naravi i značajnosti – parlamentarnih, europarlamentarnih i predsjedničkih – u vremenskom okviru užem od devet mjeseci donosi dosad neistražene izazove za aktere u hrvatskoj političkoj areni i akademskoj zajednici, ali i za same birače. Političku dinamičnost trenutka ilustrira jaz između najviše izlaznosti na parlamentarne i najniže izlaznosti na europarlamentarne izbore u posljednjih deset godina. Preklapanja kampanja, brza izmjena dnevnopolitičkih tema i potresi u nacionalno relevantnim strankama uvelike oblikuju izbornu motivaciju i političku percepciju birača. Zbornik *Hrvatski birači: 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* predstavlja dugoočekivanu sintezu znanstvenih uvida o tome kako su se hrvatski građani kretali kroz prva tri desetljeća demokratskih procesa, pokušavajući pritom uvesti red u kakofoniju politoloških, medijskih i laičkih teza koje preplavljaju javni diskurs u vremenima stiješnjenog izbornog ciklusa. Urednici Kosta Bovan, Daniela Širinić i Višeslav Raos odlučili su preuzeti odgovornu zadaću nastavka tradicije prikupljanja i tumačenja nalaza o biračkom ponašanju koju su na Fakultetu političkih znanosti 1990-ih započeli Ivan Grdešić, Ivan Šiber, Mirjana Kasapović i Nenad Zakošek. Od prijašnjih se izdanja posvećenima institucijama, akterima i procesima hrvatske politike zbornik, osim fokusom na hrvatsku politiku iz perspektive birača, primarno razlikuje duljinom perioda u kojem su vršena longitudinalna promatranja (1990. – 2020.), ali i činjenicom da su svi članci nastali na temelju statističke baze u kojoj su urednici objedinili podatke iz jedanaest predizbornih i postizbornih anketa *Hrvatskih izbornih studija*.

Urednici u Uvodu deklariraju da je cilj zbornika analiza hrvatske politike iz perspektive birača te transparentno izlažu većinu metodoloških temelja i ograničenja istraživanja. Iako poglavlja nemaju zajednički teorijski nazivnik, izdanje je epistemički i metodološki konzistentno. Slijedeći neopozitivistički obrazac karakterističan za ovu vrstu politoloških studija, autori poglavlja prvo izlažu teorijsko-konceptualni okvir i pregled rezultata dosadašnjih empirijskih istraživanja u Hrvatskoj, zatim slijede pregled trendova kroz izborne cikluse i inferencijalna statistička analiza, a na koncu dolazi više ili manje inspirativna interpretacija nalaza (str. 17). Dio autora o nalazima raspravlja pretežito u hermetičnim okvirima samih poglavlja, a dio odvažnijih autora koristi politološku erudiciju kako bi ponudili potencijalna objašnjenja koja se oslanjaju na širi sociopolitički kontekst izbornih ciklusa, sažeto prikazan u uvodu zbornika. Urednici više od toga ne obećavaju, tj. ističu da "zbornik ne predstavlja sustavnu sociološku analizu hrvatskog društva niti politološku anali-

zu tranzicije i transformacije hrvatskog političkog sustava" (str. 10). Ambicioznost izdanja očituje se u opsegu pokrivenih tema – ono sadrži dvanaest poglavlja u kojima se pokušava maksimizirati potencijal anketnih čestica tako da se protegnu na što širi raspon politoloških koncepata, uz minimalna preklapanja između koncepata. Dodanu vrijednost projekta nesumnjivo predstavlja već spomenuta kreacija javno dostupne statističke baze, što je bio radno intenzivan pothvat ako se u obzir uzme nekonzistentnost anketnih pitanja kroz godine. Bovan, Širinić i Raos odlučili su u bazu uvrstiti čestice koje su korištene u najmanje tri vremenske točke, a podaci su rekodirani u međusobno usporedive ljestvice.

U prvom poglavlju *Izborna participacija* Daniela Širinić i Danijela Dolenc konstatiraju da će "prosječan građanin Hrvatske od punoljetnosti pa do kraja života imati priliku ubaciti birački listić u kutiju od 55 puta" (str. 29) i da su trendovi izlaznosti na izbore zabrinjavajući, ali izborna participacija i apstinencija bili su predmet tek triju prethodnih studija. Autorice iz mikroanalitičke perspektive analiziraju prediktore izlaznosti na izbore, pokušavajući povezati rezultate s teorijskim modelima izborne participacije. Zaključuju da u odnosu na najstariju kohortu birača sve ostale dobne skupine imaju manju sklonost glasovanju, pri čemu je vjerojatnost izborne apstinencije najprisutnija među mladima. Visoko obrazovanje je također pozitivan prediktor izborne participacije, no manje stabilan nego dob, stranačka identifikacija i interes za politiku. Suprotno popularnom mišljenju, opovrgnuta je teza da su birači desne orijentacije skloniji izlaziti na izbore. Sociopsihološki model pokazuje naj snažniju eksplanatornu moć, što je u skladu s nalazima iz posljednjeg poglavlja o biračkom ponašanju. Vjerodostojnost rezultata donekle je ograničena činjenicom da ispitani u anketama tendiraju prijavljivati neopravdano visoke stope prethodne i namjeravane izlaznosti, no ovo je poglavlje vrijedan pionirski korak u istraživanju izraženih nejednakosti u participaciji.

Polazeći od pretpostavke da je politička informiranost građana i političara važan pokazatelj kvalitete demokracije i preduvjet za donošenje prosvijećenih odluka, Berto Šalaj i Kosta Bovan u poglavlju *Političko znanje* bave se još jednom znanstveno zanemarenom temom – razinama deklarativnog (činjeničnog) političkog znanja hrvatskih građana. Dosad je empirijski dokazano da srednjoškolci pokazuju poražavajuće razine znanja o politici, a autori dokazuju da trendovi u općoj populaciji nisu optimističniji. Od 2012. do 2020. godine prosjek točno pruženih odgovora na (sadržajno elementarna) anketna pitanja pao je s 58% na 27%, tj. na razinu koja bi bila dosegnuta i nasumičnim odabirom odgovora. Regresijski modeli objašnjavaju premali udio varijance kako bi se decidirano govorilo o prediktorima političkog znanja, no ipak se može zaključiti da "muškarci, osobe srednje dobi, visoko obrazovani te članovi političkih stranaka konzistentno imaju više razine političkog znanja" (str. 68). Ograničenja poglavlja su mali broj anketnih čestica, njihova nekonzistentnost kroz godine i diskutabilna relevantnost, kao i jednodimenzionalnost istraživanja političkog znanja bez uvida u političku sofisticiranost. Ipak, rezultati pružaju snažan temelj za preispitivanje obrazovnih politika, ali i pristupa medija u izvješćavanju o političkim zbivanjima.

Kosta Bovan u poglavlju *Povjerenje* promatra razine generaliziranog socijalnog povjerenja (povjerenja u ljude općenito) i institucionalnog povjerenja (povjerenja u institucije i političko-državne aktere) od 1999. do 2020. godine. Sukladno nalazima iz bogatog korpusa prethodnih istraživanja, hrvatski građani pokazuju komparativno niske razine povjerenja koje "nadalaze zdravi demokratski skepticizam" i "ukazuju[u] na određeni neuspjeh liberalno-demokratskih procesa i institucija, krizu

predstavništva, ali i probleme s javnom sferom" (str. 91). Razina socijalnog povjerenja rasla je od 2003. do 2018. godine (s 10% na 29%), no ponovno je pala na skromnih 11% u 2020. godini, pri čemu za nju nije identificiran niti jedan robustan prediktor osim razine institucionalnog povjerenja. Oporvrgnuta je hipoteza da će tzv. društveni pobjednici, građani višeg socioekonomskog statusa, biti povjerljiviji. Razine institucionalnog povjerenja također su niske i uočava se trend opadanja od 2003. godine, uz tradicionalnu iznimku vojske i policije. Ovdje su značajni pozitivni prediktori zadovoljstvo ekonomskim stanjem države (ne i individualnim ekonomskim stanjem), više razine podrške demokraciji, socijalnog povjerenja, zainteresiranosti za politiku, kao i članstvo u stranci. Supstancijalno besadržajni rezultati regresijskih modela za socijalno povjerenje ukazuju na potrebu kreiranja novih anketnih pitanja, a korupcija i ponašanje političkih elita predloženi su kao potencijalna objašnjenja niskih razina povjerenja.

Poglavlje Gorana Čulara i Berta Šalaja *Politička potpora* efektivno zaokružuje tematski blok koji donosi najtmurnije ocjene stanja hrvatskog društva i demokracije. Autori se oslanjaju na konceptualni okvir Davida Eastona i Pippe Norris kako bi ispitali povezanost između difuzne (normativne) i specifične podrške demokraciji. Na temelju pitanja o (ne)poželjnosti jakih vođa zaključuju da od 1999. godine nije došlo do očekivanog porasta difuzne podrške demokraciji, te da ona pretežito fluktuirala između 50 i 60 posto. U cijelom je promatranom razdoblju više građana nezadovoljno funkcioniranjem demokracije nego što pruža praktičnu potporu istoj, s naglašenim negativnim trendovima od 2016. do 2020. godine. Stoga je nakon 2015. godine proširen demokratski jaz, a "kritični demokrati" ne čine više dominantnu skupinu građana ... dok 'nezadovoljni autokrati' čine četvrtinu biračkog tijela i jasnije se politički pozicioniraju" (str. 118). 2020. godine još nije profilirana stranka ili vrsta stranke koja dominantno privlači građane nezadovoljne stanjem demokracije ili demokracijom općenito, no poglavlje u cjelini upozorava na fragilnost demokratskog poretka i njegovu potencijalnu dekonsolidaciju. Zbog značajnih implikacija ovih nalaza za budućnost hrvatskog političkog sustava, daljnja istraživanja mogla bi počivati na anketnim upitnicima koji podršku demokraciji mjere putem više od dvaju pitanja.

Teorijski i metodološki robusno poglavlje *Autoritarnost* Višeslav Raos i Nenad Zakošek otvaraju udžbeničkim razmatranjima o povijesti koncepta autoritarnosti (s fokusom na F-skalu T. W. Adorna i suradnika, čijih je sedam čestica korišteno u prvoj predizbornoj anketi) i popratnim empirijskim studijama. Budući da su u Jugoslaviji i Hrvatskoj provedena istraživanja koja su istaknula brojne prediktore autoritarnosti, autori se fokusiraju na ispitivanja utjecaja dobi (efekta životnog ciklusa) i generacijske pripadnosti. Za potrebe APC (eng. *age-period-cohort*) regresijskog modela kreiraju prvu od tri predložene klasifikacije političkih generacija u zborniku; prema razdobljima socijalizacije dijele ispitanike u predsocijalističku, ranu i kasnu socijalističku, te postsocijalističku generaciju. Rezultati pokazuju da starenje nije povezano s porastom stupnja autoritarnosti, no i da je svaka generacija manje autoritarna u usporedbi s prethodnom – autoritarnost je najslabije izražena kod ispitanika iz kasne socijalističke i postsocijalističke generacije. Ovi su nalazi suprotni nalazima sličnih recentnih istraživanja, zbog čega treba naglasiti da modeli objašnjavaju skromnih 15% varijance i da su potrebna dodatna istraživanja za verifikaciju predstavljenih zaključaka, čega su svjesni i autori. Pozitivni i očekivani prediktori autoritarnosti su negativan stav prema pobačaju, religioznost, desna orijentacija i život u područjima pogođenima Domovinskim ratom.

U metodološki manjkavijem poglavlju *Socijalna distanca* Vedrana Baričević i Vatroslav Jelovica analiziraju promjene stavova većinske populacije (Hrvata) prema etničkim manjinama od 1990. godine. Nekonzistentno korištenje Bogardusove skale u anketama otežava longitudinalna istraživanja i prezentaciju nalaza, no autori pokazuju da se socijalna distanca prema Albancima, Bošnjacima, Romima, Slovencima i Srbima smanjivala tijekom godina, uz povremena manja odstupanja od trenda (npr. za vrijeme migrantske krize 2015. godine). Trendovi se tumače kao rezultat političke liberalizacije, koja je, nakon provođenja etnifikacijskih politika 1990-ih, postala ključni uvjet za pristupanje Europskoj uniji i osiguranje stabilnosti parlamentarnih većina. Iako distanca ni prema jednoj skupini nije zanemariva, najizraženija je prema muslimanima i Romima. Prema podacima iz 2020. godine, "ukupno 70 posto ispitanih ne pristaje ni na što više od privremenog boravka [bliskoistočnih muslimana] u Hrvatskoj" (str. 167). Poglavlje naglašava važnost uključivanja migrantskih skupina iz jugoistočne Azije u nove anketne upitnike, a dijelu čitatelja zanimljiva bi mogla biti razmatranja o navodnoj kulturnoj neutralnosti stupnjeva u Bogardusovoj skali.¹

Nebojša Blanuša u poglavlju *Teorije zavjera* izlazi iz epistemičkog okvira ostatka zbornika. U baroknom narativnom tonu nesvojstvenom za kvantitativne analize, autor kritički preispituje srednjostrujaške načine konceptualizacije teorija zavjera. Zalaže se za minimalističku definiciju (teorija o postojanju zavjere) koja ne pretpostavlja neistinitost teorije, te se protivi apriornom diskreditiranju ili patologiziranju zagovornika iste. Blanuša nudi okvire za promatranje teorija zavjere kao relevantnog političkog fenomena, tj. kao interpretacijskih ključeva za tumačenje političke zbilje, a donosi i distinkciju između opravdanih i neopravdanih teorija zavjere. U empirijskom dijelu poglavlja ustanovljeno je da tri teorije zavjere imaju konzistentnu potporu više od polovice hrvatskih građana, zbog čega se mogu smatrati političkim truizmima. Prva je "interpretacija da su srpski intelektualci i političari u suradnji s tadašnjom JNA započeli ratove u Hrvatskoj i BiH kako bi ostvarili ideju Velike Srbije", druga "da su pretvorba i privatizacija velikim dijelom rezultat sprege mafije i državnih struktura" i treća "da su neke Velike sile tijekom agresije na Hrvatsku namjerno potkopavale njeno osamostaljenje kako bi održali Jugoslaviju" (str. 183). Analizirano je i vjerovanje u teoriju zavjere da su Tuđman i Milošević u Karađorđevu dogovorili podjelu BiH.

Bartul Vuksan-Ćusa i Stevo Đurašković u poglavlju *Odnos prema povijesnim ličnostima* zanimaju se za povijesnu svijest hrvatskih građana; ona je relevantna jer služi kao spona između minulih političkih vremena i ličnosti te aktualnog doživljaja politike i društva. Od 2003. do 2018. godine evaluacije Radića i Starčevića kontinuirano su najpozitivnije, iako su u blagom padu. Zbog visoke korelacije između njihovih vrednovanja, autori sugeriraju da su kanonizirani kao oci domovine, a potencijalno će im se pridružiti i Tuđman, kod kojeg nema nikakvih promjena u evaluaciji u promatranom razdoblju. Evaluacija Tita linearno opada, dok Pavelić uz povremene oscilacije ostaje najnegativnija povijesna ličnost. Za potrebe poglavlja razvijena je originalna kategorizacija političkih generacija (socijalističke progresije, socijalističke stagnacije, kasna socijalistička, Tuđmanova i demokratska). Sve generacije konzistentno vrednuju Tuđmana. Mlađe generacije negativnije vrednuju Tita, potencijalno zato što nisu socijalizirane u njegovo doba. Obrnuto, sve pozi-

¹ Rezultati ukazuju na to da ispitanici iskazuju veći stupanj prihvaćanja manjinskih skupina u uloji prijatelja nego susjeda, što otvara prostor za diskusije o prirodi i manifestacijama predrasuda u Hrvatskoj.

tivnije vrednuju Pavelićevu ostavštinu, što navodi autore da propituju svrhovitost Tuđmanovog koncepta nacionalne pomirbe. Regija ispitanika služi kao relevantan prediktor odnosa prema ličnostima, žene negativnije od muškaraca procjenjuju sve osim Tita, dok je kod religioznih ispitanika situacija obrnuta. Iako u njemu ne ispituju odnos prema povijesnim zbivanjima i režimima, Vuksan-Čusa i Đurašković ovim poglavljem polažu temelj za nekoliko intrigantnih hipoteza o povijesnoj svijesti građana.

Marko Grdešić u poglavlju *Ekonomski stavovi* prihvatio se nimalo zahvalnog zadatka izvlačenja zaključaka o tome kako građani doživljavaju političku ekonomiju. U hrvatskoj je politologiji opće mjesto da ekonomski stavovi ne determiniraju biračko ponašanje, zbog čega su pripadajuća pitanja u anketama nekonzistentna i/ili neadekvatno formulirana. Autor na temelju deskriptivne statistike pokazuje da u Hrvatskoj postoje kontinuirano visoka opozicija politikama štednje, te potpora socijalnoj zaštiti od tržišnih rizika, regulaciji banaka, radničkom osnaživanju, progresivnom oporezivanju i sl. Od 1999. do 2016. godine zabilježen je značajan pad normativne potpore privatizaciji (specifična potpora nije mjerena, ali može se naslutiti), dok potpora uvođenju poreza na nekretnine varira od 2007. do 2020. godine. Iako nije neopravdano izvršiti generalizaciju i reći da hrvatski građani imaju intervencionističke i lijeve ekonomske stavove, oni su "relativno nekoherentni, nisu sustavno promišljeni te ne čine jasne ideološki organizirane pakete" (str. 245). Ne postoji prediktor koji je povezan s više ekonomskih stavova. Grdešić predlaže preformulaciju dijela nejasnih anketnih pitanja i uvrštavanje pitanja koja doprinose raspravama o egalitarnom sindromu ili klasnoj strukturi.

Višeslav Raos novi doprinos zborniku daje poglavljem *Ideološka samoidentifikacija* u kojem uvodno problematizira sofisticiranost podjela birača na lijeve i desne, te invarijantnost mjerenja u različitim sustavima političke kulture. Deskriptivna statistika pokazuje da u 30 godina u Hrvatskoj nije došlo do agregatnih pomaka na ljestvici lijevo-desno (prosječan prosjek na ljestvici je oko 5,5), kao ni pri samoidentificiranju s demokršćanstvom i socijaldemokracijom (višegodišnji prosjek je oko 30% za oba svjetonazora). Utvrđen je "stanoviti rast ideološke polarizacije, odnosno povećanja razlika između prosječne pozicije demokršćana i socijaldemokrata" (str. 261). Regresijski modeli opovrgavaju tezu o utjecaju starenja i generacijske pripadnosti na lijevo-desnu samoidentifikaciju, no pokazuju da će se stariji građani (efekt životnog ciklusa) i pripadnici tzv. europske generacije (rođeni poslije 1990. godine) izglednije identificirati s demokršćanstvom nego sa socijaldemokracijom. Prediktori pokazuju da religiozniji i manje obrazovani muški ispitanici iz područja pogođenih Domovinskim ratom te protivnici pobačaja imaju najveću vjerojatnost pozicioniranja desno na ljestvici. Poglavlje u cjelini efikasno sumira i potvrđuje većinu popularnih pretpostavki o samoidentifikaciji hrvatskih građana. Jedino odstupanje od široko rasprostranjenih uvjerenja predstavlja nalaz o nepostojećem utjecaju starenja na lijevo-desno pozicioniranje.

Najslojevitije poglavlje zbornika je *Stranačka identifikacija* Čulara, Bovana i Širinić. Otvaraju ga opširnim pregledom mišigenskog modela stranačke identifikacije jer nastoje ispitati može li model putovati u hrvatski kontekst i pritom zadržati eksplanatornu moć. Najširi nalaz jest da se identifikacija s nekom od stranaka gotovo prepolovila od 1995. do 2015. godine i potom stabilizirala na 30-ak posto. Niz specifičnijih nalaza, npr. o fluktuaciji identifikacije (te opsega i učinka iste) s HDZ-om, SDP-om i trećim strankama, nakon sofisticiranih raslojavanja sažeto je predstavljen u tipologiji hrvatskih stranaka s obzirom na aspekte stranačke iden-

tifikacije.² Autori tvrde da će se stariji građani izglednije stranački identificirati, kao i oni zainteresiraniji za politiku (što potencijalno "ukazuje na to kako zainteresiranost za politiku za hrvatske građane znači ujedno promatranje i razumijevanje politike kroz svijet političkih stranaka", str. 295). Identifikacija previđa i veću stabilnost glasanja, iako je metodološki nepoželjno povezana s glasom (raste i pada kako stranke pobjeđuju i gube na izborima). Poglavlje navodi na zaključak da nije moguće preslikati sve važne pretpostavke mišigenskog modela izvan SAD-a, no koncept stranačke identifikacije *per se* omogućuje izvlačenje iznimno relevantnih zaključaka o biračkom ponašanju, razvoju stranačkog sustava i (ne)uspješnosti stranaka u Hrvatskoj.

U posljednjem poglavlju *Biračko ponašanje* urednici uokviruju zbornik analizirajući prediktore biračkog ponašanja od 1990. do 2020. godine. Predstavljaju teorijske modele biračkog ponašanja i sintetiziraju dosadašnje uvide hrvatskih politologa o tom fenomenu, a zatim ih putem jedanaest regresijskih modela provjeravaju i nadopunjuju. Opširna izlaganja rezultata dovode do zaključka da ekonomskoracionalni i kognitivno-informacijski model biračkog ponašanja u Hrvatskoj nemaju nikakvu moć predikcije, ali zato imaju sociološki i sociopsihološki model. "U većini izbornih ciklusa birači HDZ-a se, u odnosu na trenutne druge dvije najjače političke opcije, određuju desnije, imaju negativniji stav prema pobačaju, zadovoljniji su stanjem demokracije u Hrvatskoj, u većoj su mjeri spremni iskazati bliskost stranci" te su "religiozniji, rjeđe iskazuju antifašističko obiteljsko naslijeđe i češće imaju negativniji stav prema Titu" (str. 329). Ovi rezultati nisu iznenađujući, a urednici poentiraju da je riječ "o stabilnim karakteristikama koje se naslanjaju na dublje društvene rascjepa te na specifične povijesne okolnosti izgradnje demokracije u Hrvatskoj" (str. 329). Dakle, u Hrvatskoj su biračima važne društvene grupe i političke stranke s kojima se identificiraju, te neekonomske vrijednosti.

Zbornik *Hrvatski birači: 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* u cjelini nedvojbeno predstavlja koristan doprinos hrvatskoj politologiji. Bovan, Širinić i Raos odgovorno su pristupili uredničkoj ulozi, osiguravši izdanju poprilično konzistentnu analitičku kvalitetu. Sistematični uvod i pogovor suvereno usmjeravaju čitatelje pružajući im relevantne informacije, a poglavlja su ujednačena formom i tonom. Tome je zasigurno pridonijela činjenica da su urednici također (su)autori u sedam od dvanaest poglavlja. Zbornik ispunjava nekoliko funkcija. Ponajprije, može poslužiti kao referentna točka za znanstveno legitimirane rasprave o tome kako hrvatski građani doživljavaju dio aspekata demokratske politike, te kako se posljedično ponašaju. Ovime je ispunjena ključna namjera zbornika. Iako poglavlja ne pružaju revolucionarne zaključke koji će transformirati način na koji razmišljamo o hrvatskim biračima, nije naodmet u akademskoj literaturi pohraniti kvantitativnu potporu za teze koje se nerijetko aksiomatski koriste u javnom diskursu. Dio "zdravorazumskih" teza doveden je u pitanje izostankom očekivane statističke značajnosti prediktora, što ukazuje na potrebu dodatnih istraživanja pojedinih fenomena.

Iz tog razloga zbornik zadovoljava i funkciju orijentira za postavljanje budućih anketnih istraživanja. Autori su nerijetko u poglavljima isticali slabosti formulacije dijela anketnih pitanja ili izostanak kontinuiteta u njihovom korištenju. Istraživači na Fakultetu političkih znanosti pokušavaju istražiti preširok spektar tema kako

² Budući da je HDZ jedina stranka koja pokazuje kontinuirano jak učinak i velik opseg stranačke identifikacije, autori se osvrću na specifičnu povijest njezinog nastanka i institucionalizacije, naglašavaju simboličku i identitetsku važnost HDZ-a za njegove birače, te time objašnjavaju njegovu otpornost i adaptabilnost (str. 293).

bi sve bile obuhvaćene jednosatnim anketnim upitnikom, no to ne umanjuje ne-održivost činjenice da se neki važni politički fenomeni opažaju putem vrlo skromnog broja čestica, ako se uopće opažaju. Kakav utjecaj percepcija korupcije ima na institucionalno povjerenje? Što motivira birače da (ne) izidu na izbore i zašto su oni sve nezadovoljniji funkcioniranjem hrvatske demokracije? Evidentne rupe u politološkoj literaturi mogu se popuniti uvrštavanjem novih pitanja koje autori poglavlja implicitno ili eksplicitno otvaraju, a za to potreban prostor u anketi moguće je stvoriti redukcijom dijela čestica koje su se prilikom kreacije zbornika pokazale analitički irelevantnima ili nerazumljivima za ispitanike. Preostaje nada da će publikacija zbornika rezultirati promišljenim ažuriranjem anketnog upitnika već u ovom izbornom ciklusu, što je Bovan i najavio u podkastu Hrvatskog politološkog društva (Bovan, 2024).

Treću funkciju zbornika urednici u Uvodu primjereno nazivaju propedeutičkom. Naime, teorijski okviri poglavlja mogu poslužiti kao udžbenički tekstovi za studente svih razina studija politologije. Oni pregledno iznose radove klasika struke i učestalo korištene teorijske modele, kompiliraju nalaze mnogih empirijskih studija provedenih u Hrvatskoj, povremeno upućuju na međunarodna istraživanja u koja je Hrvatska uključena, a spominju se i pojmovi specifični za hrvatsku politologiju (npr. crvena i crna Hrvatska, egalitarni sindrom, nacionalna pomirba). Zbornik može biti koristan i iz metodološke perspektive jer u njemu autori predlažu klasifikacije generacija, koriste specifične vrste regresijskih modela i općenito demonstriraju vještinu u pripremi statističkih analiza.

Moja kritika ovog izdanja jest dvojaka. Prvo, prilikom čitanja teško je ne osjetiti frustraciju zbog činjenice da su posljednji podaci na kojima su provedene analize prikupljeni 2020. godine. Hrvatski se politički prostor od tada do danas osjetno transformirao. Profilirale su se nove nacionalno relevantne stanke, porastao je stupanj ideološke polarizacije, ratovi i pandemija utjecali su na šire prioritete javnih politika i ekonomske aktivnosti, te je Hrvatska zbog radnih migracija po prvi put u povijesti postala useljenička zemlja, da spomenemo samo neke od promjena zbog kojih 2020. godina već pripada političkoj povijesti. Stoga se doima da ovaj zbornik dolazi ili s par godina zakašnjenja ili par godina prerano, tj. potencijalno je mogao biti izdan nakon provođenja ovogodišnje ankete.

Na kritiku o zastarjelosti može se reterirati tvrdnjom da su iz makroperspektive, tj. unatoč zamjetnom vremenskom odmaku, i dalje atraktivni zaključci da "naočigled velike društveno-političke promjene nisu rezultirale promjenama političkog ponašanja i mišljenja građana" ili da "u razdoblju od 30 godina nije došlo do sustavnog jačanja demokratske kulture građana, poboljšanja njihovog odnosa prema političkim predstavnicima, niti povećanja građanskih kompetencija" (str. 350). Dapače, takve generalizacije o hrvatskim biračima mogle bi ostati valjane još niz izbornih ciklusa – ako oni nisu značajno demokratski evoluirali u tri desetljeća, u dodatne četiri godine vjerojatno neće doći do izuzetnih pozitivnih iskoraka. Unatoč tome, u svim poglavljima, koja se fokusiraju na lokalizirane aspekte političke stvarnosti, osjeća se praznina zbog izostanka nalaza koji su izravno primjenjivi na aktualni politički kontekst. Je li Domovinski pokret privukao nezadovoljne autokrate? Kakav je aktualni sentiment javnosti oko poreza na nekretnine? Kako mladi reagiraju na radnike iz jugoistočne Azije? Ne znamo. Urednici donekle priznaju ovo ograničenje zalažući se za provođenje anketnih istraživanja na godišnjoj razini, za što su potrebna značajna financijska sredstva.

Druga je kritika općenitija i odnosi se na prirodu kvantitativnih istraživanja, koja su snažna u deskriptivnoj i donekle korisna u prediktivnoj dimenziji, ali se suočavaju s ozbiljnim izazovima u eksplanatornoj dimenziji. Poglavlja pružaju odgovore na to kakvi su hrvatski birači, ali ne i zašto su takvi. Njihove su motivacije skromno istražene, a afektivna dimenzija politike znanstveno je zanemarena. Nadalje, neopozitivistički okvir istraživanja uvjetuje prilagođavanje istraživačkih pitanja anketnim pitanjima, zbog čega se postavlja pitanje kada će se početi vršiti više empirijskih istraživanja koja nisu povezana s bazama *Hrvatskih izbornih studija*. Ovu liniju kritike ne bi bilo pošteno uputiti urednicima, koji i sami predlažu popratne panel-studije, već cijeloj hrvatskoj politološkoj zajednici i institucijama koje ju financiraju. No da zaključim – zbornik se može istovremeno promatrati kao sigurna polazišna točka novim generacijama politologa za proučavanje biračkog ponašanja i kao poticaj za kritičko preispitivanje načina na koji se to čini na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Literatura

Bovan, K. (2024). Epizoda #12: Hrvatski birači: 30 godina političkog ponašanja i mišljenja. *Politološki podkast*, 19. lipnja. Razgovor vodio Enes Kulenović. <https://analihpd.hr/en/epizoda-12-hrvatski-biraci-30-godina-politickog-ponasanja-i-misljenja/>

"PODIJELJENA DRUŠTVA I POLITIČKA POLARIZACIJA": HRVATSKI POLITOLOŠKI RAZGOVORI 2024

Roko Bogdan <https://orcid.org/0000-0003-2505-1541>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: roko.bogdan@studenti.fpzg.hr

Marin Smolić <https://orcid.org/0009-0004-5828-1738>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: marin.smolic@studenti.fpzg.hr

Prikaz znanstvenog skupa

Zaprimljeno: 19. 11. 2024.

Prihvaćeno: 20. 11. 2024.

Na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu 7. i 8. studenog 2024. godine, pod nazivom "Podijeljena društva i politička polarizacija", održani su Hrvatski politološki razgovori, tradicionalna godišnja znanstvena konferencija u organizaciji Hrvatskog politološkog društva (HPD). HPD ove je godine skup posvetio pitanju polarizacije političkog prostora zbog rastuće aktualnosti produbljanja društvenih i političkih podjela u suvremenim demokratskim državama. Pitanja koja potpiruju političku polarizaciju rasprostiru se od imigracijskih politika i prava manjina, preko rata u Ukrajini i sukoba u Gazi, sve do politika povijesti i kulturnih politika. Izlagači iz različitih polja društvenih i humanističkih znanosti na ovogodišnjem skupu su pokušali odgovoriti na pitanja o dubini podjela, njihovim uzrocima, posljedicama i utjecajima.

Na skupu je održano ukupno osam različitih panela i dvije tribine. Prvi panel, održan nakon otvaranja konferencije, bavio se temom *Političke teorije polarizacije* te ga je moderirao predsjednik organizacijskog odbora konferencije Enes Kulenović. Sudionici su poslušali četiri izlaganja, od kojih je prvo nastojalo odgovoriti na pitanje *Je li kulturna ljevica liberalna?* U tom je izlaganju Zoran Kurelić povezo teze Briana Barryja i Richarda Rortyja s onima Marka Lille i Johna Graya, pokazujući na koji su način druga dvojica autora realizirali proročanstva prvih. Izlaganje je privedeno kraju zaključkom da identitetsku postmodernu ljevicu ne treba zvati liberalnom jer je ona po samorazumijevanju protuliberalna. Uslijedilo je izlaganje Katarine Jukić *Schmittova kritika marksizma i očuvanje liberalnog horizonta* koje je propitalo opravdanost statusa koji Schmittova teorija uživa na ljevici. Autorica se u tu svrhu posvetila analizi Schmittove kritike marksizma. Treće izlaganje pod nazivom *Postkonsenzusni cezarizam* održali su Ana Matan i Tonči Kursar baveći se pitanjem postkonsenzusnog cezarizma kao oblika demokracije kroz teze Gramscija, Streecka, Graya i Rancièrea. Pošto je to bilo već drugo izlaganje za koje su se u svrhu argumentacije koristili radovi Johna Graya, diskusiju je obilježila nekolicina pitanja vezanih uz njegove učestale promijene pozicija. Slavica Jakelić, profesorica

religijskih studija i društvene teorije na Honors Collegeu Sveučilišta Valparaiso u Indiani, održala je posljednje izlaganje naziva *Znanstvene analize polarizacije kao dio polarizacije* u kojem se bavila kritičkim ispitivanjem koncepata religijskog fundamentalizma, kulturnih ratova, sukoba civilizacija te javne religije. Svaka od ovih tema potaknula je više pitanja no što se na njih stiglo odgovoriti te je diskusija nastavljena na pauzi za kavu.

Paralelno s panelom *Političke teorije polarizacije* odvijao se i panel naslovljen *Stranke, pokreti i identiteti u regiji* čiji je moderator bio Goran Čular. Sudionici su imali priliku čuti predavanja na četiri teme, a panel je počeo izlaganjem Nebojše Vladislavljevića pod naslovom *Demokratizacija i etnička dominacija: Crna Gora pod vlašću DPS-a*. Izlagač je ukazao na dinamiku politike kulturne homogenizacije koja se provodila tijekom tri desetljeća vodstva dominantne stranke DPS-a u procesu demokratske tranzicije u Crnoj Gori, a završila alternativnim objašnjenjem radikalne promjene političko-homogenizacijskog trenda u posljednjem desetljeću u obliku isticanja crnogorskog etničkog identiteta nauštrb homogenizacije u okvirima, riječima izlagača, "srpskog identitetskog miljea". Za Vladislavljevića, Crna Gora predstavlja devijantan slučaj u provođenju politike kulturne homogenizacije upravo zbog mogućnosti u promjeni smjera iste, a uvjete i razloge istaknute promjene zahvatio je pojmovima poput fluidnih identiteta, marginalizacije manjina, natjecateljskog autoritarizma i asimetrične kompeticije vlasti i opozicije u Crnoj Gori. Uslijedilo je izlaganje koje su pripremili Nemanja Batričević, Olivera Komar i Nemanja Stankov na temu *Emergence of affective polarization in ethnic relations: contested identity and group hostility in multiparty elections*. Na primjeru Srbije i Crne Gore izlagači su ukazali na kompleksnost povezanosti ideološke i afektivne polarizacije i na moguće razlike u njezinoj interpretaciji. Ideja je bila ukazati na strukturu stranačkog natjecanja koja u primjerima navedenih država nije primarno strukturirana klasičnom ideološkom podjelom lijevo-desno, već nastoji pridobiti simbolični monopol nad etničkom identifikacijom i afektivno polarizira u smislu vezivanja glasača uz njihovo porijeklo (tzv. *tribalistic roots*). Treću temu, naslovljenu *Sluša ambasade, litijum i Kosovo dade: identitetska polarizacija u ekološkim protestima u Srbiji*, predstavio je Marko Žilović. Izlaganje je tematiziralo recentnu kampanju protiv eksploatacije litija u Srbiji, a ključ uspjeha protesta prema predavaču leži u njegovoj društvenoj strukturiranosti, odnosno postizanju šire koalicije ruralnog, u političko-aktivističkom smislu potpuno marginaliziranog stanovništva s urbanom populacijom s ciljem mobilizacije srpskog nacionalnog identiteta. Uspješnosti kampanje pridonijeli su i netransparentan procesi, ranija loša iskustva s drugim projektima Vučićevog režima te koketiranje aktera s teorijama zavjera. Završnu temu panela *Understanding the developments in Slovenian political arena since the crisis of 2008: a specific case of the crisis of liberal political hegemony?* predstavio je Marko Hočvar, koji je, pomoću kategorijalnog aparata Antonija Gramscija kroz pojmove hegemonije i *senso comune*, pokušao objasniti nemogućnost ustaljenja jedne liberalne političke opcije u slovenskoj političkoj areni nakon 2008. i dugogodišnje dominacije LDS-a.

Uslijedio je panel *Izborni sustav, stranke i stavovi birača u Hrvatskoj* čiji je moderator bio Davor Boban. Panel su otvorili gostujući predavači Renata Franc, Marina Maglić i Tomislav Pavlović s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar temom *Društvena pravednost i nepravda u Hrvatskoj – perspektiva građana različitih političkih orijentacija*. Predavači su proveli istraživanje u sklopu šireg projekta *MotiKA* (Motivacije i prepreke za kolektivne akcije) s ciljem prikupljanja podataka o percepcijama pojmova pravde i nepravde građana različitih političkih orijentacija s glavnim

pitanjem *Što je to dobro, a što loše u hrvatskom društvu?* Intervjui su pokazali kako je građanima koji su se deklarirali kao desničari najvažnija pravda pred zakonom, dok su deklaratorno lijevi ispitanici davali nijansiranije i kompleksnije definicije, ali su pravdu definirali u istom kontekstu kao i deklaratorno desnih ispitanici. Drugu temu naslovljenu *Izborni sistem Hrvatske: od "najzaostalijeg modela u Evropi" do "pravilne pefološke sinusoida" zahvaljujući fleksibilnim listama* predstavili su Despot Kovačević i Uroš Kandić. Predmet analize bili su genaza izbornog sustava u Republici Hrvatskoj i posljedice fleksibilnih lista u izbornom sustavu na stabilnost izvršne vlasti, parlamentarni sustav i unutarstranačke odnose. Izlagači su se orijentirali na uvođenje preferencijalnog glasovanja 2015. godine i na posljedično veću personalizaciju izbora, a shodno tome i na potencijalnu tranziciju ka potpunijem osobnom glasovanju u budućnosti i većoj demokratizaciji političkog života u Hrvatskoj. Treće izlaganje održao je Bartul Vuksan-Čusa s temom *Više dim nego vatra: ideologija, populizam i politička korektnost u Hrvatskoj*. Njegovo izlaganje donijelo je uvid u javno mnijenje o političkoj korektnosti u Hrvatskoj te analiziralo što oblikuje stav o političkoj korektnosti, pri čemu je izlagač poseban naglasak stavio na raščlanjivanje odnosa ideologije i populizma i njihovih učinaka. Analiza pokazuje kako populistički stavovi ne oblikuju stav o političkoj korektnosti. Posljednju temu, naslova *Koliko je stranačka polarizacija programska? Programska podudarnost birača i stranaka u Hrvatskoj*, predstavili su Višeslav Raos, Kosta Bovan i Goran Čular. Izlagači su predstavili rezultate iz najveće društvenoznanstvene baze podataka stavova hrvatskih građana prikupljene aplikacijom za glasačke savjete "Izborni kompas" prije parlamentarnih izbora 2024. Pitanja koja su činila sukus njihova istraživanja bila su "Mogu li građani birati predstavnike koji su u skladu s njihovim stavovima?" i "Mogu li se stranačke pozicije uopće objektivno mjeriti?", a istraživači su u izlaganju ponudili pionirski uvid u odnos kongruencije stranaka i birača i sklonosti glasanju za glavne hrvatske političke stranke.

Ana Matan, moderatorica paralelnog panela *Polarizacija, digitalne tehnologije i manipulacija*, u izlaganja je uvela predstavljanjem Leona Cvrtile te njegove aktualne teme *Platforme društvenih mreža, istina, i polarizacija*. Prvi dio Cvrtilina izlaganja bavio se pitanjem platformi društvenih mreža kao režima istine kako ga razumijeva Michel Foucault, dok je drugo posvetio razmatranju platforme X – njenih specifičnosti kao režima istine i njene uloge u poticanju nereda u Ujedinjenom Kraljevstvu u kolovozu 2024. Temu je zaokružio sugerirajući kako je X atipična platforma jer njeno upravljanje ovisi o Elonu Musku koji odlučuje što je prihvatljivo. U drugom izlaganju pod imenom *Polarizacija u (post)kapitalizmu: emancipacija ili refeudalizacija* Ivan Lasić i Vedran Jerbić istražili su tezu o epohalnoj preobrazbi kapitalističkog načina proizvodnje uzrokovanoj informacijskim tehnologijama i digitalizacijom proizvodnje, koju je u popularnom obliku iznio Yanis Varoufakis. Nakon iznošenja povijesnog konteksta, predstavljena je teza o postkapitalizmu te njene tri glavne struje: (1) tradicionalisti, koji ne vjeruju da će promjene dovesti do izlaska iz kapitalizma, (2) optimisti, koji smatraju da će implementacija digitalnih tehnologija pozitivno utjecati na radnike te (3) pesimisti, koji su skovali sam termin tehnofeudalizma. Završna tema ovoga panela bila je *Manipulacija emocijama: uloga besa u populističkoj polarizaciji*. U tom izlaganju Nikola Jović proširio je Muddeovu popularnu definiciju populizma te u tom kontekstu prikazao početak svoga istraživanja o međusobnoj interakciji bijesa i populizma. Na kraju panela održana je rasprava tijekom koje su postavljena brojna pitanja, poput onoga o razlici u moderaciji

društvenih mreža na engleskom naspram manje popularnih jezika, kao i pitanja o istraživačkom dizajnu vezanom uz izložene teme.

Prvi panel trećeg ciklusa otvorila je moderatorica Maja Gergorić s temom *Polarizacija politike i društva kroz prizmu antirodnh pokreta*. Gergorić je ujedno i održala prvo izlaganje, naziva *Nastanak antirodnh pokreta u postkomunističkoj Europi i implikacije za liberalnu demokraciju* u kojem je prikazala glavne nalaze svoje doktorske disertacije, objašnjavajući kroz istraživanje koji uvjeti primarno objašnjavaju proturodnu mobilizaciju. Među ključnim nalazima ukazala je na ulogu Crkve i krajnje desnih stranaka, ističući kao potencijalni cilj krajnje desnice izmjenu liberalno-demokratskog okvira. Nakon toga, Ivan Tranfić predstavio je svoje istraživanje u izlaganju naziva *Za 'obiteljske vrijednosti' protiv 'rodne ideologije': Neliberalne stranke i pokreti u Jugoistočnoj Europi* s ciljem davanja kritičkog osvrtu na teorije protupokreta kao reakcije na liberalne pokrete/stranke. Tranfić je proveo 51 polustrukturirani intervju s vođama kršćanske desnice, proturodnh udruga, građanskih inicijativa i političkih stranaka. U zaključku je posebno naglasio važnost odnosa *grassroots* aktivista i radikalno desnih stranaka. Uslijedilo je izlaganje teme *Pravna mobilizacija anti-rodnh pokreta u Republici Hrvatskoj* tijekom kojeg je Antonija Petričušić razmatrala korištenje pravnog polja kao taktiku proturodnh pokreta. Njezin interes za ovu temu pobudilo je jačanje političkih konzervativaca kao aktera na sceni nakon referenduma *U ime obitelji*. Panel je zaključila Tanja Vučković Juroš izlaganjem *Kako obični ljudi raspravljaju o rodu i seksualnosti* na kojem je predstavila istraživanje o proturodnh okvirima u kulturnim repertoarima "običnih" ljudi. Vučković Juroš predstavila je reakcije i glavne brige roditelja i raznih građana, posebno u vezi s dobrom primjerenošću razgovora o temi roda među djecom te potencijalnim nametanjima i propagandom "rodne ideologije". Ovaj panel iznjedrio je kvalitetnu raspravu, tijekom koje su postavljena brojna zanimljiva pitanja, među ostalim o transnacionalnosti proturodnh pokreta i ulozi protestantske crkve u Hrvatskoj.

Sudionici su zatim imali priliku prisustvovati panelu *Polarizacija i novi mediji*. Prvo izlaganje, naslovljeno *Polarizirajući politički narativi na TikToku tijekom parlamentarne izborne kampanje 2024. godine: ključni nalazi, izazovi s prikupljanjem podataka te prijedlozi rješenja*, održao je Matej Mikašinović Komšo. Izlagač se fokusirao na analizu tema, političkih narativa, dosega sadržaja i prisutnosti političara na aplikaciji TikTok tijekom parlamentarne izborne kampanje 2024. Posebnu pažnju izlagač je posvetio uočenoj tematskoj i komunikacijskoj podjeli između prodemokratskih i pro-EU (srednjestrugaška politička scena koja uključuje HDZ, SDP i Možemo) te protudemokratskih, anti-EU narativa (alternativna politička scena koja uključuje Domovinski pokret, Most i Mislava Kolakušića). Uslijedilo je izlaganje na temu *Ideološka pristranost u percepciji medijskog teksta: efekt medijske pismenosti* Viktorije Perkušić i Koste Bovana s Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Cilj ovog istraživanja bio je provjeriti učinak medijske pismenosti na ideološku pristranost u procjeni medijskog teksta. Proveden je kvazieksperiment na 216 sudionika s nezavisnom varijablom izlaganja treningu medijske pismenosti, a kao zavisne varijable korištene su procjene objektivnosti i pristranosti medijskog teksta. Rezultati su neočekivano pokazali kako programi medijske pismenosti ili nemaju efekt na ideološku pristranost ili je pak povećavaju. Posljednju temu s ovoga panela naslova *Uloga digitalnih medija u intenziviranju političke polarizacije: studija slučaja pristranog izvještavanja u Crnoj gori* predstavili su Teodora Gilić te Zlatko Vujović. Izlagači su u svojoj studiji zaključili kako digitalni mediji pojačavaju političku polarizaciju u Crnoj Gori, zemlji s izraženim političkim i ideološkim podjelama. Metode koje su

korištene u studiji bile su mješovite uključujući žarišne skupine, intervjue i anketu, a rezultati su indicirali kako selektivna konzumacija medija doprinosi stvaranju "eho komora" jačanjem postojećih političkih stavova.

Prvi dan skupa zatvorila je tribina *Potencijal i perspektiva predmeta Politika i gospodarstvo* koju je moderirao Nikola Baketa. Uvodničari Zlata Paštar, Ivana Plazonić i Berto Šalaj prikazali su izazov predloženog rješenja unutar najavljene reforme strukovnog obrazovanja kojim se efektivno ukida predmet Politika i gospodarstvo te su raspravili o trenutačnom položaju predmeta, njegovoj budućnosti, predloženoj transformaciji te položaju politologa.

Drugi dan Hrvatskih politoloških razgovora obuhvatio je tri panela. Prvi panel, naslovljen *Javne politike, institucije i polarizacija*, donio je četiri izlaganja, a moderirao ga je Krešimir Petković. Marko Grdešić otvorio je panel s temom *Spomenici NOB i izborna geografija u Hrvatskoj: koja je priroda političke polarizacije u prostoru?* Cilj rada bio je povezati postojeće studije prostorne utemeljenosti hrvatske politike sa spomenicima Narodnooslobodilačkoj borbi kao objektima kolektivnog sjećanja koje prostoru daju određenu političku kvalitetu. Spomenici mogu imati značajan prostorni efekt kao "prenositelji" političke poruke, a izlagač je postavio pitanje je li moguće taj efekt pokazati u kvantitativnom testiranju i povezati ga s elektoralnom geografijom. Drugu temu, pod naslovom *Premošćivanje podjela u upravljanju umjetnom inteligencijom*, predstavila je Ana Pavlič. Izlagačica je analizirala pojavu umjetne inteligencije (UI) i njezin transformativni učinak na sva područja ljudskog života i potrebu za regulacijom rizika sustava UI-a u globalnoj političkoj areni. Predstavila je uvide u etičke i zakonodavne izazove u upravljanju UI-jem te ponudila pitanje za raspravu: mogu li se podjele u upravljanju UI-jem riješiti policentričnim upravljanjem? Treći izlagač bio je Matija Miloš, s temom *Uloga "ustavnih stručnjaka" u političkim prijevrima*. U jednom od najimpulzivnijih izlaganja ovogodišnjih Razgovora, izlagač je polemizirao o, prema njegovu mišljenju, "nevjerojatno nejasnoj ulozi i poziciji ustavnih stručnjaka u Republici Hrvatskoj" i nedostatku zdrave, disciplinarnosti, oslanjajući se pritom na srodne rasprave u kontekstu drugih država, posebice Njemačke te, u novije vrijeme, izraelskog razmatranja znanstvenog aktivizma (*scholactivism*). Miloš je zaključno ponudio i kritiku djelovanja "ustavnih stručnjaka" u Republici Hrvatskoj. Panel je zatvoren temom *Kvaliteta deliberacije u polariziranim i postkonfliktnim vijećima građana* izlagača Damira Kapidžića. Ovaj rad imao je za cilj proširiti raspravu o deliberaciji među građanima kroz mjerenje kvalitete rasprave u postkonfliktnim kontekstima sa slabom demokracijom. Za primjer je uzeta Bosna i Hercegovina te analize četiri održana vijeća građana između 2021. i 2024. kao strukturiranog oblika deliberativnih procesa. Na temelju analize podataka iz anketa i intervjua aktera vijeća građana, izlagač je istaknuo kako je kvaliteta rasprave ostvariva na mikro i mezo razini, čak i u nepovoljnim strukturalnim uvjetima.

Nakon prvog panela dana, uslijedila je druga tribina na ovogodišnjim Hrvatskim politološkim razgovorima, u kojoj je predstavljena knjiga *Regionalism and Regional Self-Government in South-East Europe*. Tribinu je moderirao Vedran Đulabić, ujedno urednik i jedan od autora knjige. Prisutni su bili i drugi autori: Iztok Rakar, Veran Stančetić, Ružica Jakešević i Višeslav Raos te Mihovil Škarica. Uvodnu riječ i mišljenje o knjizi sa sudionicima je podijelio i Ivan Koprić. Knjiga se bavi analizom regionalne razine upravljanja u zemljama Jugoistočne Europe, posebice država koje su bile u sastavu bivše Jugoslavije i nudi relevantne komparativne podatke. Uz metodološki uvod i zaključno poglavlje, knjiga sadrži poglavlja o regionalnom

upravljanju na razini svake od država u regiji, ali i pitanja o položaju etničkih manjina i njihovoj institucionalnoj zastupljenosti u lokalnoj i regionalnoj samoupravi u navedenim zemljama.

Posljednji panel ovogodišnjih Hrvatskih politoloških razgovora naslova *Ideologija, diskurs i povijest*, uslijed više sile koja se u posljednji čas ispriječila obavljanju dužnosti predviđenog moderatora Tončija Kursara, moderirali su Krešimir Petković i Goran Čular. Panel je otvorio Josip Pandžić temom *Polarizacijski potencijal političkih biografija u Hrvatskoj*. Pandžić je predstavio svoje istraživanje u kojem je analizirao 50 političkih biografija objavljene u Hrvatskoj od 1990. do danas, uključujući njihove recenzije i eventualne polemike. Primjenjujući relacijsku analizu sadržaja, Pandžić je došao do zaključka kako se političke biografije većinski nadovezuju na postojeće polarizacije te u njima shodno tome najčešće izostaje konkretan polarizacijski učinak. Nakon njega uslijedilo je izlaganje Steve Đuraškovića *Iliberalizam i neoliberalizam: slučaj Stjepa Bartulice*, unutar kojeg je Đurašković prikazao ideje i političku praksu Stjepa Bartulice kako bi objasnio njegovu političku poziciju i ideološki profil Domovinskog pokreta. Izlaganje se pritom bavilo pitanjem korelira li njihov uspjeh s razlikom u strukturi hrvatske ekonomije u odnosu na većinu ekonomija srednjoistočne Europe. Izlaganje *Politička polarizacija i kaznena politika: kulturni rat i republika kazne u Hrvatskoj* prezentirao je Krešimir Petković ukazujući na ulogu polarizacije društva na kaznenu politiku. Petković je istaknuo kako piše knjigu vezanu uz kaznenu politiku pod naslovom *Republika kazne* te je nakon prezentacije genealogije kao metode i teze o penalizaciji kao oruđu identitetske politike ukazao na promjene u politikama moralnosti, politikama prema nasilju o obitelji i u školama te seksualnom nasilju u području koje istražuje, a u kojima se reflektira politička polarizacija. Čast posljednjeg izlaganja pripala je Nikolini Borčić koja je izložila temu *Afektivna polarizacija kao diskursna strategija u imidžu kandidata na predsjedničkim izborima*. Fokus je stavila na ključnu ulogu jezika u politici te na način njegova korištenja u političkoj komunikaciji kandidata ovogodišnjih predsjedničkih izbora u Hrvatskoj. Za primjer je uzela Zorana Milanovića, Dragana Primorca, Ivanu Kekin i Mariju Selak Raspudić, ukazujući na različite nijanse u njihovim performativnim diskursnim strategijama te pojasnila kako kroz njih oblikuju političke identitete koji odgovaraju njihovim biračkim bazama.

Ovogodišnji skup adresirao je teme podijeljenosti i političke polarizacije kroz velik broj kvalitetnih izlaganja i snažan interes mnogobrojnih znanstvenika i studenata koji su popunili dvorane u kojima su održavani paneli te kroz plodonosne diskusije nakon izlaganja koje su najčešće bile prenesene i u prostorije lokalnih kafića još uvijek na zamjenskoj lokaciji Fakulteta političkih znanosti na Iblerovom trgu. Hrvatski politološki razgovori još jednom su demonstrirali svoju akademsku vrijednost privukavši ugledne profesore i stručnjake iz regije, ali i tematsku relevantnost i širinu u diskutiranju o aktualnostima u politologiji, ali i u društvenim znanostima općenito.

MethodsNET Launch Events 2024: METODOLOŠKO USAVRŠAVANJE KAO PRETPOSTAVKA ZNANSTVENE IZVRSNOSTI

Ana Petek <https://orcid.org/0000-0002-9553-8334>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

E-mail: ana.petek@fpzg.hr

Prikaz znanstvenog skupa

Zaprimljeno: 18. 11. 2024.

Prihvaćeno: 19. 11. 2024.

Methods Excellence Network (MethodsNET¹) novo je međunarodno znanstveno udruženje, usmjereno na metodološku izvrsnost kroz tri temeljna cilja. Prvi je cilj poučavanje o metodologiji odnosno organizacija nastave o najnovijim metodološkim tehnikama na vrhunskoj razini. Naime, MethodsNET je nastao okupljanjem niza predavača različitih metoda s ljetnih škola Europskog konzorcija za politička istraživanja (*European Consortium for Political Research*, ECPR) pa su metodološki tečajevi osnova novog udruženja osnovanog u rujnu 2021. Već od 2022., MethodsNET organizira veliku ljetnu metodološku školu za doktorske studente i mlade istraživače. Čini je dvadesetak početnih i naprednih tečajeva iz najrazličitijih metoda koji se u trajanju od tjedan dana krajem srpnja odvijaju na Sveučilištu Radboud u Nizozemskoj. Zatim, drugi je cilj MethodsNET-a poticanje metodološkog razvoja i inovacija u znanstvenoj metodologiji umrežavanjem znanstvenika na globalnoj razini. Treće, mreža znanstvenika povezana s udruženjem trebala bi se usmjeriti na promoviranje pluralističkog pristupa metodama, na što veću raznovrsnost metodoloških pristupa i alata u sklopu interdisciplinarnih istraživačkih nastojanja te na premošćivanje jaza između raznih znanstvenih disciplina.

Uz spomenutu ljetnu metodološku školu koja se održava svake godine, MethodsNET ove je jeseni prvi put organizirao i konferenciju. Na Sveučilištu *UCLouvain: Université catholique de Louvain*, u mjestu Louvain-la-Neuve u frankofonom valonskom dijelu Belgije, organizirana su tri događaja, tzv. *launch events*, koji su se odvijali od 30. listopada do 2. studenog 2024. godine. Sudionici su doputovali sa svih kontinenata, a po disciplinarnoj podjeli dominirali su društveni znanstvenici, uz dosta istraživača iz područja medicinskih i biotehnoških znanosti, nešto prirodnjaka te uglavnom bez predstavnika iz područja humanističkih znanosti.

Prvi dan četverodnevno metodološkog susreta, srijeda, bio je posvećen događaju nazvanom Zajednica prakse poučavanja istraživačkih metoda (*Research Methods Teaching Community of Practice*). Svrha događaja prvog dana bila je diskutiranje o budućem metodološkom razvoju, umrežavanje i uspostavljanje suradnji pa je stoga bio "slobodnijeg" formata. Bio je prvenstveno namijenjen nastavnicima metodologije koji rade na svim razinama studija, bilo početnicima, bilo iskusnijim predavačima. Četiri glavne radionice bile su posvećene sljedećim temama: pedagogija metodoloških predmeta, mentoriranje istraživanja, tehnološki razvoj i istraživanje, te odgovorna istraživačka etika.

¹ V. <https://methodsnet.org/>

U četvrtak i petak ujutro odvijala se metodološka konferencija *First Methods-NET Conference*. Struktura je nalikovala klasičnom konferencijskom radu. Mnogo se panela odvijalo istovremeno, a trajanju od sat i pol vremena, s dva do četiri izlaganja koja su morala biti uobičajeno vrlo kratka, u predviđenom trajanju od deset do petnaest minuta. U odnosu na ostale konferencije specijalizirane za razne teme, na kojima se kratko govori o istraživačkom dizajnu, donekle o pojmovima te ponajviše o nalazima istraživanja, a preskače se metodološke detalje koji se ponekad objavljuju u metodološkim priložima na kraju znanstvenih radova, izlaganje o metodologiji u praksi istraživanja postalo je središnjim sadržajem. Dojam je da za takva izlaganja ipak treba planirati nešto više vremena kako bi se poruka smisleno prenijela zainteresiranima.

Taj problem djelomično je otklonjen dodatnom formom izlaganja koje su organizatori nazvali *Methods Primers* što ujedno upućuje na temeljit pristup i izlaganje koje može biti pristupačno početnicima koji se žele uputiti u temelje primjene neke metode. Riječ je o jednosatnim detaljnijim izlaganjima o metodološkim okvirima pojedinih istraživačkih projekata, koja su se također odvijala paralelno te su bila posvećena različitim metodama. Dodatno, na konferenciji su održana i dva plenarna izlaganja, jedno u obliku okruglog stola, te jedno klasično pozvano predavanje (*keynote lecture*). U rasporedu se ugurao i tzv. *Methods Café*, sastanci po skupinama metoda u kojima se, kroz neformalno okupljanje zainteresiranih za odvojenim stolovima, htjelo potaknuti umrežavanje te uspostavljanje istraživačkih zajednica unutar organizacije. Isto tako, u konferenciju su bili uključeni i participativni paneli, koji su se sastojali od vođenih diskusija, simulacija, igara, grupnog modeliranja, itd. Konferencijski je raspored bio iznimno bogat događajima u različitim formatima koji su se održavali doslovce od jutra do mraka.

Metodološki je sadržaj također bio vrlo šarolik. Bez namjere da se obuhvati sve metodološke varijacije koje su se obrađivale na konferenciji, a bilo je i klasičnih metoda i alata koji tek nastaju, spominjem neke primjere tema panela i spomenutih *primera*: eksperimenti, praćenje procesa (*process tracing*), kvalitativna komparativna analiza (QCA), realistički pristupi istraživanju, etnografsko dekolonizacijsko istraživanje, utemeljena teorija (*grounded theory*), participativni pristupi, interpretacijska analiza, analiza diskursa, etička i pravna analiza, kvalitativna analiza podataka, analiza tekstualnih podataka, analiza društvenih mreža, ankete, regresijska analiza, longitudinalna analiza, epistemološka pitanja, korištenje umjetne inteligencije u istraživanju, itd.

Na kraju konferencije održao se skup radionica pod nazivom Radionice iz razvoja i inovacija u metodama (*Methods Development and Innovation Workshops*), pa su petak poslijepodne te cijela subota bili posvećeni 90-minutnim sesijama o nizu raznovrsnih metoda koje je MethodsNET izabrao kao relevantne i inovativne, s ciljem da se pomiču granice između metodoloških pristupa. Neki primjeri su: analize mreža u sociologiji, politologiji i psihologiji; konfiguracijska komparativna analiza pomoću alata *EvalC3*; prikupljanje podataka putem *web scrapinga*; abdukcijско kodiranje; *COMPLEX-IT*: računalna, multimetodološka platforma za istraživanje složenih podataka u društvenim znanostima i zdravstvu; te proširenje istraživanja i dizajna mješovitih metoda.

U sklopu sva tri događaja u više se sesija različitog tipa govorilo o uporabi umjetne inteligencije u suvremenim istraživanjima. Uglavnom se raspravljalo o tome u kojim bi sve smjerovima uporaba UI-a mogla ići te kako će ona utjecati na znanost, pri čemu su se pojavila i vrlo optimistična i vrlo pesimistična promišljanja.

Jako su se isticala i etička pitanja u vezi s podizanjem istraživačkog empirijskog materijala u baze umjetne inteligencije koje vode privatne korporacije, koje tako raspolazu s osobnim, osjetljivim i povjerljivim podacima te s novim originalnim idejama i autorskim tezama. Praktičnih savjeta kako već danas koristiti umjetnu inteligenciju nije bilo previše, što pokazuje da društvene znanosti još uvijek nisu ni blizu tome da doskoče brzim promjenama koje se događaju u svijetu digitalne tehnologije.

Za one koji se žele učlaniti u ovo međunarodno metodološko udruženje postoji više opcija pojedinačnog članstva: regularno, studentsko ili ekspertno. Znanstvene i visokoškolske institucije mogu postati organizacijski partneri, primjerice u svrhu ugošćavanja pojedinih događaja MethodsNET-a. Onima kojima je članstvo financijski dostupno i odlazak na konferencije moguć, preporučila bih učlanjenje. Iskustvo sudjelovanja na metodološkoj konferenciji i pratećim događajima vrlo je nadahnjujuće jer se u kratko vrijeme dobije uvid u mnoštvo metodoloških pristupa te se zatim utemeljeno može donositi odluke o vlastitom metodološkom razvoju. To je neophodno ne samo mladim nego i iskusnijim istraživačima koje relevantnima u suvremenoj znanosti može zadržati samo cjeloživotno obrazovanje.

Zaključno, malo je međunarodnih interdisciplinarnih okupljanja znanstvenika koja nisu posvećena rezultatima znanstvenih istraživanja nego isključivo znanstvenim vještinama, a metodološke vještine nisu samo element nego sama jezgra uspješnih znanstvenika i korisne znanosti. Stoga su metodološke konferencije poput ove koju je organiziralo udruženje MethodsNET doprinos razvoju interdisciplinarne metodološke kulture i suvremene znanosti uopće.

POPIS RECENZENATA
2021-2024

LIST OF REVIEWERS
2021-2024

Ajzenhamer, Vladimir, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Andersen, David, School of Government and International Affairs, Durham University
Bagić, Dragan, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Barić, Robert, Odsjek za međunarodne odnose i sigurnosne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Bekić, Janko, Odjel za obrambene analize Ministarstva obrane Republike Hrvatske
Bilandžić, Mirko, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Blanuša, Nebojša, Odsjek za hrvatsku politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Boban, Davor, Odsjek za komparativnu politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Bovan, Kosta, Odsjek za hrvatsku politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Buzar, Stipe, Libertas međunarodno sveučilište, Zagreb
Car, Viktorija, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu/Komunikacija i mediji, Sveučilište u Splitu
Čepo, Dario, Katedra za sociologiju, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Čermák, Petr, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze
Čorkalo Biruški, Dinka, Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Čular, Goran, Odsjek za hrvatsku politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Cvijanović, Hrvoje, Odsjek za političku i socijalnu teoriju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Cvrtila, Vlatko, Sveučilište VERN, Zagreb
Đurasković, Stevo, Odsjek za hrvatsku politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Franc, Renata, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
Getoš Kalac, Anna-Maria, Katedra za kazneno pravo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Glaurdić, Josip, Faculté des sciences humaines, de l'éducation et des sciences sociales, Université de Luxembourg
Grbeša Zenzerović, Marijana, Odsjek za strateško komuniciranje, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Grdešić, Marko, Odsjek za javne politike i političku ekonomiju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Greenshields, Will, School of International Studies, Zhejiang University
Gvozdanić, Anja, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Havel, Boris, Odsjek za komparativnu politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
Held, Mateja, Katedra za upravno pravo, Pravni Fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Jareb, Mario, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Jolić, Tvrtko, Institut za filozofiju, Zagreb
Kasapović, Mirjana, umirovljena profesorica Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Kekez Koštro, Anka, Odsjek za javne politike i političku ekonomiju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Kišček, Gabrijela, Odsjek za fonetiku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Konjović, Marko, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

Kotarski, Kristijan, Odsjek za javne politike i političku ekonomiju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Kovačević, Bojan, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Kukec, Marko, Helmut-Schmidt-Universität/Universität der Bundeswehr Hamburg

Kulenović, Enes, Odsjek za političku i socijalnu teoriju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Kurelić, Zoran, Odsjek za političku i socijalnu teoriju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Kursar, Tonči, Odsjek za političku i socijalnu teoriju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Lončar, Jelena, Geografski odsjek, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Lucić, Danijela, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Lučić, Ivo, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu/Sveučilište u Mostaru

Malešević, Siniša, School of Sociology, University College Dublin

Maly, Anđelo, Katedra Svetog pisma Starog zavjeta, Katoličko-bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Matan, Ana, Odsjek za političku i socijalnu teoriju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Matić, Davorka, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Mikac, Robert, Odsjek za međunarodne odnose i sigurnosne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Milenković, Ivan, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd /Treći program RBG-a

Miller, James, Department of Politics, The New School for Social Research, New York

Mišćević, Nenad Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Munivrana, Maja, Katedra za kazneno pravo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ogorec, Marinko, Upravljanje u kriznim uvjetima, Veleučilište Velika Gorica

Pandžić, Josip, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Perić, Tunjo, Katedra za matematiku, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Petak, Zdravko, Odsjek za javne politike i političku ekonomiju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Petek, Ana, Odsjek za javne politike i političku ekonomiju, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Petrović, Marija, Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Picula, Boško, Odsjek za međunarodne odnose i sigurnosne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Podolnjak, Robert, Katedra za ustavno pravo, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Popović, Petar, Odsjek za međunarodne odnose i sigurnosne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Raos, Višeslav, Odsjek za komparativnu politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Raunić, Raul, Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ristić, Dušan, Odsek za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Šalaj, Berto, Odsjek za komparativnu politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Simendić, Marko, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Šinko, Marjeta, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Špehar, Hrvoje, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Sunajko, Goran, Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Todosijević, Bojan, Institut društvenih nauka, Beograd

Vuksan-Ćusa, Bartul, Departament de Ciència Política i Dret Públic, Universitat Autònoma de Barcelona/Odsjek za hrvatsku politiku, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Zakošek, Nenad, umirovljeni profesor Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Žebec Šilj, Ivana, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Zgurić, Borna, Odsjek za međunarodne odnose i sigurnosne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Zorko Marta, Odsjek za međunarodne odnose i sigurnosne studije, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

Župarić-Iljić, Drago, Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Upute autorima

Časopis *Anali Hrvatskog politološkog društva* objavljuje ponajprije članke iz znanstvenog polja politologije. Osim toga u časopisu se objavljuju radovi iz komunikacijskih znanosti (komunikacijska teorija, masovni mediji i odnosi s javnošću), te drugih polja društvenih i humanističkih znanosti, poput sociologije, ekonomije, prava, povijesti i filozofije ako obrađuju temu koja je relevantna za političku znanost. Časopis izlazi u prosincu tekuće godine, a moguća je ranija objava pojedinačnih tekstova ili skupina tekstova i recenzija po modelu "najprije na mreži". Radovi se objavljuju na hrvatskom ili engleskom jeziku. *Anali Hrvatskog politološkog društva* časopis su s otvorenim pristupom (*open access journal*). Autorima se ni kod predaje rada ni za objavljivanje rada ne plaćaju nikakvi troškovi.

Anali objavljuju radove koji zadovoljavaju standarde znanstvene relevantnosti i izvrsnosti. Objavljuju se samo radovi koji su pozitivno ocijenjeni od najmanje dvoje recenzentata u dvostruko anonimnom recenzentskom postupku. Anali razmatraju za objavljivanje samo članke koji nisu prethodno objavljeni (u cjelini ili djelomično, na hrvatskom ili bilo kojem drugom jeziku), te koji trenutno nisu u postupku razmatranja za objavljivanje u sklopu nekog drugog časopisa ili knjige. Za sve navedeno autori preuzimaju odgovornost.

Radovi se predaju u Word formatu putem *Open Journal Systems* (OJS) stranice Anala. Radovi moraju biti napisani fontom Times New Roman, veličina 12, prored 1,5. Preferira se kurziv (*italic*), radije nego podcrtavanje. Sve stranice trebaju biti numerirane. Na prvoj stranici trebaju biti ispisani naslov rada te sažetak koji upućuje na zadaće i cilj rada, metode istraživanja te najvažnije rezultate (pola kartice s popisom ključnih 5 do 6 riječi), sve na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Poželjan opseg radova (uključujući bilješke, bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne smije prelaziti dva autorska arka (57 600 slovnih mjesta s razmacima). Popis korištene literature na kraju rada i navođenje izvora u tekstu mora pratiti citatni stil "autor-godina" s unutartekstnim citatnicama. U popisu literature treba navesti isključivo radove koji su korišteni u tekstu, i to u sljedećim oblicima:

- Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>
- Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. U: F. Esser i J. Ström-bäcke (ur.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (str. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije: izvorni znanstveni rad, pregledni rad, prethodno priopćenje.

Prihvaćanjem kategorizacije i objavljivanja članka autor se obvezuje da isti članak ne smije objaviti na drugom mjestu bez naznake o tome da jest i kada je članak prvi puta objavljen u Analima. Kategoriju znanstvenih i stručnih članaka predlaže recenzent, a konačnu odluku, na osnovi recenzija, donosi Uredništvo.

Submission Guidelines

The journal *Annals of the Croatian Political Science Association* publishes primarily scientific articles in the field of political science. In addition, we publish papers in communication studies (communication theory, mass media and public relations), and others fields of social sciences and humanities, including sociology, economics, law, history and philosophy if they deal with a topic relevant to political science. The journal is published once a year, in December, but we practice earlier online first publication of individual texts or a group of texts and reviews. Papers are published in Croatian or English. *Annals of the Croatian Political Science Association* are an open access journal. The authors are not charged neither for submitting nor for publishing the paper.

The *Annals* publish papers that meet standards of scientific relevance and excellence. Only papers that are positively evaluated by minimally two reviewers in a double-anonymous review process are published. We publish only articles that have not been previously published (in whole or in part, in Croatian or any other language), and which are not currently under consideration for publication in another journal or book. For all of the above the authors take responsibility.

Papers are submitted in MS Word format via the Open Journal Systems (OJS) page of the *Annals*. The preferred format is: Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5; italics rather than underlining. All pages should be numbered. The title of the paper and the abstract should be written on the first page explaining the aim of the work, research methods and the most important results (about 900 characters with spaces and a separate list of 5 to 7 keywords) – both in Croatian and English.

Desirable text size (including footnotes, bibliography, tables, pictures, diagrams etc.) must not exceed two author's sheets (57,600 characters with spaces). The citations in the text follow "author-year" citation style while the list of full references is provided at the end of the paper. Only the works cited in the text are to be included in the references list, according to the following examples:

Fotini, C. (2012). *Alliance Formation in Civil Wars*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kesse, S. (2014). The populist catdog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, (19)1, 99-118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>

Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and Political Populism. In: F. Esser and J. Strömbäcke (ed.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (pp. 42-56). New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137275844>

The peer-reviewed articles are categorized into the following categories: original scientific article, review article, preliminary communication.

By accepting the categorization and the publication of the article, the author accepts not to publish the same article elsewhere without the reference that it was first published in the *Annals*. The articles' categorization is proposed by the reviewers, and the final decision, based on the reviews, is made by the journal editors.